1999 SEDAT SİMAVİ ÖDÜLÜ, SOSYAL BİLİMLER
2002 FUAT KÖPRÜLÜ EN İYİ KİTAP ÖDÜLÜ

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA PARANIN TARİHİ

ŞEVKET PAMUK

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA PARANIN TARİHİ

VKET PAMUK

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Prof. Dr. Şevket Pamuk Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü ve Ekonomi Bölümü öğretim üyesidir. Ankara, Orta Doğu Teknik, Pennsylvania, Villanova, Princeton ve Michigan üniversitelerinde de öğretim üyeliği yapmıştır. Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme *(Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, 2. Baskı),* Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914 *(4. Baskı, 1997) ve* A History of the Middle East Economies in the Twentieth Century *(Roger Owen ile birlikte, 1998) başlıklı kitapları vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyatlar, ücretler ve servetler konusunda araştırmalarını sürdürmektedir. Bu kitap Cambridge Üniversitesi Yayınları arasında da yayımlanıyor.*

Yeşim'e

ÖNSÖZ

Bu kitapta kapitalizmin dünya ölçeğinde yükselmeye başladığı yüzyıllarda para, imparatorluk ve bunların dünya ekonomisindeki yeri ele alınıyor. Bu konuyu nasıl işleyeceğimi kurgularken, son elli yılda yaptıkları çalışmalarda para tarihinin geniş ölçekli bir tuval üzerinde çalışılması gerektiğini ısrarla savunan Fernand Braudel, Carlo Cipolla, V. Magalhaes Godinho, Peter Spufford ve Pierre Vilar gibi değerli tarihçilerin yaklaşımlarından esinlendim. Gerçekten de, uzun mesafeli ticaret ve değerli maden akışları ile para arasındaki güçlü ve iki yönlü etkileşim, küresel bir bakışaçısını zorunlu kılıyor. Kıtalararası ticaretin kavşak noktasında yer alan ve ticaret ile ödeme ve para akışlarının dalgalanmalarına her zaman açık olan bir büyük imparatorluğun para tarihi için, böyle bir bakışaçısı özellikle gerekli oluyor. Dünya ölçeğinde bir bakışaçısı, aynı zamanda, pek çok tarihçinin dar ve parçalanmış uzmanlık tutkularını aşarak Doğu Akdeniz bölgesi ile Avrupa ve Güney Asya tarihleri arasındaki bağlantıları göz önüne sermek fırsatını da sunuyor.

Para tarihçiliğinde çok tartışılan bir konu, enflasyon ve kapitalizmin yükselişiyle ilgili. Bundan yetmiş yıl kadar önce Earl J. Hamilton, İspanyol arşivlerinde derlediği verileri kullanarak, 16. ve 17. yüzyıllarda Amerika'dan gelen büyük miktarlarda altın ve gümüş ile Eski Dünya'da fiyatların yükselişi ya da "Fiyat Devrimi" arasında nedensel ilişki kurmuştu. Hamilton daha sonra da bu enflasyonun tüccarlarla sanayicilerin işine yaradığını, böylece kapitalizmin yükselişine önayak olduğunu iddia etmişti. Son elli yılda bu tezi en güçlü biçimde savunanlar arasında, paranın miktar kuramına inanan iktisat tarihçileri ile Fransa'da gelişen *Annales* okuluna bağlı tarihçiler en önde yer aldılar. Ömer Lütfi Barkan da, bundan otuz yıl önce, 16. yüzyıl Osmanlı fiyat artışlarını, *Annales* okulunun kullandığına çok benzeyen bir kuramsal çerçevede, ticaret ve Avrupa'dan gelen değerli maden akışlarıyla ilişkilendirerek Osmanlı örneğini bu sıcak tartışmaların içine sokmuştu. Barkan da, Hamilton gibi, bir adım daha atmış ve dışarıdan ithal

edilen enflasyonun Osmanlı ekonomisinin gerileme sürecini başlattığını ileri sürmüştü. Ancak, son yıllarda Michel Morineau tarafından Avrupa'nın çeşitli arşivlerinden derlenen yeni veriler, Hamilton'un dizilerinin eksik olduğunu, Avrupa'ya ulaşan değerli maden miktarının 17. yüzyılda fiyatlar inişe geçtikten sonra bile artmaya devam ettiğini ortaya koydu. Bu bulgular, değerli maden akışları ile enflasyon arasında kurulan basit nedensel ilişki hakkında ciddi şüpheler yarattı. Şimdi, son araştırmaların ışığında eski tartışmalara geri dönerek kapitalizmin doğmaya başladığı çağlarda Akdeniz'in batı ve doğu uçları arasındaki bağlantıları bir kez daha gözden geçirmek, bize yeni ipuçları, yeni açılımlar sağlayacaktır.

Geniş ölçekli bir tuval üzerinde çalıştığımı söylerken Osmanlı para düzenine de imparatorluk ölçeğinde bir bakışaçısıyla yaklaştığımın altını çizmek isterim. Bu kitabın Osmanlı para tarihi üzerine daha önce yapılmış az sayıdaki çalışmadan önemli bir farkı, Osmanlı para düzeninin parçaları kadar, düzenin tümü üzerinde durmasıdır. Bir başka deyişle, Osmanlı para tarihi deyince, Balkanlar ve Anadolu ile sınırlı kalmayacağız. Eldeki kaynakların olanak sağladığı ölçüde, Balkanlar ve Kırım'dan Suriye, Basra Körfezi, Mısır ve Kuzeybatı Afrika'ya kadar imparatorluğun tüm bölgelerini aynı bütün içinde ele alacağız. Osmanlı devletinin merkeziyle çevresi arasındaki siyasi, idari ve iktisadi bağlantılar hiç şüphesiz söz konusu altı yüzyıllık sürede büyük çeşitlilik göstermiştir. Ayrıca, bu bölgelerin Batı Avrupa'dan Hint Okyanusu'na kadar uzanan çok geniş bir coğrafya ile birbirinden çok farklı ticari ilişkileri ve ödeme akışları vardı. Kitapta imparatorluk içindeki parasal düzenlemelerin karmaşıklığını, çeşitliliğini ve bunların hem yerel gelişmelere hem de küresel güçlere bağlı olarak evrimini yansıtmaya çalışacağız. İmparatorluk ölçeğindeki bakışaçısının diğer önemli konularda, özellikle de Osmanlı kurumlarının tarihi ve evrimi, imparatorluğun değişen yapısı ve nihayet Osmanlıların kendi devletlerini ya da imparatorluklarını nasıl algıladıkları hakkında da bize önemli ipuçları sağlayacağını umuyorum.

Para tarihlerinin daha iyi anlaşılması, bu bölgelerin iktisadi ve toplumsal tarihleri hakkında da önemli açılımlar sağlayacak. Örneğin bugün pek çok tarihçi, özellikle Batılı tarihçi, Osmanlı piyasalarında para ve kredi ilişkilerinin son derece sınırlı kaldığına, piyasalarda sürekli değerli maden ve sikke darlığı çekildiğine inanıyor. Osmanlı ekonomisi üzerindeki gözlemleri her zaman doğru olmayan Fernand Braudel, kapitalizmin yükselişi üzerine yazdığı üç ciltlik yapıtta şu gözlemleri yapmaktaydı :

> Genel olarak bakıldığında, Türkiye'de ticari yaşam hâlâ birçok modası geçmiş unsur barındırmaktaydı. Bunun nedeni, Batı ticaretininin dinamizm kaynağı olan paranın Türk imparatorluğunda bir görünüp, bir kaybolmasıydı. Gelen

paranın bir bölümü, sultanın çeneleri her zaman açık olan hazinesine gitmekte, bir bölümü en üst düzeydeki ticaretin tekerleklerini yağlamakta kullanılmakta, geri kalan büyük miktarlar ise Hint Okyanusu'na doğru yoluna devam etmekteydi. Bu nedenle de Levant piyasalarında Batı, parasal üstünlüğünü dilediği gibi kullanabilmekteydi.[1]

Osmanlı piyasalarında zaman zaman değerli maden sıkıntısı çekildiğine şüphe yoktur. Ayrıca, 17. yüzyılın ikinci yarısında olduğu gibi, bu darlıkların uzun dönemli bir nitelik kazandıkları da bilinmektedir. Zaten yukarıdaki alıntıda Braudel, zaman vermeden, 17. yüzyıldaki koşulları betimlenmektedir. Ancak, para darlıklarını, 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Osmanlı iktisadi yaşamının hiç değişmeyen bir özelliği olarak yansıtmak doğru olmaz. Nitekim, bugün elimize oldukça geniş bir yelpazeden ulaşan arşiv belgeleri ve diğer kaynaklardan sağlanan veriler, Osmanlı ekonomisinde para kullanımının zaman ve mekân içinde önemli farklılıklar göstermekle birlikte, kentli nüfusla sınırlı kalmadığını gösteriyor. Özellikle 16. yüzyılda, değerli madenlerin bollaşması ve kentlerle kırsal alanlar arasındaki iktisadi bağların güçlenmesiyle, kırsal nüfusun önemli bir bölümü sikke kullanmaya başlamıştı. Kasaba ve kentlerin içinde ve çevrelerinde küçük ölçekli, ancak yoğun kredi ağları ilişkileri gelişiyordu. Zanaatkârların, tüccarların yanısıra köylüler ve göçerler de para kullanıyorlardı. 18. yüzyılda ise bir yandan Osmanlı devleti yeni bir para birimini yerleştirmeye çalışırken, öte yandan da kredi ilişkileri ve para kullanımı gelişmiş, İstanbul ile imparatorluğun değişik bölgeleri arasındaki parasal bağlar giderek güçlenmiştir.

Para tarihi, devletin iktisadi politikaları hakkında önemli soruları da gündeme getiriyor. Günümüzün Osmanlı tarihçiliği, devletin kentlerin, ordunun ve sarayın iaşesini sağlamak ve tarımsal üreticilerle loncalar ve kentli tüketiciler arasındaki geleneksel dengeleri korumak amacıyla, ekonomiye geniş kapsamlı ve düzenli olarak müdahale ettiğini vurguluyor. Bu kavramsal çerçeve içinde de sürekli ve geniş kapsamlı bir narh (fiyat tavanı) uygulaması, geleneksel düzeni korumaya çalışan Osmanlı müdahaleciliğinin tipik örneği olarak sunuluyor.

Ben bu genel yaklaşımın bir hayli sorunlu olduğunu düşünüyorum. Birinci olarak, Osmanlı yöneticilerinin 16. yüzyıldan sonra iktisadi konularda müdahaleciliğin sınırlarını giderek daha iyi öğrenmeye başladıklarını dikkate almak gerekiyor. Örneğin, Osmanlı yöneticileri iktisadi gerçeklerden çok farklı düzeylerde saptanan narhların, uzun süreler uygulanamaya-

---

1 Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century, c. III: The Perspective of the World*, Harper and Row, New York, 1982, s. 473.

cağını gördüler. Bu nedenle, devlet müdahaleciliği zaman içinde daha seçici bir nitelik aldı, esas olarak başkentin ve ordunun iaşesinde ve sınırlı sayıda mal için uygulanmaya başladı. Belki daha da önemli olarak, narh sürekli uygulanan bir politika aracı olmaktan çıktı, savaş, iaşe darlıkları ve parasal bunalım gibi olağanüstü dönemlerde başvurulan bir araç durumuna geldi.

Parasal konularla ilgili metin sayısının az olması nedeniyle, Osmanlıların düşünceleri hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Yine de, devletin para konusundaki uygulamalarına bakarak bir hayli mesafe almak mümkündür. Bu uygulamalar, Osmanlı bürokratlarının para konularına müdahalenin ticaret ve kent ekonomisine müdahaleden çok daha güç olduğunu, daha önce bilmeseler bile bir süre sonra öğrendiklerine işaret ediyor. Gerçekten de tüccar ve sarrafların değerli madenler, sikke ve ödeme akışındaki faaliyetlerini denetleyebilmek, ticareti ve mal akışını denetlemekten çok daha zordu. Bu nedenle, Osmanlılar para konularında daha esnek ve pragmatik davranmaya başladılar. Osmanlıların parasal uygulamalarının yeniden değerlendirilmesi, Osmanlı iktisadi zihniyetine ilişkin varsayımlarımızı da gözden geçirmemizi sağlayacaktır.

Para tarihinin bize yeni açılımlar sağladığı bir diğer önemli konu da, Osmanlı tarihindeki uzun dönemli iktisadi dalgalanmalar veya konjonktürlerdir. Parasal ve iktisadi koşullar arasında iki yönlü bir etkileşim vardır. İlişkinin bir yönünde, parasal istikrarın, ticaret ve üretimin gelişmesine olanak sağladığını, buna karşılık, parasal istikrarsızlıkların veya değerli maden darlıklarının kredi, üretim ve ticaret üzerinde olumsuz etkiler yarattığını biliyoruz. İlişkinin diğer yönünde ise, iktisadi genişleme veya refah dönemlerinde, devletin daha fazla vergi geliri toplayarak parasal istikrara katkıda bulunduğunu, buna karşılık, iktisadi durgunluk veya daralma dönemlerinde, bozulan mali koşulların parasal istikrarı da olumsuz etkilediğini görüyoruz. Bu karşılıklı etkileşim nedeniyle, uzun dönemde parasal ve iktisadi koşullar arasında önemli koşutluklar beklenmelidir. Öyleyse, Osmanlı tarihindeki uzun vadeli parasal koşulların ya da konjonktürlerin ortaya çıkarılması, bize iktisadi dalgalanmalar ve konjonktürler hakkında da çok değerli yeni bilgiler sağlayacaktır.

Örneğin, bugün iktisat tarihçilerinin çoğunluğu, 16. yüzyılın, 1580'lere kadar, en azından Balkanlar ve Anadolu'da bir demografik ve iktisadi genişleme dönemi olduğunu düşünürler. Para tarihinin bize sağladığı veriler, bu genel tabloyla uyum içindedir. Buna karşılık, 17. yüzyıla ilişkin bilgilerimiz çok daha sınırlıdır. Son dönemlere kadar Osmanlı tarihçiliği, 16. yüzyıldan sonra sürekli gerileyen bir imparatorluk tablosu çizmekteydi. Ancak, bu paradigma yerini devletin kendisini yeniden örgütleyebilme ve

değişen koşullara uyum sağlayabilme yeteneğini vurgulayan daha farklı bir çerçeveye terk etmektedir. Bu esneklik, imparatorluğun varlığını yüzyıllar boyunca sürdürebilmesini açıklamaya da yardımcı olmaktadır.

Bu paradigma değişikliğinin bir uzantısı olarak, iktisat tarihçileri de 17. ve 18. yüzyılların kesintisiz bir bunalım ve durgunluk dönemi olduğu tezini sorgulamaya başladılar. 18. yüzyılda ticaretin canlandığına, üretimin arttığına kimi iktisat tarihçileri zaten yıllar önce işaret etmişlerdi. Yine de para tarihinin bu tartışmalara yapacağı önemli katkılar vardır. Nitekim bu kitabın bulguları, 17. yüzyılın parasal açıdan bir istikrarsızlık ve hatta çözülüş dönemi olduğuna, buna karşılık, sürekli gerileme veya bunalım tezinin savunulamaz olduğuna işaret ediyor. 18. yüzyılın Osmanlı para düzeni için yeni bir para biriminin yerleştirildiği, imparatorluğun merkezi ile uzak eyaletleri ya da çevresi arasındaki bağların güçlendiği bir toparlanma dönemi olduğu anlaşılıyor. Toparlanma eğilimi sadece para alanında ortaya çıkmış olamaz. Bu parasal gelişmeleri yine toparlanma yönündeki iktisadi ve hatta siyasi gelişmelerle birlikte düşünmek gerekiyor.

Son yıllara kadar iktisat tarihçileri Osmanlı tarihindeki en hızlı tağşiş ve enflasyonun 16. yüzyıl ile 17. yüzyılın başlarında, Fiyat Devrimi sırasında gerçekleştiğini varsayıyorlardı. Oysa, bu kitabın bulguları ve fiyat tarihi üzerine henüz bitmemiş olan bir diğer araştırmanın ön sonuçları, en hızlı tağşiş ve fiyat artışlarının 19. yüzyılın başlarında, Tanzimat'ın hemen öncesinde, savaşlar, ayaklanmalar ve reform çabaları sırasında ortaya çıktığını gösteriyor. Ancak tağşişler bir yandan devlete ek mali gelir sağlarken, öte yandan da özellikle başkentte önemli bir siyasal muhalefet yaratmaktaydı. Bu nedenle, Osmanlı tağşişlerini incelerken bir siyasal iktisat yaklaşımı kullanmak gerekiyor. Fiyat artışlarının boyutlarını, nedenlerini ve sonuçlarını daha ayrıntılı olarak ortaya koyunca, sadece dönemin iktisadi ve toplumsal tarihine değil, siyasal gelişmelerine de ışık tutmak mümkün olacak.

Son otuz yılda iktisadi ve toplumsal tarih alanında yapılan araştırmaların bir hayli zenginleşmesine karşın, para tarihi Osmanlı tarihçiliğinin en az çalışılmış, en az gelişmiş alanlarından biri olarak kalmıştır. Bırakınız Osmanlı para düzeninin genel yapısını ve mantığını, bugün elimizde imparatorluğun değişik bölgelerindeki parasal düzenlemelerin ve kurumların özellikleri ve zaman içinde nasıl evrildikleri konusunda bir çalışma bulunmuyor. Elimizdeki monografiler sadece kısmi görünümler sunabilmekte. Nümizmatik yayınlar ise pek çok ayrıntıya ışık tutmakla birlikte, özellikle iktisat tarihinin sorunları açısından bakıldığında, yeterince kapsamlı değiller. Para tarihi üzerine çalışanların karşı karşıya olduğu bir tehlike de, para ve maliye konularında kökenleri şu ya da bu vakanüvise kadar giden ve zaman içinde tekrarlana tekrarlana kesin doğrulara dönü-

şen, bir kısmı yararlı, ancak bir kısmı da yanlış ve yanıltıcı bilgi parçalarıdır. Bu malzemenin içinde doğruyla yanlışı, çöple samanı birbirinden ayırabilmek için, her şeyden önce, Osmanlı para birimlerinin zaman içinde değişen standartlarını bu malzemeden bağımsız olarak inşa etmek gerekiyordu.

Nitekim, araştırmanın erken aşamalarından itibaren, Osmanlı para birimlerinin standartları hakkında ayrıntılı zaman dizileri oluşturmadan uzun vadeli bir para tarihi çalışmasının gerçekleşemeyeceği anlaşılmıştı. Uzun bir çalışma sonucunda, nümizmatik kataloglardaki bilgileri devletin darphanelere gönderdiği talimatlara ilişkin eksik bilgilerle birleştirince, sadece Balkanlar ve Anadolu'da tedavül eden akçe, kuruş ve sultani için değil, diğer bölgelerde dolaşan para, şahi, nasri ve riyal gibi Osmanlı para birimlerinin ağırlık, ayar ve saf gümüş içerikleri hakkında zaman dizileri inşa etmek mümkün oldu. Daha sonra da bu dizileri, Osmanlı arşivleri dahil çeşitli kaynaklardan sağlanan ve Osmanlı sikkelerinin Avrupa sikkeleri karşısındaki kur değerlerini gösteren verilerle karşılaştırarak denetledik. Kitaptaki çözümlemelerin önemli bir bölümü, metin içinde ayrıntılı tablolar halinde sunulan bu dizilerin üzerine kurulmaktadır.

Bugün Osmanlı dönemi üzerine çalışan iktisat ve toplum tarihçileri fiyatlar, ücretler ve servetlere ilişkin olarak telaffuz edilen parasal büyüklüklerin ne anlama geldiği konusunda büyük güçlüklerle karşı karşıya. Uzun dönemli tarih çalışmaları için, bu büyüklüklerin zaman içinde karşılaştırılabilmesi, örneğin 1550 yılının 100 akçesi ile 1750 yılının 10 kuruşundan hangisinin, ne ölçüde daha değerli olduğunun belirlenmesi gerekiyor. Bu tür karşılaştırmalar için fiyat tarihi araştırmalarına yönelmemiz gerekiyor. Osmanlı para birimlerinin gümüş içeriklerine ilişkin zaman dizilerini inşa ettikten sonra fiyat tarihi çalışmalarını Eski Dünya'nın diğer bölgeleriyle karşılaştırmalı olarak yürütmek bir hayli kolaylaşacaktır.

Nitekim son yıllarda, inşa edilen parasal dizilerin de yardımıyla, 15. yüzyılın ortalarından 1918'e kadar İstanbul ve diğer Osmanlı kentlerinde fiyat, ücret ve servetlerin tarihi üzerinde de çalışıyorum. Ayrıntılı sonuçları yakında Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarihi İstatistikler Dizisi* içinde yayımlanacak olan bu uzun vadeli araştırmada, büyüklü küçüklü vakıf ve imaretlerle saray mutfağına ait binlerce hesap defterinin yanısıra yerel mahkeme kayıtlarından sağlanan yüzlerce narh listesi kullanıldı. Araştırmanın fiyatlarla ilgili özet sonuçları, bu kitapta özellikle 7. ve 12. bölümler ile Ek 2'de sunuluyor.

Fiyat tarihi çalışmasının sonuçlarını burada birkaç cümleyle özetlemeye çalışırsak, a) tağşişlerin uzun vadede Osmanlı fiyat artışlarının en

önemli nedeni olduğu ve b) yine orta ve uzun vadede İstanbul'da gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyatların Akdeniz'in diğer kıyı bölgelerindeki fiyatlarla birlikte hareket ettiği anlaşılıyor. Bu ikinci sonuç, deniz ticaretinin gücünü ve başkent ekonomisinin binlerce kilometre uzaklıktaki liman ve ekonomilerle ilişkisini her zaman sürdürdüğünü bir kez daha gösteriyor. Elde edilen ön sonuçlar ayrıca, c) imparatorluğun diğer kentlerindeki, özellikle de kıyı bölgelerindeki uzun vadeli fiyat hareketlerinin başkentinkine yakın olduğunu da ortaya koyuyor.

Son olarak, bu kitapta sunulan sikke ve kâğıt para örneklerine kısaca değinmek isterim. Bu fotoğrafları seçerken amacım, bir yandan en çok kullanılan sikke ve kâğıt paralardan örnekler verirken, öte yandan da Osmanlı darphanelerinin bölgesel dağılımını yansıtmaktı. Bunlar bir iktisat tarihçisinin öncelikleridir. Buna karşılık, nümizmat dostlarımın kitapta daha nadir rastlanan sikke ve kâğıt para örneklerini görmeyi tercih ettiklerini biliyorum. Kitabı hazırlarken nümizmatların araştırmalarından çok büyük yararlar sağlamış bir kişi olarak, hangi sikke örneklerinin yayımlanması gerektiği konusundaki farklı tercihlerimizin, son kertede, hem nümizmatlarla iktisat tarihçileri arasındaki farklılıkları, hem de ortak ilgi alanlarımızı oldukça iyi yansıttığını düşünüyorum.

Şevket Pamuk
Şubat 1999, İstanbul

TEŞEKKÜR

Bu kitabın hazırlanışı sırasında pek çok kişiden yardım gördüm. Şimdi kendilerine teşekkür edebilmek benim için özel bir zevk. Eğer Halil Sahillioğlu yıllarca süren araştırmaları sonucunda 17. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı para tarihinin temellerini atmış olmasaydı, ben bu kitabı yazmaya belki de girişemeyecektim. Halil Sahillioğlu'na son yıllarda yaptığımız aydınlatıcı pek çok konuşma için de teşekkür borçluyum. Osmanlı para tarihi üzerine yaptığım araştırmalar, 1989 yılında Halil İnalcık'ın beni Osmanlı iktisadi ve toplumsal tarihi üzerine hazırlamakta olduğu ve daha sonra Cambridge Üniversitesi Yayınları tarafından yayımlanan iki ciltlik çalışma için bir bölüm yazmaya davet etmesiyle ciddi bir boyut kazandı. Daha sonraki yıllarda, kırk sayfalık o bölümü yavaş yavaş bir kitaba dönüşürken gösterdiği destek ve yakın ilgi için de kendisine teşekkür borçluyum. Çocukluğumdan beri tanıdığım ve saydığım merhum Cüneyt Ölçer, bu yüzyılda Osmanlı nümizmatiğine en fazla katkıda bulunmuş kişidir. Bu kitabı hazırlarken, onun yayımladığı kitaplardan çok yararlandım. Para tarihi konularına ilgi duymaya başladığımda, ne yazık ki, Cüneyt Ölçer aramızdan ayrılmıştı. Kendisiyle bu konuları konuşma olanağı bulamadığım için çok hayıflanıyorum.

Kitabın hazırlanışı sırasında pek çok kişiyle konuşarak ve yazışarak, geniş bir coğrafyaya yayılmış bir imparatorluğun farklı bölgelerindeki sürekli değişen parasal koşullar hakkında bilgi ve veri toplamaya çalıştım. Sağladıkları değerli bilgiler ve yardımlardan dolayı İsa Akbaş, Mehmet Arat, Nezihi Aykut, Şeküre Basman, Sadok Boubaker, Yavuz Cezar, Christopher Clay, Michael Cook, Linda Darling, Abdülhamid Fenina, Elena Frangakis-Syrett, Mehmet Genç, Nelly Hanna, Reşat Kasaba, Hasan Kayalı, Rudi Lindner, Muhammed En-Necdavi, John McCusker, Rudi Matthee, Leslie Peirce, Türkan Rado, Abdülkerim Refik, Linda Schilcher, Sarah Shields, Tal Shuval, Avram Udovitch, Elizabeth Zachariadou ve Dror Ze'evi'ye teşekkür etmek istiyorum. Ayrıca, Edhem Eldem, Linda Dar-

ling, Dennis Flynn, Timur Kuran, Kenneth M. MacKenzie, Donald Quataert, Faruk Tabak ve Zafer Toprak metnin çeşitli bölümlerini, çeşitli aşamalarda okuyarak çok yararlı görüşler bildirdiler, eleştirilerde bulundular. Ancak kitapta sunulan bilgilerin ve savunulan görüşlerin sadece yazarı bağladığını da eklemem gerekir. Kitabın araştırma ve yayıma hazırlanma aşamalarında değerli asistan arkadaşlarım İstanbul Üniversitesi'nden Figen Taşkın ile Boğaziçi Üniversitesi'nden Güven Bakırezer, Nadir Özbek, Işık Özel, Hamdi Can Tuncer ve Emre Yalçın önemli katkılar yaptılar. Kendilerine teşekkür ederim.

İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına da yardımlarından dolayı teşekkür borçluyum. Geniş bir imparatorlukla ilgili parasal gelişmelerin ayrıntılarını pek çok kütüphanede izlemem gerekti. Bunların içinde özellikle Princeton Üniversitesi'ndeki Firestone Kütüphanesi'nden çok yararlandım. Osmanlı para birimlerinin standartları üzerine yaptığım araştırmalarda, New York'taki American Numismatics Society'nin Osmanlı sikkeleri koleksiyonunu kullandım. Bu kurumdaki çalışmalarım sırasında İslam Sikkeleri Koleksiyonu'nun sorumlusu Michael Bates'ten büyük destek ve yardım gördüm. Kitapta yer alan sikke fotoğraflarını sağlayan American Numismatics Society ile Yapı ve Kredi Bankası Kültür Merkezi'ne ve Banka'nın sikke koleksiyonunun sorumlusu Şennur Şentürk'e teşekkür borçluyum. Ali Akyıldız ve Edhem Eldem de çeşitli kâğıt para ve poliçe örneklerinin fotoğraflarını sağladılar. Tarih Vakfı Yurt Yayınları'nda ise dostlarım Ayşen Anadol ve Ali Berktay her zamanki titizlikleriyle kitabı yayıma hazırladılar.

Kitapta yer alan araştırmaların çeşitli bölümleri Türkiye Bilimler Akademisi tarafından ve Boğaziçi Üniversitesi'nin Atatürk Enstitüsü, Ekonomi Bölümü ve Araştırma Fonu Proje No. 97HZ101 tarafından desteklenmiştir. Sağladıkları değerli yardımlar için bu iki kuruma da teşekkür ederim.

Yaklaşık 1400 yıllarında bir Osmanlı darphanesinde sikke üretimini gösteren bu resim Stiftung Preussicher Kulturbesitz-Berlin'de bulunan minyatür aslına bakarak A. Süheyl Ünver tarafından çizilmiştir.

Kaynak: Halil Sahillioğlu, "Bakır Para Üzerine Bir Enflasyon Denemesi" içinde, Türk Nümizmatik Derneği Bülten, No. 10, 1982, s. 20.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

AKDENİZ HAVZASINDA TİCARET, PARA VE DEVLETLER

İktisatçılar parayı genellikle işlevlerine göre tanımlarlar. Para her şeyden önce bir mübadele aracıdır ama bir ödeme aracı, bir hesap birimi ve bir servet saklama aracı olarak da kullanılır. Aslında, bu işlevler bize paranın tarihsel olarak nasıl ve niçin ortaya çıktığı konusunda ipuçları sağlıyor. İktisatçılara göre, gerçek ya da tam paranın tüm bu işlevleri yerine getirmesi gerekir. Oysa, tarihsel gelişme çizgisini izlediğimizde, pek çok para türünün bu işlevlerden sadece bir kısmını yerine getirdiğini görüyoruz.

Tarihsel olarak bakıldığında, paranın ödeme aracı işlevinin mübadele aracı işlevinden daha eski olduğu görülüyor. Paranın mübadele aracı olarak ortaya çıkmasından önce, hükümdarların vergi veya haraç topladıkları biliniyor. Örneğin, Kartaca'da ve Pers İmparatorluğu'nda sikkeler bir mübadele aracı olarak değil, yalnızca askeri ödemeler için kullanılmaktaydı.[1] Bütün bunlardan, paranın, pazarlar ve mübadele olmadan da ortaya çıkabileceği anlaşılıyor. Öte yandan, trampa örneğinde görüldüğü üzere, para olmadan da mübadele olabiliyordu.[2] Ancak trampa oldukça güç ve

---

1 Max Weber, *General Economic History*, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1927, 19. Bölüm. Aynı tez çok daha sonraki Roma ve Bizans dönemleri için de savunulmaktadır, bkz. Michael Crawford, "Money and Exchange in the Roman World", *Journal of Roman Studies* 60 (1970), 40-48; ve Michael F. Hendy, *Studies in The Byzantine Monetary Economy c. 300-1450,* Cambridge University Press, 1985.

2 Tedavüldeki para miktarının azalması, her zaman piyasadaki mübadele hacminin azalmasına yol açmamıştır. Paranın azaldığı kimi durumlarda, trampa ve vergilerin ayni olarak ödenmesi gibi uygulamalar sayesinde, mübadele varlığını sürdürebilmiştir. Ortaçağ Hindistan'ından bir örnek için, bkz. John Leyell, *Living Without Silver: The Monetary History of Early Medieval North India,* Oxford University Press, Delhi, 1990.

fazla maliyetli bir mübadele sistemiydi. Bu nedenle, zaman içindc istikrarlı değer ölçüsü ya da hesap birimi işlevini yerine getiren paraların güçlenmesi sayesinde, mübadele de kolaylaştı ve gelişti. Pek çok mal para işlevini görmüştür, ama en sonunda, altın ve gümüş gibi değerli madenler hem hesap birimi hem de ödeme aracı olarak kullanılmaya başlandı. Değerli madenlerin para olarak kabul görmeye başlamalarıyla, işlem maliyetleri düştü, ticaret genişledi. Bu aşamadan itibaren hem para kavramı hem de değişik para biçimlerinin tarihsel gelişimi, piyasaların gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla sıkı bir ilişki içinde ilerlemiştir.[3]

Ancak, para kullanımın yaygınlaşmasında, uzun mesafeli ticaretin rolü, mübadele ve piyasalarınkinden daha önemlidir. Büyük miktarlarda değerli maden kaynaklarına sahip olan pek çok toplumun, ticaret gelişene kadar bu değerli madenleri işletmediklerini biliyoruz. Sikke biçimindeki paranın ilk habercilerinden biri önce Hindistan'da, daha sonraları da Babil ve Çin'de tüccarlar tarafından kullanılan, üzerlerine damga vurulmuş değerli maden külçeleridir. Doğu Akdeniz bölgesinde kullanılan ve *şeykel* adı verilen külçeler de aslında dürüstlükleriyle tanınan tüccar ailelerinin özel damgalarını taşıyan gümüş parçalarından başka birşey değildi. Çin'de kullanılan *tael*ler de, ticaret loncaları tarafından damgalanan gümüş külçelerdi. Bu örnekler mübadele ve ticaretin gelişmesiyle birlikte para kullanımının da yaygınlaştığını gösteriyor.[4]

Devletlerin para yaratma sürecini ele geçirerek para arzında tekeller oluşturmaları ise, daha sonraları gerçekleşmiştir. Sikke biçiminde paralar ilk kez MÖ. 7. yüzyılda Batı Anadolu'da, antikçağın ticaret yolları üzerinde kurulan Lidya'da ortaya çıkmıştır. Devletin sikke üretmesinin nedenlerinden biri bütçeye gelir sağlamaktı. Sikke basarak ve vergi ödemelerinin sikkelerle yapılmasını talep ederek, devletler hem kendilerine yapılan ödemelerde kullanılacak birimi, hem de piyasalarda kullanılacak paranın standartlarını belirlemiş oluyorlardı.[5]

Eski Yunan kent devletlerinin sikkeleri önceleri Ege ve Akdeniz'de tedavül etmekteydi. Büyük İskender'in fetihleri sayesinde, sikke kullanımı

---

3 Sanjay Subrahmanyam (ed.), *Money and the Market in India, 1100-1700,* Oxford University Press, Delhi, 1994, s. 1-19.

4 Paul Einzig, *Primitive Money, In Its Ethnological, Historical and Economic Aspects,* gözden geçirilmiş ve genişletilmiş basım, Pergamon Press, Oxford, 1966; Philip Grierson, *The Origins of Money,* University of London, The Athlone Press, Londra, 1977; Weber, *General Economic History,* s. 236-244; Pierre Vilar, *A History of Gold and Money, 1450-1920,* New Left Books, Londra, 1976, s. 16-29.

5 Richard Von Glahn, *Fountain of Fortune, Money and Monetary Policy in China, 1000-1700,* University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1996, s. 18-20.

MÖ. 4. yüzyılda Mısır, Pers İmparatorluğu ve Kuzey Hindistan'a ulaştı.[6] Ancak, para ve para düzenlerinin Akdeniz havzasındaki binlerce yıllık gelişme sürecinde belki de en önemli aşama, Roma İmparatorluğu döneminde gerçekleşmiştir. Roma barışı Akdeniz havzası ve ötesindeki alanların siyasi ve iktisadi olarak bütünleşmesini, bu geniş topraklar üzerinde altın, gümüş ve bakır sikkelerden oluşan bir para düzeninin kurulmasını sağladı. Standartların devlet tarafindan denetlenmesi sayesinde, değişik sikke türleri arasında iyi tanımlanmış oranlar kurulabildi. Altın sikkeler büyük işlemlerde ve servet saklama amacıyla kullanılırken, günlük küçük işlemlerde bronz ve daha sonraları bakır sikkeler kullanıldı. Hiyerarşinin üst ve alt basamakları arasındaki orta alanı ise gümüş sikkeler dolduruyordu. Altın ve gümüş sikkelerin değerleri, içerdikleri değerli maden miktarıyla yakından ilişkiliydi. Buna karşılık bronz ve bakır sikkeler, çoğunlukla devlet tarafindan belirlenen ve maden içeriklerinin üzerinde kalan itibari değerlerle tedavül etmekteydiler.[7] Piyasaların genişlemesi, ekonominin ticarileşmesi ve artan para kullanımıyla birlikte, bu düzen güçlendi.[8] Bugün Avrupa ve Ortadoğu'da kullanılan parayla ilgili terimlerin pek çoğunun kökenlerinin Roma dönemine kadar gitmesi, para düzenlerinin gelişmesi sürecinde o dönemin ne kadar güçlü ve kalıcı etkisi olduğunun kanıtıdır.

Antikçağdan itibaren devletler para tekelini ellerine geçirmeye büyük önem verdiler. Akdeniz havzasında Eski Yunan'dan itibaren sikke basmak bir hükümdar için egemenliğin en önemli simgelerinden biri olarak kabul edildi.[9] Ancak, Romalıların sikke basmadaki amaçları, egemenliğin simgelenmesinden çok öteye gitmiştir. Kendilerinden önceki devletler gibi, Romalıların da hem vergi toplamak ve hem de askerlere, devlet memurlarına

---

6 Philip Grierson, *Numismatics*, Oxford University Press, 1975, s. 9-44.

7 Kapitalizm öncesi devletler, itibari değerler üzerinden tedavül eden paraların piyasalarda uzun süre tutunmasını sağlayacak güvenden yoksundular. Bu tür paraların nihai örneği, mal olarak hiçbir değeri olmayan kâğıt paradır. 19. yüzyıl öncesinde, kâğıt para sadece Çin'de, 14. yüzyıla kadar başarıyla kullanılabilmiştir. Von Glahn, *Fountain of Fortune*, s. 48-70.

8 R. A. G. Carson, *Coins of the Roman Empire,* Routledge, Londra-New York, 1990; Keith Hopkins, "Taxes and Trade in the Roman Empire", *Journal of Roman Studies* 70 (1980), 101-125; E. Lo Cascio, "State and Coinage in the Late Republic and Early Empire", *Journal of Roman Studies* 71 (1981), 76-86; Louis C. West ve Allan Chester Johnson, *Currency in Roman and Byzantine Egypt,* Princeton University Press, 1944; A. H. M. Jones, *The Roman Economy, Studies in Ancient Economic and Administrative History,* S. A. Brunt (ed.), Basil Blackwell, Oxford, 1974; ve Marcello De Cecco, "Monetary Theory and Roman History", *The Journal of Economic History* 45 (1985), s. 809-822.

9 Thomas R. Martin, *Sovereignty and Coinage in Classical Greece,* Princeton University Press, 1985.

ve diğer kesimlere ödeme yapabilmek için paraya ihtiyaçları vardı. Daha da önemlisi, Romalılar paranın bolluğu ile ekonominin sağlığı arasında bir ilişki olduğunun bilincindeydiler. Sikke basmalarının, kalıcı bir para düzeni oluşturmalarının bir amacı da mübadele ve ticareti geliştirmek, ekonominin daha iyi çalışmasını sağlamaktı.[10]

Buraya kadar paranın gelişimi sürecinde, uzun mesafeli ticaret, piyasalar ve devletin rolü ile bunların karşılıklı etkileşimi üzerinde durduk. Ancak, parasallaşma sürecini daha da geniş bir bağlamda ele almak gerekir. Paranın veya bir para sisteminin temel işlevi malların ve hizmetlerin mübadelesini kolaylaştırmak, vergi ve diğer ödemelerde kolaylık sağlamaktı, ancak paranın yaygınlaşması sadece işlem maliyetlerinin düşmesi anlamına gelmiyordu. Aynı zamanda, iktisadi ilişkiler daha soyut ve daha az kişisel bir nitelik kazanmaktaydı. Örneğin, mevsimlik emek yükümlülüklerinin yerini nakit ödemelerin aldığı bir ortamda, güçlülerin nüfuz ve iktidarlarını muhafaza etmelerinin geleneksel yöntemleri zayıflıyordu. Daha uzun vadede ise, nakit ödemeleri daha düzenli ve olağan hale geldikçe, paranın ekonomi ve toplum üzerindeki etkisi giderek artmaktaydı.[11]

Madeni sikkelerin ortaya çıkışından itibaren, doğuda İran'dan Batı Avrupa'ya kadar uzanan coğrafya, sikkelerin evrimi sürecinde en canlı etkileşimlere tanık olmuştur. Bölgeler arası ticaretin canlılığı sayesinde, özellikle Akdeniz havzası bu süreçte çok önemli bir rol oynamıştır. Eski Yunan, Roma, Sasani, Bizans, İslam ve Batı Avrupa sikkelerinin, sadece tasarımları değil, üretim teknikleri ve darphane yönetim biçimleri de bu geniş coğrafyada karşılıklı etkileşim içinde geliştiler. Eski Dünya'nın diğer iki para geleneği ise Çin ve Doğu-Güneydoğu Asya ile Hindistan alt-kıtasında biçimlenmekteydi. Akdeniz havzası bu iki gelenekle de ilişki içinde olmuştur. Ticaret ilişkilerinin canlılığı sayesinde, Akdeniz ve Hindistan sikke gelenekleri yüzyıllar boyunca birbirlerini etkilemeye devam etmişlerdir.[12] Buna karşılık, Doğu ve Güneydoğu Asya'daki sikke geleneği, son

---

10 Hopkins, "Taxes and Trade" (s. 101-125) adlı makalesinde bu konuyu çok iyi tartışır. Devlet ödemelerini öne çıkaran mali (fiskalist) yaklaşım için bkz. Michael Crawford, "Money and Exchange in the Roman World", *Journal of Roman Studies* 60 (1970), 40-48; ve Hendy, *Byzantine Monetary Economy.*

11 Paranın toplumsal etkileri üzerine son dönemde yapılan çalışmalar için bkz. Jonathan Parry ve Maurice Bloch (ed.), *Money and the Morality of Exchange,* Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

12 Grierson, *Numismatics,* s. 9-44. Hindistan ve Güneydoğu Asya'daki para düzenlerinin en erken dönemlerdeki evrimi için bkz. Leyell, *Living Without Silver*; ve Robert S. Wicks, *Money, Markets and Trade in Early Southeast Asia, The Development of Indigeneous Monetary Systems to AD 1400,* Cornell University, Studies on Southeast Asia, Ithaca, 1992.

iki yüzyıla kadar bağımsız bir çizgi izlemiştir.[13] Çin'in kimi para biçimlerine diğer iki gelenekten çok daha önce ulaştığını biliyoruz. Örneğin, kâğıt para ilk kez Çin'de kullanılmaya başlanmış ve birkaç yüzyıl sonra, 13. yüzyılda Moğollar sayesinde İran'a ulaşmıştır. Örneğin, Marco Polo Moğolların kâğıt para kullandığından söz etmektedir. Oysa, kâğıt para Avrupa'da ancak 17. yüzyılda kullanılmaya başlanacaktır.

Cermen istilalarıyla birlikte, Akdeniz havzasında ekonomi ve ticaretin yanısıra para gelenekleri de ikiye ayrıldı. Roma İmparatorluğu'nun batı eyaletlerinde nüfus, ticaret ve kent ekonomisi hızla küçülürken, sikke ve diğer para biçimlerinin tedavülü ve kullanımı da büyük ölçüde azaldı. Altının kaybolmasından sonra, piyasalarda çoğunlukla küçük gümüş sikkeler dolaşmaya başladı. Ancak ödemelerin büyük çoğunluğu, ayni ya da emek olarak yapılmaya başlandı. Böylece feodal Avrupa'da hesap birimi ya da değer ölçüsüyle mübadele araçları arasında giderek artan bir farklılık ortaya çıktı. Trampa gibi parasız mübadele biçimleri yayılırken, sikkeler sadece uzun mesafeli ticarette en önemli ödeme aracı konumlarını sürdürebildiler.[14]

Doğu Akdeniz'de ise kent ekonomisi ve genel ekonomik durum daha güçlü kaldığı için, Roma'nın altın, gümüş ve bakır sikke geleneği Bizans İmparatorluğu'nda canlılığını koruyarak gelişti.[15] 11. yüzyıla kadar, Bizans'ın altın ***nomizma*** ya da ***bezant***'ı, tüm Akdeniz havzasında "ortaçağın

---

13 Grierson, *Numismatics,* s. 44-71; Hindistan'daki Hint-Türk (Mughal) devletinin 16. ve 17. yüzyıllardaki para düzeni için bkz. J. F. Richards, (ed.) *The Imperial Monetary System of Mughal India,* Oxford University Press, Delhi, 1987. 16. ile 18. yüzyıllar arasında Avrupa ile Asya arasındaki ticari, parasal ve finansal etkileşimin sürekliliğini vurgulayan daha genel bir bakışaçısı için bkz. Frank Perlin, "Monetary Revolution and Societal Change in the Late Medieval and Early Modern Times - A Review Article", *Journal of Asian Studies* 45 (1986), 1037-1048; ve Frank Perlin, "Financial Institutions and Business Practices across the Euro-Asian Interface: Comparative and Structural Considerations, 1500-1900", Hans Pohl (ed.), *The European Discovery of the World and its Economic Effects on pre-Industrial Society, 1500-1800* içinde, Franz Steiner, Stuttgart, 1990, s. 257-303.

14 Peter Spufford, *Money and Its Use in Medieval Europe,* Cambridge University Press, 1988, s. 7-105; ayrıca, Carlo M. Cipolla, *Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World, Fifth to Seventeenth Century,* Princeton University Press, 1956, s. 3-11; Cipolla, "Currency Depreciation in Medieval Europe", *Economic History Review* 15 (1963), s. 413-422; ve Marc Bloch, *Esquisse d'une Histoire Monétaire de l'Europe,* Librarie Armand Colin, 1954, s. 3-28. Para düzeninin çöküşü ve trampa ekonomisine geçiş, o kadar dramatik boyutlarda olmasa da, başka toplumlarda ve başka zamanlarda da görülmektedir.

15 Hendy, *Byzantine Monetary Economy;* ve S. Grierson, *Byzantine Coins,* Methuen & Co. Ltd., Londra, 1982; ayrıca, West ve Johnson, *Currency in Roman and Byzantine Egypt.*

doları" gibi kabul görmekteydi.[16] 7. yüzyıldan itibaren havzanın doğu ve güneyinde kurulan İslam devletleri, Bizans ve Sasani İran'ındaki gelişmiş para ekonomileriyle etkileşime girdiler. Etkileşim sürecinin en başından itibaren, İslam devletleri bu ülkelerdeki para düzenlerini kendi mali ve iktisadi yapılarıyla bütünleştirmeye çalıştılar. Gerçek anlamda İslami sikkeler ilk kez 696-697 yılında, Halife Abdülmelik'in büyük para reformuyla birlikte basıldı.[17] Bir para düzeni oluşturma çabalarının başarıya ulaşmasından sonra, ortaçağda Hindistan alt-kıtasından İspanya'ya kadar uzanan geniş coğrafyadaki hemen tüm İslam devletlerinde altın, gümüş ve bakır sikkeler kullanılmaya başlandı. İslam devletleri de sikke basmayı ve hutbe okutmayı (sahib-i sikke ve hutbe) egemenliğin en önemli simgeleri olarak kabul ettiler. Böylece, Akdeniz havzasında oluşan parasal geleneklerden etkilendikleri gibi, bunları geliştirerek daha sonraki dönemlere taşıdılar.[18]

Nümizmatik açıdan bakıldığında, İslam devletlerinin bastıkları sikkelerde ortak paydayı üzerlerindeki kısa yazılar ve Arap harfleri oluşturuyor. Bu özellikler, resimler ve Latin harflerinin kullanıldığı Avrupa sikkeleri karşısında güçlü bir karşıtlık oluşturuyor.[19] Ancak görünürdeki farklılıklara karşın, Akdeniz havzasındaki güçlü ticaret ilişkiler sayesinde, bu iki gelenek ortaçağ boyunca etkileşimi sürdürmüştür. İslam devletlerinde kullanılan para birimleri olan altın *dinar*, gümüş *dirhem* ve bakır *fülus* sözcüklerinin kökenleri sırasıyla Roma, antikçağ ve Bizans'tan gelmekteydi. Ortaçağ Avrupası da İslam devletlerinin parasal uygulamalarından pek çok unsuru benimsemiştir. Örneğin, 12. ve 13. yüzyıllarda Bizans'ın iktisadi ve ticari gücünün artık sönmeye yüz tuttuğu bir dönemde, İslam devletlerinin altın dinarları Bizans *nomizma*'sının daha önceki dönemlerde oy-

---

16 Robert S. Lopez, "The Dollar of the Middle Ages", *The Journal of Economic History* 11 (1951), s. 209-234, Cipolla, *Money, Prices and Civilization,* s. 13-23; Robert S. Lopez ve W. Raymond Irving, *Medieval Trade in the Mediterranean World, Illustrative Documents,* Columbia University Press, New York, 1955, s. 10-16.

17 S. Grierson, "The Monetary Reforms of 'Abd al-Malik", *The Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3 (1960), s. 241-264; ve Andrew S. Ehrenkreutz, "Monetary Aspects of Medieval Near Eastern Economic History", M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde, Oxford University Press, Londra, 1970, s. 38-41.

18 İslam'da hükümdarın sikke basma hakkı denince, altın ve gümüş sikkeler kastedilmektedir. İslam geleneğinde bakır sikkeler, en erken dönemlerden itibaren yerel bir konu olarak kabul edilmiştir. Bkz. S. Album, *A Checklist of Islamic Coins,* 2. baskı, yayımlayan S. Album, Santa Rosa, California, 1998, s. 9.

19 Michael L. Bates, "Islamic Numismatics, Sections 1-4", *Middle East Studies Association Bulletin* 12/3 (1978-79), s. 1-16; 12/4, s. 2-18; ve 13/1, s. 3-21; ve Ehrenkreutz, "Monetary Aspects", s. 37-50.

nadığı rolü üstlenerek, Akdeniz çevresinde genel kabul gören bir ödeme birimi olmuştur.[20]

Akdeniz havzasındaki canlı ticaret sayesinde, diğer ticari ve parasal kurumlar ve biçimler de ortaçağ boyunca etkileşim içinde oldular. Örneğin, ortaçağ Avrupası'nın en yaygın iş ortaklığı biçimi olan *commenda*, kökenlerini ortaçağ İslam toplumlarının mudârebesine borçludur. Aynı biçimde, Avrupa'da yaygın bir ödeme aracı işlevi sunan poliçelerin (*bills of exchange*) ne ölçüde İslam toplumlarındaki süftece veya havale'den kaynaklandığı tarihçiler arasında yoğun tartışma konusudur.[21]

İslam devletlerinde de parasal uygulamalar bir yandan piyasaların ve ticaretin gereksinimleri, öte yandan da tüm ortaçağ ekonomilerini sık sık etkisi altına alan değerli maden kıtlıkları tarafindan biçimlenmekteydi. İslam toplumlarında tüccarların devletler üzerindeki etkileri sınırlı kalmakla birlikte, oynadıkları önemli iktisadi rol nedeniyle, devletler tüccarlar dinliyor, onlara hoşgörü gösteriyorlardı. Örneğin İtalya'daki kent devletleriyle karşılaştırıldığında, ortaçağ İslam devletlerinin tüccarların devleti olmadıkları görülür. Ancak bu devletlerin tüccarlara karşı oldukları da söylenemez.[22] İslam devletlerinin çoğu sikke arzını ve dolaşımını düzenlemeye, sürekli kılmaya çalışmışlardır. Sikkelerin bol miktarda ve kolayca tedavülünü sağlamak üzere, darphanelerde ücretsiz veya düşük ücretle sikke basımına özen göstermişlerdir. Daha da önemlisi, bu devletlerin çoğu, değerli madenlerin ve sikkelerde tedavülünü kolaylaştırmak amacıyla, para piyasalarına karşı müdahaleci bir tavır içine girmemişlerdir.[23]

---

20 Cipolla, *Money, Prices and Civilization*, s. 13-23; Ehrenkreutz "Studies in the Monetary History of the Near East in the Middle Ages", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 2 (1959), s. 128-161; ve A. M. Watson, "Back to Gold - and Silver", *The Economic History Review* 20 (1967), s. 1-34.

21 Abraham L. Udovitch, "At the Origins of the Western Commenda: Islam, Israel, Byzantium", *Speculum* 37 (1962), s. 198-207; ve Ashtor Eliyahu, "Banking Instruments between the Muslim East and the Christian West", *Journal of European Economic History* 1 (1972), s. 553-573.

22 A. L. Udovitch, "Merchants and *Amirs*: Government and Trade in Eleventh Century Egypt", *Asian and African Studies* 22 (1988), s. 53-72.

23 S. D. Goitein, *A Mediterranean Society, The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Cilt I: *Economic Foundations*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1967, s. 229 vd.; Gilles S. Hennequin, "Points de vue sur l'Histoire Monétaire de l'Egypte Musulmane au Moyen Age", *Annales Islamologiques* 12 (1974), s. 3-44; ve Gilles S. Hennequin, "Nouveaux Aperçus sur l'Histoire Monétaire de l'Egypte au Moyen Age", *Annales Islamologiques* 12 (1974), s. 179-215; Bates, "Islamic Numismatics", s. 1-16, 2-18 ve 3-21. Nümizmatik ve metrolojinin İslam toplumlarının tarihçiliğinde oynayabileceği rol üzerine kısa ancak önemli bir tartışma için bkz. R. Stephen Humphreys, *Islamic History, A Framework for Inquiry*, gözden geçirilmiş basım, Princeton University Press, 1991, s. 49-53.

Parasal alandaki zengin uygulamalarıyla Osmanlılar üzerinde en etkili olan İslam devleti ise İlhanlılardır. Moğolların Çin'den Batı Asya'ya kadar uzanan ve oradan da Avrupa'ya bağlanan ticaret yolları üzerinde kurdukları denetim sayesinde, İlhanlılar büyük miktarda gümüşe kavuşmuşlardı. 13. yüzyılın sonlarına doğru İslamiyeti kabul ettikten sonra, İlhanlılar İran'da yeni bir para sistemi kurdular ve büyük miktarlarda altın ve gümüş sikke bastılar. Bu sikkelerde bir İslam devleti tarafından piyasaya sürülmüş en ilginç hat ve kabartma örnekleri vardır. İlhanlıların denetimleri altına aldıkları, doğuda Horasan'dan batıda Anadolu'ya kadar uzanan geniş coğrafyada faaliyet gösteren darphanelerin sayısı 200'e ulaştı. Bunların çoğunluğu Batı ve Kuzey İran'da olmakla birlikte, Doğu ve Orta Anadolu'da da başkent Tebriz'den yönlendirilen pek çok İlhanlı darphanesi vardı. İlhanlı sikkelerinin yüksek hacmi ve kalitesi, 13. yüzyılda İran ve Anadolu'daki iktisadi ve ticari faaliyetlerde ciddi bir canlanma olduğu yönünde önemli bir kanıt oluşturmaktadır.[24]

Önce antikçağ devletleri, sonra da ortaçağın İslam devletleri oluşturdukları sikke tekellerini büyük titizlikle korumaya çalıştılar. Buna karşılık, feodal Avrupa'da eğilim, sikke arzı işlevinin çeşitli alt birimler ve onların sahipleri arasında bölünmesi yönünde gelişti. Sikke basma yetkisi kral veya imparatorda olsa bile, darphanelerin yönetimi ve sikkelerin üretimi bu işten bir hayli gelir sağlayan feodal beylerin eline geçti. Bu parçalanmış yapı, sikkelerin sık sık tağşiş edilmesine yol açıyordu.[25] Bu yerel birimlerin gelirleri içinde verginin payı ve önemi artmaya başlayınca, sikke arzını daha istikrarlı ve düzenli hale getirmek için çaba gösterildi. Ancak, özellikle 14. yüzyıldan itibaren, merkeziyetçi eğilimler ağırlık kazanıp devlet harcamaları artmaya başlayınca, paranın ayarını düşürüp ek gelir sağlama çabaları hız kazandı.[26] Bu tağşişlerden kazançlı çıkanlar olduğu gibi, kaybedenler de vardı. Bir bölgedeki ya da ülkedeki para biriminin güçlü ya da zayıf olması, ya da tağşişlerin ne ölçüde kullanılacağı, devleti elinde tutan ve tağşişlerden yarar sağlayan kesimlerle, tağşiş

24 John Masson Jr. Smith ve F. Plunkett, "Gold Money in Mongol Iran", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 11 (1968), s. 275-297; ve John Masson Jr. Smith, "The Silver Currency of Mongol Iran", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 12 (1969), s. 16-41; ayrıca, M. A. Seifeddini, *Moneti Ilkhanov XIV veka,* Bakü, 1968.

25 Bugün iktisatta devletin para basarak sağladığı gelir için kullanılan senyöraj deyiminin kökeni, feodal Avrupa'daki bu toplumsal yapılara gitmektedir. Osmanlı toplumunun farklı yapısı nedeniyle, biz bu kitapta, Osmanlıların mali gelir sağlamak amacıyla giriştikleri tağşişleri tartışırken, senyöraj deyimini kullanmaktan kaçınacağız.

26 Carlo Cipolla, "Currency Depreciation in Medieval Europe", *Economic History Review* 15 (1963), s. 413-422.

ve enflasyon sarmalından zarar görecek kesimler arasındaki mücadelenin sonucuna bağlıydı.[27]

Ortaçağın büyük bir bölümünde, Akdeniz havzasındaki ticaret, özellikle de ödeme düzenleri havzanın doğusundaki tüccarlar ve para birimleri tarafından yönlendirilmişti. 13. yüzyıl gibi daha geç bir dönemde bile, Doğu Akdeniz bölgesindeki ticaret, parasallaşma ve bunlara ilişkin kurumların düzeyi, Batı Akdeniz tarafındakilerin bir hayli üzerindeydi.[28] Ancak, 11. yüzyıldan itibaren Avrupa'da tedavüldeki gümüş sikke miktarı artarken, ticaret ve para kullanımı da yaygınlaşmaya başladı.[29] 13. yüzyılda altının tekrar sahneye çıkışıyla birlikte Avrupa'da altın, gümüş ve bakırdan oluşan üçlü sikke düzenine geri dönüldü.[30] Ticaret hızla gelişirken, ticaret sayesinde büyük zenginliğe kavuşan İtalyan kent devletlerinin para birimleri ve sikkeleri Akdeniz ve Avrupa ticaretine egemen oldu.

Bu kent devletlerinin altın sikkeleri arasındaki mücadeleyi sonunda Venedik'in dükası kazandı. 14. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, düka artık Akdeniz ve ötesindeki ticari ödemelerde en önemli sikke ve başta gelen hesap birimi konumuna gelmişti. Ticareti kolaylaştırmak amacıyla, diğer Avrupa devletleri de dükanın standartlarını benimsemek zorunda kaldılar.[31] 16. yüzyılda ise, Amerika'dan getirilen büyük miktarlarda altın ve gümüş, Eski Dünya'daki para sistemlerini kökünden değiştirecekti. Amerika'dan gelen gümüş sayesinde Avrupa'da büyük gümüş sikkelerin basımı hız kazanacak ve Avrupa'nın dünya ticaretinde artan etkinliğine koşut olarak, bu büyük sikkeler 17. yüzyılda dünya ticaretinin önde gelen hesap birimi ve ödeme aracı olacaktı.

Devletlerin değişik tür sikkelerin piyasa değerlerini denetleyerek ve tağşişler yoluyla kendilerine ek gelir sağladıklarını ve böylece para düzenlerini geliştirdiklerini ve yönlendirdiklerini belirttik. Ancak Eski Dün-

---

27 Bu konuda önemli bir tartışma için bkz. Spufford, *Money and Its Use,* 13. Bölüm.

28 Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony, The World System A.D. 1250-1350,* Oxford University Press, New York-Oxford, 1989, I. ve II. Bölümler.

29 R. S. Lopez, *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350,* Cambridge University Press, 1976, s. 56-122; ve Spufford, *Money and Its Use,* s. 240-266.

30 Marc Bloch, *Esquisse d'une Histoire Monétaire de l'Europe,* s. 3-78; R. S. Lopez, "Back to Gold, 1252", *Economic History Review,* second series 9 (1956), s. 219-240; Watson, "Back to Gold - and Silver", s. 1-34; Spufford, *Money and Its Use,* s. 267-288.

31 Spufford, *Money and Its Use,* s. 267-288; Herbert E. Ives ve Philip Grierson, *The Venetian Gold Ducat and Its Imitations,* The American Numismatic Society, New York, 1954; Jere L. Bacharach, "The Dinar Versus the Ducat", *International Journal of Middle Eastern Studies* 4 (1973), 77-96. Osmanlıların 15. yüzyılın son çeyreğinde bastırdıkları ilk altın sikkeleri için bkz. Bölüm 4, s. 64-70.

ya'daki para düzenlerinin gelişmesinde devletlerin yanısıra, bireylerin ve değişik toplumsal kesimlerin de en az aynı ölçüde katkıları olmuştur. Örneğin, 16. yüzyıl Avrupa'sında ticaret bankacıları ve sarraflar poliçeler kullanarak, yerel fuarlarda ve çevresinde çok yoğun ödeme ağları geliştirmişlerdi. Bu poliçeleri özel ve uluslararası paranın çarpıcı bir örneği olarak kabul edebiliriz.[32] Eski Dünya'nın ve gelir yelpazesinin diğer ucuna gidecek olursak, 18. yüzyıl Hindistan'ı üzerine son yıllarda yapılan araştırmalar, milyonlarca insanın küçük ölçekli işlemleri ve bu işlemlerde kullandıkları ufak değerli bakır sikkeler aracılığıyla, kırsal toplumun ve ekonominin daha geniş ölçekli bölgesel ekonomilere ve nihayet dünya ekonomisine bağlandığını gösteriyor. Frank Perlin'in vurguladığı gibi, bu sıradan insanların mütevazı sikkelerle yaptıkları milyonlarca, milyarlarca küçük işlemi dikkate almadan, kapitalizm öncesi dönemde Eski Dünya'nın parasal yapılarını ve onların evrimini anlamak mümkün değildir.[33]

OSMANLI İKTİSADİ POLİTİKALARI

Bu kitapta ele alınan 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadarki dönemde, Eski Dünya'da hemen her devlet birbirine benzeyen iktisadi sorunlarla karşı karşıyaydı. Bu sorunların en başında devletlerin kendi varlıklarını koruyabilmek için yapmaları gereken işler geliyordu. Başkentin, ordunun ve diğer kentlerin iaşelerinin sağlanması, vergi toplanması, uzun mesafeli ticaretin desteklenmesi ve denetlenmesi, para arzının istikrara kavuşturulması, her devlet için en önde gelen iktisadi politika sorunları arasında yer alıyordu.[34]

Önceleri, devletlerin bu tür sorunlarla uğraşma kapasiteleri sınırlıydı. Ancak zaman içinde, kurumsal donanımlarında ve niteliklerinde önemli

---

32 Marie-Thérése Boyer-Xambeu, Ghislain Deleplace ve Lucien Gillard, *Monnaie Privée et Pouvoir des Princes,* Editions du CNRS, Paris, 1986.

33 Frank Perlin, "Money-Use in Late Pre-Colonial India and the International Trade in Currency Media", J. F. Richards (ed.), *Imperial Monetary Systems in Early Modern India* içinde, Oxford University Press, Delhi, 1987, s. 232-373.

34 Ancak bu noktada, sözünü ettiğimiz dönemdeki toplumların çoğunluğunda, siyasi, idari ve mali alanlardan bağımsız bir iktisadi alandan söz etmenin kolay olmadığını da eklemek gerekir. Bkz. Edward Miller, "France and England, The Economic Policies of Governments", M. M. Postan, E. E. Rich ve E. Miller (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe,* cilt 3 içinde (1963), s. 282-291; İslam toplumlarındaki iktisat politikası uygulamalarının sorunları hakkında benzer bir tartışma için bkz. Sabri F. Ülgener, "İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri", *Ebulula Mardin'e Armağan,* Kenan Matbaası, İstanbul, 1944, s. 1151-1189; ve Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti,* Mayaş Yayınları, Ankara, 1984, s. 66-102.

değişiklikler oldu. Devletlerin iktisadi politika hedeflerine yönelik örgütlenme ve gerekli kurumları inşa etme çabaları sayesinde, Avrupa'nın büyük bir bölümünde ve Asya'nın bir kısmında devlet aygıtları güçlendi. Bu sayede, devletlerin ekonomiye yaptığı müdahalelerin kapsamı ve etkinliği bir hayli arttı ve önemli dönüşümlere uğradı.[35]

Bu süreç içinde iktisat politikalarının içeriğini ve ilişkili kurumların zaman içinde kazandıkları somut biçimleri belirleyen en önemli etkenlerden biri, devletin ve devlet-toplum ilişkilerinin niteliğiydi. İktisat politikalarının içeriğini, soyut anlamda bir kamu yararının belirlediğini savunmak kolay değildir. İktisadi politikaların hedefleri, uygulanma yöntemleri ve nihayet ilişkili kurumların mimarisi, toplumsal yapı ve devletle toplum arasındaki ilişki tarafından biçimlenmekteydi. Daha da somut olarak, iktisadi politikaların niteliğini ve içeriğini, büyük ölçüde, devletin hangi kesimleri temsil ettiği ya da hangi kesimlerin devlet katında etkili olduğu belirlemekteydi.

Bir başka biçimde söyleyecek olursak, değişik toplumsal kesimler devlet politikalarını etkilemeye, devlet politikaları aracılığıyla kendi çıkarlarını savunmaya çalışıyorlardı. Kimi durumlarda belirli bir toplumsal kesimin devlet üzerindeki etkisi o kadar güçlü oluyordu ki, devlet o kesimin devleti olarak nitelendirilebiliyordu. Kimi diğer durumlarda ise, devlet, toplumdan belirli ölçüler içinde bağımsız davranan ya da toplumdan yalıtlanmış bir bürokrasinin elinde olabiliyordu.

Öyleyse, Osmanlı devletinin iktisadi politikalarını anlayabilmek için, her şeyden önce devletin niteliğini ve değişik toplumsal kesimlerle olan ilişkilerini incelemek gerekiyor. Osmanlı toplumunda 15. yüzyılın sonlarına kadar, taşradaki toprağa bağlı Türk kökenli aristokrasi ile merkezdeki çoğunluğu devşirmelerden oluşan bürokrasi arasında yoğun bir mücadele yaşandı. Bu iki kesim arasındaki dengeler zaman içinde değişebilmekte, bir sarkaç gibi salınabilmekteydi. 15. yüzyılın ikinci yarısında, II. Mehmed'in başarılı merkezileşme hamlesiyle birlikte, dengeler kesin olarak ve merkezden yana değişti. Toprağa bağlı aristokrasi yenilirken, özel mülkiyet altındaki topraklara devlet el koydu ve iktidar bürokrasinin elinde toplandı. Bu köklü dönüşümden sonra, devletin iktisadi uygulamaları artık çok daha güçlü bir biçimde bürokrasinin önceliklerini yansıtmaya başladı. Buna karşılık, toprak sahiplerinin, tüccarların ve sarrafların devletin iktisadi politikaları üzerindeki etkileri sınırlı kaldı.

---

35 Charles Tilly, Avrupa'daki kent merkezlerinin iaşesi bağlamında, bu sürecin ayrıntılı bir incelemesini sunmaktadır. Charles Tilly, "Food Supply and Public Order in Modern Europe", C. Tilly (ed.), *The Formation of Nation States in Western Europe* içinde, Princeton University Press, 1975, s. 35-151.

Merkezi bürokrasi, kendisinin en tepede olduğu bir toplumsal düzeni kurmayı hedefliyordu. Kent ekonomisinin iaşesi, uzun mesafeli ticaret ve ithalat bu toplumsal düzene istikrar sağlayacaktı. Tüccarların, loncaların ve sarrafların faaliyetleri, bu toplumsal düzenin yeniden üretilmesine katkıda bulunduğu sürece, devlet onlara hoşgörüyle yaklaşıyor, hatta destekliyordu.[36] 17. ve 18. yüzyıllarda merkeziyetçi yapıların bir hayli zayıflamasına karşın, üreticiler ve tüccarlar bu geleneksel politikaların değiştirilmesi için merkezi devlet üzerinde baskı oluşturacak kadar güçlenemediler. Sadece taşrada, yerel güçlü kesimler, yerel yöneticiler üzerinde etkili olabildiler. Oysa, yaklaşık olarak aynı dönemlerde Avrupa'da, üreticilerin ve tüccarların siyasal güçlerinin artması ve devlet politikalarını yönlendirmeleri sayesinde, merkantilist politikalar ağırlık kazanmıştı.

Son yıllarda yayımlanan önemli bir makalede Mehmet Genç, Osmanlı devlet arşivlerinde uzun yıllar sürdürdüğü araştırmalarının sağladığı birikime dayanarak merkezi bürokrasinin iktisadi önceliklerini ve iktisadi politikalarını inceliyor.[37] Genç, Osmanlı politika uygulamalarında iktisadi alanın hiçbir zaman kendi başına ifade edilmediği, iktisadi konuların her zaman dini, askeri, idari veya mali kaygı ve söylemler içinde yer aldığını vurguladıktan sonra, her şeye rağmen, bu alandaki önceliklerin üç ana başlık altında toplanabileceğine işaret ediyor. İktisadi konularda Osmanlıların birinci önceliği, ordu, saray ve bürokrasi de dahil olmak üzere kent ekonomisinin iaşesiydi. Osmanlı bürokrasisi kent piyasalarına mal sağlayan tüccarların oynadığı önemli rolün bilincindeydi. 16. yüzyılda sınırların genişlemesi ve Suriye ile Mısır'ın imparatorluğa katılmasından sonra, uzun mesafeli ticaretin ve ticaret yollarının denetimi daha da önem ka-

---

36 Carlo Cipolla, ortaçağ İtalya'sının ticaret ağırlıklı kent devletlerinde, tüccarlarla devlet arasında neredeyse tam bir özdeşlik olduğuna dikkati çekmektedir. Cipolla'ya göre bu kentlerde "tüccarlar loncası sık sık *'l'etat c'est moi'* (devlet benim) deyimine yakışır tarzda davranıyordu." Osmanlı tüccarları ise böyle bir iddiada bulunamazlardı. Abraham Udovitch'in 11. yüzyıl Mısır tüccarları için söylediği gibi, Osmanlı tüccarları, olsa olsa, *'l'etat n'est pas contre moi'* (devlet bana karşı değil) diyebilirlerdi. Cipolla, "Currency Depreciation", s. 397; ve Udovitch, "Merchants and Amirs", s. 53-72.

37 Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 3, Dizi 1 (1989); benzer bir tartışma için bkz. Halil İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", Michael Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde, Oxford University Press, Londra, 1970, s. 207-218; Halil İnalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600"; H. İnalcık ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge University Press, 1994 içinde s. 44-54. 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı iktisadi düşüncesi için bkz. Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması,* Der Yayınları, İstanbul, 1986, s. 55-165; ve Ülgener, *Darlık Buhranları,* s. 66-102.

zanmıştı.[38] Osmanlı ülkesinde olmayan malları getirdikleri için, yabancı tüccarlara özel ilgi gösterilmekteydi. 16. yüzyıldan itibaren yabancı tüccarlara verilen ve daha sonra kapitülasyonlar olarak anılacak imtiyazlar, işte bu kaygılardan kaynaklanıyordu. Ancak, iç piyasalarda kıtlık olduğu zamanlarda, yabancı tüccarlar kıtlığı duyulan malları ihraç ettikleri için, devlet ile yabancı tüccarlar karşı karşıya gelebiliyor, belirli malların ihracatına geçici yasaklamalar getiriliyordu.[39]

Devletin iaşeye verdiği öncelik, ithalat ve ihracata karşı takınılan tavırlar arasında önemli bir farklılığa yola açmıştır. İthalat, iç piyasalardaki malların arzını artırdığı için desteklenmiş, özendirilmiştir. Buna karşılık, ihracata ancak yerli talep karşılandıktan sonra izin verilmiştir. İç piyasalarda darlıklar baş gösterince, devlet gıda maddelerinin ve hammaddelerin ihracatını yasaklamakta tereddüt etmemekteydi.

Kentli tüketicilerin çıkarlarına öncelik tanıyan bu dış ticaret uygulamaları ile Avrupa'daki merkantilizm uygulamaları arasındaki fark çok açıktır. Ancak, kentlerin iaşesine ağırlık tanıyan politikaları Osmanlılar ya da İslam devletleriyle özdeşleştirmek yanlış olur.[40] Tarımsal üretimdeki büyük dalgalanmalar, sık sık görülen kıtlıklar ve ulaştırma teknolojisinin yetersizliği nedeniyle, ortaçağ devletlerinin çoğunluğu kentlerin iaşesine büyük önem veriyordu. 12. yüzyıldan 15. yüzyılın sonlarına kadar, Avrupa devletlerinin iktisadi politikalarını da burada anılan kaygılar yönlendirmekteydi.[41] Osmanlılar ile Avrupa'daki iktisadi politikalar arasındaki farklar daha sonraları, 16. ve 17. yüzyıllarda, Avrupa'da yerli üreticilerin tercihlerine ağırlık veren merkantilist yaklaşımın ağırlık kazanmasıyla ortaya çıkmıştır.[42]

---

38 Halil İnalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", s. 48-52, 179-379; Lütfi Güçer, "XVI.-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı,* No. 1, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1987, s. 1-128; ayrıca Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery,* State University of New York Press, Albany, 1994, s. 131-174.

39 Halil İnalcık, "İmtiyazat", *Encyclopedia of Islam,* 2. Bas., E. J. Brill, Leiden-New York, 1971; İnalcık, "The Ottoman Economic Mind".

40 İnalcık, "The Ottoman Economic Mind"; Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750,* New York University Press, 1988, Bölüm VI.

41 Miller, "France and England", s. 290-340; C. M. Cipolla, "The Economic Policies of Governments, The Italian and Iberian Peninsulas", Postan, Rich ve Miller (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe,* cilt 3 içinde, s. 397-429.

42 Osmanlılar merkantilist düşünce ve uygulamalardan habersiz değillerdi. Örneğin, 18. yüzyılın başlarında Naima, merkantilist uygulamaları savunarak, eğer Müslümanlar ithal mallar yerine yerli ürünleri satın alırlarsa, akçe ve diğer sikkelerin

Mehmet Genç'e göre, merkezi devletin ikinci önceliği mali gelir sağlamaktı. Vergi toplamak amacıyla devlet iktisadi faaliyetlere müdahale etmekteydi. Osmanlı yöneticileri uzun vadede mali açıdan güçlü kalabilmek için, ekonominin güçlü ve canlı olması gerektiğinin bilincindeydiler. Ancak, kısa vadeli bunalımlar patlak verdiğinde, devlet üreticilerin üzerine giderek onları zorlamakta ve ek vergiler toplamakta tereddüt etmiyordu.

İlk ikisiyle yakından ilişkili olan üçüncü öncelik ise, geleneksel düzenin korunması ve yeniden üretilmesiydi. Osmanlı yönetici sınıfı için, korunması gereken ideal bir toplumsal düzen, bu düzen içinde köylülerin, loncaların ve tüccarların belirli yerleri ve kesimler arasında belirli dengeler vardı. Padişah ve bürokrasi bu düzenin en üstünde yer almaktaydı. Ancak bu görüşün bir miktar esneklik taşıdığını da belirtmek gerekir. Geleneksel düzenin içeriği ve çeşitli toplumsal kesimler arasındaki dengelerin nasıl olması gerektiği, zaman içinde ekonominin ve toplumun geçirdiği dönüşümlerle birlikte değişmiştir. Devlet herhangi bir anda varolan düzeni ve dengeleri korumaya çalışmaktaydı. Tüccarların, lonca üyelerinin veya başkalarının hızla zenginleşmeleri, düzenin çözüleceği endişesiyle olumlu karşılanmıyordu.[43]

Devletin tüccarlara karşı tavrı çok ciddi ikilemler taşımaktaydı. Bir yandan, küçük ve büyük tüm tüccarların kent ekonomisinin işleyişi bakımından önemli bir işlevi olduğu kabul edilmekteydi. Ancak, tüccarların kâr amacıyla giriştikleri faaliyetler temel malların darlıklarını ağırlaştırabiliyor, loncaları ve kent ekonomisini güç durumda bırakabiliyordu. Böyle durumlarda merkezi yönetim tüccarları korumak, desteklemekten çok, denetlemeyi görev edinmişti. Ancak, tüccarların denetimi loncaların denetiminden daha zordu. Çünkü loncalar yer değiştiremezken, tüccarlar

---

Osmanlı ülkesinde kalacağını söylemekteydi; bkz. Naima, *Tarih-i Naima,* haz. Zuhuri Danışman, Danışman Yayınevi, İstanbul, 1968, c. 4, s. 1826-1827, ve c. 6, s. 2520-2525; ayrıca İnalcık, "The Ottoman Economic Mind", s. 215; ve Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesi,* s. 110-112. Merkantilist düşüncenin Osmanlı topraklarında kök salmamasının önemli bir nedeni, Avrupa'da bu düşüncelerin ve uygulamaların gelişmesinde öncü rol oynayan tüccar ve yerli üreticilerin Osmanlı iktisadi düşüncesinde yerleri olmamasıdır. Onların yerine, Osmanlı iktisadi düşüncesine ve uygulamalarına bürokrasinin öncelikleri egemen olmuştur. Avrupa'da merkantilizm için, krş. F. Eli Heckscher, *Mercantilism,* gözden geçirilmiş 2. baskı, George Allen and Unwin, Londra, 1955; D. C. Coleman, *Revisions in Mercantilism,* Methuen and Co., Londra, 1969; ve Robert B. Ekelund Jr. ve Robert F. Hebert, *A History of Economic Theory and Method,* Mc Graw Hill, New York, 1990, s. 42-72.

43 Sabri F. Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri,* İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1951, s. 92-189.

kolaylıkla bir yerden diğerine geçebiliyorlardı. Devletin sarraflara ve tefecilere karşı tavrı da aynı biçimde belirsizlikler ve ikilemler içermekteydi.[44]

Bu üç önceliği izleyen Osmanlı yönetimleri kent ekonomisinin iaşesi amacıyla uzun mesafeli ve yerel ticarete müdahale etmekten kaçınmamıştır. İslam hukukuyla ve ortaçağ İslam devletlerinin uygulamalarıyla karşılaştırıldığında, Osmanlıların ekonomiye daha fazla müdahale ettikleri görülmektedir. Ayrıca Osmanlılar mali, iktisadi ve idari konularda, İslam hukukuyla sık sık çelişen kendi kanunlarını çıkarmışlar ve bunları uygulamışlardır. Gerçi Osmanlıların, örneğin kent ekonomisini denetlemek amacıyla başvurdukları ihtisab ve narh gibi uygulamalar İslam hukukundan alınmıştır, ama Osmanlılar bu tür kurum ve yöntemleri diğer İslam devletlerinden çok daha sık kullanmışlardır.[45]

Mehmet Genç'in sunduğu tahlil, Osmanlı bürokrasisinin önceliklerini ve niyetlerini anlamak açısından son derece yararlıdır. Ancak, Genç'in kendisinin de vurguladığı gibi, öncelikler ve niyetleri, politikalar ve sonuçlarından ayırmak gerekir. Devlet müdahaleciliğinin arzulanan sonuçlara ulaşıp ulaşmayacağı devletin etkinliğine bağlıydı. Oysa, söz konusu yüzyıllarda devletlerin kaynakları ve etkinliği bir hayli sınırlıydı. Bu dönemde devletlerin piyasalara kapsamlı ve etkili biçimde müdahale etme güçleri yoktu. Nitekim, devlet müdahaleleri hedeflerine ulaşmakta yetersiz kalınca, Osmanlı yönetimleri güçlerinin sınırlarını görerek öğrenmişler ve II. Mehmed (1444, 1451-1481) döneminin kapsamlı ve sert müdahaleciliğinden, zaman içinde daha seçici bir müdahalecilik anlayışına kaymışlardır.

Ancak, Osmanlı yönetimlerinin müdahalecilik anlayışında 15. ve 16. yüzyıllardan sonra ortaya çıkan bu değişiklik, ne yazık ki tarihçiler tarafın-

---

44 Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History", *Review,* Fernand Braudel Center 1 (1977), s. 31-55.

45 Ülgener, "İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri", s. 1151-1189; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri,* Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 3-38; Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesi,* s. 55-165; M. Çağatay Uluçay, "Narh", *Gediz* 5/55 (1942); Narhın idealize edilmiş bir yorumu için bkz. Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi", *S. F. Ülgener'e Armağan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 43 (1987), s. 111-150. 15. yüzyılın sonlarında ve 16. yüzyılda büyük Osmanlı kentlerinde günlük iktisadi yaşamı düzenleyen yasalar için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları* 1/5 (1942-43), s. 326-340; 2/7, s. 15-40; ve 2/9, s. 168-177. Kentlerin hububat gereksinimlerini sağlamayı amaçlayan Osmanlı uygulamaları için bkz. Lütfi Güçer, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi,* İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1964.

dan yeterince anlaşılamamıştır.[46] Fatih ve ondan hemen sonraki padişahlar tarafından çıkarılan kanunlar bugün hâlâ Osmanlı müdahaleciliğinin örnekleri olarak gösterilmekte, uygulamada daha sonra ortaya çıkan değişiklikler gözardı edilmektedir.

Osmanlı tarihçilerinin devlet müdahaleciliğinin değişen niteliği konusunda daha gerçekçi bir değerlendirme yapamayışlarının bir nedeni, tarih yazıcılığına egemen olan devlet merkezli bakış açısıdır. Devleti her şeyin merkezine koyanlar, ekonomiye de devlet müdahaleciliği yoluyla yaklaşmışlardır. Ayrıca, arşivlerden derlenen kanıtların devletin ekonomiye müdahalelerinin kapsamı ve sıklığı konusunda tarihçileri yanılttığını da gözardı etmemek gerekir. Bu hataların bir bölümü arşiv belgelerinin doğasından kaynaklanmaktadır. Devletin iktisadi yaşama yaptığı her müdahale, yerel kadılara ya da başka görevlilere gönderilen bir talimat biçiminde kayda alınmaktaydı. Biz de bu kayıtları okuyarak yapılan her müdahale hakkında ayrıntılı bilgi sahibi oluyoruz. Oysa, devletin piyasalara ya da ekonominin işleyişine müdahale etmediği ve ezici çoğunluğu oluşturan sayısız olay hakkında elimizde hiçbir kayıt yoktur. Pek çok tarihçi de arşiv belgelerinin bu tek yanlı niteliğini gözardı ederek, Osmanlı devletinin ekonomiye müdahalesinin, imparatorluğun hemen her köşesinde çoğunlukla, hatta her zaman uygulanan bir kural olduğu sonucuna varmaktadırlar.

Yerel yönetimlerin temel malların fiyatlarını belirlemek için oluşturdukları, kadılar tarafından kayda alınarak ilan edilen narh listeleri bu konuda çok ilginç bir örnek oluşturur. Bu listelerden birkaçının yayımlanması, narh uygulamasının Osmanlı döneminde kent ekonomisinin kalıcı bir özelliği olduğu izlenimini yaratmıştır. Oysa, son yıllarda İstanbul'daki 1 numaralı Suriçi, Galata ve Üsküdar mahkemelerinin 15. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın ortalarına kadar elde bulunan ve sayıları bin cildi aşan tüm kayıtları üzerinde yaptığımız taramalar sonucunda, narh listelerinin hiç de sürekli ya da düzenli olarak hazırlanmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle 16. yüzyıldan sonra, narh listelerinin ağırlıklı olarak mal ve para piyasalarındaki darlık, kıtlık, parasal dalgalanma ve olağanüstü istikrarsızlık dönemlerinde hazırlandıkları anlaşılmaktadır. Buna karşılık, daha istikrarlı dönemlerde, bazen yirmi otuz yıllık süreler boyunca yerel yöneticilerin narh listeleri hazırlamadığı dikkati çekmektedir.[47]

---

46 Osmanlıların narh konusundaki tavırlarında 1650'den sonra değişiklik olduğuna işaret eden Ahmet Güner Sayar bu konuda önemli bir istisna oluşturuyor; bkz. Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesi*, s. 73-74.

47 Narh listeleri en sık 1585-1640 ve 1785-1840 dönemlerinde hazırlanmıştır. Kitabın 8. ve 12. bölümlerinde inceleneceği gibi, bunlar parasal açıdan ve fiyat hareketleri bakımından Osmanlı tarihinin en istikrarsız dönemleridir. Kimi narh listelerinin ar-

Bir diğer tür hata da arşiv belgelerinin büyük bir bölümünün başkentin ekonomisine ilişkin kanıtlar sunmasından kaynaklanmaktadır.[48] Bu kanıtlar pek çok tarihçiyi benzeri müdahalelerin diğer kentlerde de uygulandığı sonucuna götürmüştür. Oysa, İstanbul hem büyüklüğü hem de siyasi önemi açısından çok istisnai bir konumdaydı. Yarım milyona yaklaşan nüfusuyla 16. yüzyılda Avrupa ve Batı Asya'nın en büyük kentiydi. Diğer büyük ve tüketici kentlerde görüldüğü gibi, devletin iktisadi öncelikleri içinde büyük bir ağırlığı vardı. Buna karşılık, merkezi devlet diğer kentlerin iaşesine daha az önem vermekteydi. Bu kentlere merkezden atanan yöneticiler de loncalar, tüccarlar, mültezimler, sarraflar gibi yerel olarak güçlü kesimlerle işbirliğine çok daha yatkındılar. Bu nedenlerle, İstanbul'daki devlet müdahaleciliğine bakarak, diğer kentlerdeki uygulamalar hakkında sonuçlara varmak doğru olmaz.[49]

Bu gözlemler bize ekonomi alanındaki Osmanlı devlet müdahaleciliğinin artık daha gerçekçi bir değerlendirmesini yapma zamanının geldiğini gösteriyor. Arşiv belgelerine dayanan tarihçilik anlayışının sorunları ile devletin gücü ve etkinliğinin sınırları dikkate alındığında, Osmanlı devletinin ticaret ve yerel piyasalara ilişkin uygulamalarını daimi ve kapsamlı müdahalecilik olarak değil, seçici müdahalecilik olarak nitelendirmek daha doğru olacaktır. Özellikle 16. yüzyıldan sonra, bu müdahalecilik esas olarak başkent İstanbul'un ve ordunun temel ihtiyaçlarının sağlanmasında ve darlıkların bunalım boyutlarına ulaştığı olağanüstü dönemlerde uygulanmıştır.

PARA, EKONOMİ VE OSMANLI DEVLETİ

Osmanlılar parasal uygulamalarında Roma ve Bizans'tan, ortaçağ İslam devletlerinden, Moğolların İran'da kurduğu İlhanlılar devletine, İtal-

---

şivlerden kaybolduğunu dikkate alsak bile, bu dönemsel farklılaşma değişmeyecektir. Örneğin, İstanbul'un suriçi bölgesine bakan 1 numaralı mahkemenin kayıtları eksiktir. Ancak biz narh uygulamalarını Üsküdar ve Galata mahkemelerinin kayıtlarından da ayrıntılı olarak izledik. Narh listeleri üzerinde yapılan bu çalışma, İstanbul'da fiyat ve ücretlerin tarihi üzerine yaptığımız daha büyük bir araştırmanın parçasıdır. Bu araştırmanın ilk sonuçları için bkz. kitabın sonunda Ek 2.

48 İstanbul hinterlandına bağımlı, çok büyük ve tüketici bir kentti. Başkentin iktisadi yaşamı ve bu alandaki devlet müdahaleciliği üzerine en önemli çalışma, uzun yıllar önce hazırlanmıştır; bkz. Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde Moitié du XVIIe Siècle*, Paris, 1962, II. Bölüm, s. 233-286. Ayrıca İnalcık ve Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire,* s. 179-187.

49 Örneğin bkz. Halil İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of the Economic and Social History of the Levant* 3 (1960), s. 131-147; Masters, *The Origins of Western Economic Dominance*; ve Daniel Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650,* University of Washington Press, Seattle, 1990 [Türkçe basım: *Izmir ve Levanten Dünya (1550-1650),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995].

yan kent devletlerine ve nihayet İspanya'ya kadar, Akdeniz havzasının önde gelen para geleneklerinden etkilendiler ve zaman içinde bu geleneklerin taşıyıcıları oldular. Kitabın kalan bölümlerinde bu uygulamaları incelemeye geçmeden önce, burada en basit ve en temel sorularla başlamak uygun olur: Osmanlılar yüzyıllar boyunca niçin sikke bastılar ve niçin istikrarlı bir para düzeni kurmaya ve sürdürmeye çalıştılar?

Birincisi İslam geleneğini izleyen Osmanlılar için sikke, hutbe ile birlikte egemenliğin en önemli iki simgesinden biriydi. Örneğin, 16. yüzyılda yaşayan tarihçi Âli, hutbe ve sikkeyi iki özel ilahi armağan olarak görüyor ve hutbenin soyutluğu ile sikkenin somutluğu arasındaki karşıtlığa dikkati çekiyordu. Âli için hutbe hükümdarın prestijinin büyüklüğü düşüncesinin bir ifadesiydi. Buna karşılık sikke, hükümdarın gücünü açık seçik ve yazıyla yansıtıyordu. Altın ve gümüş sikkeler elden ele, bölgeden bölgeye taşındıkça, hükümdarın gücünü ülkenin en uzak köşelerine ulaştırıyorlardı.[50]

İkincisi, Osmanlıların bir yandan vergi toplamak, öte yandan askerlere, bürokratlara, tüccarlara ve diğer kesimlere ödeme yapmak için paraya ihtiyaçları vardı. Paranın bu işlevinin en eski devletlere kadar uzandığını belirtmiştik. Ancak, Osmanlıların para konularına yaklaşımlarını bu iki saikle sınırlı tutmak, dar bir yorum olur. Osmanlılar paranın bolluğu ve piyasalardaki tedavülü ile ticaret ve ekonominin sağlığı, canlılığı arasında güçlü bir ilişki olduğunun da bilincindeydiler. Osmanlı devleti uzun mesafeli ticaret yolları üzerinde kurulmuştu ve uzun mesafeli ticaretin Osmanlı devleti ve ekonomisi için her zaman büyük önemi vardı. Uzun mesafeli ticaret için de istikrarlı bir para düzeni büyük önem taşıyordu. Ayrıca, Osmanlı ekonomisinde para kullanımı kentlerdeki dar bir kesimle sınırlı değildi. Para kullanımı, özellikle 16. yüzyılda, hem değerli madenlerin bollaşması hem de kırla kent arasındaki iktisadi bağlantıların güçlenmesi nedeniyle çok yaygınlaşmıştı. Böylece sadece kentliler değil, kırlardaki nüfusun önemli bir bölümü de piyasalara girerek gümüş akçe ve bakır mangırı kullanmaya başlamıştı. Aynı dönemde Osmanlı kentlerinde ve yakın çevrelerinde küçük ölçekli fakat yoğun kredi ağlarının da geliştiği görülmektedir. Bu kanıtlar Osmanlı maliyesinin yanısıra Osmanlı ekono-

---

50 Cemal Kafadar, "When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows; The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the End of the Sixteenth Century", yayımlanmamış doktora Tezi, McGill University (1986), s. 86; ayrıca Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Âli (1541-1600),* Princeton University Press, 1986, s. 279 (Türkçe basım: *Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996).

misinin sağlığının da para ve parasal istikrara yakından bağlı olduğunu göstermektedir. Osmanlı yöneticileri de para ile ekonomi arasındaki bu güçlü ilişkinin farkındaydılar.[51]

Osmanlıların parasal uygulamaları da, tıpkı Osmanlı iktisadi politikaları gibi, merkezi bürokrasinin önceliklerini ve çıkarlarını yansıtmaktaydı. Osmanlı müdahaleciliğinin doruk noktası olan 15. yüzyılın ikinci yarısında, parasal uygulamalar da kapsamlı bir müdahalecilik anlayışından kaynaklanıyordu. Ancak, merkezi devletin gücünün sınırları para konularında çok daha açık görülmekteydi. Uzun mesafeli ticaret ve mal piyasalarına kıyasla, devletin değerli maden akışını, sikkeleri veya bunların fiyatlarını, bir başka deyişle kurları ve faiz oranlarını denetleyebilmesi çok daha zordu.[52] Osmanlı yöneticileri de para piyasalarındaki tüccarların ve sarrafların bu denetimden mal piyasalarında olduğundan daha kolay kaçabileceklerini gördüler. Bu kitabın geri kalan bölümlerinde inceleneceği gibi, bütün bunların sonucunda, Osmanlı devletinin para piyasalarına müdahalesi giderek daha seçici oldu. Hatta, uzun vadeli bir bakış açısıyla, daha sonraki dönemlerdeki parasal uygulamaların bir hayli esnek ve pragmatik bir nitelik kazandığını da söyleyebiliriz.

Ancak, esneklik ve pragmatizmle bile, kıtalararası ticaretin kavşak noktasındaki büyük bir imparatorluğun istikrarlı bir para düzeni kurmasının ve bunu sürdürmesinin son derece güç bir iş olduğunu teslim etmek gerekir. Bu noktada Osmanlıların karşısına çıkan güçlüklerin altını dikkatle çizmekte yarar var. Birincisi, ortaçağın sonlarından sanayi kapitalizminin yükselişine kadar geçen dönemde istikrarlı bir para düzeni kurmanın bütün devletler için ortak olan güçlüklerini ele alalım. Bu dönemde para talebi çoğunlukla altın, gümüş ve diğer metallerden üretilen sikkelerle karşılandığı için, bu madenlerin piyasada tedavül eden miktarları ile para arzı arasında sıkı bir ilişki vardı. Eğer bir bölgenin veya ülkenin ticareti dışarıya karşı açık veriyorsa, değerli madenler dışarıya aktığı için, para arzı da daralıyordu. Ayrıca, güvensizlik ya da para biriminin istikrarsızlığı nedeniyle, değerli madenlerle sikkelerin yastık altına girmesi de tedavüldeki para miktarını olumsuz etkilemekteydi.[53] Avrupa ve Asya'daki ülkelerin

---

51 Osmanlı ekonomisinde sikke kullanımı 16. yüzyılda doruğa ulaşmıştır. Buna karşılık, 15. ve özellikle 17. yüzyıllarda sikke darlıklarına raslanıyordu. Bkz. 3., 4., 7. ve 9. bölümler.

52 Spufford, *Money and Its Use*; Hennequin "Points de vue sur l'Histoire Monétaire", s. 3-44; ve "Nouveaux Aperçus sur l'Histoire Monétaire", s. 179-215; Goitein, *A Mediterranean Society*, s. 209-272.

53 Örneğin bkz., Spufford, *Money and Its Use*; Hennequin, "Points de vue sur l'Histoire Monétaire", s. 3-44 ve "Nouveaux Aperçus sur l'Histoire Monétaire", s. 179-215.

büyük çoğunluğu gibi Osmanlılar da, sık sık başgösteren değerli maden darlıkları ve bunların ekonomi üzerindeki olumsuz etkileriyle yaşamak ve mücadele etmek zorunda kalmışlardı.

Ancak, Osmanlılar imparatorluğun büyüklüğü ve bulunduğu coğrafyanın özellikleri nedeniyle başka sorunlarla da karşı karşıya kaldılar. Kimi tarihçilerin devletin ekonomi üzerindeki gücü ve denetimini sık sık vurgulamalarına karşın, Osmanlı ekonomisini tek işbölümü çevresinde örgütlenmiş, sıkı bir biçimde denetlenen ya da kapalı bir ekonomi olarak görmemek gerekir. Balkanlar'dan Mısır'a, Kafkaslar'dan Mağrib'e kadar imparatorluğun değişik bölgeleri Eski Dünya'nın farklı bölgeleriyle farklı ticari ilişkiler içindeydi. Örneğin Balkanlar Orta ve Doğu Avrupa'yla ve Karadeniz çevresiyle ticaret yapmaktaydı. Buna karşılık Mısır, Hint Okyanusu üzerinden Güney ve Güneydoğu Asya'ya bağlanmıştı. Nitelik ve coğrafya olarak çok farklı olan bu ticari bağlantılar, değerli maden akışının denetimini ve parasal istikrarın sürdürülmesini çok güçleştirmekteydi

Nihayet, Osmanlı devleti Asya ile Avrupa arasındaki büyük ticaret yolları üzerinde kurulmuştu. 12. yüzyılda Orta Avrupa'da zengin gümüş yataklarının işletilmeye başlanmasından sonra, Avrupa, Asya ile olan ticaretinde açık vermekte, ithal ettiği baharat, ipekli ve diğer tekstil ürünlerinin büyük bir bölümünü değerli madenlerle ödemekteydi.[54] Amerika kıtasından büyük miktarlarda altın ve gümüşün gelişi bu ticaretin hacmini bir hayli arttırmıştı. Osmanlılar 15. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Akdeniz'deki ticaret yollarını denetimleri altına alırken, batıdan gelen altın ve gümüş akışını özendirdiler. Ancak, doğuya karşı verilen dış ticaret açıkları nedeniyle, değerli madenlerin doğuya doğru yollarına devam etmelerini de engelleyemediler. Kıtalararası mal ve değerli maden akışlarında sık sık görülen dalgalanmalar da Osmanlı para düzeninin istikrarını sürekli tehdit etti.[55]

Osmanlıların para konusunda karşılaştıkları güçlüklerin bir diğer nede-

---

54 Spufford, *Money and Its Use.*

55 Bu bakımdan Osmanlılar ile aynı dönemin bir diğer İslam devleti, Hint-Türk (Mughal) devleti arasında önemli farklılıklar vardır. Osmanlılar dış ticaret açıkları ve onların yol açtığı parasal istikrarsızlıklarla mücadele etmek zorunda kalırken, 16. ve 17. yüzyıllarda Hint-Türk devleti dış ticarette büyük fazlalar veriyor, ülkeye net olarak büyük miktarda altın ve gümüş giriyordu. Bu sayede Hint-Türk devleti çok güçlü bir parasal düzene sahipti. Bu iki ülkenin dış ticaret dengelerinde ortaya çıkan büyük farkı dikkate almadan, bir yandan Osmanlıların parasal konulardaki esnekliklerini ve yabancı sikkelerin dolaşımına izin vermelerini, öte yandan da Hint-Türk devletinin parasal birlik konusundaki ısrarını ve yabancı sikkelere karşı konularda katı tavrını anlamak mümkün değildir. Hint-Türk devletinin para sistemi için, bkz. Richards (ed.), *The Imperial Monetary System.*

ni de, mali ve ekonomik yapılar bakımından Batı Avrupa ile aralarında giderek artan farklılaşmaydı. Bir yandan Avrupa devletlerinin giderek artan iktisadi ve ticari güçleri, öte yandan da Osmanlıların gerileyen askeri gücü nedeniyle değişen dengeler, mal ve değerli maden akışlarının denetlenebilmesini ve parasal istikrarın sağlanmasını güçleştirmekteydi. Osmanlıların sık sık karşılaştıkları mali bunalımlar da parasal istikrar çabalarını olumsuz etkilemekteydi.

Bu tablo karşısında, Osmanlı para tarihinin altı yüzyıllık serüvenini incelerken, geniş imparatorluğu dünya ekonomisinin ayrılmaz bir parçası ve onun dalgalanmalarından sürekli olarak etkilenen bir coğrafya olarak ele almak gerektiği açıktır. Özellikle de parasal süreçleri incelerken, bu imparatorluğu kapalı ve sıkı sıkıya denetim altında bir birim olarak değil, sınırları pek belli olmayan ve her yönden akımlara açık, eleğe benzeyen bir birim olarak düşünmek daha doğru olacaktır.

BİR DÖNEMLEME

Bu kitapta ele alınan altı yüzyıl boyunca, dünya ekonomisinin yanısıra Osmanlı devleti ile imparatorluğun değişik bölgelerindeki parasal kurum ve düzenlemeler de büyük dönüşümler geçirdiler. Özetleyecek olursak, Osmanlı devleti 14. yüzyılda Anadolu'nun kuzeybatısında ticaret yolları üzerinde kurulmuş küçük bir beylikten 16. ve 17. yüzyılda kıtalararası ticaretin kavşak noktasında, küresel boyutlardaki değerli maden akışlarının tam ortasında kalan geniş bir imparatorluğa dönüştü. Osmanlı para düzeni 16. yüzyılın son çeyreğine kadar oldukça iyi işledi. Ancak, 1580'lerden 1640'lara kadarki dönem, parasal açıdan olağanüstü çalkantılı geçti. Sık sık başvurulan tağşişler ve paranın değerindeki büyük dalgalanmalar, Balkanlar ve Anadolu'daki tüm darphanelerin kapatılmasıyla sonuçlandı. Osmanlıların temel para birimi olan akçe ortadan kaybolunca, piyasalarda işlemler Avrupa sikkeleriyle yapılmaya başlandı. Ancak, Osmanlı para sistemi 17. yüzyıldan itibaren kesintisiz bir çözülme ve gerileme süreci içine girmedi. Merkezi devlet 18. yüzyılda yeni ve oldukça istikrarlı bir para birimini yerleştirmeyi başardı. Ayrıca, imparatorluğun merkezi ile çevresi arasındaki ilişkiler de güçlendi. 18. yüzyılın ortalarından itibaren, imparatorluk bir yandan toprak kayıplarıyla daralırken, öte yandan da Batı Avrupa merkezli ticaret ve finans ağlarının içine çekilmeye başladı. Sanayi Devrimi sonrasında, 1820'lerden itibaren ticaret ve sermaye hareketleri o zamana kadar görülmemiş bir hızla genişledi. 19. yüzyıl Osmanlı devleti için aynı zamanda bir reformlar çağıydı. Para alanında da dünyanın diğer devletleri izlenerek, önce çift metalli düzen benimsendi, daha sonra da altın standardına doğru yol alındı.

Altı yüzyıl boyunca yaşanan büyük iktisadi ve parasal dönüşümler nedeniyle, biz bu kitapta Osmanlı para tarihini bir bütün olarak değil, beş farklı dönemde ele alacağız. Bu dönemleme büyük ölçüde Osmanlı parasal kurumlarına ve düzenlemelerine göre belirlenmiştir, ama iktisat tarihinin temel eğilimleriyle de büyük ölçüde uyum göstermektedir :

I. 1300'den 1477'ye: Anadolu ve Balkanlar'da ticaret yolları üzerinde kurulan bir devletin gümüşe dayanan ve istikrarlı para birimi (akçe).

II. 1477'den 1585'e: Osmanlı devletinin mali, iktisadi ve siyasal olarak güçlü döneminde altın, gümüş ve bakır sikkelerden oluşan üçlü para sistemi; en önemli egemenlik simgesi olan altın sikkelerin imparatorluk düzeyinde tekleştirilmesi; buna karşılık gümüş sikkelerde imparatorluk içinde farklı para bölgelerinin ortaya çıkışı; kentler ve kasabalar çevresinde yoğun kredi ilişkilerinin gelişmesi.

III. 1585'den 1690'a: Mali, iktisadi ve siyasal sorunlardan kaynaklanan parasal istikrarsızlık; kıtalararası değerli maden akışlarının parasal sorunları daha da ağırlaştırması; darphanelerin kapatılması ve Osmanlı piyasalarına yabancı sikkelerin ve onların tağşişe uğramış türlerinin egemen olması.

IV. 1690'dan 1844'e: Mali ve iktisadi istikrar koşullarında yeni bir gümüş para biriminin (kuruş) yerleştirilmesi; merkezle çevre arasında gelişen parasal bağlar; kuruşun 1780'lere kadar süren istikrarlı bir dönemden sonra derin mali bunalımlarla birlikte hızlı tağşişi ve değer kaybı; geleneksel sarrafların devlete borç verme yoluyla gelişerek finans burjuvazisine dönüşmeleri.

V. 1844'ten 1918'e: Sanayi Devrimi sonrasında dünya pazarlarıyla hızlı bütünleşme; gümüş kuruş ile altın liradan oluşan çift metalli yeni düzen; ek mali gelir sağlamak amacıyla başvurulan tağşişlerden vazgeçilerek dış borçlanmanın aynı amaçla kullanılmaya başlanması; "topal" altın standardına geçiş; bankacılığın gelişimi.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ KURULURKEN TİCARET VE PARA

Elimizdeki en güvenilir nümizmatik kanıtlar Osmanlıların kendi adlarına ilk sikkeyi H. 727/1326-27 yılında darp ettiklerini gösteriyor. Daha sonraki bir buçuk yüzyılda, Osmanlı Beyliği Balkanlar ve Anadolu'da hızla genişledi. Asya ile Avrupa arasındaki ticaret yolları üzerinde çok elverişli bir konuma sahip olmaları, Osmanlıların sadece siyasal ve askeri başarılarına değil, ekonomilerinin ve maliyelerinin canlılığına da önemli katkılar sağladı. Bu erken dönemde, Osmanlıların para düzeni uzun mesafeli ticaret yollarını kullanan ve denetleyen devletlerin ve tüccarların uygulamalarından büyük ölçüde etkilenmiştir.

Kitabın bu bölümünde, kurulmakta olan devletin parasal uygulamalarını, doğu-batı ticareti ve güney Avrupa'dan Batı Asya'ya kadar uzanan ödemeler ve değerli maden akışı çerçevesinde ele alacağız. Bir yanda mal akışları ve ticaret dengeleri ile öte yanda değerli madenler ve sikkelerin arzı arasındaki ilişkiyi öne çıkaran bir kuramsal çerçeve kullanacağız. Daha basit söyleyecek olursak, bu yüzyıllarda Batı Asya bölgesinde tedavül eden değerli madenlerin miktarı, bölgenin batıya ve doğuya karşı verdiği ticaret fazlalarına veya açıklarına bağlıydı. Piyasalarda tedavül eden gümüşün bir diğer kaynağı olarak yerel madenlerin üretimini de dikkatle izleyeceğiz.

ALTIN VE GÜMÜŞ; DOĞU VE BATI

Öykümüze Akdeniz ve Avrasya bölgesinde 12. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan önemli bir gelişmeyle başlayalım. Doğu Akdeniz'de, yaklaşık olarak 12. yüzyılın sonlarına kadar, önemli bir gümüş kıtlığı yaşanmıştı. 10. yüzyılın başlarından 12. yüzyılın sonlarına kadar, Bizans İm-

paratorluğu ve İslam devletleri, esas olarak, altın ve bakır sikkeler üretmişlerdi. Daha önceleri olduğu gibi bu dönemde de Bizans'ın altın *hyperpyron*'u ve İslam devletlerinin altın dinarları, Akdeniz havzasının dolarları olarak tedavül görmüşlerdi. Buna karşılık, aynı dönemde Avrupa devletleri gümüş sikkeler kullanmışlardı. 13. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'da altın sikke basılmamıştı.[1]

13. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, bu tablo değişmeye başladı. Bu kez Avrupa'da altın yükselirken gümüş sikkelerin önemi gitgide azaldı. Floransa ve Venedik devletleri, daha sonra büyük rağbet görecek olan altın florin ve dükalarını piyasaya sürmeye başladılar. 14. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Avrupa artık gümüş kullanan bir bölge olmaktan çıkmış, daha çok altın sikke kullanan bir bölge konumuna gelmişti.

Doğu Akdeniz'de ise, altın piyasalardan kaybolurken, gümüş sikkelerin kullanımı yaygınlaşıyordu. 13. yüzyılda sürekli olarak tağşişe uğrayan Bizans'ın altın *hyperpyron*'u, 14. yüzyılın ortalarında piyasalardan kayboldu. Buna karşılık, 13. yüzyılın ilk yarısında İznik Bizans devletinde, Trabzon'da, Gürcistan'da, Kilikya'daki Ermeni krallıklarında ve Suriye'de Eyyubi devletinde gitgide daha fazla gümüş kullanılıyordu. Aynı yüzyılın ikinci yarısında, Moğol İran'ında ve Memlukların egemenliğindeki Mısır'da da gümüş para birimleri yaygınlaştı. Anadolu'da ise gümüş çok daha önceleri bollaşmaya başlamıştı. Anadolu Selçuklu devletinin hükümdarları daha 12. yüzyılın sonlarından itibaren başkent Konya ve Kayseri'de kendi adlarına gümüş sikke bastırmaya başlamışlardı.[2]

Bu değişiklik ya da kaymanın zamanlaması konusunda tarihçiler ve nümizmatlar görüş birliği içindeler. Ancak, altının niçin batıda, gümüşün de doğuda bollaştığı konusunda farklı açıklamalar öne sürülüyor. Bu olguya ilk kez dikkat çeken Andrew Watson, altın ve gümüşün göreli değerlerinin Akdeniz'in batısında ve doğusunda farklı olmasının ve bu farkların zaman içinde tersyüz olmasının söz konusu kaymaya neden olduğunu belirtiyor. Watson'a göre, tüccarlar altın veya gümüşü ucuz buldukları bölgede satın alıyorlar ve pahalı bölgeye taşıyıp satıyorlardı. Kısacası, altın ve gümüşün değişik bölgelere yönlendirilmesinin temel nedeni, iktisatçıların bugünkü

---

1 R. S. Lopez, "The Dollar of the Middle Ages", *The Journal of Economic History* 11 (1951), s. 209-234; C. M. Cipolla, *Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World, Fifth to Seventeenth Century*, Princeton University Press, 1956, s. 3-26; ve A. S. Ehrenkreutz, "Studies in the Monetary History of the Near East in the Middle Ages", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 2 (1959), s. 128-161.

2 A. M. Watson, "Back to Gold - and Silver", *The Economic History Review* 20 (1967), s. 1-21. Yeni yayımlanan bir çalışmasında nümizmat Stephen Album, Yakındoğu ve Kuzey Afrika'da, gümüş sikkelerin yaklaşık 960-1200 arasında piyasalardan kaybolduğunu belirtmektedir; bkz. Album, *A Checklist*, s. 10.

deyimiyle, arbitrajdı. Ancak bu açıklama, altın ve gümüşün fiyatlarındaki farklılıkların niçin ortaya çıktığı sorusuna bir yanıt getiremiyordu.[3]

Harry Miskimin ve Peter Spufford ise söz konusu kaymayı reddetmemekle birlikte, arbitrajın önemini kabul etmeyerek hem altın/gümüş oranlarındaki (aynı miktarda altınla gümüşün fiyatları arasındaki oran) farklılığın kökenleri, hem de bu farklılıkların yol açtığı süreçler konusunda daha değişik açıklamalara yöneldiler. Her şeyden önce, iki bölge arasında madencilik faaliyetleri açısından ortaya çıkabilecek farkların, altın ve gümüşün göreli değerleri arasında farklılaşma yaratabileceğine işaret ettiler. Altın/gümüş oranları veya fiyatları iki bölge arasında farklılaşınca da, tüccarların altın veya gümüşten hangisi işlerine geliyorsa onunla ödeme yapmaları beklenmeliydi. Böylece, altın ve gümüşün hangi bölgelere doğru akacağını arbitraj değil, mal akışlarında ortaya çıkan farklılıklar veya ticaret dengeleri karşılığında yapılan ödemeler belirlemiş oluyordu.

Miskimin ayrıca ortaçağdaki sikke basma teknolojisinin bir hayli geniş hata payı içerdiğine, aynı standart altında basılan sikkelerin değerli maden içeriklerinde çok büyük farklar görülebildiğine, bu nedenle de altın ve gümüş sikkelerin ters yönlerde taşınmasından oluşan basit arbitrajın pek etkili olamayacağına dikkat çekiyordu.[4] Ortaçağın para tarihine Avrupa merkezli bir bakış açısıyla yaklaşan Peter Spufford ise, Avrupa'da 13. yüzyılda yaşanan Ticaret Devrimi'ni, Orta Avrupa'da büyük miktarlarda gümüş yatakları bulunmasına bağlıyordu. Avrupa'da değerli maden arzı artınca, Kuzey İtalya devletlerinin Bizans, Suriye ve Mısır ile olan ticaretleri 12. yüzyılın ortalarından itibaren genişlemeye başlamıştı. Ancak bu ticaretin büyük bir kısmı karşılıklı değil tek yönlüydü. 13. yüzyılda Asya'nın ipeği ve baharatı ile Yakındoğu'da üretilen çeşitli mallar Avrupa'ya akarken, bunların karşılığı bir miktar Avrupa malı ve bol miktarda gümüşle ödenmekteydi.[5]

3 Watson, "Back to Gold", s. 21-34.

4 H. A. Miskimin, "The Enforcement of Gresham's Law", *Credito, banche e investimenti, secoli XIII-XX: Atti della quarta Settimana di studio* (Prato, 1972), Istituto Internazionale di Storia Economica 'F. Datini', Felice le Monnier, Floransa, 1985, s. 147-161, yeniden basım H. A. Miskimin, *Cash, Credit and Crisis in Europe, 1300-1600* içinde, Variorum Reprints, Londra, 1989; ayrıca H. A. Miskimin, "Money and Money Movements in France and England at the End of the Middle Ages", J. F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, Carolina Academic Press, Durham, 1983, s. 79-96.

5 P. Spufford, *Money and Its Use in Medieval Europe*, Cambridge University Press, 1988, s. 109-162. Eliyahu Ashtor 15. yüzyılda doğudan Avrupa'ya gelen malların yaklaşık yüzde 40'ının Avrupa mallarıyla, kalan yüzde 60'ının değerli madenlerle ödendiğini tahmin etmektedir. E. Ashtor, *Les Métaux Précieux et la Balance des Payements du Proche-Orient à la Basse Epoque*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1971.

Bu dönemde Avrupa'yı Doğu Akdeniz ve Yakındoğu üzerinden Asya'ya bağlayan üç ticaret yolu vardı. Kuzeydeki yol Konstantinopolis üzerinden Karadeniz kıyılarına, oradan da Orta Asya'ya ulaşıyordu. Ortadaki yollar Akdeniz'i Anadolu ve İran veya Suriye ve Bağdat üzerinden Basra Körfezi ile Hint Okyanusu'na bağlanmaktaydı. Güneydeki yol ise, İskenderiye-Kahire-Kızıldeniz üçlüsünü Umman Denizi üzerinden Hint Okyanusu'na ulaştırmaktaydı. 1250'lerde Mısır'da kurulan Memluklar devleti, bu güney yolunu denetimi altında tutmaktaydı.[6]

13. yüzyılda Moğollar Asya'dan gelen ticaret yollarının yanısıra, Karadeniz bölgesi ile Anadolu'nun büyük bir bölümünü denetimleri altına aldıktan sonra, kıtalararası ticaret yolları Mısır ve Hint Okyanusu'ndan Karadeniz bölgesine kaydı. Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki Kefe ve Tana limanları üzerinden Asya'nın içlerine kadar uzanan güzergâh, Avrupa ile Asya arasındaki ticarette en önemli yol konumuna geldi. 13. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, doğudan gelen malların karşılığı olarak Konstantinopolis ve Karadeniz üzerinden Batı ve Orta Asya'nın bozkırlarına doğru büyük miktarlarda gümüş taşınmaya başlandı. Bu gümüşün büyük bir kısmı külçe halinde kaldı, ancak bir bölümü Altınordu ve diğer Moğol devletleri tarafindan, özellikle de İran'daki İlhanlılar tarafindan sikkeye dönüştürüldü. Avrupalıların beyaz anlamı olan *asper* adını verdikleri bu gümüş sikkeler, 14. yüzyılın başlarında tüm Karadeniz'in çevresinde ortak para birimi oldu. Asper ya da akçeler Trabzon üzerinden güney ve doğuya, Anadolu Selçuklularının ve İran'da İlhanlıların denetimindeki topraklara da taşınmaktaydı.[7] Böylece, Karadeniz bölgesi ve İran'ın yanısıra Anadolu da Moğolların ticaret bölgesi içine çekilmiş oluyordu.[8]

---

6 J. L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony, The World System A.D. 1250-1350*, Oxford University Press, 1989. Ashtor, *Les Métaux Précieux;* ve E. Ashtor, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton University Press, 1983. Doğu-batı ticaretinde dengesizliklerin sürmesi, Yakındoğu'nun Avrupa ile ticaretinde poliçe gibi araçların kullanılmasını güçleştirmiştir. Çünkü poliçe gibi araçlar esas olarak dengeli ticaret koşullarında etkin olabiliyorlardı. E. Ashtor "Banking Instruments between the Muslim East and the Christian West", *Journal of European Economic History* 1 (1972), s. 553-573.

7 Spufford, *Money and Its Use*, s. 146-147; ve Abu-Lughod, *Before European Hegemony*, s. 153-184. Bu dönemde Karadeniz'in batı kıyısında tedavül eden Moğol paraları için bkz. D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, Royal Numismatic Society, Special Publication No. 11, Londra, 1979, s. 280-284.

8 Kuzey yolunun en faal olduğu dönem, güney yolunun gerilemesiyle çakışmaktadır. 1291'de Memlukların Suriye kıyısındaki Akka'yı Hıristiyanlardan almalarından sonra, papalar bir dizi karar çıkararak Müslümanlarla ticareti yasakladılar. Bu çabalar İtalya'nın Mısır ile ticaretini olumsuz etkiledi. E. Ashtor, *Levant Trade*, s. 3-82. 14. yüzyılın ortalarından itibaren Moğol imparatorluğunun çözülüşüyle birlikte, güney

Avrupa'dan Doğu Akdeniz ve Batı Asya'ya doğru gelişen değerli maden akışı sadece ticaretten kaynaklanmıyordu. Dini ve siyasi gelişmeler de değerli maden akışlarına yol açabiliyordu. Hatta kısa vadede bunların daha ağır bastığı da görülebiliyordu, ancak uzun vadede ticaret çok daha önemliydi. Dini açıdan bakıldığında, Papalığın çeşitli faaliyetleri, Kutsal Yerler'i ziyarete gelen Avrupalı hacılar ve Doğu Akdeniz'deki Hıristiyan devletlerin varlığı, değerli madenlerin doğuya doğru akışının en önemli nedenlerini oluşturuyordu. Savaş ve savaş hazırlıkları ise herhangi bir dini faaliyetten çok daha büyük ödemeleri harekete geçirmekteydi. Bu tür ödemelerin en büyükleri, ticaretten kaynaklanan ödemelerle aynı yönde, batıdan doğuya doğru değerli maden akışına neden olmaktaydı.[9]

Örneğin, Osmanlılar 1396 yılındaki Niğbolu muharebesinde Nevers Kontu Korkusuz Jean'ı esir aldıktan sonra, kendisini o zaman için çok büyük bir miktar olan 200.000 florin karşılığında serbest bırakabileceklerini Avrupalılara bildirdiler. Bu paranın toplanması Avrupa para piyasalarında önemli dalgalanmalara yol açtığı gibi, Anadolu'ya aktarılması da Avrupa'nın önde gelen bankerlerinin katıldığı büyük bir finans operasyonunu gerektirdi.[10]

Altın/gümüş oranlarında ya da gümüş fiyatlarında doğu ile batı arasında çıkan farkların, tüccarların satın aldıkları malları hangi değerli madenle ödeyeceklerini belirlediğini daha önce tartışmıştık. Öyleyse, söz ko-

---

yolu Akdeniz'i Hint Okyanusu'na bağlayan en önemli kanal olma özelliğini geri kazandı. Bu durum 16. yüzyılın sonlarına kadar sürdü. Abu-Lughod, *Before European Hegemony*, s. 212-247; ayrıca R. S. Lopez, H. Miskimin ve A. Udovitch, "England to Egypt, 1350-1500: Long Term Trends and Long Distance Trade", Michael A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde, Oxford University Press, Londra, 1970, s. 115-128. Mısır'ın 14. ve 15. yüzyıllardaki para tarihi, bir çok önemli çalışmaya konu olmuştur. Oysa, Mısır'ın Osmanlı dönemindeki para tarihi hakkındaki bilgimiz çok daha azdır. Bkz. P. Balog, "History of the Dirham in Egypt from the Fatimid Conquest until the Collapse of the Mamluk Empire", *Revue Numismatique VIe Serie*, 3 (1961), s. 109-146; P. Balog, *The Coinage of the Mamluk Sultans of Egypt and Syria*, American Numismatic Society, Numismatic Studies No. 12, New York, 1964; J. L. Bacharach, "Circassian Monetary Policy: Silver", *The Numismatic Chronicle*, Seventh Series, 11 (1971), s. 267-281. J. L. Bacharach, "The Dinar versus the Ducat", *International Journal of Middle Eastern Studies* 4 (1973), s. 77-96. E. Ashtor, "Etudes sur le Systéme Monétaire des Mamlouks Circassiens", *Israel Oriental Studies* 6 (1976), s. 264-287; B. Shoshan, "From Silver to Copper: Monetary Changes in Fifteenth-century Egypt", *Studia Islamica* 56 (1982), s. 97-116; B. Shoshan, "Exchange Rate Policies in Fifteenth-century Egypt', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 39 (1986), s. 28-51.

9 Spufford, *Money and Its Use*, s. 157-162.

10 R. De Roover, *The Bruges Money Market Around 1400* (Hyman Sardy'nin hazırladığı istatistik ekiyle birlikte), Paleis der Academien, Brüksel, 1968, s. 43-44.

nusu oranda görülen bölgesel farklılıkların tersine çevrilmesinin, örneğin altının bir bölgede daha ucuzken daha pahalı konuma gelmesinin, o bölgede gümüşün yerini altının almasına yol açacağını da kabul etmemiz gerekir. Nitekim, eldeki kanıtlar 1350 dolaylarında, Ege Denizi çevresinde gümüş döneminin sona erdiğine ve altın döneminin başladığına işaret etmektedir. Ege bölgesinde 1340'lara kadar tüccarlar satın aldıkları malları gümüşle, özellikle de İtalyanların *gigliatti* adını verdikleri ve Batı Anadolu'da bir hayli rağbet gören küçük gümüş sikkelerle ödüyorlardı. Ancak 1350'lere gelindiğinde, doğuya karşı ticaret açığı vermekte olan Batı Anadolu bölgesinde gümüşün ortadan kalktığı, buna karşılık hem Cenevizlerin hem de Saruhan, Menteşe ve Aydın beyliklerinin denetimindeki yerel darphanelerin, Venedik'in altın dükalarının taklitlerini basmaya giriştikleri görülüyor. Bu kanıtların ışığında, Batı Anadolu bölgesinde dükanın ve florinin yaygın olarak kullanılmaya başladığı tarih olarak 14. yüzyılın ortalarını kabul etmek doğru olacaktır.[11]

12. ve 13. yüzyıllarda Doğu Akdeniz bölgesinde gümüşün yükselişini açıklamaya çalışırken, Spufford'un Avrupa'nın ticaret açıklarına verdiği önemi bir noktaya kadar anlıyoruz. Ancak Spufford'un bu konudaki ısrarı, daha farklı açıklamaları göz ardı etmemize yol açmamalı. Gümüş, Batı Asya bölgesine daha farklı kaynaklardan da gelmiş olabilir. Bir olasılık, gümüşün bölgeye Orta Asya'dan gelmiş olmasıdır. Elimizdeki kanıtlar bu dönemde Türkistan'da faaliyet gösteren gümüş madenlerinin İran ve Irak'ı beslediğini gösteriyor. Bir diğer olasılık ise, Doğu Akdeniz ve Batı Asya bölgesindeki gümüş madenlerinin bu dönemde yeniden canlanmış olmasıdır. Nitekim nümizmatik kanıtlar, Doğu Anadolu Moğolların denetimine girdikten sonra, gümüş madenlerinin bulunduğu yerlerde veya onların yakınında darphanelerin faaliyete geçtiklerine işaret ediyor. İlhanlıların bol miktarda ürettikleri yüksek kaliteli gümüş sikkelerin bir bölümünün bu darphanelerden geldiğini biliyoruz. Ancak yerel madenlerin üretim miktarları hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır.[12] Bu nedenle de 12.

---

11 P. Spufford, *Handbook of Medieval Exchange*, Royal Historical Society, Londra, 1986, s. 283-286. Altının bu bölgeye ulaşmasını, piyasalarda altın sikkeler için kur değerleri verilmeye başlamasından izlemek mümkündür. Spufford, *Handbook of Medieval Exchange*, s. 286-313. Altın sikkelerin Mısır'da tekrar tedavüle başlaması için, bkz. J. L. Bacharach, "The Dinar", s. 77-96; ve J. L. Bacharach, "Monetary Movements in Medieval Egypt, 1171-1517", J. F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, Carolina Academic Press, Durham, 1983, s. 159-181. Osmanlılar kendi altın sikkelerini ancak 15. yüzyılın son çeyreğinde üretmeye başladılar; bkz. Bölüm 4, s. 66-67.

12 Bkz. aşağıda s. 42.

yüzyıldan itibaren Doğu Akdeniz bölgesinde tekrar beliren gümüşün kaynakları konusunda gelecekteki araştırmaların bize daha ayrıntılı bilgiler sağlayacağını umuyoruz.

BİZANS VE BALKANLAR

Osmanlıların kuruluş dönemindeki parasal uygulamalarını ve bu uygulamalar üzerindeki bölgesel etkileri daha iyi anlayabilmek için, Balkanlar ve Anadolu'daki iktisadi ve parasal koşulları daha yakından incelememiz gerekiyor. 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlılar ile yakından ilişkileri nedeniyle, bu incelemeye Bizans ve Balkan devletleri ile başlayacağız.

12. ve 13. yüzyıllarda Türkmen aşiretlerinin ve daha sonra Moğolların Anadolu'yu ele geçirmeleri sırasında artan savaşlar ve büyük toprak kayıpları nedeniyle, Bizans devletinin iktisadi ve mali temelleri çok zayıflamıştı. Bu gelişmeler diğer nedenlerle birleşince, Bizans İmparatorluğu artık önemli bir iktisadi ve ticari güç olmaktan çıkmıştı. Nitekim 13. yüzyılın ortalarında Konstantinopolis Latinlerden geri alındıktan sonra, Cenevizlere tüm Bizans limanlarını kullanma izni verildi. Kısa bir süre sonra, Galata'daki Ceneviz toplumu Moğolların gelişinden sonra canlanan Karadeniz ticaretini neredeyse tekeli altına almayı başardı. Ancak, 14. yüzyılın başlarında Venedikliler de Bizans ile imzaladıkları bir dizi ticaret anlaşması sayesinde, Karadeniz ticareti ve Bizans limanlarında pay sahibi olmayı başardılar.[13]

Yine de bu dönemde Bizans'ın parasal kaynakları ve rezervleri, Osmanlılara ara sıra ödedikleri vergilerden izlenebileceği gibi, bir hayli büyüktü.[14] Ancak, Bizans'ın denetiminde tuttuğu gümüş madenlerinin yıllık üretimleri, ticaret ve diğer kanallardan dışarıya giden altın ödemelerinin çok altında kaldığı için, değerli maden ve para rezervleri erimekteydi. Bu nedenle, Bizans'ın gümüş *hyperpyron*'unun, *trachea*'sının, *basilikon* ve *stavraton*'un dolaşımı, Konstantinopolis yöresi, Marmara havzası ve bir ölçüde de Selanik ile sınırlı kalmıştır. 14. yüzyılın ortalarından sonra, Bizans sikkeleri Konstantinopolis surlarının dışında ender olarak tedavül edebildiler. Bu koşullarda, Bizans parasının Batı Anadolu kıyılarında yay-

---

13 Metcalf, *Coinage*, s. 276-280; R. S. Lopez, "The Trade of Medieval Europe: The South", *Cambridge Economic History of Europe*, c. II içinde, 1952, s. 257-354. S. Runciman, "Byzantine Trade and Industry", *Cambridge Economic History of Europe*, c. II içinde, 1952, s. 86-118; ve G. I. Bratianu, *Recherches sur le Commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe Siècle*, Librarie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1929.

14 O. Iliescu, "Le Montant du tribut payé par Byzance à l'Empire Ottoman en 1379 et 1424", *Revue des Etudes Sudest Européennes* 9 (1971), s. 427-432.

gın olarak tedavül gören ve taklit edilen Cenova, Venedik ve Napoli sikkeleriyle rekabet etmesi de zaten mümkün değildi.[15]

Balkan yarımadasında ise, Kara Ölüm diye adlandırılan büyük veba salgınının ve bununla ilişkili olarak Avrupa'da yaşanan iktisadi bunalımın da etkisiyle, 14. yüzyıl bir iktisadi durgunluk ve mali güçlükler dönemiydi. Dönemin Balkan sikkelerinden de izlenebileceği gibi, Bizans'ın mali bunalımı bu güçlükleri daha da ağırlaşmıştı. Balkan sikkelerinin değerli maden içeriklerindeki azalma eğilimi, yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde hız kazanmıştır. Avrupa'nın pek çok bölgesinde ve Doğu Akdeniz bölgesinde olduğu gibi Balkanlar'da da, altın ve büyük gümüş sikkelere rastlanmamaktadır. Küçük değerli bakır sikkelerin yokluğu ise, para ekonomisinin yaygınlaşmamasının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Öte yandan Venedikliler, Girit ve denetimlerindeki diğer adalarda büyük miktarlarda gümüş sikke basmaktaydılar. Venedik'in gümüş *grosso*'su 14. yüzyılın ortalarına kadar Güney Balkanlar'ın kıyı bölgelerinde en önemli sikke konumunda kaldı. Ancak, Bosna, Sırbistan, Bulgaristan ve Eflak'taki devletler, yabancı sikkelere sık sık karşı çıkmakta ve kendi sikkelerinin tedavülünde ısrar etmekteydiler.[16]

Osmanlı dönemi için çok önemli sonuçlar yaratan bir gelişme de, 13. yüzyılın sonlarından ve 14. yüzyılın başlarından itibaren Makedonya, Sırbistan ve Bosna'da gümüş madenciliğinin canlanmasıdır. Bu gelişmenin en önemli nedeni, Saksonların ve diğer toplulukların Bohemya ve Macaristan'dan bölgeye göç etmeleri ve gelirken beraberlerinde Orta Avrupa'nın daha gelişmiş madencilik tekniklerini getirmeleridir. 14. yüzyılın sonlarında Balkanlar'daki madenlerin üretiminde önemli artışlar ortaya çıktı. Bu sayede bölgedeki kral ve prenslikler önemli gelirler sağlamaya başladılar. Örneğin 1433'te Osmanlıların yöreyi ele geçirmelerinden hemen önce, Sırbistan'dan geçen Burgonya şövalyelerinden Bertrand de la Broquière, Novo Brdo gümüş madenlerinin yılda 200.000 altın düka kadar gelir sağladığını söylemektedir. Günümüzün uzman tarihçilerinden Sima Cirkovic ise 15. yüzyılın ilk yarısında Sırbistan ve Bosna'daki gümüş madenlerinin toplam üretimlerinin yılda 10 tondan az olmadığını vurguluyor. Bu gümüşün karayoluyla Konstantinopolis'e yollanan küçük bir

---

15 Metcalf, *Coinage*, s. 333-335. Son dönem Bizans sikkeleri için ayrıca bkz., P. Grierson, *Byzantine Coins*, Methuen & Co. Ltd., Londra, 1982, s. 277-318 ve M. F. Hendy, *Studies in The Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge University Press, 1985), s. 439-447 ve 527-551.

16 Metcalf, *Coinage*, s. 284-303. Bu dönemde Ege'deki Latin devletlerinin sikkeleri için bkz., P. Lock, *The Franks in the Aegean, 1204-1500*, Longman, Harlow, 1995, s. 262-264.

miktarı dışında tümü, Dubrovnik yoluyla Venedik'e, oradan da İtalya'nın diğer bölgelerine ve Sicilya'ya ihraç ediliyordu.[17]

ANADOLU

13. yüzyıl boyunca Doğu Akdeniz ve Batı Asya'da gümüş sikkelerin yaygınlaşması eğilimine Anadolu'nun da katıldığına değinmiştik. Nümizmatik kanıtlar Orta ve Doğu Anadolu'da gümüş sikke basan darphanelerin ve gümüş sikkelerin 13. yüzyılın ortalarından itibaren, bir başka deyişle, Anadolu Selçuklu devletinin sonlarına doğru yaygınlaştığına işaret ediyor. Herhangi bir yılda gümüş dirhem basan Selçuklu darphanelerinin sayısı 1240'larda 3'ten, 1255 sonrasında 9'a yükseldikten sonra yüzyılın geri kalan bölümünde 6 ile 15 arasında değişmiş, gümüş sikkelerin üretim miktarları da artmıştır.[18]

Anadolu Selçukluları 14. yüzyılın başlarına kadar kendi adlarına sikke darbetmeye devam ettiler. Ancak, doğudan gelen Moğol baskısına daha fazla direnemediler. 1280'lerden itibaren Anadolu'nun büyük bir bölümü Moğolların İran'da kurdukları İlhanlılar devleti tarafindan yönetiliyordu. Osmanlılar dahil Anadolu'daki Türkmen beylikleri İran'dan atanan İlhanlı valilerine vergi vermeye başladılar. Ancak, İlhanlılar kendilerine biraz daha uzak kalan Orta ve Batı Anadolu'da uzun vadeli siyasi yapılar oluşturamadılar. Bu sayede Türkmen aşiretleri 13. yüzyılın ikinci yarısında da dalga dalga bu uç bölgeye gelmeye devam ettiler. Kurulan beylikler de önce Selçukluların, daha sonra da İlhanlıların egemenliklerini tanımakla birlikte, bir hayli özerk kalabildiler.[19]

---

17 S. Cirkovic, "The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century", H. Kellenbenz (ed.), *Precious Metals in the Age of Expansion* içinde, Klett-Cotta, Stuttgart, 1981, s. 42-43; D. Kovacevic, "Dans le Serbie et la Bosnie Médiévales: Les Mines d'or et d'argent", *Annales E.S.C.* 15 (1960), s. 248-258 ve Spufford, *Money and Its Use*, s. 349-356; ayrıca S. Vryonis, "The Question of Byzantine Mines", *Speculum* 37 (1962), s. 11-16. Ortaçağın sonlarında, Orta Avrupa madenciliğinde Saksonların konumu hakkında bkz., J. U. Nef, "Mining and Metalurgy in Medieval Civilisation", M. Postan ve E. E. Rich (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe,* c. 2 içinde, 1952, s. 441-473.

18 R. P. Lindner, "A Silver Age in Seljuk Anatolia", *Türk Nümizmatik Derneği'nin 20. Yılında İbrahim Artuk'a Armağan* içinde, Türk Nümizmatik Derneği Yayınları, İstanbul, 1988, s. 267-274.

19 H. İnalcık, "The Question of the Emergence of the Ottoman State", *International Journal of Turkish Studies* 2 (1980), s. 72-73; E. A. Zachariadou, *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, Venedik, 1983; ve E. A. Zachariadou, "S'enrichir en Asie Mineure au XIVe Siècle", V. Kravari, J. Lefort ve C. Morrison (ed.), *Hommes et Richesses dans l'Empire Byzantin*, Editions P. Lethielleux, Paris, 1991, s. 216-217.

Anadolu'da iktidarın Moğollara geçmesinden sonra, darphanelerin sayısı ve üretim hacmi 1280'lerden başlayarak 1330'lara kadar hızla arttı. 14. yüzyılın başlarında Anadolu'da 40'ı aşkın darphane İlhanlı hükümdarı adına sikke üretmekteydi. Ancak bu darphanelerin hepsi de düzenli olarak çalışmıyordu. Aslında Anadolu'daki darphaneler, Tebriz'i merkez alarak doğuda Horasan'dan güneyde Basra Körfezi'ne ve Irak'a kadar uzanan ve sayıları yüzü bulan çok geniş bir İlhanlı darphaneleri ağının parçasıydılar.[20]

İlhanlıların sikke üretimindeki başarıları, Doğu Akdeniz ve Batı Asya bölgesinden geçen üç transit ticaret yolundan kuzey ve ortadaki ikisinin Moğol Barışı (*Pax Mongolica*) sayesinde canlanmaları ve doğu-batı ticaretinin esas kanalı haline gelmeleriyle yakından ilişkiliydi. İlhanlılar bu ticaretten düzenli olarak vergi alıyorlardı. Ayrıca, tüccarların ellerindeki değerli madenleri ve yabancı paraları darphanelere getirerek, belirli bir darphane rüsumu karşılığında, İlhanlı sikkelerine dönüştürmelerini sağlıyorlardı. Bu nedenle, İtalyan tüccar Pegelotti'nin belirttiği gibi, İlhanlı darphanelerinin faaliyetlerinin doruk noktası ile transit ticaret yollarının faaliyet hacimlerindeki doruğun çakışması hiç de şaşırtıcı değildir. İlhanlılar altın miskaller, gümüş dinarlar ve küçük gümüş dirhemler bastırıyorlardı. Ancak, Anadolu'daki darphanelerinde yalnızca gümüş sikkeler üretilmiştir. İlhanlılar bugün tarihteki tüm İslam devletleri içinde, en canlı ve en parlak sikke geleneğine sahip devlet olarak tanınmaktadır. Ayrıca, Moğol bağlantıları sayesinde İlhanlılar, o dönemde Çin'de yaygın olarak kullanılan kâğıt parayı da İran'a getirerek piyasaya sürdüler, ancak bu deneme başarılı olamadı.[21]

Moğolların en parlak döneminde, Anadolu'daki en önemli ticaret yo-

---

20 Lindner, "A Silver Age", s. 271-273; R. P. Lindner, "Hordes and Hoards in Late Saljuq Anatolia", *The Art of the Saljuks*, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 1994, s. 280-281; J. M. Jr. Smith, "The Silver Currency of Mongol Iran", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 12 (1969), s. 16-41; S. S. Blair, "The Coins of the Later Ilkhanids: Mint Organization, Regionalization and Urbanism", *American Numismatic Society Museum Notes* 27 (1982), s. 211-30; A. P. Martinez, "Regional Mint Outputs and the Dynamics of Bullion Flows through the Il-xanate", *Journal of Turkish Studies* 8 (1984), s. 121-73; ve A. P. Martinez, "Bullionistic Imperialism: The Il-xanid Mint's Exploitation of the Rum-Saljuqid Currency, 654-695H/1256-1296 A.D.", *Archivum Ottomanicum* 13 (1993-4), s. 169-276.

21 J. M. Jr. Smith ve F. Plunkett, "Gold Money in Mongol Iran", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 11 (1968-1969), s. 275-97; Martinez, "Regional Mint Outputs", s. 121-126; B. P. Francesco, *La Pratica Della Mercatura*, A. Evans (ed.), Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1936, s. 28-43. Selçuklular ve İlhanlılar dönemlerinde İtalyan tüccarların Anadolu'daki faaliyetleri için bkz. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine Kadar*, Metis Yayınları, İstanbul, 1990, s. 85-190.

lu doğuda Tebriz'den Anadolu Selçuklularının eski başkenti Konya'ya geliyor, oradan da Alanya ve diğer güney limanlarına ulaşıyordu. İlhanlılar Konya'yı Karamanlılara kaptırınca, Erzincan'dan Sivas ve Ankara'ya, oradan da batıya ulaşan bir diğer yol önem kazandı. Osmanlılar Bursa'yı ele geçirdikten sonra, yeni ticaret yolunun batıdaki varış noktası olarak bu kentin önemi arttı. Bir diğer önemli ticaret yolu ise Kırım'da Kefe'den Sinop'a, oradan da batıya uzanıyordu. Bu yollar üzerinde esas olarak ipekliler ve baharat gibi düşük hacimli ancak yüksek değerli mallar taşınmaktaydı.[22] Moğol Barışı Anadolu'ya yüksek hacimli, bir transit ticareti getirdi. Bu ticaret Anadolu'nun doğu yarısında yoğunlaşmış olsa da, batısı da payını almaktaydı.[23]

Yine de, İlhanlıların denetimi altına giren gümüşün tek kaynağının ticaret ve vergilendirme olduğunu söyleyemeyiz. 13. yüzyılın ikinci yarısında İlhanlılar Doğu Anadolu'da Maden, Madenşehir, Gümüşhane gibi önemli gümüş madenlerini de ellerine geçirdiler. Bu madenlerin üretimi İlhanlı darphanelerinin artan üretim hacmini destekledi. İlhanlı darphanelerinin gümüş madenlerinin bulunduğu yerlerde faaliyete geçmiş olmaları, yerel gümüşün İlhanlı sikke üretimindeki önemine işaret etmektedir.[24]

ERKEN DÖNEM OSMANLI SİKKELERİ

Osmanlılar ve diğer Türkmen beylikleri İlhanlıların egemenliklerini kabul ettikleri sürece kendi adlarına sikke basmadılar.[25] Bu dönemde beylikler esas olarak İlhanlı sikkelerini kullanmaktaydılar. Ayrıca, kendi gereksinimleri için, küçük değerli isimsiz sikkeleri de sınırlı miktarda piyasaya sürmekteydiler.[26] Osmanlılar kendi adlarına ilk sikkeyi İlhanlıların Anadolu üzerindeki egemenliklerinin çökmesi ve son İlhanlı valisi Timurtaş'ın Mısır'a kaçmasından sonra, H. 727/1326-27 tarihinde bastırdı-

---

22 C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey: A Survey of the Material and Spiritual Culture and History, c. 1071-1330*, Sidgwick and Jackson, Londra, 1968, s. 320-329.

23 A. Z. V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* 1 (1931), s. 1-42; ve Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 320-329.

24 Martinez, "Regional Mint Outputs", s. 122-123; ayrıca Vryonis, "The Question of Byzantine Mines", s. 7-8.

25 C. Ölçer, *Aydın Beyliği'nin Sikkeleri*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1985, s. 6; C. Ölçer, *Karaman Oğulları Beyliği Madeni Paraları*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1982, s. 17.

26 Örneğin, Rudi Lindner Söğüt'te darbedilen bir Selçuk sikkesini büyük olasılıkla Osmanlıların ürettiğini belirtmektedir. Lindner, "A Silver Age", s. 272-274; ve Lindner, "Hordes and Hoards", s. 280-281. Stephen Album de Osman Bey'in İlhanlı sikke türlerini taklit ederek sikke bastırmış olabileceğini söylemektedir. Album, *A Checklist*, s. 65. Ancak bu konuda daha ayrıntılı araştırmalar gerekmektedir.

lar.[27] Orhan Bey tarafından darb ettirilen ilk gümüş akçelerin üzerinde "Orhan halledallahü mülkehü" (Allah mülkünü daim kılsın) veya "es-Sultanü'l-a'zam Orhan bin Osman halledallahü mülkehü" gibi ifadeler yer almaktaydı[28] (bkz. kitabın sonunda Resim 1, 2 ve 3).

Bu noktada biraz durarak 1326 yılının önemi üzerinde düşünmemiz gerekiyor. Bir hükümdarın kendi adına sikke darbetmesi, antikçağdan bu yana Akdeniz havzasında egemenliğin en önemli simgelerinden biri olarak kabul edilmiştir. İslam devletleri de bu geleneği sürdürerek sikke ve hutbeyi egemenliğin iki simgesi olarak tanımışlardır. Bu durumda, Osmanlı tarihçiliğinde kuruluş için 1299 yılının kabul edilmesi akla bazı sorular getiriyor. 1299 yılı, Osmanlıların Konya'daki Selçuklu sultanından bağımsızlıklarını kazandıkları tarih olabilir. Ancak, büyük ihtimalle, Osmanlılar aynı zamanda veya bundan çok kısa bir süre sonra, İlhanlıların egemenliğini tanımak zorunda kalmışlardır. Bir başka deyişle, Osmanlılar üzerindeki egemenlik Selçuklulardan İlhanlılara geçmiştir. Öyleyse, Selçuklu çizgisini öne çıkarmak, ama ondan da önemlisi, güçlü Moğollara olan bağımlılıklarını göz ardı etmek isteyen Osmanlı tarihçilerinin birinciyi vurgularken ikinciyi görmezlikten geldiklerini ve bu nedenle 1299'u seçtiklerini düşünebiliriz. Oysa nümizmatik kanıtlar, gerçek bağımsızlığın 1326 yılına kadar gerçekleşmediğini açıkça gösteriyor.[29]

Son yıllarda erken dönem Osmanlı sikkelerinin yanısıra İsfendiyar ve Eretna beyliklerinin sikkelerini de ayrıntılı olarak inceleyen Philip Remler, Orhan Bey'in sikkeleri içinde desen olarak Anadolu Selçuklu sikkelerinin benzerlerine rastlansa da, bu beyliklerin sikkelerinin esas olarak birbiriyle ilişkili olduklarını ve hepsinin de İlhanlıların sikke desenlerini izlediklerini göstermiştir. İlk Osmanlı sikkelerindeki yüksek kaliteli işçiliği dikkate alan Philip Remler, Orhan Bey'in Anadolu'daki İlhanlı darphanelerinden bir sikke kalıbı ustasını getirttiğini tahmin ediyor. Remler'e göre, İlhanlıların

---

27 Şimdiye kadar pek çok araştırmacı üzerlerinde ad bulunmayan kimi sikkeleri Osman Bey'in (1299-1324) darp ettirdiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak Stephen Album'ün son zamanlarda belirttiği gibi, bu çabalardan hiçbiri ikna edici olmamıştır. Album, *A Checklist*, s. 65. Bu çabaların en önemlisi için, bkz. İ. Artuk, "Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke", O. Okyar ve H. İnalcık (der.), *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Kongresi Tebliğleri* içinde, Ankara, 1980, s. 27-33.

28 Örneğin, J. Sultan, *Coins of the Ottoman Empire and the Turkish Republic, A Detailed Catalogue of the Jem Sultan Collection*, cilt 1, B and R Publishers, California, Thousand Oaks, 1977, s. 7-9.

29 Bkz. Lindner, "Hordes and Hoards", s. 280-281; ve C. Kafadar, *Between Two Worlds, The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1995, s. 90-116.

küçük gümüş sikkelerinden bir küme, Anadolu beyliklerinin sikkeleri için bir ortak havuz oluşturmuştu. Anadolu beylikleri İlhanlılardan bağımsızlıklarını kazandıktan sonra yıllar boyunca, sikkelerinde bu havuzdaki desenleri kullanmayı sürdürdüler.

Philip Remler'in önemli tezlerinden biri de Osmanlı, İsfendiyar ve Eretna beyliklerinin sikkeleri arasındaki sıkı bir ilişki üzerinedir. Remler sikkelerin her iki tarafindaki ifadelerin yerleştiriliş biçimleri ve kullanılan desenler itibariyle bu beylikler arasında bir ortak para topluluğu oluştuğunu vurguluyor. Osmanlılar 1360'lardan itibaren kendi sikkelerinin desenlerini kendileri yaratırken, İsfendiyar ve Eretna beylikleri 1380'lere kadar İlhanlı desenlerini kullanmaya devam etmişlerdi.[30] Ancak, desenlerdeki benzerliğe karşın, bu üç beyliğin gümüş sikkelerinin ağırlıklarının birbirlerinden farklı olduğunun altını çizmek gerekir. Öyleyse, bu para ortaklığını iktisadi düzeyde değil, simgesel olarak düşünmek gerekir. Konstantin Zhukov'un Remler'den esinlenerek yaptığı araştırmalar ise, Batı Anadolu'da Osmanlılar ile Karesi ve Saruhan beylikleri arasında, 1390'da Osmanlıların bu bölgeyi fethetmelerine kadar süren, benzeri bir para topluluğunun varolduğunu gösteriyor. Diğer para topluluğundan farklı olarak, bu beyliklerin gümüş ve bakır sikkelerinin ağırlıkları birbirlerine çok yakın olduğu için, sikkeler birbirlerinin yerine kullanılabiliyordu.[31] Para konusundaki ortak standartlar, bu beylikler arasında çok yakın ticari ve iktisadi bağların varlığına işaret ediyor. Bu nedenle, ikinci para topluluğunu iktisadi boyutuyla birlikte düşünmek gerekiyor.[32]

Akçenin kökenlerini ortaya koymaya çalışırken ortaya çıkan bir diğer sorun da ağırlığı ve gümüş içeriğiyle ilgilidir. Desenler açısından bakıldığında, ilk akçelerin İlhanlı sikkeleriyle olan ilişkisi çok açıktır. Ancak ben-

---

30 P. N. Remler, "Ottoman, Isfendiyarid and Eretnid Coinage: A Currency Community in Fourteenth Century Anatolia", *American Numismatic Society Museum Notes* 25 (1980), s. 167-69, 188; ayrıca Blair, "Mint Organization", s. 211-230; ve S. S. Blair, "The Coins of the Later Ilkhanids: A Typological Analysis", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 26 (1983), s. 295-316. Orhan Bey'in bastırdığı akçeler üzerine yapılan ilk çalışmalardan biri için bkz. C. Aly, "Le prime monete e i primi 'aspri' dell'Impero Ottomano", *Revista Italiana di Numismatica* 34 (1921), s. 77-93.

31 K. Zhukov, "Ottoman, Karasid and Sarukhanid Coinages and the Problem of Currency Community in Turkish Western Anatolia ('40s-'80s of the 14th Century)", E. A. Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)* içinde, Crete University Press, Resmo, 1993, s. 237-43 [Türkçe basımı: *Osmanlı Beyliği, 1300-1389*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997].

32 İlhanlı ve beylik sikkelerinin ayrıntılı bir dökümü için bkz., I. Artuk ve C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, c. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970 s. 433-451.

zeri bir ilişkiyi sikkelerin ağırlığı açısından kanıtlamak zordur. Osmanlıların 1,15 ile 1,18 gram arasında değişen gümüş akçeleri, Moğol dirhemlerinden küçük, ama yarım dirhem olamayacak kadar da büyüktüler. Osmanlıların ilk sikkelerini bastıkları yıllarda daha doğuda basılan İlhanlı dirhemleri hızla küçülüyor ve gümüş içeriklerini yitiriyorlardı. Dirhemlerin ağırlığı 1320'lerde 1,85 gramdan 1330'ların ortalarında 1,44 grama gerilemişti.[33] İşte bu noktada dikkatleri batıya çevirerek, bir başka olasılığı da dikkate almak gerekir. Osmanlılar ve Batı Anadolu'daki diğer beylikler ilk sikkelerini piyasaya sürmeye başlarken, bu bölgede tedavül etmekte olan gümüş Bizans sikkelerine yakın bir ağırlığı seçmiş olmaları da mümkündür. Bu olasılığı ayrıntılı olarak araştırmak gerekir.[34]

Erken dönem Osmanlı akçeleri ile İlhanlı dirhemleri arasında, ağırlık açısından bir ilişki kurmak kolay gözükmüyor. Ancak, Halil Sahillioğlu Osmanlıların gümüş sikkelerin standartlarını belirlemek için kullandıkları ağırlık birimini İlhanlılardan aldıklarını göstermiştir. Osmanlıların 17. yüzyıl sonlarına kadar gümüş sikke darbederken kullandıkları dirhem, İlhanlılar tarafından kullanılan ve Tebriz dirhemi olarak bilinen 3,072 gramlık birimdir. Bu birim, 3,207 gramlık klasik İslam dirheminden yüzde 4 kadar daha hafifti. Sahillioğlu'nun da belirttiği gibi, bu önemli fark, ne yazık ki, 19. yüzyıldan beri erken dönem Osmanlı akçelerinin ağırlıklarını klasik İslam dirhemi cinsinden ifade etmeye çalışan nümizmatlar arasında pek çok verimsiz tartışma ve yanlış anlamaya yol açmıştır.[35]

---

33 Smith, "The Silver Currency", s. 18.

34 Bu olasılığı nümizmatik araştırmalarla daha ayrıntılı incelemek gerekir. Benzer görüşler için bkz. Robert E. Darley-Doran, "An Alternative Approach to the Study of Ottoman Numismatics", *Türk Nümizmatik Derneği'nin 20. Yılında İbrahim Artuk'a Armağan* içinde, s. 87-90; ve S. Vryonis Jr., "Byzantine Legacy and Ottoman Forms", *Dumbarton Oaks Papers* 33-34 (1969-70), s. 278. Bizans sikkeleri üzerine yaptığı dikkatli çalışmada Philip Grierson, 14. yüzyılın başlarında tedavül eden, 1 gramdan biraz daha ağır küçük gümüş sikkelere ilişkin kanıtlar sunmaktadır. Grierson, *Byzantine Coins*, s. 277-318 ve özellikle s. 381; ayrıca Hendy, *Studies*, s. 536-538. 14. yüzyılda Batı Anadolu'daki beylikler tarafından üretilen gümüş sikkeler için bkz. I. Artuk ve C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, c. I, s. 433-451.

35 H. Sahillioğlu, "Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi (1958), s. 1-6; ve H. Sahillioğlu, "The Role of International Monetary and Metal Movements in Ottoman Monetary History", J. F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds* içinde, s. 269-304. Daha önceki bir çalışmasında Sahillioğlu, Osmanlı akçelerinin İlhanlı miskalinin dörtte birine veya İlhanlı dirheminin sekizde üçüne eşit ağırlıkta olduğunu öne sürmekteydi. Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme", s. 25-27.

Beylik dönemi sikkeleri üzerine son yıllarda yapılan araştırmaların sonuçlarını burada bir kez daha vurgulamakta yarar var. Daha önceleri erken dönem Osmanlı sikkelerinin şecereleri Anadolu Selçukluları'na bağlanmaktaydı. Daha genel olarak da Osmanlı tarihçileri, kendilerini Selçuklu çizgisinin devamı olarak göstermek eğilimindeydiler. Oysa son yıllardaki araştırmalar, İlhanlıların para konularında Osmanlılar üzerinde bir hayli etkili olduklarını ve bu etkinin Osmanlılar ve diğer beylikler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra da çeşitli biçimlerde sürdüğünü gösteriyor. Bu durumda, Osmanlı vakanüvislerinin ve günümüz tarihçiliğinin bize sundukları yorumların tersine, Anadolu'daki Moğol nüfuzu ve prestijinin Osmanlıların idari uygulamaları üzerindeki etkilerinin sürdüğünü düşünebiliriz.[36]

İkinci olarak, İlhanlı sikkelerinin etkilerinin devamı ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde sikke topluluklarının varlıklarını sürdürmeleri, Anadolu'da doğu-batı yönündeki ticaret yollarının gücüne işaret ediyor. Nitekim Osmanlılar, İlhanlılardan bağımsızlıklarını kazandıktan hemen sonra, bu ticaret yollarının batıdaki bitiş noktası olan Bursa'yı ele geçirdiler. Öyleyse, Zeki Velidi Togan'ın yarım yüzyıl önce altını çizdiği gibi, Osmanlıların yükselişinde ticaret yolları üzerindeki konumlarının bir hayli önemli rol oynadığını dikkate almamız gerekiyor.[37]

Ancak uzun vadede, Moğol Barışı nasıl Doğu Akdeniz ve Batı Asya'daki üç ticaret yolu arasından kuzeydekinin ve ortadaki ikisinin yükselişini sağladıysa, İran'daki İlhanlılar devletinin dağılması da bu ticaret yollarının gerilemesine yol açmış olmalıdır. Örneğin Claude Cahen'in belirttiği gibi, İlhanlılar devletinin sona ermesinden sonra, 14. yüzyılda İtalyan tüccarların İran ve daha doğudaki yörelcrle ticareti durmuştur.

---

36 İlhanlılar hem Moğol geleneklerini taşıyıcıları, hem de İran devlet geleneğinin mirasçıları oldular. Erken dönem Osmanlılar üzerindeki Moğol etkisi için, bkz. H. İnalcık, "The Question of the Emergence", s. 75-77. Moğolların ve step geleneğinin Osmanlılar üzerindeki etkisi hakkında daha genel bir tartışma için, bkz. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*, s. 273-292.

37 Togan, "Moğollar Devrinde", s. 1-42. Mustafa Akdağ da Marmara havzasında bir bölgesel ekonomi oluştuğunu ve bu havzanın diğer bölgelerle yaptığı ticaretin Osmanlılar'ın denetlediği yollar üzerinden gerçekleştiğini belirterek, Osmanlılar'ın yükselişinde ticaretin önemini vurgulayan bir bakışaçısı sunmuştu. Ancak bu tez, kısa bir süre sonra Halil İnalcık tarafından eleştirilince, diğer tarihçilerce ciddiye alınmadı. M. Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", (iki bölüm halinde), *Belleten* 13 (1949), s. 497-571 ve 14 (1950), s. 319-418; H. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten* 15 (1951), s. 629-690; yarım yüzyıl önceki bu tartışmaya son yıllarda yapılan bir gönderme için bkz. Kafadar, *Between Two Worlds*, s. 45.

Ancak bu gelişmeler, Batı Anadolu'nun ticaretinin tümüyle çökmesi anlamına gelmez. Moğol nüfuzunun ortadan kalkmasından sonra, Anadolu'daki ticaretin ağırlığının doğudan batıya kaymış olması mümkündür. Ege bölgesinin güney Avrupa ile olan ticareti Osmanlıların bu bölgeyi ele geçirmelerinden sonra da sürmüş ve gelişmiştir. Ancak, özellikle de yarımdanın doğusunun, Moğol döneminde yaşadığı ticari canlılığı uzun bir süre için kaybettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca, Anadolu'da doğu-batı yönünde geçen ticaret yollarını gerilemesi ve değerli maden kıtlıklarının ortaya çıkması, Osmanlıların 14. ve 15. yüzyıllarda Balkanlar'daki zengin maden yataklarına doğru yönelmelerini hızlandırmış olabilir. Bu konuya aşağıda geri döneceğiz.

DARPHANELER

15. yüzyılın son çeyreğinde altın sultaninin piyasaya sürülüşüne kadar, Osmanlı sikkeleri küçük gümüş akçe ile bakır mangırdan oluşuyordu. Akçe ya da akça temel hesap birimiydi. Batılı kaynaklar Osmanlı akçesini de asper olarak anarlar.[38] İlk akçeler Bursa, Edirne ve Marmara havzasında sikkeler üzerinde belirtilmeyen diğer yerlerde darp edildiler. Diğer Türkmen beyliklerinin sikkeleriyle birlikte tedavül ettiler.[39]

Osmanlılar 15. yüzyılda Selçukluların ve İlhanlıların örneklerini izleyerek, önde gelen ticaret ve kent merkezleri ile önde gelen madenlerde veya onların yakınında çok sayıda darphane kurdular. Böylece Osmanlıların topraklarıyla birlikte, akçenin tedavül alanı da genişledi. 14. yüzyılın sonlarında ve 15. yüzyılın başlarında akçe artık düzenli olarak Bizans topraklarında ve bu arada Konstantinopolis'in içinde tedavül etmekteydi. 15. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, II. Mehmed'in 30 yıllık saltanatı sırasında ise, en azından 15 ayrı darphanede akçe üretilmiştir.[40]

Bu dönemde değerli madenleri az sayıda merkezde toplayarak sikke üretmenin ve daha sonra bunları taşraya geri göndermenin teknolojik ve idari açıdan güç olduğunu biliyoruz. Bu koşullarda, darphane sayısının

---

38 Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme", s. 25-27.

39 14. yüzyıldaki bilinen darp yerleri Bursa, Edirne ve Ayasoluk'tur (Efes). A. C. Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, Klinkhardt & Biermann, Braunschweig, 1973, s. 87-89; J. Sultan, *Coins of the Ottoman Empire*, s. 8-23.

40 Bunlardan Bursa, Amasya, Ayasoluk, Tire, Konya, Kastamonu ve bir gümüş madeni yakınlarındaki Canca (Gümüşhane) Anadolu'daydı. Balkanlar'daki üç darphane Serez, Novar (Nova Brdo) ve Üsküp ise önemli madenlerin yakınında kurulmuştu. Liste Edirne ve Konstantiniye ile tamamlanmaktadır. Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 91-93, M. Erüreten, "Osmanlı Akçeleri Darp Yerleri", *Türk Nümizmatik Derneği Bülten*, 17 (1985), s. 12-21.

çokluğu, Osmanlıların piyasaların sikke talebini karşılamak konusunda duyarlı olduğunu gösteriyor. Darphane sayısının çokluğu, hepsinin tam gün çalışmadığına da işaret ediyor. Gerçekten de varolan darphanelerin faaliyet düzeyleri büyük farklılıklar göstermekteydi ve darphanelerde bir hayli atıl kapasite vardı.

Olağan koşullarda, her darphanenin üretim düzeyi bireylerin darphaneye getirdikleri veya devletin sağladığı değerli maden miktarına bağlıydı. Bu nedenle üretim düzeyleri mevsimlik büyük dalgalanmalar gösteriyordu. Ayrıca, bir padişahın tahta çıkışıyla birlikte, devlet tedavüldeki eski sikkelerin darphanelere getirilerek yeni padişahın ismini taşıyan yenileriyle değiştirilmesini talep etmekteydi. Bu işleme tecdid-i sikke (sikkelerin yenilenmesi) adı veriliyordu. Bu dönemlerde darphanelerin faaliyet hacmi önemli artışlar göstermekteydi.[41]

Sayılarının çokluğuna rağmen, merkezi devlet darphaneleri yakından denetlenmekteydi. Büyük kent merkezlerindeki darphaneler, genellikle emanet düzeni çerçevesinde devlet tarafından işletilmekte ve birer devlet memuru olan eminler tarafından yönetilmekteydi. Daha küçük darphaneler ise iltizam sistemi çerçevesinde açık arttırma yoluyla özel işletmecilere devrediliyordu. Âmil adı verilen özel girişimciler ya da ortaklıklar, devlete düzenli ödemeler yapmayı taahhüt ederek darphanelerin işletmesini üç veya altı yıl süreyle, kimi durumlarda daha uzun süreler için üstlenmekteydi. Ara sıra aynı girişimcinin birden fazla darphanenin işletmesini üstlendiği de görülürdü. 1470'lerde ortaya çıkan bir özel durumda, Anadolu ve Balkanlar'daki tüm yerel darphaneler aynı ortaklık tarafından işletilmekteydi. Kimi darphaneler ise "emanet ber-vech-i iltizam" adı verilen melez düzenle işletiliyordu. Bu düzende özel girişimciler aynı zamanda devletin memuru konumundaydılar.[42]

İltizam düzeninde mültezim ya da âmil, günlük işlerin yürümesi için bir emin çalıştırıyordu. Sahib-i ayar adı verilen bir diğer görevli ise teknik işlerden ve sikkelerin ayar ve ağırlıklarının devletin koyduğu standartlara uyup uymadığından sorumluydu. Devlet, darphanelerin faaliyetlerini ve hesap defterlerini yerel kadılar aracılığıyla da denetlemekteydi.

Merkezi devlet tarafından saptanan ve darphanelere gönderilen sikke standartlarında, 100 dirhem "halis ayar" gümüşten kaç adet akçe darp edileceği belirtilmekteydi. Akçenin üretimi sırasında gümüşün içine bakır

41 Avrupa'da bu operasyonlara *refonte* adı verilmekteydi.

42 Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme', s. 241-277; H. Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23/1-2 (1962-63), s. 145-218; ve H. İnalcık, "Dar al-Darb", *Encyclopedia of Islam,* 2. Bas.

veya bir başka metal katmak, kanunlarla yasaklanmıştı.[43] Darphanelere gönderilen talimatlar, piyasadan satın alınan külçe gümüş için ne kadar ödeme yapılacağını ve darphaneye külçe gümüş getirerek karşılığında akçe bastırmak isteyen bireylerden darphane bedeli olarak ne kadar ödeme talep edileceğini de belirlemekteydi (bkz. kitabın sonunda Ek 1).[44]

Bu standartlara ne ölçüde ve hangi koşullarda uyulduğu, devlet denetiminin etkinliğine ve piyasalarda tedavül eden gümüşün miktarına bağlıydı. 16. yüzyılın ikinci yarısında görüldüğü gibi, gümüşün kıtlaştığı dönemlerde, devletin denetimleri etkisini kaybedebiliyordu. Osmanlı arşivlerinde sikke standartlarına uymayan darphane işletmecilerinin cezalandırılması konusunda yerel kadılara gönderilen pek çok talimat bulmak mümkündür. Ancak, 16. yüzyılın ortalarına kadar kadılara gönderilen talimatların sayılarının sınırlı kalışı ve elimizdeki sikkelerin ağırlıklarının büyük dalgalanmalar göstermemesi, bize darphanelerin devlet tarafından belirlenen standartları oldukça yakından izlediklerini düşündürüyor. Ancak, bu erken döneme ilişkin akçe örneklerinin ayarları ya da gümüş içeriklerinin henüz incelenmediğini de ekleyelim.

Osmanlı darphanelerinde altın, gümüş ve bakır sikkelerinin üretiminde kullanılan teknoloji, 17. yüzyılın sonlarına kadar oldukça basitti. Isıtılmış bir parça metal, iki kalıbın arasına yerleştiriliyor ve yukarıdaki kalıba bir çekiçle vuruluyordu. Böylece alt ve üst kalıplar üzerindeki desenler, sikkenin iki tarafında da işleniyordu. Kalıpların üretimi, boş metal parçalarının veya alaşımlarının hazırlanması, çekiçle yapılan vuruşlar ve ortaya çıkan nihai ürünün kalitesinin denetlenmesi bir hayli beceri gerektirmekteydi.[45] Daha büyükçe darphanelerde bu işler üst düzeyde uzmanlık ge-

43 Halis ayar gümüşün ne kadar halis olduğu belli değildir. Ancak, akçelerde ortalama yüzde 90 saflıkta gümüş kullanıldığını varsayabiliriz. Osmanlı akçelerinin gümüş içerikleri konusunda şimdiye kadar ayrıntılı çalışmalar yapılmamıştır. 15. yüzyılın sonuna kadar akçenin ağırlığı ve yaklaşık gümüş içeriği için bkz. Bölüm 3, Tablo 3.1.

44 15. yüzyılın ikinci yarısında madenler üzerine hazırlanan Osmanlı kanunnamelerinin tam metinleri için bkz. N. Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans Conservés dans les Manuscrits Turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, I:, Actes de Mehmed II et Bayezid II*, Mouton et Co, Paris-Lahey, 1960, s. 65-67, 79-85, 155-156; A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. I, Fey Vakfı, İstanbul, 1990, s. 384-388, 532-537.

45 H. Sahillioğlu, "The Introduction of Machinery in the Ottoman Mint", E. İhsanoğlu (ed.), *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World*, IRCICA, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, İstanbul, 1992, s. 261-263; ayrıca P. Grierson, *Numismatics*, Oxford University Press, 1975, s. 100-111; F. C. Lane ve R. C. Mueller, *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice*, c. I, Coins and Moneys of Account, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1985, s. 218-233; C. E. Chalis (ed.), *A New History of the Royal Mint*, Cambridge University Press, 1992, s. 159-163.

rektiriyor, sahib-i ayarın denetimi altında çok sayıda usta, zanaatkâr ve işçi daha önceden belirlenmiş görevleri yerine getiriyorlardı. İstanbul'da gümüş ve bakır sikke üretiminde çalışanların sayıları birkaç yüzü, diğer büyük darphanelerdekilerin sayısı ise yüzü aşmaktaydı. Orta büyüklükteki darphanelerde çalışanların sayıları ise 50'yi buluyor veya aşabiliyordu. Taşradaki küçük darphaneler, uzmanlık gerektiren kimi işler için sık sık büyük darphanelerden yararlanmaktaydılar.[46]

GÜMÜŞ MADENLERİ

En erken dönemlerden itibaren Osmanlı devleti, topraklarında tedavül eden külçe altın ve gümüşle sikkelerin miktarını artırmaya büyük önem vermiştir. Altın ve gümüşün önemli bir kaynağı da madenlerdi. Anadolu'da Bizans döneminden, hatta daha eskiden beri işletilen gümüş madenleri yarımadanın doğusundaydı. Diğer Türk beyliklerinin varlığı nedeniyle, Osmanlılar bu madenlere 15. yüzyılın sonlarına kadar ulaşamadılar. Buna karşılık, Osmanlılar Balkanlar'da daha kolay ilerleyebiliyorlardı. Gümüş madenlerinin varlığı da Osmanlıların o yöndeki hareketlerini hızlandırmıştır.

1390'lardan 1460'lara kadar Osmanlılar Makedonya, Sırbistan ve Bosna'daki önde gelen gümüş madenlerini ellerine geçirdiler, kaybettiler, daha sonra geri aldılar. Bu maden merkezlerinde darbedilen ilk akçeleri sikkelerin üzerindeki tarihlerden izlemek mümkündür: Serez'de H.816/1413, Üsküp H.825/1422 ve Novo Brdo H.834/1430. Osmanlılar bunlara ek olarak 1460'larda Kratova, Sidrekapsi ve Srebrinica'yı da aldıkları halde, Kratova'da 15. yüzyılın sonlarına, Sidrekapsi ve Srebrinica'da ise 16. yüzyılın başlarına kadar altın veya gümüş sikke basılmadı.[47] Balkanlar'da ayrıca Zaplanina, Plana, Rudnik gibi küçük gümüş madenleri de ele geçirildi, ancak buralarda akçe üretilmedi.[48]

Değerli maden gereksinimlerini karşılayabilmek amacıyla devlet, bu madenlerin üretim düzeyini artırmaya büyük önem vermekteydi. Fethedi-

---

46 Merkezi devlet, ihtiyaca göre uzman zanaatkârların bir darphaneden diğerine gitmesini talep etmekteydi. Balkanlar'da darphanesi bulunan kent ve kasabaların kadılarına gönderilen ve belirli alanlardaki ustaların İstanbul darphanesine yollanmasını talep eden yazılar için, bkz. BOA, H. 996 (1588) tarihli MHM. c. 62, 571/253 ve c. 64, 233/79.

47 Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 88-100.

48 R. Murphey, "Silver Production in Rumelia According to an Official Ottoman Report circa 1600", *Südost-Forschungen* 33 (1980), s. 75-104; Balkanlar'daki madenlerin ayrıntılı bir haritası için, bkz. H. İnalcık and D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge University Press, 1994, s. 61.

len madenler devlet mülkiyetine geçirildikten sonra, iltizam düzeniyle işletilmekteydi. Müslüman girişimcilerin yanısıra Makedonya, Serez ve İstanbul'dan Rum girişimciler de bu madenlerin işletilme hakkını devletten satın alıyorlardı.[49] Çoğunluğu 15. yüzyılın ikinci yarısında hazırlanan kanunnameler, madenlerdeki işletme yöntemleri ve çalışma koşulları hakkında ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Osmanlılar bu madenlerde daha önce kullanılan teknolojiyi ve üretim yöntemlerini değiştirmediler. Fethettikleri başka topraklarda yaptıkları gibi, burada da varolan kuralları ve izlenilen yöntemleri kullanmaya devam ettiler. Nitekim, Balkanlar'daki madenlere ilişkin olarak hazırlanan kanunnamelerde Saksonlardan beri kullanılan deyimlerin ve yöntemlerin korunduğu görülmektedir[50] (bkz. kitabın sonunda Ek 1).

Balkanlar'daki küçük madenlerin bir bölümü kısa sürede tükendi. Ancak, arşiv belgelerinden izlemek zor olsa da, bunların yerine yenilerinin açıldığı anlaşılmaktadır. 16. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde, Makedonya'daki Sidrekapsi, Balkan yarımadasının en verimli madeni konumuna yükselmişti. O dönemin bir Avrupalı gözlemcisine göre, burada 6 bin madenci çalışmaktaydı. Yıllık üretim miktarı ise 6 ton gümüş olarak tahmin ediliyordu. İkinci sırada, Sidrekapsi'nin yarısından az bir üretim hacmiyle Novo Brdo geliyordu. Yine 16. yüzyılın ilk yarısında, Balkanlar'daki gümüş madenlerinin yıllık toplam üretim düzeyi 26-27 ton olarak tahmin edilmektedir.[51] Öte yandan, iltizam ve Osmanlı arşivlerindeki diğer kayıtlara dayanarak yaptığı bir araştırmada Rhodes Murphey, 1600 yılında Balkanlar'daki gümüş madenlerinin toplam üretimlerini 50 ton olarak hesap etmektedir.[52] Oysa Sırbistan ve Bosna'daki madenlerin Osmanlı öncesinde, 15. yüzyılın başlarındaki yıllık üretimleri 10 ton civarındaydı.[53] Bu tahminler 15. ve 16. yüzyıllarda, Osmanlı yönetimindeki gümüş madenlerinin üretim düzeylerinde büyük artışlar olduğunu gösteriyor. Bu veriler Osmanlı gümüş madenleri ile Avrupa'dakilerin üretim eğrisi arasında önemli bir farklılığa da işaret ediyor. Çünkü, Avrupa'daki madenler

---

49 H. İnalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", İnalcık ve Quataert (ed.), *An Economic and Social History* içinde, s. 209-211.

50 N. Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans Conservés dans les Manuscrits Turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, II: Règlements Miniers*, Mouton et Co, Paris-Lahey, 1964, ve Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans* I (1960), s. 68-77; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, s. 480-568 çeşitli yerlerde; R. Anhegger ve H. İnalcık, *Kanunname-i Sultani-ber Muceb-i Örf-i Osmani*, Ankara, 1956.

51 S. Cirkovic, "The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century", H. Kellenbenz (ed.), *Precious Metals in the Age of Expansion* içinde, s. 58-60.

52 Murphey, "Silver Production in Rumelia", s. 87-97.

53 Cirkovic, "The Production of Gold", s. 53.

Amerika'dan gelen ucuz gümüşün etkisiyle, 16. yüzyılın ilk yarısında gerilemeye başladılar. Belki devlet mülkiyetinin de etkisiyle, Osmanlı gümüş madenleri uzun bir süre daha direnebildiler, ancak 17. yüzyılın başlarından itibaren aynı eğilim içine girdiler.[54]

Bu dönemde Anadolu'da önemli sayılabilecek tek gümüş madeni Gümüşhane'deydi. Bu madenin en azından Bizans döneminden beri faaliyet gösterdiğini biliyoruz.[55] Ancak, elde 15. ve 16. yüzyıldaki faaliyetlerine ilişkin fazla bilgi yoktur. Osmanlılar bu madeni II. Mehmed döneminde ele geçirdiler. Burada basılan akçelerin üzerinde darphanenin yeri Canca olarak belirtilmektedir.[56]

BAKIR SİKKELER

Gümüş akçe Osmanlının temel hesap birimi ve en önde gelen ödemeler aracıydı. Ancak, küçük hacimli alış verişlerde mangır, mankur ya da pul adı verilen bakır sikkeler kullanılmaktaydı.[57] Koleksiyonlardaki birkaç bakır sikke örneğinin Orhan Bey dönemine (1324-1362) ait olduğu iddia ediliyorsa da, kaynakların büyük çoğunluğu, mangırların basımının I. Murad döneminde (1362-1389) başladığı konusunda görüş birliği içindedir.[58] Akçedeki durumun tersine, mangırların büyük bir bölümü İstanbul, Edirne ve bakır madenlerinin bulunduğu Anadolu kentlerinde üretiliyordu. 15. yüzyılın ortalarında, Anadolu'da sekiz ayrı kentte mangır üretilmekteydi.[59] Balkanlar'da bakır üretimi çok sınırlı kaldığı için, mangırların bir bölümü Balkanlar'a taşınarak orada piyasaya sürülüyordu.[60]

Gümüş ve altın sikkelerin piyasa değerleri, maden içeriklerini yansıtmaktaydı. Oysa, bakır sikkeler devletin kendilerine verdiği itibari değer-

---

54 Osmanlı gümüş madenlerinin 17. yüzyıldaki gerileyişi ve kapanışı için, bkz. Bölüm 8, s. 151.

55 Vryonis, "The Question of Byzantine Mines", s. 7-8. Ayrıca bkz. yukarıda s. 29-30

56 Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 93. 18. yüzyılda Gümüşhane'deki maden faaliyetleri için, bkz. Bölüm 9, s. 177.

57 Mangır veya mankur Moğolcadan gelmektedir. Pul'un kökenleri ise büyük olasılıkla İslam toplumlarında kullanılan *fels* veya *fulus*a gitmektedir. İslam toplumları ise bu terimi Bizans'ta bakır sikkeler için kullanılan *folis*ten almışlardır. Bkz. "Fulus" maddesi, *Encyclopedia of Islam,* 2. Bas.

58 Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 87-88, J. Sultan, *Coins of the Ottoman Empire*, s. 8-22.

59 Eldeki nümizmatik kanıtlara göre II. Mehmed döneminde (1444 ve 1451-1481) Edirne, Konstantiniye, Bursa, Amasya, Ayasoluk, Ankara, Bolu, Tire, Kastamonu, Karahisar (Afyon) ve Serez darphaneleri mangır üretmiştir. Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 90-95.

60 Bilinen bir istisna Makedonya'daki Serez'dir. Bu darphanede 15. yüzyıl boyunca ara sıra mangır üretilmekteydi.

lerle tedavül görüyordu. II. Mehmed'in saltanatı sırasında piyasalarda iki farklı boy bakır sikke tedavül etmekteydi. Büyük boy mangırlar bir dirhem (3,20 gram) ağırlığında olup, 8 tanesi bir akçe değerindeydi. Küçük bakır sikkeler ise, bir dirhemin üçte biri ağırlığında olup, 24 tanesi bir akçe değerindeydi. 16. yüzyılın ikinci yarısında da, yarım ve çeyrek mangır değerinde küçük bakır sikkeler piyasaya sürüldü. En küçük bakır sikkelerin 32 tanesi bir akçeye eşit kabul ediliyordu[61] (bkz. Resim 5 ve 6).

Piyasa değerleriyle maden içerikleri veya üretim maliyetleri arasındaki büyük fark, devlete bakır sikkeler üzerinden mali gelir sağlama olanağı veriyordu. Bu geliri azaltmamak için, devlete yapılan ödemelerde bakır sikkelerin kullanılması yasaklanmıştı. Ayrıca devlet, tedavüldeki bakır sikkelerin miktarını da yakından denetliyordu.[62] Bakır sikkeleri üretme ve piyasaya sürme yetkisi, her yörede açık arttırma yoluyla pul emini adı verilen özel girişimcilere satılmaktaydı. Bu yerel tekeller genellikle üç yıl süreliydi. Üretilen mangırlar daha sonra yerel piyasalarda akçe karşılığında satılıyordu. Piyasaya yeni mangırlar sürülünce, eskileri geçersiz sayılıyor ve tedavülleri yasaklanıyordu. Piyasalara fazla miktarda mangır sürülmesini engellemek amacıyla, devlet pul eminlerinin üretebilecekleri mangır miktarına sınırlar getirmeye çalışıyordu.[63] Ancak, devletin daha fazla gelir sağlamak amacıyla piyasaya sık sık yeni mangırların sürülmesine izin verdiği durumlarda, bakır sikkeler yerel ekonomi üzerinde bir vergi niteliğini alabilmekteydi.

Bakır sikkelerin bu son boyutunu öne çıkaran kimi tarihçiler, mangırların aslında devletin zorla vergi toplamasından başka birşey olmadığını öne sürmüşlerdir. Ancak, bu görüşler bakır sikkelerin bozuk para işlevini yeterince değerlendirememektedir. Yerel ekonomilerin her zaman bozuk paraya ihtiyaçları vardı. Devlet bir yandan bu talebi karşılarken, öte yandan da kendisine düzenli bir gelir kaynağı yaratmış oluyordu.[64]

---

61 C. Ölçer, *Nakışlı Osmanlı Mangırları*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1975; Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme", s. 123-128; ve H. Sahillioğlu, "Fatih'in Son Yıllarında Bakır Para Basılması ve Dağıtılması ile İlgili Belgeler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 6 (1968), s. 72-75.

62 Örneğin, 16. yüzyılın sonlarında merkezi devlet Macaristan'dan getirilen bakırın Kastamonu yakınlarında, Küre'deki bakır madeninin üretimiyle rekabet ettiğini görerek, Macaristan'dan Balkanlar'a bakır satışlarını ve bu bakırın Anadolu'ya naklini yasaklamıştı; BOA, H.984/1576 tarihli MHM. c. 28, 404/174.

63 Ölçer, *Nakışlı Osmanlı Mangırları*, s. 10.

64 Geç ortaçağ ekonomilerinde küçük bakır sikkelerin işlevleri üzerine önemli bir tartışma için, bkz. Cipolla, *Money, Prices and Civilization*, s. 27-37; ve J. H. Munro, "Deflation and the Petty Coinage Problem in the Late-medieval Economy: The Case of Flanders, 1334-1484", *Explorations in Economic History* 25 (1988), s. 387-423.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜDAHALECİLİK VE TAĞŞİŞ POLİTİKASI

II. Mehmed'in saltanatı, Osmanlı para tarihi açısından ender rastlanan koşullarla ender rastlanan devlet uygulamalarını birleştiren eşşiz bir dönem oluşturur.[1] Osmanlı devletinin bu dönemde mali, iktisadi ve parasal konularda sergilediği müdahalecilik anlayışı, daha sonraki dönemlerden çok farklıdır. Devletin tağşişlere yaklaşımı açısından da, II. Mehmed'in saltanatı Osmanlı tarihinde eşine rastlanmayan bir dönem oluşturur. Akçenin gümüş içeriği 1320'lerden 1440'lara kadar pek az değişmişti. Ancak bu otuz yıllık sürede, artan askeri harcamaları karşılamak ve merkezi devletin konumunu güçlendirmek amacıyla, düzenli tağşişlere başvuruldu. Her on yılda bir yapılan tağşişlerle, akçenin gümüş içeriği toplam yüzde 30 azaltıldı.[2] Gerçi II. Mehmed'in tağşişleri tarihçiler arasında bir miktar tartışılmıştır, ama bu uygulamaların arkasındaki amaçların yeterince anlaşıldığı söylenemez.

Bu bölümde, devlet müdahaleciliğinin ve tağşiş uygulamalarının döneminin iki özel koşulundan kaynaklandığını göstereceğiz: II. Mehmed'in merkezileşme girişimleri ve değerli maden kıtlıkları. Otuz yıllık saltanatı sırasında II. Mehmed, taşra aristokrasisinin yardımlarına ve insan gücüne muhtaç bir beylikten, güçlü bir ordu ve bürokrasiye sahip, genişleyen bir imparatorluk yaratmayı başardı. Merkezi devletin toplam kaynaklar ve gelirler içindeki payını taşranın aleyhine genişletti. Hem devletin artan mü-

---

1 II. Mehmed ilk kez 1444'te, 12 yaşında, babası II. Murad'ın çekilmesi üzerine tahta çıktı. Ancak babasının dönmeye karar vermesi üzerine, ilk saltanatı sadece sekiz ay sürdü. 1451'de babasının ölümünden sonra tekrar tahta çıkarak 1481'de ölene kadar otuz yıl hüküm sürdü.

2 Bkz. Tablo 3.1.

dahalecilik eğilimleri, hem de tağşişler yoluyla mali gelir sağlama çabaları, ancak bu merkezileşme süreci bağlamında anlaşılabilir.

Bu dönemde Avrupa'da ve Osmanlı topraklarında yaşanan ve tarihçiler arasında Gümüş Kıtlığı olarak bilinen darlıklar da müdahaleciliğin yükselişinde etkili olmuştur. Bu darlıklar karşısında devlet, değerli madenlerin ve yerli sikkelerin dolaşımı hakkında yasakçı kanunnameler hazırladı, sıkı uygulamalara başvurdu. Bu uygulamalara daha sonraki dönemlerde pek rastlanmamaktadır.

Ancak düzenli tağşiş politikası, yeniçerilerin ayaklanmasını da içeren güçlü bir muhalefetle karşılaştı. II. Mehmed'in ölümünden sonra tahta geçen oğlu II. Bayezid, tağşiş politikasından vazgeçeceğine söz vermek zorunda kaldı. Tağşişlerin etkilerini ve sonuçlarını inceleyebilmek amacıyla, bu bölümün sonunda bir siyasal iktisat yaklaşımı geliştireceğiz. Devlet ve toplumsal kesimler açısından, tağşişlerin yararlarını ve maliyetlerini tartışacağız.

MERKEZİLEŞME VE MÜDAHALECİLİK

II. Mehmed merkeziyetçi ve mutlakıyetçi bir Osmanlı yönetiminin gerçek mimarıydı. İstanbul'un fethi ve Osmanlı devletinin Balkanlar ile Anadolu'daki topraklarının hızla genişletilmesinin yanısıra, II. Mehmed kullara dayalı bir merkezi bürokrasi ile yeniçeri ordusunun gücünü arttırırken, taşradaki Türkmen aristokrasisinin gücüne de önemli bir darbe vurdu. Bu mücadele sırasında sert önlemlere başvurmaktan çekinmedi. Vergiler arttırıldı; tuz, sabun ve mum gibi temel mallarda ve bunların özel tüccarlara satışında devlet tekelleri yaratıldı. Özel ve vakıf mülkiyetindeki topraklara ve diğer mallara el konuldu. Vakanüvislere göre, yirmi bin civarında arazi parçası ve köy, devlet mülkiyetine geçirildikten sonra, timar olarak sipahilere verildi. Zorunlu göç ve vergi ayrıcalıklarıyla, Anadolu ve Balkanlar'dan beceri sahibi zanaatkârların ve diğer nüfusun İstanbul'a yerleşmeleri ve yeni başkenti canlandırmaları sağlandı. Nihayet, ayrıntılı olarak hazırlanan kanunnamelerle, imparatorluğun önde gelen kentleri Bursa, Edirne ve İstanbul'da günlük iktisadi yaşam sıkı bir denetim altına alınmaya çalışıldı.[3]

---

3 H. İnalcık, "The Ottoman Economic Mind", s. 300-308; B. A. Cvetkova, "Sur certain reformes du regime foncier du temps de Mehmed II", *Journal of the Social and Economic History of the Orient* 6 (1963), s. 104-120. N. Beldiceanu, "Recherches sur la Réforme Foncière de Mehmed II", *Acta Historica* 4 (1965), s. 27-39. Kentlerin iktisadi yaşamını düzenleyen kanunların ayrıntıları için, bkz. Ö. L. Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbiti ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları* 1 (1941-42), s. 326-40; 2 (1942-43), s. 15-40 ve 168-77; ve Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 1, s. 378-80.

Bu önlemler sonucunda, merkezi hazinenin gelirlerinde büyük artışlar sağlandı. Fetihler sayesinde hazineye giren gelirlerde, diğer devletlerden ve Osmanlı devletine bağlanan yönetimlerden alınan vergilerde büyük artışlar oldu. Venediklilerin hazırladığı bir listeye göre, Osmanlılar bu dönemde kendilerine bağlı devlet ya da yönetimlerden her yıl şu miktarları vergi olarak alıyorlardı: Bosna-Hersek, 18.000 altın düka; Eflak 17.000; Boğdan 6.000; Pontus 3.000; Kefe 3.000; Amasra ve Sinop 14.000. Bu listeye Mora ve Arnavutluk'ta esas olarak Venedik'e bağlı topraklardan alınan vergiler dahil değildi.[4]

Ancak, elde edilen yeni gelirler hemen harcanmıyordu. II. Mehmed yönetiminin mutlakıyetçi mantığında, güçlü bir hazine hükümdar için önemli bir iktidar ve bağımsızlık kaynağı olarak görülmekteydi. Bu nedenle devlet merkezi hazinede büyük rezervler biriktirmeyi tercih ediyordu. Nitekim 1481 yılında, II. Mehmed'in ölümünden sonra gerçekleştirilen sayımda, merkezi hazinede, diğer kalemlerin yanısıra, 240 milyon gümüş akçe ile 104 milyon akçe karşılığı altın sikke bulunduğu saptanmıştır.[5] Bunlar o dönemde piyasada dolaşan tüm akçe hacminin belki de yarısı kadar büyük miktarlardı.[6] Ancak, bütçede fazla verme ve rezerv biriktirme politikasının ekonomide yaşanan değerli maden kıtlıklarını şiddetlendirdiği kesindir.[7]

Bu nedenle de söz konusu uygulamalar güçlü bir direniş ve muhalefetle karşılaşmıştır. Memnuniyetsizliğin bir kaynağı, vakıfların denetimini yitiren ulemaydı. Ellerinden özel mülkiyet altındaki toprakları alınanlar da onlara katıldılar. Sınır bölgelerinde ganimet peşinde koşan ve sefer sırasında orduya katılan savaşçılar, beyler ve göçerler de merkezileşmeye ve getirilen yeni vergilere karşı çıkıyorlardı. Ancak II. Mehmed, merkezin artan gücü ve hemen her toplumsal kesime kazanç sağlayan askeri başarıları sayesinde, bu sert politikaları ölümüne kadar sürdürebildi.[8]

Devletin mali ve iktisadi konulardaki müdahaleciliği parasal konulara da uzanmaktaydı. Otuz yıllık süre içinde, darphanelerin faaliyetleri, altın ve gümüş madenlerinin işletilmesi, ve belki de en ilginci, değerli maden-

---

4 F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, haz. W. C. Hickman, Princeton University Press, 1978, s. 455.

5 H. Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defteri", s. 174-186.

6 II. Mehmed'in saltanatı sırasında tedavüldeki gümüş sikke miktarına ilişkin tahminler için, bkz. aşağıda s. 56-57.

7 "Akçalar cem edilip hazinelere koyalar, memleket kesatlık oldu." Âşıkpaşazade ve *Tevarih-i Ali Osman*'dan aktaran Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu"nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde" s. 653.

8 Kafadar, "When Coins Turned into Drops of Dew", s. 51-53.

lerin Osmanlı ülkesinde dolaşımı ve bir yerden diğerine taşınmasına ilişkin pek çok kanunname yürürlüğe kondu.[9] Şimdi bu önlemlerin içeriğini ve ardındaki nedenleri daha iyi anlayabilmek için, dönemin bir diğer özelliğini daha tartışmak gerekiyor.

GÜMÜŞ KITLIKLARI

Ortaçağın sonlarında değerli maden ve sikke darlıklarına çok sık rastlanmaktaydı. Altın ve gümüşün bolluğu veya kıtlığı, bir ölçüde yeni madenlerin açılmasına veya eskilerin kapanmasına, tedavüldeki sikkelerin eskimelerine ve eski sikkeler tekrar basılırken ortaya çıkan kayıplara bağlıydı.[10] Ama bunlardan çok daha önemli olarak, bolluklar ve kıtlıklar dünyanın diğer bölgelerine karşı oluşan ticaret dengeleriyle ve değerli madenlerin piyasadan çekilerek yastık altına girmesiyle veya tekrar piyasaya sürülmeleriyle ilişkiliydi.

Bu konuda bir hayli araştırma yapılmış olması nedeniyle, Avrupa'daki gümüş kıtlıklarını ve etkilerini izlemek daha kolaydır. Avrupa'da 15. yüzyılın hemen başlarında yirmi yıl süreyle ve yüzyılın ortalarında otuz yıl süreyle yaşanan ve oldukça iyi belgelendirilmiş olan gümüş kıtlıkları, 7. yüzyıldan beri yaşanmış olanların tümünden daha şiddetliydi. Bu kıtlıkların ortaya çıkışının temel nedeni, Bohemya ve Macaristan'daki gümüş madenlerinin artan talebi karşılayamaz duruma gelmesi, özellikle de Avrupa'nın Doğu Akdeniz ve Asya ticaretinde ortaya çıkan büyük açıkları kapatmaya artık yetmemesiydi. Darlıklar arttıkça, gümüşü günlük ödemelerde ve kredi işlemlerinde kullanma eğilimi azalmakta, böylece gümüş yastık altına kaçarken (iddihar), darlıklar kıtlıklara dönüşmekteydi.[11]

Avrupa'da sadece Venedikliler gümüş kıtlığının etkilerinden bir ölçüde kurtulabildiler, çünkü 1370'lerden itibaren Sırbistan ve Bosna'daki madenlerin üretimi Venedik'e akmaya başlamıştı. İtalya'ya ve Akdeniz'deki diğer noktalara ulaşan gümüş, oradan Avrupa'nın doğu ticaretinde verdiği açıklar nedeniyle Doğu Akdeniz'e yönelmekteydi. Ancak, ticaret açıkları her zaman gümüşle kapatılmıyordu. Avrupa'dan doğuya yapılan ödemelerde tüccarların hangi değerli madeni kullanacağı, altın ile gümüşün batı ve doğudaki göreli fiyatlarına bağlıydı. Gümüş kıtlıkları baş-

9 II. Mehmed döneminde işletilen maden ve darphanelere ilişkin kanunnamelerin tam metinleri için bkz. Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans* I (1960); Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans* II (1964); ve Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 1. Bu metinlerden seçmeler için bkz. kitabın sonunda Ek 1.

10 Spufford, *Money and Its Use*, s. 339-340.

11 J. Day, "The Great Bullion Famine of the Fifteenth Century", *Past and Present* 79 (1978), s. 1-49; Spufford, *Money and Its Use*, s. 319-338.

gösterince, ticaret açıkları Avrupa ve Afrika kaynaklı altınla karşılanmaya başlandı.[12] Böylece Akdeniz ticareti yoluyla kıtlıklar kısa süre içinde Doğu Akdeniz bölgesine ulaştı. Avrupa'daki gümüş kıtlıklarının etkileri Mısır'da da görüldü. Güney Avrupa'dan gelen gümüş kesilince, 1397-98 yılında Memluklar gümüş dirhem basmayı durdurdular. Mısır'da altın eşrefilerin ortaya çıkışı, Osmanlı piyasalarında tedavül eden Venedik dükalarının giderek bollaşması ve Doğu Akdeniz'de dükanın taklitlerinin yaygınlaşması hep aynı gelişmelerden, batıdan doğuya değerli maden akışındaki bu değişiklikten kaynaklanıyordu.[13]

Ancak, önce gümüş, sonra altın, sonra yine gümüş olarak dalgalanmalar gösteren değerli maden akışı, 15. yüzyılın ortalarından sonra değerli maden kıtlıkları nedeniyle yavaşladı. 1450'ler ve 1460'larda Osmanlılar Sırbistan ve Bosna'daki gümüş madenlerini tekrar ele geçirince, Venedikliler bile kıtlıklardan etkilenmeye başladılar. 1470'lerde ve 1480'lerde Bohemya ve Saksonya'da yeni gümüş yatakları bulunana kadar, gümüş kıtlıkları Avrupa'nın hem kuzeyini hem de güneyini etkisi altına aldı. Bu dönemde Avrupa'nın doğu ticaretindeki açıkların bir hayli küçüldüğü ve doğuya değerli maden akışının yavaşladığı bilinmektedir. Bu nedenle, Osmanlı ülkesindeki gümüş kıtlıklarının Avrupa'dakilerle yakın ilişki içinde olduğunu kolaylıkla söyleyebiliriz.

Uzun dönemli gümüş kıtlıklarının ikincisi II. Mehmed'in saltanatına rastlamaktadır. Osmanlıların Sırbistan ve Bosna'daki gümüş madenlerini ikinci kez ele geçirmelerine karşın, gümüş kıtlıklarının Balkanlar ve özellikle de Anadolu'yu etkisi altına alması ilginçtir. II. Mehmed döneminde gümüşün imparatorluk içinde tedavülü ve taşınmasına ilişkin olarak alınan sıkı önlemleri de, ancak gümüş kıtlıklarının sürmesi bağlamında anlayabiliriz.[14]

II. Mehmed döneminde hazırlanan değerli madenlerin tedavülüne ilişkin kanunnameler, hem gümüş kıtlıklarının boyutları hem de devletin

---

12 D. Kovacevic, "Dans le Serbie et la Bosnie medievales: les mines d'or et d'argent", *Annales E.S.C.* 15 (1960), s. 248-58. Ashtor, 15. yüzyılda doğu ticaretinin üçte ikisinin Venediklilerin elinde olduğunu ve doğudan Avrupa'ya ithal edilen malların yüzde 60'ının altın ve gümüşle ödendiğini tahmin etmektedir. Ashtor, *Les Metaux Precieux*, s. 65-108; ayrıca bkz. E. Ashtor, "Observations on Venetian Trade in the Levant in the XIVth Century", *Journal of European Economic History* 5 (1976), s. 533-86.

13 Day, "The Great Bullion Famine", s. 22-23; ve Spufford, *Money and Its Use*, s. 353-356.

14 Osmanlı devleti ilk kez I. Bayezid döneminde (1389-1402) değerli maden ve sikkeler konusunda yasakçı önlemlere başvurdu. Bu yıllar, yaklaşık olarak 1390'da başlayan ve yirmi yıl kadar süren ilk gümüş kıtlığına raslamaktadır. Âşıkpaşazade, I. Murad'ın saltanatı sırasında da (1362-1389) gümüş kıtlıklarının yoğunlaştığını belirtir. Kafadar, "When Coins Turned into Drops of Dew", s. 47.

aldığı önlemler konusunda elimizdeki en ayrıntılı belgeleri oluşturmaktadır.[15] Bu kanunnameler Osmanlı ülkesinde üretilen veya ithal edilen altın ve gümüşün darphanelere teslim edilerek sikke haline getirilmesini talep ediyordu. Yabancı ülkelerin sikkeleri bu yasaklamaların dışında bırakılmaktaydı. Devlet ayrıca tüccarların ve diğer özel kişilerin değerli madenleri taşımalarına ve mübadele etmelerine de kısıtlamalar getirmekteydi. Devlet tarafından görevlendirilen yasakçı kullara, tüccarların ve sarrafların eşyalarını, üstlerini ve kaldıkları odaları arama ve bulunan yasadışı gümüşlere el koyma yetkisi verilmekteydi. Böylece el konulan gümüşleri, devlet piyasa fiyatından yaklaşık üçte bir oranında daha düşük olan resmi fiyatlarla satın almakta ve darphanelere göndererek sikkeye dönüştürmekteydi. Ayrıca, altın ve gümüşün ihracatı yasaklanmakta, sanayi üretiminde kullanımları da sınırlanmaktaydı. Sırmakeşlerin dükkânlarında 200 dirhemden (640 gram) fazla gümüş veya altın bulundurmaları yasaklanmıştı.[16] Gümüş madenlerinden yapılan ihracata da son verilmişti.[17] Bir yandan da altın ve gümüşün, yabancı sikkelerin ithali özendirilmekte, bu ithalat gümrük vergilerinden muaf tutulmaktaydı. Zaten devlet ve yerel mahkemeler, ödemelerde yabancı sikkeleri her zaman kabul ediyordu.

Ancak, kanunnamelerin yürürlüğe konulması ile başarıyla uygulanmaları ya da amaçlarına ulaşmalarının çok ayrı şeyler olduğunu unutmamak gerekir. Devletin para piyasalarını denetleyebilmesi, mal piyasalarını ve ticareti denetlemesinden çok daha zordu. Tüccarlar ve sarraflar bu tür aramaları kolaylıkla atlatabiliyorlardı. Hepsinden önemlisi, bu tür uygulamalar aslında kıtlıkları hafifletmiyor, tam tersine, değerli madenlerin piyasadan çekilmesine yol açarak kıtlıkları ağırlaştırıyordu. Merkezi hazinenin rezerv biriktirme politikası önceleri gümüş darlıklarına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış olabilir. Uzun vadedeki sonuçları ise, tıpkı yasaklamalar ve aramalar gibi, kıtlıkları ağırlaştırıcı yöndeydi. Osmanlıların Balkanlar'daki gümüş madenlerini denetimleri altına almalarına rağmen, gümüş kıtlıklarının bu denli yoğun yaşanması, devlet politikalarının olumsuz etkilerinin olduğunu düşündürüyor.

---

15 Tam metinler için, bkz. Anhegger ve İnalcık, *Kanunname-i Sultani*; Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans* I (1960); Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. I, s. 570-574; ayrıca H. İnalcık, "Bursa Şeriye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten* 44 (1947), s. 697-698.

16 H. Sahillioğlu, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Sırmakeşlik ve Altın-Gümüş İşlemeli Kumaşlarımız", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 16 (1969), s. 48-53.

17 Bkz. kitabın sonunda Ek 1. Ayrıca, II. Mehmed döneminde işletilen maden ve darphanelere ilişkin kanunnamelerin tam metinleri için bkz. yukarıda dipnot 9'da belirtilen kaynaklar.

Bugüne kadar, Osmanlı kanunnamelerinin pek çok tarihçi tarafından incelenmiş olmasının da etkisiyle, yoğun bir devlet müdahaleciliği genel olarak Osmanlı iktisadi yaşamının, özel olarak da para konularındaki devlet yaklaşımının değişmeyen bir boyutu olarak yorumlanageldi.[18] Oysa, II. Mehmed döneminin müdahaleciliği bir yandan mutlakıyetçi ve merkeziyetçi bir yönetimle, öte yandan da şiddetli gümüş darlıkları koşullarında oluşmuştu. Gümüş darlıklarının hafiflemesi, 16. yüzyılda da değerli madenlerin giderek bollaşmasıyla Osmanlı yönetimleri bu ölçüde sıkı müdahalecilikten vazgeçtiler. II. Mehmed döneminde yürürlüğe konulan kanunnamelerin pek çoğu, daha sonraki dönemlerde uygulanmadı. Ancak, 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde değerli maden darlıklarının tekrar başgöstermesi üzerine, İran'a doğru giden gümüşü engellemek üzere, ihracat yasakları tekrar uygulamaya sokuldu.[19]

II. MEHMED'İN TAĞŞİŞLERİ

II. Mehmed döneminin en ilginç ve tartışma yaratan uygulamalarından biri de düzenli yapılan tağşişlerdir. Bu uygulamalar tarihçiler tarafından bilinmekle birlikte, tağşişlerin hangi koşullarda ve hangi amaçlarla yapıldığı henüz yeterince anlaşılamamıştır. Tağşişleri dönemin diğer mali politikaları ve sürüp giden gümüş darlıkları bağlamında ele almadan önce, son yıllarda ayrıntılı olarak ortaya konulan nümizmatik verilerin de yardımıyla, bunların zamanlamasını ve oranlarını daha dikkatli olarak belirlemek yararlı olacaktır.

Osmanlıların ilk gümüş sikkelerini bastıkları 1326 yılından, II. Mehmed'in ilk kez tahta çıktığı 1444'e kadar akçenin gümüş içeriği oldukça istikrarlı bir seyir izlemişti. Devletin saptadığı standartlara göre akçelcr, temiz ya da halis ayar gümüşten darp edilmekteydi. İçlerine bakır ya da başka bir metal katılmamaktaydı. 1444 yılına kadar akçenin ağırlıkları 1,15 gram ile 1,20 gram arasında kalmıştı (bkz. Tablo 3.1 ve Grafik 3.1).[20] Para biriminin istikrarı, bu erken dönemde Osmanlı maliyesinin iyi durumda olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, 14. yüzyıl boyunca Osmanlılar ile diğer beylikler arasında para topluluklarının varlığı, bu beylikleri ortak stan-

---

18 İnalcık, "Dar al-Darb", s. 118.

19 Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme", s. 188-201.

20 Temiz ya da tam ayar gümüşten ne kastedildiği belli değildir. Spektroskopik tekniklerle nümizmatik koleksiyonlardaki akçelerin gümüş içeriği kesin belirlenene kadar, biz tam ayarı, ortalama yüzde 90 saflıkta gümüş olarak kabul edeceğiz. bkz. Tablo 3.1'in notları. Öte yandan, Timur'un I. Bayezid'i yenmesinden sonra, Fetret Devri'ndeki (1402-1413) çalkantılar sırasında, akçenin ayarının bozulmuş olması mümkündür. Bu olasılığa dikkatimi çeken Elizabeth Zachariadou'ya teşekkür borçluyum.

TABLO 3.1: AKÇENİN GÜMÜŞ İÇERİĞİ VE KURU, 1326-1481

	100 Dir. kesilen	Akçenin Ağırlığı	Ven. Dükası karşısındaki	Hesaplanan Altın/Gümüş
Yıllar	**Akçe**	**Gram**	**Kuru**	**Oranı**
1326	265	1,15	—	—
1360	260	1,18	30-32	9,3
1388	255	1,18	30	9,0
1400	255	1,20	32	9,7
1410	265	1,15	35	10,2
1420	255	1,18	35	10,5
1431	260	1,18	35-36	10,6
1444	290	1,06	39-40	10,6
1451	305	1,01	40-41	10,4
1460	320	0,96	42-43	10,3
1470	330	0,93	44	10,4
1475	400	0,77	45	8,8
1481	410	0,75	46	9,0

Notlar:

1- İlk dönemlerden 17. yüzyılın sonlarına kadar darphanelere gönderilen talimatlarda, devlet 100 dirhem "halis ayar" gümüşten kaç akçe kesileceğini ya da darp edileceğini belirtmekteydi. Para işlerinde kullanılan Osmanlı dirheminin ağırlığı, 19. yüzyıldan beri nümizmatlar arasında tartışma konusu olmuştur. Halil Sahillioğlu, 17. yüzyılın sonlarına kadar akçenin standartlarını belirlemek için kullanılan dirhemin, 14. yüzyılda İlhanlılardan alınan 3,072 gramlık Tebriz dirhemi olduğunu göstermiştir. Oysa klasik dirhem 3,207 gram ağırlığındadır. Bkz. Sahillioğlu, *Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*; *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*; ve "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri."

2- Bu erken dönemde akçenin ağırlığına ilişkin olarak devlet ve darphane kaynaklarından sağlanan veriler sınırlıdır. Burada sunulan bilgiler çoğunlukla nümizmatik koleksiyonlardaki akçelerin ağırlığını yansıtmaktadır. Bu konuda Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sikke Tecdidleri", s. 257-97; ve Jem Sultan, *Coins of the Ottoman Empire*'dan yararlanılmıştır. Bir başka deyişle, yukarıda sütun 2'deki verilerin çoğunluğu sütun 3'teki ağırlıklardan türetilmiştir.

3- Elimizde akçenin standartlarına ilişkin olarak devletin darphanelere gönderdiği talimatları gösteren belgeler bulunduğu durumlarda bile, darphanelerin bu standartları izleyip izlemedikleri belli değildir. Devletin darphaneler üzerindeki denetimi zaman ve mekân içinde dalgalanmalar gösterebilmekteydi. Ayrıca, kullanılan teknolojinin sınırlamaları nedeniyle de, sikkelerin ağırlık ve ayarları farklılıklar göstermekteydi.

4- Eldeki nümizmatik bilgilerin ışığında, son sütundaki hesaplamalarda düzgün standartlı ya da "sağ" akçelerin ortalama olarak yüzde 90 saf gümüş içerdiği varsayılmıştır.

Eğer çeşitli koleksiyonlardaki akçe örnekleri gelecekte spektroskopik yöntemlerle incelenirse, gümüş içerikleri daha kesin olarak belirlenebilecektir.

5- Venedik dükasının ağırlığı 3,559 gram, ayarı da binde 997'dir.

6- Eldeki verilerin sınırlamaları nedeniyle, son sütundaki altın/gümüş oranlarını sadece iyi tahminler olarak kabul etmek gerekir. Bu oranlar sayesinde elimizdeki diğer verilerin sağlık derecesini sınamak da mümkün olmaktadır. 15. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'daki ortalama altın/gümüş oranı 10 dolaylarındaydı. Braudel ve Spooner, "Prices in Europe", s. 459.

Kaynaklar: Hesaplamalarımızda şu kaynaklardaki bilgilerden yararlanılmıştır: Sahillioğlu, *Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, s. 1-58; *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, s. 1-17 ve "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri", Sultan, *Coins of the Ottoman Empire*; Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sikke Tecdidleri", s. 257-97; İsmail Galib, *Takvim-i Meskukat-ı Osmaniye*; Halil Edhem, *Meskukat-ı Osmaniye*; Ahmet Refik, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Meskukat"; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, cilt I, s. 384; Beldiceanu ve Beldiceanu-Steinherr, "Les Informations"; Spufford, *Handbook of Medieval Exchange*.

Grafik 3.1
Akçenin Gümüş İçeriği ve Kur Değerleri, 1326-1500

dartlara daha sıkı uymaya teşvik etmiş olabilir.[21] 14. yüzyılın sonlarında Sırbistan ve Makedonya'daki zengin gümüş madenlerinin ele geçirilmesi de, hiç şüphesiz, akçenin istikrarını korumasına yardımcı olmuştur.

Buna karşılık, 1444-1481 arasında akçenin ağırlığı ve gümüş içeriği tam altı kez düşürüldü. Bu işlemlere tecdid-i sikke adı verilmekteydi. Yeni sikkelerin üzerlerine basıldıkları yıl yazıldığı için, darphane kayıtlarındaki eksiklere karşın, tağşişlerin zamanlamasını ve oranlarını kolcksiyonlardaki çok sayıda sikkeden izlemek mümkündür.[22] Bu nümizmatik kanıtlardan, II. Mehmed'in tağşişlerinin H.848/1444 yılındaki ilk cülusunda, H.855/1451 yılındaki ikinci cülusunda ve daha sonra H.865/1460-61, H.875/1470-71, H.880/1475-76 ve H.886/1481 yıllarında gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Böylece, II. Mehmed'in birinci ve ikinci cülusundan sonra her on yılda bir tağşişe başvurulduğu, II. Mehmed'in saltanatının sonlarına doğru ise, tağşişlerin beş yılda bir yapıldığı ortaya çıkmaktadır.

Her tağşiş işlemiyle birlikte, 100 dirhem gümüşten üretilen akçe miktarı artırılmakta, bir akçelik gümüş sikke giderek küçülmekteydi. Devlet darphanelere talimat göndererek 100 dirhem halis ayar gümüşten kaç akçe kesileceğini bildirmekteydi. Akçenin zaman içinde küçülüşü ya da hafifleyişi, nümizmatik koleksiyonlardaki çok sayıda sikkeden kolaylıkla izlenebilmektedir.[23]

Düzenli tağşiş politikası yeni ve küçük sikkelerin piyasaya sürülmesinden sonra, eskilerin tedavülünün yasaklanmasını gerektiriyordu. Eski sikkelerin darphanelere getirilerek yenileriyle bire bir değiştirilmesi isteniyordu. Bu kurala uyulması amacıyla, devlet yasakçı kullara tüccarları, yolculuk yapanları ve diğer kişileri arama ve üzerlerinde buldukları eski akçelere, tıpkı gümüş kıtlığı sırasında yaptıkları gibi, el koyma yetkisi vermişti.[24]

---

21 14. yüzyılda Anadolu'daki Türkmen beylikleri arasında para topluluklarının varlığı konusunda bkz. Bölüm 2, s. 34-35.

22 Bu uygulamanın nedeni, yeni ve eski sikkeleri birbirlerinden ayırmak ve eskilerin darphaneye teslim edilmesini sağlamaktı. II. Mehmed'in sikkeleri bu açıdan da diğer padişah sikkelerinden ayrılmaktadır. Çoğu padişahların sikkelerinde, sadece tahta çıkış yılı vardır.

23 14. ve 15. yüzyıl Osmanlı akçelerinin ağırlıkları hakkında en ayrıntılı veriler için bkz. N. Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sikke Tecdidleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 13 (1987), s. 257-297; ayrıca Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme", s. 40-44; C. Ölçer, "II. Mehmed Dönemi Sikkeleri", *Tarih ve Toplum* 5 (1988), s. 13-17; N. Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1968; Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*; J. Sultan, *Coins of the Ottoman Empire;* ve Tablo 3.1'de zikredilen diğer nümizmatik katalogları.

24 Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans* I (1960); ve Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 1, s. 570-571.

Tağşişi izleyen dönemlerde, darphanelere külçe gümüş getirerek yeni akçe bastırmak isteyenlerden talep edilen ödemeler de yükseltilmekteydi. Bu dönemlerde yeni sikke bastırmak için darphanelere yapılan ödemeler, getirilen gümüş miktarının yüzde 15-20'sine varıyordu.

Bu uygulamalardan devletin tağşişlerden önemli boyutlarda mali gelir elde etmeyi amaçladığı anlaşılıyor. Ancak izlenen politikaların ve alınan önlemlerin etkinliği konusunda ihtiyatlı olmak gerekir. Her tağşiş işlemi sonrasında tüm eski sikkelerin darphanelere geri döndüğü söylenemez. Tam tersine, büyük ölçüde zorla gerçekleştirilen bu uygulamaların, bireylerin ellerindeki gümüşü darphanelere getirmemesine yol açarak gümüş darlıklarını daha da yoğunlaştırdığını tahmin edebiliriz.

TAĞŞİŞLERİN AMAÇLARI

Ortaçağ Avrupası'ndaki tağşiş uygulamaları üzerine yazdığı önemli makalede, Carlo Cipolla tağşişlerin en önemli nedenlerini şöyle sıralamaktaydı:[25]

a) Mali nedenler, bütçe açıkları ve devletin ek gelir sağlama ihtiyacı;

b) Ekonominin para talebinde ortaya çıkan artış; tedavüldeki para miktarını artırma gereği;

c) Kimi toplumsal kesimlerden gelen kâr amaçlı enflasyon talepleri;

d) Darphanelerin kötü işletilmesi;

e) Tedavüldeki sikkelerin eskimesi, kullanım nedeniyle küçülmeleri; sikkelerin kenarlarının kırpılması.

Bu liste Osmanlı tağşişlerinin incelenmesi için çok yararlı bir başlangıç noktası oluşturuyor. Burada önce Cipolla tarafından belirlenen ilk iki neden üzerinde duracağız. Daha sonra da üçüncü nedeni, değişik toplumsal kesimlerin enflasyon yanlısı veya karşıtı tavırlarını ele alacağız. Cipolla'nın belirlediği son iki neden ise, daha sonraki dönemlerin tağşişlerini anlayabilmek açısından önemlidir. II. Mehmed döneminde ve daha genel olarak da 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar, devlet darphaneleri yakından denetleyebilmiştir. Ayrıca, tedavüldeki sikkelerin eskimesi ya da küçülmesi, tağşişleri ancak uzun vadede gerekli kılan, yavaş bir süreçtir. II. Mehmed'in otuz yıllık saltanatı sırasında yaşanan hızlı tağşiş sürecini açıklamakta kullanılamaz.

II. Mehmed döneminde uygulanan düzenli tağşiş politikasının temel nedeni, merkezi hazine için ek gelir sağlamaktı. Devletin askerlere, memurlarına ve kendisine mal satan kesimlere olan parasal yükümlülükleri

---

25 C. M. Cipolla, "Currency Depreciation in Medieval Europe", *Economic History Review* 15 (1963), s. 413-415.

temel hesap birimi olan akçe cinsinden ifade edildiği için, akçenin gümüş içeriğinin azaltılması, devlete gümüş cinsinden yükümlülüklerini azaltma veya aynı miktar gümüş ile daha fazla ödeme yapma imkânı veriyordu. Böylece tağşişler, artan vergiler ve II. Mehmed döneminde uygulanan diğer sert mali önlemlerle birlikte, daha büyük oranlarda kaynağın merkezin denetimine girmesi ve genişleyen bürokrasiyle büyüyen ordunun ihtiyaçları için kullanılması sağlanıyordu.

Ancak, tağşişlerin düzenli yapılması devletin diğer kaynakların tükendiği, ihtiyaçların acilleştiği ortamlarda bu yönteme başvurmadığını gösteriyor. Tam tersine, II. Mehmed'in saltanatı sırasında tağşişlerin düzenli bir vergiye dönüştürüldüğü ve merkezi hazinede büyük rezervler birikmiş olsa dahi, tağşiş uygulamasından vazgeçilmediği anlaşılıyor. II. Mehmed'in ölümünden sonra gerçekleştirilen hazine sayımı da bu rezervlerin çok büyük boyutlara vardığını, tağşişlerin acil ihtiyaçları karşılamak yerine, hazineyi daha da güçlendirmek amacıyla yapıldığını doğruluyor. Tağşişlerin uzun vadeli bir stratejinin parçası olarak kullanılması Osmanlı tarihinde bir istisna oluşturmaktadır. Çünkü daha sonraki dönemlerde devlet, açık veren bütçe ve giderek kötüleşen, acilleşen mali koşullar altında, esas olarak günü kurtarmak amacıyla tağşişlere başvurmuştur.

İlk tağşişlerde sağlanan başarı, hem padişahı hem de bürokrasiyi bu uygulamayı düzenli sürdürmek konusunda cesaretlendirmiş olmalı. Bizans hanedanıyla yakın akrabalığı olan ve daha sonra II. Mehmed'in vezirliğini yapan Mesih Paşa'nın akrabası Teodoros Kantakuzenos Spandounes, 16. yüzyılın başlarında Osmanlıların kökenleri ve yükselişi üzerine hazırladığı yapıtta, II. Mehmed'in tağşişlerine de değinmeden geçemiyor. H.865/1460-61 tarihli tağşişle akçenin gümüş içeriğinin 100 dirheme 280 akçeden 335 akçeye indirildiğini, böylece tağşiş oranının yüzde 16,5'a vardığını belirtiyor. Bu işlem sonrasında darphanelere getirilen akçe miktarının 218 milyona ulaştığını da ekliyor. Spandounes 218 milyon akçeyi yüzde 16,5 ile çarparak, devletin bu işlemden sağladığı toplam kârı 35 milyon akçe, ya da cari kur üzerinden 800 bin Venedik dükası olarak hesaplıyor. Bu miktar, devletin bir yıldaki tüm nakit gelirlerinin yüzde 7'sine eşitti ve 15. yüzyıl koşullarında gerçekten çok büyük bir gelir anlamına geliyordu.[26] Osmanlı arşivlerindeki iltizam kayıtlarını kullanarak darphanelerin yıllık üretim miktarlarını ve tağşişlerden sağlanan gelirleri

---

26 T. Spandounes, *On the Origins of the Ottoman Emperors*, çev. ve yayına haz. D. M. Nicol, Cambridge University Press, 1997, s. 109-110; ayrıca T. C. Spandugino, *Petit traicte de l'origine des Turcqs*, haz. Ch. Schefer, Ernest Leroux, Paris, 1896, s. 57; İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde," s. 681; ve Kafadar, "When Coins Turned into Drops of Dew," s. 54.

hesaplamaya çalışan Halil Sahillioğlu da, her tağşiş sonrasında 350 ile 750 milyon akçenin veya 268 ile 560 ton arasında gümüşün yeni akçelerle değiştirildiğini tahmin ediyor.[27]

Bu ilginç hesaplamalar sayesinde biz de Osmanlı piyasalarında tedavül eden akçe miktarı hakkında çok istisnai bilgiler elde ediyoruz. Bir tağşiş sonrasında, tedavüldeki akçelerin bir bölümünün, belki de önemli bir bölümünün hiçbir zaman darphanelere geri dönmediğini kabul edersek, dolaşımdaki toplam akçe miktarı, darphanelere geri dönen akçelerin miktarından daha fazla olacaktır. Darphanelere dönen miktarlar, dolaşımdaki akçe miktarı için sadece bir alt sınır oluştursa bile, bu veriler bize 19. yüzyıla kadar Osmanlı tarihinin hiçbir dönemi için elimizde olmayan son derece değerli bilgiler sunmaktadır. Dolaşımdaki toplam sikke miktarlarına ulaşabilmek için, bunların yanına altın sikke miktarları için de belirli büyüklükleri eklemek gerekecektir (bu konuda bir hesaplama için bkz. Ek 3).

Ancak, dönemin gözlemcileri tarafından hesaplandığına kuşku bulunmayan ve daha sonra Spandounes tarafından bize iletilen bu veriler, devletin tağşişlerden sağladığı mali gelir miktarlarını biraz abartmaktadır. Devletin topladığı vergilerin bir bölümü akçe cinsinden sabit olarak alındığı için, tağşişler fiyat artışlarına yol açtığı ölçüde, devletin reel ya da gelecekteki enflasyondan arındırılmış gelirlerini olumsuz etkilemekteydi. Bu nedenle devletin bir tağşişden bir kez için kazanç sağladığını söylemek daha doğru olur. Daha sonra artan fiyatlar karşısındaki kayıplarını telafi edebilmek için, devletin ya nakit olarak toplanan vergilerin miktarını artırması, ya da bir kez daha tağşişe başvurması gerekmekteydi.

Bir tağşiş sonrasında fiyatların artması için güçlü nedenler vardı. Her şeyden önce, bir tağşiş tedavüldeki sikkelerin itibari değerini artırmaktaydı. Değerli madenlerin darlığı veya benzeri bir nedenle fiyatlar hemen artmasa bile, uzun mesafeli ticaret, daha uzun vadede fiyatların gümüş cinsinden dengelenmesine yol açıyordu. Osmanlı devleti de ticaret yolları üzerinde kurulmuştu. Balkanlar ve Anadolu deniz üzerinden Batı Akdeniz bölgesiyle yakın ilişki içindeydi. Eğer gümüş üzerinden ifade edilen Osmanlı fiyatları ucuzlarsa, mal ihracatı artıyor ve fiyatlar yükseliyordu. Bu durumda, tağşiş uygulamaları sıklaştıkça, özellikle de kıyı bölgelerinde fiyatların daha çabuk artmasını beklemeliyiz.

Elimizde tağşişler sonrasında fiyatların arttığına ilişkin somut kanıtlar var. Örneğin İstanbul'daki saray mutfaklarının hesap defterleri, gıda mal-

---

27 Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defteri", s. 174-176.

ları fiyatlarının 1460'ların sonlarından 1480'lerin sonlarına kadar yaklaşık yüzde 30 arttığını gösteriyor.[28]

Fiyat artışları bizi tağşişleri açıklamamıza yarayabilecek ikinci nedene, yine gümüş darlıklarına getiriyor. Tağşişler kısa dönemde, tedavüldeki sikkelerin ve gümüşün itibari değerini yükselterek gümüş darlıklarına karşı belirli bir ferahlık sağlamaktaydı. Ancak er ya da geç fiyatlar arttığı için, bu ferahlık fazla uzun sürmüyordu. Fiyatların artmasıyla, dolaşımdaki para miktarının reel ya da fiyat düzeyine göre uyarlanmış miktarı, eski düzeylerine geri dönmekteydi. Uzun mesafeli ticaret bu eğilimi hızlandırıyordu.[29]

Tağşişlerin ardındaki saikler veya nedenler ile tağşişlerin gümüş darlıklarına karşı mücadelede etkin bir yöntem olup olmadığı, hem Avrupa hem de Osmanlı bağlamında bir hayli tartışılmıştır. 15. yüzyıl Fransa'sındaki tağşişleri inceleyen Harry Miskimin, değerli maden darlıkları ile kralların ekonomiye müdahaleleri arasında sıkı bir ilişki gözlemlemiş, parasal darlıkların tağşişleri özendirdiğini savunmuştur. Ancak Miskimin'e göre, fiyat artışları nedeniyle tağşişlerin olumlu etkileri büyük ölçüde ya da tamamen ortadan kalktığı için, ekonomi açısından izlenmesi gereken gösterge para hacminin itibari miktarı değil, tedavüldeki gümüşün miktarıdır. Tağşişler yoluyla tedavüldeki para miktarının artırılması, fiyat artışları nedeniyle bir işe yaramıyordu. Bu süreçte uluslararası, örneğin Fransa ile İngiltere arası ticaret ve değerli maden akışları da önemli bir rol oynamaktaydı. Ülkelerarası ticaret bir tağşiş sonrasındaki fiyat artışlarını hızlandırdığı için, Miskimin'e göre, kralların değerli maden darlıklarına karşı tağşiş yoluyla verdikleri mücadele etkisiz kalmaya mahkûmdu. Miskimin, Fransız krallarının tedavüldeki para arzını artırma yönündeki görünürde sonsuz güçlerinin aslında büyük bir yanılgı olduğu sonucuna varmaktadır.[30]

---

28 Bu tahmin, İstanbul'da fiyat ve ücretlerin tarihi üzerine sürdürdüğümüz uzun dönemli bir çalışmanın sonuçlarına dayanmaktadır. Daha ayrıntılı veriler için bkz. kitabın sonunda Ek 2. 15. yüzyılın ikinci yarısı için en ayrıntılı fiyat verileri İstanbul'da saray mutfaklarının hesap defterlerinde bulunmaktadır. Bu defterlerin bir bölümü Ömer Lütfi Barkan tarafından yayımlanmıştır; bkz. "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *Türk Tarih Kurumu, Belgeler* 13 (1981); ve "Saray Mutfağının 894-895 (1489-1490) Yılına Ait Muhasebe Bilançosu", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23 (1962-63), s. 380-398.

29 Böylece David Hume'un ayrıntılı olarak tartıştığı ödemeler dengesi süreçlerinin, daha 15. yüzyıldan itibaren işlemekte olduğunu belirtmiş oluyoruz. 15. yüzyılda İngiltere ve Fransa arasında benzeri mal ve değerli maden akışı için bkz. H. A. Miskimin, *Money and Power in Fifteenth Century France*, Yale University Press, New Haven, 1984.

30 Miskimin, *Money and Power*, s. 54-72. Miskimin'in darphane üretim verileriyle para biriminin gümüş içeriği üzerine yaptığı araştırma, en hızlı tağşişlerin darphanelerin

Tağşişler yoluyla para arzını artırma çabalarının başarısızlığa mahkûm olduğu görüşüne Michael Bordo da katılmaktadır. Ancak Bordo, fiyatlar artıncaya kadar tağşişlerin devlete mali gelir sağlama olanağını verdiğini de vurguluyor. Fiyatlar hemen yükselse bile, eski sikkeleri ellerinde tutanlar bunları yenileriyle değiştirilmek üzere darphanelere getirdikleri sürece, krallar bu ek gelirden yararlanıyordu. Öyleyse, diyor Bordo, tağşişler gümüş darlıklarına değil, devletin mali sıkıntılarına karşı kısa vadede etkin bir yanıt oluşturuyor.[31]

Nitekim, 14. ve 15. yüzyıllarda Batı Avrupa'da tağşişlerin yaygınlaşması, bu uygulamaların yararsız ve beyhude çabalar olmadığını gösteriyor. Gümüş darlıklarına bir çözüm getirmeseler bile tağşişler, devletlere mali ferahlık sağlamaktaydı. Peter Spufford da bu dönemin tağşişlerini incelerken gümüş darlıkları ile mali gereksinimleri birbirinden ayırmaktadır. Spufford da 14. yüzyıl Avrupa'sındaki tağşişlerin gümüş darlıklarından değil, savaşlar ile uzun ve maliyetli bir süreç olan merkezileşme çabalarından kaynaklandığını, kısacası tağşişlerin temel nedeninin devlete mali gelir sağlamak olduğunu vurgulamaktadır.[32]

Osmanlı bağlamında da, güçlü bir devlet müdahaleciliği ve sert mali uygulamalarla gümüş darlıklarının birlikte görülmesi, tarihçilerin tağşişlerin ardındaki nedenleri ya da amaçları belirlemelerini güçleştirmiştir. Osmanlı devletinin kuruluşu ve yükselişi üzerine yarım yüzyıl önce yazdığı kitabında Mustafa Akdağ, tağşişleri Osmanlıların yaşadığı iktisadi ve mali güçlüklerin bir sonucu olarak görüyordu. Ancak Akdağ, devletin ek mali sağlama ihtiyacını tağşişleri açıklayıcı bir neden olarak kabul etmiyordu.[33] Halil İnalcık ise Akdağ'a verdiği yanıtta, tağşişlere daha geniş bir bakış açısıyla yaklaşarak, Osmanlı'daki gümüş darlıklarının Avrupa ve Doğu Akdeniz bölgesinde yaşanan darlıkların bir parçası olduğunu belirtmekteydi. İnalcık'a göre gümüş darlıklarının nedeni, ekonominin ve para kullanımının dolaşımdaki gümüş miktarından daha hızlı büyümesiydi. Tağşişlerin ardındaki gerçek neden parasal darlıklardı, ancak bu darlıkları anlayamayan Osmanlı devlet adamları sadece mali kaygılarla davranmaktaydılar.

---

en fazla üretim yaptıkları yılları belirli bir süre farkıyla izlediğini göstermektedir. Miskimin tağşişlerin, devletin elindeki altın ve gümüş rezervleri eridikten ve orduya gerekli kaynak artık bulunamaz hale geldikten sonra, çaresizlikten ve siyasal ve askeri koşulların zorlamasıyla başvurulan bir önlem olduğunu savunmaktadır.

31 M. D. Bordo, "Money, Deflation and Seigniorage in the Fifteenth Century", *Journal of Monetary Economics* 18 (1986), s. 289-318.

32 Spufford, *Money and Its Use*, s. 289-318.

33 Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde", *Belleten* 13, s. 526 ve 14, 319-418.

İnalcık tağşişlerin ve gümüş yasaklamalarının darlıkları azalttığı görüşündeydi. Devletin müdahaleci uygulamalarının gümüş darlıklarını ağırlaştırmış olabileceği olasılığını dikkate almıyordu.[34]

Eğer Osmanlı bürokrasisi tağşişlere gümüş darlıklarını hafifletecek uygulamalar olarak yaklaşmış olsaydı, fiyat artışları nedeniyle tağşişlerin bu amaca hizmet etmediklerini çok geçmeden anlamış olmaları gerekirdi. Düzenli tağşiş politikasının otuz yıl boyunca hiç ara verilmeden sürdürülmesi, devletin bu uygulamalardan yarar sağladığını ve bu yararın da gümüş darlıklarının hafifletilmesi değil, ek mali gelir olduğunu gösteriyor.[35] Bu dönemdeki diğer mali uygulamalar ve Spandounes'in bize aktardığı hesaplamalar da, tağşişlerin temel nedeninin mali gelir sağlamak olduğu konusunda kuşku bırakmıyor.

BİR SİYASAL İKTİSAT YAKLAŞIMI

Carlo Cipolla tağşişlerin bir nedeninin de enflasyon için belirli toplumsal kesimlerden gelen baskılar olduğunu söylemişti. Bu gözlemden yola çıkarak, tağşişlerin zamanlamasının ve ne kadar sık uygulandığının devlet ile toplum arasındaki değişen güç dengelerine bağlı olduğu söylenebilir. Örneğin, 14. yüzyılda İtalyan kent devletlerinde, devlet üzerinde büyük gücü olan tüccarlar, devlet mali güçlüklerle karşı karşıya kaldığında, ek vergiler yerine tağşişleri tercih ediyorlardı. Bu tercihin bir nedeni, tüccarların ellerinde tuttukları malların fiyatlarının da tağşiş sonrasındaki enflasyonla birlikte yükselmesiydi. Ayrıca, devlete borç vermiş olan tüccarlar, kredi anlaşmalarına borçların altın düka ile geri ödeneceği konusunda bir madde koydurarak, kendilerini güvence altına almışlardı.[36] Aynı biçimde, ortaçağın sonlarına doğru Batı Avrupa'da tağşişler yüzünden alevlenen mücadelede, ek mali gelir sağlamayı hedefleyen merkezi devletler tağşişlerden yana tavır alırken, topraklarını sabit fiyatlarla kiracılara vermiş olan taşra aristokrasisi tağşişlere karşı çıkmaktaydı. Bu koşullarda güçlü ya da zayıf para politikalarından hangisinin izleneceğini, merkezileşme yanlısı krallarla aristokrasi arasındaki mücadele belirleyecekti.[37] Os-

---

34 İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde", s. 651-55.

35 Avrupa'da 14. ve 15. yüzyıllarda tağşişlerin yaygınlaşması konusunda Michael Bordo da benzeri bir görüşü savunmaktadır; Bordo, "Money, Deflation and Seigniorage"; ayrıca A. J. Rolnick, F. R. Velde and W. E. Weber, "The Debasement Puzzle: An Essay on Medieval Monetary History", *The Journal of Economic History*, 56 (1996), s. 789-808.

36 Cipolla, "Currency Depreciation", 414; ve C. M. Cipolla, *The Monetary Policy of Fourteenth-Century Florence*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1982.

37 Spufford, *Money and Its Use*, s. 289-318.

manlı toplumunda da devlet dışında hangi kesimlerin tağşişlerden yararlandığını, daha genel olarak da belli başlı toplumsal kesimlerin tağşişlerden nasıl etkilendiklerini belirleyebilirsek, tağşişler çevresinde biçimlenen devlet-toplum etkileşimini daha iyi anlayabiliriz.

Her şeyden önce, Osmanlı toplumunda hemen her kesimin tağşişlerden etkilendiğini ve her kesimin de şu ya da bu biçimde tavır aldığını söylemekte yarar var. O dönemde erkek ve kadınların büyük çoğunluğunun, hem sikke kullanımı hem de tağşişlerin kime yaradığı, kimin kazandığı, kimin kaybettiği konusunda oldukça açık fikirleri vardı.[38] Gelecekteki parasal yükümlülükleri akçe üzerinden sabitlenmiş olan kesimler, özellikle de borçlular ve sabit kira ödeyenler, tağşişlerden yararlanmaktaydı. Ancak Osmanlı toplumunda, devletin dışında, tağşişlerden yararlanan ve siyasal olarak güçlü bir kesim yoktu.

Kırsal kesimde, tarım topraklarının büyük çoğunluğu devlet mülkiyeti altındaydı. Miri ve özel toprakları işleyenlerin ödedikleri kiralar ve vergiler çoğunlukla ayni olarak toplanıyordu. Gerçi çift resmi gibi devlete yılda bir kez ödenen vergiler akçe üzerinden sabitlenmişti, ama bu tür vergilerin payı, ayni olarak toplanan öşürün yanında küçük kalıyordu.[39] Buna karşılık, enflasyon döneminde, tarım üreticileri mallarını pazara getirdiklerinde yükselen fiyatlardan yararlanabiliyorlardı. Kısacası, Osmanlı toplumunun en büyük kesimini oluşturan köylülerin tağşişlerden zarar gördükleri pek söylenemez. Hatta, sabit fiyatlar üzerinden ödedikleri rüsum ve vergiler her enflasyondan sonra yukarı çekilmediğine göre, köylülerin tağşişlerden bir miktar yararlandıkları bile ileri sürülebilir.

Kentlerde ise, kredi ilişkileri canlanmaktaydı, ama alınan borçların çoğunluğu küçük ölçekliydi. Sattıkları malların fiyatları enflasyonla birlikte arttığı için dükkân sahipleri ve tüccarlar da tağşişlerden fazla zarar görmüyordu. Ancak, hızlı bir enflasyon ortamında satılan malların fiyatlarına narh uygulanması tehlikesi vardı. Öte yandan sarrafların sikkelere ve para piyasalarındaki koşullara ilişkin uzman bilgileri sayesinde, tağşişlerin yarattığı belirsizlik ve kur dalgalanmalarından yararlanmaktaydılar. Ancak sarrafların büyük bir bölümü alacaklı durumda olduğu için, tağşişlerden fazla yararlanmıyorlardı. Ayrıca, tüccarların ve sarrafların devlet politikalarını etkileyecek kadar güçleri de yoktu.

Tağşişlerden en fazla zarar görecek kesimler akçe üzerinden sabit öde-

---

38 14. ve 15. yüzyıllarda Batı Avrupa üzerine benzer bir gözlem için, bkz. Spufford, *Money and Its Use*, s. 305.

39 Kırsal nüfusun ödediği vergiler için bkz. H. İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu", *Belleten* 23 (1959), s. 575-608.

me bekleyenlerdi. Bunların arasında köylülerden topladıkları vergilerin bir bölümünü akçe cinsinden alan sipahiler de vardı. Loncalarda çalışanların ve diğer ücretlilerin maaşları da, tağşişlerden olumsuz etkilenmekteydi. Tağşişlerden en fazla etkilenenlerin başında ise maaşlarını ya da ücretlerini devletten alan kesimler geliyordu.

II. Mehmed döneminin tağşişlerine karşı direniş aslında çok erken gelişti. 1444 yılındaki ilk tağşişle akçenin ağırlığı ve gümüş içeriği yüzde 11 düşürülünce, 90 günlük ücretlerini yeni ve gözle görülür ölçüde küçük akçelerle alan yeniçeriler, başkent Edirne'de bir tepede toplanarak, ya tağşişten vazgeçilmesini, ya da ücretlerine zam yapılmasını talep ettiler. Yeniçeriler er ya da geç tağşişlerin fiyat artışlarına yol açacağını çok iyi biliyorlardı. Toplumun diğer kesimleri gibi onlar da her kent ve kasabada oluşan para piyasalarını izlemekteydiler. Tağşişle birlikte akçenin düka karşısındaki kur değerinin düştüğünü öğrenmişlerdi.

Gelişen tepkiler karşısında devlet geri adım atmak zorunda kaldı. Yeniçerilerin günlük ücretleri üç akçeden üç buçuk akçeye çıkarıldı. Yeniçerilerin bir para işlemi karşısında gösterdikleri ilk güçlü tepkiden sonra, gösterilerin yapıldığı yer Buçuktepe, bu olay da Buçuktepe Vakası olarak anılmaya başlandı. Ancak olayı sadece bir tağşiş işlemi etrafında gelişen bir muhalefet olarak görmemek gerekir. Bu tür protesto eylemlerinin daha sonraki örneklerinde de görüldüğü gibi, Buçuktepe Vakası'nın perde arkasında, büyük olasılıkla, bürokrasinin ve ulemanın muhalif kesimleri vardı. Tağşişler, yönetici sınıf içinde hoşnut olmayan fraksiyonlar için mücadeleyi sokağa dökme fırsatı yaratmaktaydı. Nitekim bu olaydan sonra, henüz 12 yaşındaki padişah ayrılmış, babası II. Murad tekrar tahta çıkmıştır. İlk tağşiş işleminin II. Mehmed'in kendi düşüncesi olmadığı, çevresindeki yöneticiler tarafından kararlaştırıldığı da açıktır.[40]

II. Mehmed'in 1451'de tahta döndükten sonra tağşiş uygulamalarını yeniden başlattığını biliyoruz. Ancak yeniçerilerin muhalefetlerinin sürdüğüne dair elimizde bir kanıt yoktur. Bir olasılık, her tağşişten sonra yeniçerilerin ücretlerinin de artırılmış olmasıdır. Yeniçerilerin günlük ücretle-

40 Konstantin Mihailoviç adında bir devşirme yeniçeri, bu olayı anılarında ayrıntılarıyla anlatır. Mihailoviç ücretlerin yarım akçe artırıldığını belirtmekte ve 90 günlük yeni ücretleri, ilginçtir, altın düka üzerinden vermektedir. Tağşişler sonrasında akçenin düka karşısındaki kur değeri hemen düştüğü için, Mihailoviç'in anlatımı yeniçerilerin ve toplumun diğer kesimlerinin akçenin satın alım gücündeki değişikliklere ne kadar duyarlı olduğunu da yansıtmaktadır. Bu dönemde temel hesap birimi akçeydi, ancak akçe dalgalanmaya başlayınca, standartları hiç değişmeyen düka, temel hesap birimi olarak kullanıldı. K. Mihailovic, *Memoirs of a Janissary*, çev. B. Stolz, tarihsel yorum ve notlar S. Soucek, Michigan Slavic Publications, University of Michigan, Ann Arbor, 1975, s. 71-73.

rinin II. Mehmed'in saltanatının geri kalan bölümünde nasıl bir seyir izlediğini henüz bilemiyoruz. Ancak 16. yüzyılın başlarına gelindiğinde, günlük ücretlerinin üç buçuk akçeden beş akçeye yükselmiş olduğuna ilişkin bir belge var elimizde.[41] Bu kanıtın da ışığında, yeniçerilerin daha sonraki tağşişler karşısında sessiz kalışlarını, II. Mehmed'in fetih politikalarının başarılı olması ve bu sayede yeniçerilerin ve diğer toplumsal kesimlerin, ücretlerdeki artışlar dahil, çeşitli biçimlerde yarar sağlamış olmalarıyla açıklayabiliriz. Ayrıca, II. Mehmed'in merkezileşme hamlesinin başarıya ulaştığını ve uzun saltanatı sırasında padişahın gücünün bir hayli arttığını da dikkate almak gerekir. Bu koşullarda, yeniçerilerle bürokrasinin ya da ulemanın muhalif kesimlerinin padişaha karşı açık muhalefette bulunmaları çok güçleşmiştir.

Yine de II. Mehmed'in müdahaleciliğinin ve sert mali önlemlerinin toplumun çeşitli kesimlerinde memnuniyetsizliğe yol açtığını biliyoruz. Bu kesimlerin arasında ulema, taşradaki toprak sahipleri, uç beyleri ve savaşçılar en önde geliyordu. Özel mülk ve vakıf topraklarının devletleştirilerek timarlara dönüştürülmesi de tepkilere yol açmıştı.

Daha uzun vadede ise, yeniçerilerin ve diğer kesimlerin düzenli tağşiş politikasına muhalefetleri akçenin istikrarlı bir çizgi izlemesini sağlamıştır. II. Mehmed'in ölümünden sonra oğlu Bayezid'in Cem Sultan'ı safdışı ederek tahta geçebilmesi için, babasının uzun saltanatı sırasında gücendirdiği kesimlerle uzlaşması ve onların desteğini alması gerekiyordu. Bayezid vakıfların ve müsadere edilen toprakların bir bölümünü geri verdiği gibi, tağşişlere son vermeyi de taahhüt etti. Böylece akçe II. Mehmed'den önceki istikrarına döndü. 1481-1585 arasında devlet, akçenin ağırlığı ve gümüş içeriğini, 1566 yılındaki yüzde 7'lik ufak tağşiş işlemi dışında, hiç değiştirmedi.[42]

---

41 1524 için geçerli olan bu günlük ücret, İstanbul'daki fiyat ve ücretler üzerine yürütmekte olduğumuz uzun dönemli bir araştırma çerçevesinde, yeniçerilerin mevacib defterlerinden alınmıştır; bkz. BOA, H. 931 (1524) tarihli MM 50108/9390, ayrıca MM 23.

42 Bkz. Bölüm 8, Tablo 8.2.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ERKEN DÖNEMİN PARA DÜZENİ

ALTIN SULTANİ: BİR "ULUSLARARASI" SİKKE

Eğer II. Mehmed'in uzun saltanatının iki önemli özelliği merkezileşme ve müdahalecilik ise, bir diğeri de Doğu Akdeniz'de geniş bir imparatorluk kurma girişimiydi. Nitekim, İstanbul'un fethi ve Balkanlar'da Bosna-Hersek'e kadar uzanan toprakların, kuzeyde Kırım, doğuda da Anado-

lu'nun büyük bir kısmının Osmanlı devletine katılmasından sonra, Osmanlılar kendilerini evrensel bir imparatorluğun yöneticileri ve hem Roma hem de İslam geleneklerinin mirasçıları olarak görmeye başladılar.[1]

Ticaretin geliştirilmesi, kara ve deniz ticaret yollarının denetim altına alınması, Osmanlıların Doğu Akdeniz'de izledikleri stratejinin önemli bir parçasıydı. Uzun mesafeli ticaretin gelişmesi, hem yerel piyasalardaki mal arzını artırmak hem de devlete vergi geliri sağlamak açısından önemliydi. Osmanlıların Ege ve Adriyatik denizlerindeki filolarını güçlendirmeleri de, hem askeri hem de ticari nedenlere dayanıyordu. Ayrıca Osmanlı yönetimleri, Karadeniz bölgesi ve Anadolu üzerinden İran'a ulaşan ve giderek canlanan ticareti de desteklemekteydiler.[2] Bu girişimlerin o zamana

---

1 H. İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire", S. M. Holt, A. K. S. Lambton ve B. Lewis (ed.), *The Cambridge History of Islam*, Cambridge University Press, 1970, c. IA, s. 295-300.

2 H. İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of the Economic and Social History of the Levant* 3 (1960), s. 131-147; ve H. İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, Weidenfeld ve Nicolson, Londra, 1973, s. 121-126. Osmanlıların Doğu Akdeniz'deki ticaret yollarını denetim altına alma çabaları II. Bayezid'in saltanatı sırasında (1481-1512) hız kazandı; bkz. Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy*, s. 131-174; ayrıca H. İnalcık, "Trade", H. İnalcık ve D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Otto-*

kadar Doğu Akdeniz bölgesindeki ticaret yolları üzerinde hegemonyacı bir konuma sahip olan Venedik ile çatışmalara yol açması kaçınılmazdı. Nitekim, 1463'te başlayan Osmanlı-Venedik savaşı 1479'a kadar sonuçlandırılamamıştır.[3]

Uzun mesafe ticareti üzerinde söz sahibi olmanın bir yolu da, ödeme araçları üzerinde söz sahibi olmaktan geçiyordu. Osmanlıların ilk 150 yılında, gümüş akçe özellikle yerel işlemlerde ekonomiye ve devlete bir hayli kolaylık sağlamıştı. Ancak, toprakların genişlemesi ve imparatorluk kurma girişimleriyle birlikte, tüm Doğu Akdeniz bölgesinde kabul edilecek bir ödeme aracının oluşturulması ve piyasalarda kabul görmesi gerekiyordu. İşte bu noktada Osmanlılar altına döndüler.

Ortaçağda yüzyıllar boyunca sadece gümüşe bağımlı kalan Avrupa'da, 13. yüzyıldan itibaren devletler altın sikke basmaya başlamışlardı. Bu süreçte, ticarette daha güçlü ve etkin olan İtalyan devletleri başı çekiyordu. Floransa'nın 1252'de basılmaya başlanan altın florinleri ile 1284'ten itibaren aynı standartlarda basılan Venedik dükası ya da *zecchino*'su, 1350'lerde Doğu Akdeniz'de tedavül eden en önemli Avrupa sikkeleri konumuna ulaştılar. 15. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, düka sadece Akdeniz bölgesinde değil, Avrupa'nın büyük bir bölümünde, uzun mesafeli ticaretin en yaygın kullanılan ödeme aracı olmuştu.[4]

Bunun üzerine, İspanya'dan Macaristan'a kadar pek çok Avrupa ülkesi de, kendi altın sikkeleri için florin ve dükanın standartlarını kabul ettiler.[5] Doğu Akdeniz'de ise Memluklar, 1425 yılından itibaren, aynı standartlarla, eşrefi adını verdikleri bir altın sikke basmaya başladılar. Eşrefi Osmanlılar'ın fethine kadar Mısır'da tedavül eden en önemli altın sikke olarak kaldı.[6] Ayrıca, dükanın çeşitli taklitleri de hem Batı Avrupa hem de Doğu Akdeniz'de yaygın olarak tedavül etmekteydi.[7]

Güney ve Doğu Avrupa kaynaklarında, "Türk" altın dükalarının 1425'lerden itibaren İtalya'da, Eflak ve Boğdan'da, Ukrayna ve Karade-

---

man Empire, 1300-1914 içinde, Cambridge University Press, 1994, s. 188-314.

3 S. J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c.I, 1280-1808, Cambridge University Press, 1976, s. 62-69.

4 Spufford, *Money and Its Use*, s. 176-183 ve 283-286; Cipolla, *Money, Prices and Civilization*, s. 20-26.

5 Spufford, *Money and Its Use*, s. 406-408; ve Spufford, *Handbook of Medieval Exchange*, Royal Historical Society, Londra, 1986.

6 J. L. Bacharach, "The Dinar versus the Ducat", *International Journal of Middle Eastern Studies* 4 (1973), s. 77-96.

7 H. E. Ives ve S. Grierson, *The Venetian Gold Ducat and Its Imitations*, The American Numismatic Society, New York, 1954.

niz kıyılarında tedavül ettiği hakkında pek çok kayıt bulunmaktadır. Bu erken dönem hakkındaki bilgilerimiz fazla ayrıntılı değildir. Bu sikkeler Osmanlılar tarafindan basılan florin ya da dükalar olabileceği gibi, bu erken dönemde Avrupalıların, üzerlerindeki Arap harfleri nedeniyle eşrefileri Osmanlı sikkeleri sanmış olmaları da mümkündür.[8] Ancak, Osmanlıların İstanbul'un fethinden bir süre sonra İstanbul, Edirne ve Serez'deki darphanelerinde resmi standartlarda Venedik dükası darp etmeye başladıkları kesindir. Devlet bu darphanelerin işletme hakkını akçe üreten darphanelerinkinden ayrı olarak satışa çıkarmaktaydı.[9] Örneğin, II. Mehmed'in 1456 yılından sonra yürürlüğe giren bir kanunnamesinde, *frengi filorisi* üreten darphane işletmecilerine, sikkelerin ağırlıkları ve altın içerikleri de dahil, ayrıntılı talimat verilmektedir[10] (bkz. kitabın sonunda Ek 1). Osmanlılar bu sikkelerin üretiminden çeşitli yararlar sağlamaktaydılar. Birincisi, piyasalarda yaygın kabul gören bir sikkenin dolaşımını artırarak ticarete destek oluyorlardı. Ayrıca, üretilen sikkelerin altın içerikleri Venedik'te üretilen dükalardan eksik olmadığı halde, darphaneler ve devlet bu üretim faaliyetinden kâr sağlamaktaydı.[11] Frengi filorisi üreten darphanelerin iltizam bedelleri bu işin kârlı olduğunu açıkça gösteriyor. Nihayet devlet, kendi dükalarını basarak düşük kaliteli dükaları tedavülden kaldırmayı da amaçlamış olabilir.

Osmanlıların kendi adlarına bastırdıkları ve *sultani* ya da *hasene-i sultaniye* adı verilen ilk altın sikkeler ise, ilk kez H. 882/1477-78 yılında İstanbul'da üretildi. Sikkelerin ön tarafinda "Sultan Mehmed bin Murad han azze nasruhu Kostantiniye duribe fi 882" (zaferi şerefli olsun, 882 yılında Kostantiniye'de darbedilmiştir), arka tarafinda ise "dâribü'n-nadr sahibü'l-izz ve'n-nasr fi'l-berr ve'l-bahr" (altını basan, denizde ve karada Tanrı'nın yardımına mazhar, sabır sahibi) ifadeleri yer alıyordu. II. Bayezid (1481-1512) döneminden itibaren sultanilerin arka tarafında "sultanü'l-berreyn ve hakanü'l-bahreyn es-Sultan bin es-Sultan" (iki karanın sultanı, iki denizin hakanı, sultan oğlu sultan) ifadesi de kullanılmaya baş-

---

8 N. Beldiceanu ve I. Beldiceanu-Steinherr, "Les Informations les Plus Anciennes sur les Florins Ottomans", *Türk Nümizmatik Derneği'nin 20. Yılında İbrahim Artuk'a Armağan* içinde, Türk Nümizmatik Derneği Yayınları, İstanbul, 1988, s. 49-58; F. Babinger, "Zur Frage der Osmanischen Goldpragungen im 15. Jahrhundert unter Murad II. und Mehmed II", *Südost-Forschungen* 15 (1956), s. 550-553; H. Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme", s. 106-110.

9 Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defteri", s. 178-80.

10 Bu kanunnamenin kesin tarihi bilinmemektedir; bkz. N. Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans*, I:, Actes de Mehmed II et Bayezid II, s. 65-66; ve A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 1, s. 441-442.

11 Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defteri", s. 178-180.

landı. 17. yüzyılın sonlarına kadar sultanilerde çoğunlukla bu ifadeler yer almıştır[12] (bkz. Resim 7). Ağırlıkları ve altın içerikleri bakımından sultanilerin dükadan ve Akdeniz çevresindeki diğer devletlerin altın sikkelerinden farkı yoktu. Hatta ilk sultanilerin altın içerikleri dükanınkinden biraz daha yüksekti.[13] 19. yüzyıla kadar Osmanlı altın sikkelerinin sabit bir değeri olmamıştır. Sultanilerin ve onu izleyen altın sikkelerin akçe cinsinden ifade edilen değerleri piyasalarda belirleniyordu. Devlete yapılan ödemelerde sultanilerin hangi kur değeri üzerinden kabul edileceği de ayrıca ilan edilmekteydi. 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar, bu resmi kur değerleri piyasada oluşan kur değerlerine eşit veya çok yakın olmuştur.[14]

Osmanlıların kendi altın sikkelerinde Venedik dükasının standartlarını kullanmaları üzerinde biraz durmak gerekir. Çünkü Osmanlılar bu dönemde Doğu Akdeniz'in egemenliği için Venediklilerle sıkı bir mücadeleye girmişlerdi. Ancak aynı zamanda, dükanın ve düka standartlarındaki diğer altın sikkelerin Akdeniz çevresinde ve Avrupa'nın pek çok bölgesinde uzun mesafeli ticarette kullanılan temel ödeme aracı olduğunu görmekteydiler. Bu piyasalarda başka standartlarda basılmış altın sikkelerin yaşama şansı olmadığını biliyorlardı. Bu nedenle de Osmanlılar sultaninin standartları konusunda pragmatik davranmayı tercih etmişlerdir.

Elimizde ayrıntılı darphane kayıtları bulunmamakla birlikte, çeşitli kaynaklardan elde edilen bilgiler, sultani üretiminin 16. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar sınırlı kaldığına işaret ediyor.[15] I. Selim'in saltanatı sırasında (1512-1520) o yöndeki seferler ve fetihler sayesinde, sultani Doğu Anadolu, Suriye ve Mısır'da da darp edilmeye başlandı. Sultani üretimi Kanuni Süleyman'ın saltanatı sırasında (1520-1566) önemli artışlar gösterdi. Bu dönemde Balkanlar'daki Sidrekapsi ve Kratova'daki altın madenleri çevresinde kurulan darphanelerle İstanbul ve Kahire, imparatorluğun önde gelen altın sikke üretim merkezleri oldular.[16] Mısır'ın fethi ve

12 Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 92; Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, s. 90-177.

13 Bu dönemin Osmanlı kanunnamelerinde darphanelerden 100 miskal altından 129 adet sultani darp etmeleri istenmekteydi. Buradaki miskal İlhanlı birimi olup, bir buçuk Tebriz dirhemine ya da 4.61 grama eşitti. Daha sonraları, sultani piyasalarda tutununca, 100 miskalden 130 sultani üretilmeye başlandı. Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihi", s. 110.

14 Bu kur değerleri için bkz. Tablo 4.1.

15 Sahillioğlu'nun "Bir Mültezim Zimem Defteri" başlıklı çalışması bakır, gümüş ve altın sikke üreten darphanelerin işletilmesine ilişkin müzayedelerdeki fiyatlardan yola çıkarak, üretim düzeyleri hakkında dolaylı kanıtlar sunmaktadır. Ancak, bu kanıtların sağlanabildiği darphanelerin sayısı sınırlıdır.

16 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı altın sikkeleri ve bunları üreten darphaneler için, bkz.

Tablo 4.1: GÜMÜŞ AKÇE VE ALTIN SULTANİ, 1477-1584

Yıllar	100 Dir. Kesilen Akçe	Akçenin Ağırlığı (Gram)	Sultaninin Ağırlığı (Gram)	Kur Sultani/ Akçe	Hesaplanan Altın/Gümüş Oranı
1477	400	0,77	3,572	45-46	8,8
1481	410	0,75	3,572	47	8,9
1491	420	0,73	3,572	52	9,6
1500	420	0,73	3,572	54	10,0
1512	420	0,73	3,572	55	10,2
1526	420	0,73	3,544	59	10,9
1532	420	0,73	3,544	60	11,2
1540	420	0,73	3,544	60	11,2
1550	420	0,73	3,544	60	11,2
1566	450	0,68	3,517	60 (resmi)	
				65-70 (piyasa)	11,8
1582	450	0,68	3,517	60 (resmi)	
				65-70 (piyasa)	11,8

Notlar:

1- Bkz. Tablo 3.1'in notları.

2- Önceleri 100 Tebriz miskalinden (1,5 Tebriz dirhemi veya 4,608 gram) 129 sultani kesilmekteydi. Bu durumda sultani dükadan daha fazla altın içermekteydi. Sultani piyasalarda benimsendikten sonra, ağırlığı iki kez düşürüldü. 1526'da 100 miskalden 130 sultani, 1564'ten itibaren de 100 miskal altından 131 sultani üretilmeye başlandı. Sultaninin ayarı ise binde 997'de değişmeden kaldı.

3- Bu dönemde sultaninin düka karşısındaki resmi ve piyasa kur değeri bire bir olarak kalmıştır.

4- 16. yüzyılın ikinci yarısında sultani ve dükanın resmi kurları 60'da kalırken, piyasa kuru yükselmeye devam etti. Altın/gümüş oranında süregelen batı-doğu farklılıkları nedeniyle, altın sikkelerin resmi ve piyasa kurları arasındaki fark Balkanlar'da daha fazlaydı. Bir başka deyişle, piyasa kurlarına göre batıda altın, doğuda ise gümüş sikkeler daha değerliydi.

5- Eldeki verilerin sınırlamaları nedeniyle, son sütundaki altın/gümüş oranlarını sadece iyi tahminler olarak kabul etmek gerekir. Bu oranlar sayesinde elimizdeki diğer verilerin sağlık derecesini sınamak da mümkün olmaktadır. Avrupa'daki ortalama altın/gümüş oranı 1470 yılında 11,3'ten 1520'de 10,6'ya düştükten sonra, 1580'lerde tekrar 11,7'ye yükselmişti. Braudel ve Spooner "Prices in Europe", s. 459.

Kaynaklar: Hesaplamalarımızda şu kaynaklardaki bilgilerden yararlanılmıştır : Sahillioğlu, *Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme,* s. 1-58; *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi,* s. 1-17 ve "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri"; Sultan, *Coins of the Ottoman Empire*; Aykut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sikke Tecdidleri", s. 257-97; İsmail Galib, *Takvim-i Meskukat-ı Osmaniye*; Halil Edhem, *Meskukat-ı Osmaniye*; Ahmet Refik, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Meskukat".

TABLO 4.2: DİĞER SİKKELERİN AKÇE CİNSİNDEN KUR DEĞERLERİ, 1477-1584

Yıllar	Venedik Düka (altın)	Mısır Eşrefi ve Şerifi (altın)	Macar Engurissiyye (altın)	İspanya 8-Real (gümüş)	Hollanda Taler (gümüş)
1479	45-46	42-43	42-43		
1481	47	45	45		
1491	52	50	50		
1500	54	52	52		
1512	55	50-55	53	40	35
1526	57	53			
1532	57	52			
1540	60	55			
1550	60	57			
1566	60	57			
1582	60 (resmi)		57(resmi)	40-50	40-45
	65-70 (piyasa)				

Notlar:

1- Osmanlı piyasalarında yaldız olarak da anılan Venedik dükasının standartları 18. yüzyılın sonuna kadar değişmeden kalmıştır (bkz. Tablo 3.1, not 5).

2- Mısır'ın alınmasından sonra Osmanlılar Memluk eşrefilerinin yerine kendi altın sikkelerini bastılar. Şerifi diye anılan bu sikkelerin sultani ile aynı standartta olması gerekiyordu, ancak şerifiler çoğunlukla sultani ve dükadan daha az altın içermekteydiler ve kur değerleri de genellikle diğer ikisinin altında kaldı.

3- İspanyol 8-reali ve Hollanda taleri için bkz. Tablo 8.3.

Kaynaklar: Sahillioğlu, *Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme,* s. 140-64; ve "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri."

Mısır'dan İstanbul'a her yıl altın olarak gönderilen ödemeler de sultani üretiminin artışında önemli rol oynadı[17] (bkz. Tablo 4.1, 4.2 ve Bölüm 6).

Sultaninin altın içeriği ve düka karşısındaki kuru, 16. yüzyılın sonlarına kadar bire bir kaldı. Ancak, özellikle 17. yüzyılın başlarından itibaren dükanın değeri daha yüksek seyretmeye başladı. Büyük olasılıkla bu, sul-

R. Kocaer, *Osmanlı Altın Paraları,* Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1967; K. M. Mackenzie, "Old Coins of Suleyman the Magnificent from the Mint at Sidre Qapsi", *Nomismatika Chronika* 10 (1991), s. 71-80; Schaendlinger, *Osmanische Numismatik,* s. 91-108. Osmanlı altın madenleri için, bkz. H. Sahillioğlu, "Altın", *İslam Ansiklopedisi* 2 (1989), s. 532-536; ayrıca, Bölüm 2, s. 41-43.

17 S. J. Shaw, *The Financial and Administrative Development of Ottoman Egypt, 1517-1798,* Princeton University Press, 1962, Bölüm 6.

taninin altın içeriğinin uygulamada azalmasından kaynaklanıyordu. Ancak, akçenin bu dönemde yaşadığı istikrarsızlıklar da sultaniyi olumsuz etkilemiş olabilir.[18]

YABANCI SİKKELER

Dönemin diğer devletlerinin çoğunluğu gibi, Osmanlı devleti de en erken aşamalardan itibaren yabancı sikkelerin tedavülüne izin vermekte, hatta özendirmekteydi. Bu politikanın en önemli amacı yerel piyasalarda kullanılan değerli maden ve sikke miktarını artırmaktı. Ayrıca yabancı sikkeler, Osmanlı devletinin büyük önem verdiği uzun mesafeli ticaretin gelişmesinde önemli rol oynuyorlardı. Sultaninin 16. yüzyıldaki yükselişine kadar, yabancı sikkeler Osmanlı ülkesindeki uzun mesafeli ticarette de en önde gelen ödeme aracıydılar.

15. ve 16. yüzyılda çeşitli yabancı sikkelerin göreli önemleri üzerine kimi kaynaklardan nicel bilgiler edinmek mümkündür. Bu kaynaklar arasında en önemlisi tereke defterleridir. Miras anlaşmazlığında, ölen kişilerin mal varlıklarını ayrıntılı olarak belgeleyen tereke defterlerine pek çok Osmanlı kentinin mahkeme kayıtlarında sık sık rastlanmaktadır.[19] Bu listelerde ölen kişilerin mal varlıkları arasında sikkeler de görülmektedir.

Ancak, bu tür kanıtları ihtiyatla kullanmak gerekir. Çünkü bireyler servetlerini saklarken, gümüş yerine daha istikrarlı olan altını tercih ediyorlardı. Oysa günlük alış verişlerde, gümüş daha sık kullanılmaktaydı. Bu nedenle, tereke defterlerinde bulunan sikkelerin dağılımı, onların bir değişim aracı olarak kullanımından çok, servet saklama işlevlerini yansıtmaktadır (bkz. Tablo 4.3). Bir diğer kaynak da merkezi hazinenin sayımlarıdır. Osmanlı merkezi hazinesinde çeşitli vesilelerle yapılan sayımlarda ortaya çıkan tabloyu yorumlarken de dikkatli olmak ve aynı hataya düşmemek gerekiyor.[20]

Bu iki kaynaktan elde edilen veriler bize altın ve gümüş sikkelerin piyasalardaki kullanımı hakkında sağlıklı bilgiler sunamasa da, bu verilere bakarak belirli bir dönemde Osmanlı piyasalarında hangi altın sikkelerin kullanılmakta olduğu hakkında güvenilir bir izlenim elde etmek müm-

---

18 Osmanlı altın sikkelerinin içerikleri kesin bilinmemektedir. Nümizmatik koleksiyonlardaki sikkeler üzerinde gelecekte yapılacak çalışmalar, bu konuya ışık tutacaktır. 17. yüzyılda sultani ve dükanın kur değerleri için, bkz. Bölüm 8, Tablo 8.2 ve 8.3.

19 Tereke defterlerinin içerikleri konusunda bkz. S. Öztürk, *Askeri Kassama ait Onyedinci Asır Istanbul Tereke Defterleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, Istanbul, 1995 ve H. Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988.

20 Örneğin, bkz. Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihi", s. 106-109.

TABLO 4.3: BURSA TEREKE DEFTERLERİNDE BULUNAN SİKKELER, 1462-1513

Dönem	1462-1488	1497-1513
İncelenen tereke sayısı	1009	1491
İçinde sikke bulunan terekeler (yüzde)	34,0	25,9
İçinde gümüş sikke bulunan terekeler -çoğunlukla akçe- (yüzde)	32,7	23,0
Gümüş sikkelerin toplam nakit içindeki payı (değer üzerinden yüzde olarak)	79,2	45,9
İçinde altın sikke bulunan terekeler (yüzde)	4,9	8,1
Altın sikkelerin toplam nakit içindeki payı (değer üzerinden yüzde olarak)	20,8	54,1
Sultaninin altın sikkeler içindeki payı (yüzde)	0,1	2,4
Dükanın altın sikkeler içinde payı (yüzde)	39,6	44,8
Mısır eşrefisinin altın sikkeler içindeki payı (yüzde)	60,3	52,8

Not: Altın sikkelerin kur değerleri için bkz. Tablo 3.1, 4.1 ve 4.2.

Kaynaklar: Sahillioğlu, *Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, s. 142-43; ayrıca, Özdeğer, *Tereke Defterleri*, s. 119-244.

kündür. Bu kaynaklar bize 15. ve 16. yüzyıllarda Venedik dükası ile 16. yüzyılın ilk çeyreğine kadar tedavülde kalan eşrefinin en çok kullanılan yabancı altın sikkeler olduğunu gösteriyor. Engürüsiye olarak bilinen Macar altını ile Floransa'nın florini de, daha az miktarlarda olsa da, kullanılmaktaydılar[21] (bkz. Resim 8 ve 9). Merkezi hazinenin sayımlarında dükanın taklitlerine de rastlanmaktadır. Daha düşük altın içerikleri nedeniyle, bu sikkelerin kur değerleri dükadan yüzde 5 kadar daha azdı. Tüm sayımlarda ve tereke defterlerinde, sultaninin öneminin 16. yüzyılın ilk çeyreğin-

21 Macar altınları, 13. yüzyıldan itibaren Macaristan'da çıkarılan altınla üretilmekteydi. Esas olarak dış piyasalar için üretilen bu sikkelerin standartları florin ve dükayı izliyordu. Zaman içinde görünümleri değişmiş, ancak ağırlıkları ve altın içerikleri İtalyan sikkelerinin aynı kalmıştır. Spufford, *Money and Its Use*, s. 320.

den sonra hızla yükseldiği görülmektedir[22] (altın sikkelerin kur değerleri için bkz. Tablo 3.1 ve 4.2).

16. yüzyılın ikinci yarısında Amerikan gümüşünden üretilmiş büyük sikkeler gelene kadar, Osmanlı piyasalarında Avrupa'nın gümüş sikkeleri pek görülmedi. Bunun tek istisnası, 14. yüzyılın ilk yarısında, düka ve florinden önce Batı Anadolu'da tedavül eden, İtalyan şehir devletlerinin küçük *gigliatti*'leriydi.[23]

ALTIN-GÜMÜŞ-BAKIR

Gümüş ve bakır Osmanlı sikkelerini daha önceki bölümlerde, altın sikkeleri de bu bölümde tartıştık. Şimdi bu tabloyu bir bütün olarak yorumlayacak olursak, 16. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde, Osmanlı para sisteminde her biri değişik işleve sahip ve değişik tür sikke tarafından temsil edilen üç ayrı düzey görülüyor. Hiyerarşinin tepesinde, daha çok tüccarlar tarafından, büyük ödemeler yapmak için kullanılan altın sikkeler bulunuyordu.[24] Altın sikkeler ayrıca sarraflar, yüksek devlet memurları ve bir ölçüde de orta ve büyük ölçekli imalathane sahipleri tarafından kullanılmaktaydı. Anadolu ve Balkanlar'ın piyasalara daha açık köylerindeki büyükçe toprak sahipleri ile köylülerden aldıkları vergilerin bir bölümünü nakit olarak toplayan sipahiler de altın sikkeleri yakından tanıyordu.[25]

Altın sikkelerin işlevleri ödemelerle sınırlı değildi. Sultani ve düka, büyük parasal miktarların ifade edilmesinde de sık sık kullanılmaktaydı. Bu sikkeler, kur değerlerinin birbirlerine eşit olduğu 16. yüzyılda sadece "altın" olarak da anılıyordu. Ayrıca altın sikkeler, tereke kayıtlarında görüldüğü gibi, servetlerin saklanmasında da kullanılmaktaydı. Bursa mahkeme kayıtlarındaki terekelerin yanısıra, 16. yüzyılın ikinci yarısında Edirne'deki

---

22 Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihi", s. 108-109 ve 141-42; ve Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri". Dükaların daha düşük ayarlı taklitleri için, bkz. Grierson ve Ives, *The Venetian Gold Ducat*.

23 Spufford, *Money and Its Use*, s. 283-286.

24 Uzun mesafeli ticarette altın sikkelerin kullanımı hakkında, bkz. İnalcık, "Bursa"; ve İnalcık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Türk Tarih Kurumu, Belgeler* 10-14 (1981), s. 1-91; 15. ve 16. yüzyıllarda, kıtalararası ticarette altın sikkelerin kullanımı için, bkz. V. M. Godinho, *L'Economie de l'Empire Portugais aux XVe et XVIe Siècles*, S.E.V.S.E.N., Paris, 1969; ve Spufford, Money and Its Use.

25 Örneğin, İnalcık, "Osmanlı İdare"; ve İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire, Essays on Economy and Society*, Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture Joint Series, Bloomington, 1993; ve B. W. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.

askeri sınıfına ait terekelerde de yüzlerce hatta binlerce altın biriktirmiş zengin kişilere rastlanmaktadır.[26]

Vergi ya da fidye gibi büyük siyasal ya da idari ödemelerde de altın sikkeler kullanılmaktaydı. Osmanlılar 1396 Niğbolu Savaşı'nda Kont Korkusuz Jean'ı esir alınca, talep edilen fidye 200.000 florin olarak belirlenmişti. Bu miktarın düka ve florin olarak ödendiğini tahmin edebiliriz.[27] 16. yüzyılda Mısır'ın fethinden sonra İstanbul'a gönderilen yıllık ödeme ise 400-500 bin altına ulaşıyordu ve bu miktar İstanbul'un talebi üzerine altın sikkeler halinde gönderilmekteydi. Ancak, 17. yüzyılda merkezi devletin Mısır'daki etkinliğinin azalması ve altın bulmanın giderek zorlaşmasından sonra, yıllık ödemeler gümüş sikkeler halinde gönderilmeye başlandı.[28]

Öte yandan, nüfusun çok büyük bir bölümünü oluşturan köylüler, göçerler ve kentliler için altın sikkelerin değeri, kullanamayacakları kadar yüksekti. Örneğin, İstanbul'da çalışan vasıfsız bir yapı işçisi, 16. yüzyılın büyük bir bölümünde günde 5-6 akçe ya da bir altının onda biri kadar ücret almaktaydı. Usta bir duvarcı ya da marangozun günlük ücreti ise on iki akçe ya da bir altının beşte biri kadardı.[29] 1525'te başkent için hazırlanan narh listelerine göre, 500 dirhemlik (1,6 kg) ekmek ile 200 dirhem (640 gr.) kuzu etinin fiyatı bir akçeydi.[30] Oysa, aynı yılda bir sultani 59 akçe ediyordu. Kısacası, günlük alış verişlerin çoğunluğu için altın sikkeler bir hayli büyük kalıyordu.

16. yüzyılın büyük bir bölümünde yaklaşık 0,7 gram ağırlığında kalan küçük, gümüş akçe ise, Osmanlı para düzeninin temel taşını oluşturuyordu. Yüzyılın son çeyreğine kadar akçe, günlük alış verişler için uygun bir sikkeydi. Akçe aynı zamanda Balkanlar ve Anadolu'daki en önemli hesap birimiydi. Tüm küçük ve orta ölçekli parasal büyüklüklerin yanısıra, daha büyük parasal miktarların önemli bir bölümü de akçe ile ifade edilmekteydi. Örneğin, terekelerde kişilerin toplam mal varlıkları akçe ile, kimi durumlarda onbinlerce hatta yüzbinlerce akçe ile ifade ediliyordu. Merkezi

---

26 Ö. L. Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1546-1659)", *Türk Tarih Kurumu, Belgeler* 3 (1966), s. 31-46; ve S. Öztürk, *Askeri Kassama Ait Tereke Defterleri.*

27 Bkz. Bölüm 2, s. 27.

28 Bkz. Bölüm 6, s. 106-107.

29 Ücret gözlemleri, Osmanlı arşivlerinde fiyat ve ücretler üzerine sürdürülmekte olan uzun dönemli bir araştırmadan alınmıştır.

30 H. Sahillioğlu, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 1 (1968), s. 36-40; 2 (1968), s. 54-56 ve 3 (1968), s. 50-53.

devletin bütçelerinde de gelirler ve giderler, yüzlerce milyon akçe cinsinden verilmekteydi.[31]

Akçenin geniş imparatorluk içinde temel hesap birimi olarak kullanıldığını, çoğunluğu 16. yüzyılda hazırlanan vilayet kanunnamelerinden de izlemek mümkündür.[32] Bu metinlerde Osmanlı devleti, tebaasından toplayacağı büyük-küçük tüm vergileri, her vilayette ve bu arada Macaristan, Bağdat ve Basra gibi akçenin önemli miktarlarda tedavül etmediği yerlerde bile, akçe cinsinden belirlemiştir. Gerçek ödemeler ise devletin saptadığı kur değerlerine göre yerel piyasalarda tedavül eden diğer sikkelerle yapılmaktaydı.[33] Kanunnamelerde Osmanlı öncesi vergilere ya da yükümlülüklere gönderme yapıldığında, bu miktarlar akçeye çevrilerek verilmekteydi. Örneğin, Balkanlar ve Macaristan için hazırlanan kanunnamelerde, resm-i flori adı verilen ve altın cinsinden ödenen bir vergiden bir hayli sık söz edilmekte, ancak bu miktar akçeye çevrilerek verilmektedir.[34] Vergi miktarlarını belirlerken akçe lehine yapılan bu tercihin uzun vadeli sonuçlarını da göz ardı etmemek gerekir. 16. yüzyılın başından sonuna kadar akçe cinsinden fiyatlar yaklaşık dört-beş kat artınca, akçe cinsinden sabitlenen vergilerin reel miktarları çok ciddi bir düşüş göstermiştir[35] (bu konuda bkz. Bölüm 7).

Osmanlı para hiyerarşisinin en alt basamağında ise, maden içeriğine göre değil de devletin saptadığı itibari değerler üzerinden tedavül eden bakır mangırlar vardı. Mangırların değerleri bölgeden bölgeye değişmekle birlikte, en çok 1/4 ve 1/8 akçe kullanılmaktaydı.[36] Mangırlar 15. yüz-

---

31 Tereke defterlerinin yayımlanmış örnekleri için bkz. Tablo 4.3'te belirtilen kaynaklar ve Öztürk, *Askeri Kassam*. Merkezi devletin bir bütçesi için, bkz. Ö. L. Barkan, "H. 954-955 (M. 1547-1548) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 18 (1957-58), s. 219-276.

32 Ö. L. Barkan, *Zirai Ekonominin Mali ve Hukuki Temelleri, Kanunnameler*, Cilt 1, İstanbul, 1942; ve Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri.*

33 Ender raslanan bir istisna, bölgedeki Kutsal Yerler'e gelenlerden alınan rüsumu Kayıtbay altınıyla ifade etmeye devam eden Kudüs kanunnamesinde görülmektedir. Ancak, gerçek ödemeler her çeşit sikkeyle yapılabiliyordu. Kayıtbay 15. yüzyılda bir Memluk sultanıydı. Barkan, *Zirai Ekonomi,* s. 219.

34 Resm-i flori için, bkz. H. İnalcık, "Filori", *Encyclopedia of Islam,* 2. Bas.; M. Berindei ve G. Veinstein, *L'Empire Ottoman et les Pays Roumains 1544-1545, Etudes et Documents*, Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales and Harvard Ukranian Research Institute, Paris-Cambridge, 1982, s. 315-316. Çok ender de olsa kanunnamelerdeki kimi küçük miktarlar bakır sikke cinsinden de ifade edilmekteydi.

35 16. yüzyıldaki fiyat artışları için, bkz. Bölüm 7, s. 129-137; ve Grafik 7.1.

36 C. Ölçer, *Nakışlı Osmanlı Mangırları*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1975, s. 9-20; ve H. Sahillioğlu, "Fatih'in Son Yıllarında Bakır Para Basılması ve Dağıtılması ile İlgili Belgeler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 6 (1968), s. 72-75; ayrıca Bölüm 2, s. 43-44.

yılda ve 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar günlük alış verişlerde çok işe yarıyordu. Bir okka (1,280 kg.) ekmeğin bir akçe olduğu dönemde, mangırlara günlük alış verişlerde bir hayli iş düşüyordu. Ancak 1585-86 tağşişinden sonra fiyatlar iki katına ve daha yukarılara tırmanınca, akçenin kesirleri, günlük alış verişlerde pek kullanılamayacak kadar küçüldü. Bu durumda mangırı yaşatmak için, itibari değerinin artırılması gerekirdi, ancak bu adım atılmadı.[37]

Altın ve gümüşlü bir sistemde, bakır sikkelerin kendi maden değerlerinde veya onlara yakın bir düzeyde tedavül etmeleri pek çok soruna yol açabilirdi. Carlo Cipolla "küçük sikkelerin büyük sorunu"nu şöyle teşhis etmektedir: Eğer küçük sikkeler (ya da bozuk paralar) maden içeriklerine yakın bir değerle tedavül ederse, ortaya tehlikeli bir durum çıkmaktadır. Çünkü, bu metallerin birbirlerine karşı göreli değerleri dalgalandıkça, küçük sikkelere sabit değer koymak mümkün olmayacaktır; veya yöneticiler bu sikkelerin değerlerini sık sık değiştirmek zorunda kalacaklardır. Bir başka olasılık da bakır veya gümüş veya altın sikkelerın tedavülden kaybolmasıdır. Kısacası, altın ve gümüşün istikrarı ancak bozuk paraların itibari değerleri ile tedavül etmelerini sağlamakla mümkün olabilir.[38] Bu nedenle de bakır sikkelerin hacmini yakından izlemek ve yerel ekonominin ihitiyacından fazlasını basmamak gerekir.[39] Nitekim Osmanlı devleti de, bakır paraların hacmini denetlemek amacıyla, her bölgenin bakır para tekelini genellikle üç yıl için bir kişiye satmaktaydı. Ayrıca devlet, bakır sikkelerin gümüş veya altına dönüştürülmelerini sınırlamak amacıyla, vergi ödemelerinde bakırı kabul etmemekteydi.[40]

Yine de, Osmanlı sikke hiyerarşisinde ciddi bir sorun görülmektedir. Çünkü, altın, gümüş ve bakırdan oluşan bu sistemin ödemeler yelpazesinin tümünü kapsayabilmesi için, değişik madenlerden oluşan sikkeler arasında belirli oranların sağlanması gerekiyordu. Ortaçağın sonlarına doğru, altın/gümüş oranı 10 ile 15 arasında dalgalandığı için, Eski Dünya'daki devletlerin büyük bir kısmı, günlük alış verişlerin büyük çoğunluğunu oluşturan ancak altın için çok küçük ve bakır için çok büyük olan işlemleri, orta ve büyük boy gümüş sikkeler basarak kolaylaştırmayı amaçladılar. 14. ve 15. yüzyıllarda Avrupa'da 3 ile 6 gram arasında gümüş sikkeler ba-

---

37 17. yüzyılın büyük bir bölümünde bakır sikke üretilmemiştir. Bu dönemde piyasalarda bozuk paranın tedavül etmemesi nedeniyle çıkan sorunlar için, bkz. Bölüm 9.

38 Cipolla, *Money, Prices and Civilization*, s. 27-37; ayrıca J. H. Munro, "Deflation and the Petty Coinage Problem in the Late-medieval Economy: The Case of Flanders, 1334-1484", *Explorations in Economic History* 25 (1988), s. 387-423.

39 Cipolla, *Money, Prices and Civilization*, s. 30.

40 Bkz. Bölüm 2, s. 43-44.

sılmaya başlandı. İran ve Hindistan'da da orta büyüklükte gümüş sikkeler kullanılmaktaydı. 16. yüzyılda değerli madenlerin bollaşması ve fiyat artışları bu eğilimi güçlendirdi. Avrupa'da *testoon* adı verilen ve ağırlıkları 7 ile 9 gram arasında değişen gümüş sikkeler, bir süre sonra da *taler* veya *crown* adı verilen 25 ile 30 gramlık büyük gümüş sikkeler piyasaya sürülmeye başlandı. Değerleri bir altın dükanın çeyreğinden üçte ikisine kadar değişen bu büyük gümüş sikkeler, 16. yüzyılda altın sikkelere olan talebi hafifletmeyi başardılar. Bu sayede kimi ülkelerde çift dükalar bile basılmaya başlandı. Böylece sikkelerin oluşturduğu yelpaze genişlerken, büyük gümüş sikkeler ülkelerin para sistemlerinde daha önemli bir yer işgal etmeye başladı.[41]

Osmanlı sikke hiyerarşisinde ise bu orta basamak oluşturulamadı. Büyük gümüş sikkeler düzenli olarak üretilip piyasaya sürülemedi. Günlük işlemlerin çoğunluğu için sultani çok büyük, akçe ise küçük kalıyordu. 16. yüzyılda sultaninin kur değeri 45'ten 60, hatta 65 akçeye yükselince, iki sikke arasındaki boşluk daha da büyüdü.[42] Altın sikkelerin yokluğunda veya yeterli miktarda bulunamadıkları zamanlarda, büyük ödemeler çok sayıda akçe ile yapılıyordu. Bu durum güçlük yaratıyor, altın sikkelere olan talebi artırıyordu.

Aslında, Osmanlı devleti büyük gümüş sikkeler bastırmıştır, ama bunlar istisnai kalmıştır. Akçenin katları olarak piyasaya sürülen büyük gümüş sikkelerin ilki, Orhan Bey (1324-1362) tarafından bastırılan 5 akçelik parçaydı. Bundan bir yüzyıl sonra, II. Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinde 10 akçelik gümüş sikkeler basılmıştır.[43] Ancak nümizmatik veriler, bu sikkelerin ve benzerlerinin yalnızca birkaç darphanede ve belirli yıllarda üretilmiş olduklarını gösteriyor, hacimlerinin sınırlı kaldığına işaret ediyor[44] (bkz. Resim 4).

10 akçelik sikkeler 17. yüzyılın başlarında daha sık basılmaya başlandı.[45] Bu dönemde artık akçe ile sultani arasındaki oranlar ya da oransızlık

---

41 S. Grierson, "The Monetary Pattern of Sixteenth Century Coinage", *Transactions of the Royal Historical Society*, Fifth Series 21 (1971), s. 45-60; Spufford, Money and Its Use, s. 363-377; F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 c., William Collins Sons, Londra, 1972, c. I, s. 462-542; ve F. C. Spooner, *The International Economy and Monetary Movements in France*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1972, s. 7 vd.

42 Bkz. Tablo 4.1.

43 H.875/1470-71 ve H.886/1481 yıllarında, İstanbul, Novar (Nova Brdo) ve Serez'de; bkz. Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 92-94.

44 Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 96-104.

45 *Age.*, s. 108-112. Sultaninin 17. yüzyıldaki kur değerleri hakkında bkz. Tablo 8.2 ve 8.3.

daha da aşırı bir hal almıştı. Akçenin tağşişi nedeniyle, sultaninin kur değeri 120 ile 160 akçe arasında değişmekteydi. Dolayısıyla orta veya büyük boy bir gümüş sikkeye olan ihtiyaç daha da artmıştı. Bu nedenle, IV. Murad (1623-1640) ve İbrahim (1640-1648) dönemlerinde 5 akçeler de piyasaya sürülmeye başlandı.[46] Ancak, 17. yüzyılın bu büyük gümüş sikkeleri akçenin istikrarsızlığının kurbanı oldular. Çünkü gümüş içeriği azaltılmış bir akçelikler piyasaya sürüldüğünde, büyük sikkeler ortadan kayboluyordu.[47] Bu olumsuz koşullarda orta boy gümüş sikkeleri Osmanlı sikke hiyerarşisine kalıcı olarak katmak mümkün olmamıştır.

ÇİFT METALLİLİK Mİ YOKSA GÜMÜŞ TEK METALLİLİK Mİ?

Özetleyecek olursak, Osmanlı para düzeninde gümüş akçe temel hesap birimi ve yerel işlemlerde en çok kullanılan ödeme aracıydı. Akçenin gümüş içeriği devletin uyguladığı tağşişlerle düşürülebiliyordu. Buna karşılık, sultaninin standartları Venedik dükasının ve Akdeniz çevresindeki diğer devletlerin altın sikkelerine bağlı olarak, 17. yüzyıl sonlarına kadar değişmeden kaldı. Altın sultani ile gümüş akçe arasında sabit bir kur değeri bulunmuyordu. Sultaninin akçe cinsinden ifade edilen kur değeri ise, akçenin gümüş içeriğine, altın/gümüş oranındaki dalgalanmalara ve başka nedenlere bağlı olarak piyasalar tarafından belirlenmekteydi. Devletin yakından denetlediği bir taşra darphaneleri ağı, altın veya gümüş getirenlere bir ücret karşılığında sikke üretmekteydi. Devlet altın ve gümüş sikkelerin yanısıra yabancı sikkelerin tedavülünü de teşvik ediyordu.

Hem altın hem de gümüş sikkelerin serbestçe dolaşımına ve darp edilmesine bakarak, bu para düzeni, gevşek bir ifadeyle, çift metalli diye nitelendirilebilir. Ancak bu gevşek tanım bize hangi tür sikkelerin tedavül ettiğini belirtmekten öteye bir ipucu sağlamamaktadır. Bu nedenle, Osmanlı para düzeninin içeriğini yansıtacak bir etiket ya da bir deyim ararken, tek ve çift metalliliğin gevşek tanımları yerine 19. yüzyılda kabul edilen sıkı tanımlarını kullanmak daha yararlı olacaktır. 19. yüzyılın çift metalli para sistemlerinde, ülkeler hem altını hem de gümüşü parasal standart olarak kabul etmekteydiler. Ülke parasının bir biriminin kaç gram altına veya kaç gram gümüşe eşit olduğu, dolayısıyla altın ile gümüş arasındaki yasal oran da, devletçe belirlenmekteydi. Bir başka deyişle, hem altın hem de gümüş

---

46 Album, *A Checklist*, s. 66.

47 Örneğin, bu dönem için Halil Sahillioğlu tarafından hazırlanan ve akçenin kur değerlerini veren bir çizelge, 10 akçelik sikkenin piyasalardan kaybolmadan önce 12 akçe değerle işlem gördüğünü göstermektedir. "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Raici", *Türk Tarih Kurumu*, Belgeler 1/2 (1965), s. 227-234.

sikkelerin değeri devletçe sabitlenmekteydi.[48] 19. yüzyılda kullanılan tanımlara göre, bir para rejiminde tüm diğer malların değerini eğer bir metal belirliyorsa, tedavülde birden fazla madenden sikkeler ve bu arada kâğıt para bulunsa da, bu rejimi gümüş temelinde tek metalli olarak nitelendirmek gerekir. Bir önceki paragrafta özetlenen Osmanlı düzeni bu tanıma uymaktadır. Çünkü, Osmanlı düzeninde tüm diğer malların ve bu arada altın sultani ile bakır mangırların değerleri, gümüş akçe ile ifade edilmekteydi. Altın sikke ile gümüş akçe arasında sabitlenmiş bir parite yoktu.[49]

Bu düzenin sağladığı en önemli kolaylık esnekliğiydi. Altın sikkelerin değerlerini piyasalar belirlediği için ve devletin bu sikkelere uyguladığı kur değerleri piyasadakilere yakın olduğu sürece, altın veya gümüş sikkelerin kaybolma tehlikesi yoktu. Osmanlı devleti bu çerçeveyi -kimi istisnalar dışında- 19. yüzyıla kadar izlemiştir. Bu yüzyıllarda Avrupa ve Doğu Akdeniz bölgesindeki devletlerin çoğu da aynı tür bir esnek yaklaşım içindeydiler. Ancak, istisnalara da rastlanmaktaydı. Örneğin Venedik devleti, zaman zaman belirli bir altın/gümüş oranını ve bununla ilişkili olarak hem altın hem de gümüş sikkeler için sabit değerleri korumaya çalışmış, bu nedenle de, bir yandan piyasalara müdahale ederken, öte yandan da şu ya da bu tür sikkelerin piyasalardan kaybolmasıyla karşı karşıya kalmıştır.[50]

Tağşişe ilişkin uygulamalar ise, bir önceki bölümde incelediğimiz II. Mehmed dönemi dışında, Osmanlı devletinin 16. yüzyılın sonlarına kadar istikrarlı bir para biriminden yana olduğunu göstermektedir. Gerçi tağşişler devlete kısa vadede ek mali gelir sağlamaktaydı, ancak yarattıkları siyasal sorunlar da apaçık ortadaydı. 16. yüzyılın sonlarına kadar devlet hazinesinin durumu da bir hayli elverişli olduğu için, akçenin gümüş içeriğiyle fazla oynanmadı.

Osmanlı para düzeninin ilginç özelliklerinden biri de sultaninin altın

---

48 H. Reed, "Bimetallism and Monometallism", *Encyclopedia of Social Sciences*, birinci basım, 1930, c. 2, s. 546-549; C. S. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, ikinci basım, Oxford University Press, 1993, s. 57-63.

49 19. yüzyıl öncesindeki Osmanlı para düzeninin özelliklerini belirlemeye çalışan istisnai bir çalışma, Haim Gerber'e aittir. Söz konusu yazıda Haim Gerber de benzeri bir tanım kullanarak, hem altın hem de gümüş sikkelerin tedavülüne karşın, Osmanlı para düzeninin temelinin çift metallilik olmadığını belirtmektedir (s. 309). Gerber'in yazısı Osmanlı para düzeni hakkında önemli kimi görüşler içermektedir. Ancak bunların yanısıra, yirmi yıl kadar önce yazılmış olmasının da katkısıyla, bir hayli basit ve önemli yanlışlar da taşımaktadır. H. Gerber, "The Monetary System of the Ottoman Empire", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 25 (1982), s. 308-324.

50 Spufford, *Money and Its Use*, s. 351-355; Cipolla, *The Monetary Policy*, s. 63-85; ayrıca Lane ve Mueller, *Money and Banking in Venice*, s. 416-465 ve 485-491.

içeriğinin sabit tutulmasıdır. Bu politikanın iki temel nedeni vardı. Birincisi, sultaninin "uluslararası" piyasalarda kabul görebilmesi için diğer altın sikkelerin standartlarını izlemesi gerekiyordu. İkinci olarak, sultaninin altın içeriğinin azaltılmasının devlete sağlayacağı fazla bir mali kazanç yoktu, çünkü devletin yükümlülüklerinin neredeyse tümü, gümüş akçe üzerinden ifade edilmekteydi.

Osmanlıların para konusundaki uygulamaları hakkında daha genel bir sorun ise, devletin müdahaleciliğine ilişkindir. İslam hukuku ve ortaçağ İslam devletlerinin uygulamalarıyla karşılaştırıldığında, Osmanlıların iktisadi konularda daha müdahaleci oldukları bilinmektedir. Osmanlı devleti hem yerel hem de uzun mesafeli ticarete müdahale ederek, ordu, saray ve daha genel olarak kentlerin iaşesini sağlamaya çalışıyordu. Bir önceki bölümde tartışıldığı gibi, ekonomi ve ticaret üzerindeki devlet müdahaleciliği, merkeziyetçi padişah II. Mehmed döneminde doruğuna ulaşmıştı. Bu dönemde kent ekonomisinin işleyişi ve yönetimi konusunda hazırlanan ayrıntılı kanunnameler ve idari uygulamalar, İslam hukukuyla da çelişmekteydi. Aynı dönemde hazırlanan, darphanelere, madenlere ve altın ile gümüşün tedavülüne ilişkin kanunnameler de son derece müdahaleci unsurlar içermekteydi.[51]

Ancak, II. Mehmed döneminde hazırlanan kanunnamelere bakarak yapılacak yorumlar birkaç nedenle yanıltıcı olabilir. Birincisi, bu döneme egemen olan parasal koşulların çok istisnai olduğunu hatırlamak gerekiyor. Avrupa'nın büyük bir bölümü ile Osmanlı toprakları bu dönemde yoğun bir gümüş kıtlığıyla karşı karşıya kalmışlardı. Bu istisnai koşullar padişahın merkeziyetçi eğilimleriyle birleşince, ortaya Osmanlı tarihinin en müdahaleci kanunnameleri çıkmıştır.[52] Nitekim, bu müdahaleci yasaların önemli bir bölümü II. Mehmed döneminden sonra pek uygulanmamış veya yumuşatılarak uygulanmıştır.

İkinci olarak, ekonomiye müdahale edilmesi, devletin hedeflediği sonuçlara ulaşması anlamına gelmez. Dönemin devletlerinin piyasalara kapsamlı ve etkin bir biçimde müdahale edecek güçleri yoktu. Devletin gücünün sınırlı kaldığı, para piyasalarında daha da açık görülüyordu. Devletlerin değerli madenleri, sikkeleri ve onların fiyatlarını, bir başka deyişle kurları ve faiz hadlerini denetlemeleri, mal piyasalarını ve ticareti denetlemelerinden daha da zordu.[53] Osmanlı bürokrasisinin de gayet iyi bildiği gibi, para piyasalarındaki tüccar ve sarrafların devletin koyduğu kanunlar-

---

51 Bkz. s. 49-50.

52 Bkz. Bölüm 3, s. 45-51.

53 Spufford, *Money and Its Use*, çeşitli yerlerde; G. S. Hennequin, "Points de vue sur l'Histoire Monétaire de l'Egypte Musulmane au Moyen Age", *Annales Islamologiques*

dan ya da kurallardan kaçmaları mal piyasalarındakinden daha kolaydı. Osmanlı yöneticileri devletin para piyasalarını denetleme çabalarının her zaman da başarılı sonuçlar vermediğini, en başında olmasa bile, zaman içinde gördüler. Bu nedenle de, II. Mehmed döneminden sonra para piyasalarındaki devlet müdahaleciliği daha seçici oldu. Sıkı müdahalecilik, savaşlar, parasal istikrarsızlık dönemleri gibi olağanüstü dönemlerde uygulanmaya başlandı. Daha genel olarak bakıldığında, Osmanlıların para konularındaki uygulamalarının 15. yüzyıldan sonra daha esnek ve pragmatik bir nitelik kazandığı görülmektedir.

Devlet politikalarındaki esnekliğin en önemli ve ilginç örneklerinden biri, değişik sikkeler arasındaki kur değerlerinin belirlenmesinde ortaya çıkmaktadır. Osmanlı yöneticileri piyasalarda mümkün olduğu kadar fazla miktarda değerli maden ve sikkenin dolaşımını sağlamaya çalışıyorlardı. Bu hedef parasal uygulamalarda diğer amaç ve önceliklerin hepsinden daha fazla önem taşıyordu. Ancak Osmanlı yöneticileri, hem altın/gümüş oranının, hem de değişik sikkeler arasındaki kur değerlerinin sürekli dalgalandığını da biliyorlardı. Eğer bu koşullarda sabit kur politikaları izlenecek olursa, kimi sikkelere piyasa değerlerinin altında değer biçilecek ve Gresham yasası uyarınca bunlar piyasalardan kaybolacaktı. Bu nedenle Osmanlı devleti sadece sultaninin kur değerinin değil, tüm Osmanlı ve yabancı sikkelerin değerlerinin de yerel piyasalar tarafından belirlenmesini tercih etmekteydi. Yerel mahkemelerin kayıtları, kadıların kişiler arasındaki anlaşmazlıklarda yerel piyasalarda oluşan kur değerlerini kullandıklarını gösteriyor. Devlete yapılan ödemelerde, altın veya gümüş her cinsten sikkenin hangi kur üzerinden kabul edileceği de hazırlanan listelerde belirtilmekteydi. Bu resmi kurlar da genellikle piyasalarda oluşan kurlardan önemli bir farklılık göstermiyordu.[54]

Devletin yabancı sikkelere karşı izlediği politikalar, sözünü ettiğimiz esnekliğin bir diğer örneğini oluşturuyor. Yabancı sikkelerin tedavülü en erken dönemlerden itibaren teşvik edilmekteydi. Değerli madenler ve yabancı sikkeler gümrük vergilerinden muaf tutulmaktaydı. Belirli Avrupa devletlerinin tüccarlarına sağlanan imtiyazlar ya da kapitülasyonlarda, Osmanlı ülkesine getirilen yabancı sikkeler vergi dışı bırakılıyordu. Gümrük-

---

12 (1974), s. 3-44; Hennequin, "Nouveaux Aperçus sur l'Histoire Monétaire de l'Egypte au Moyen Age", *Annales Islamologiques* 12 (1974), s. 179-215; S. D. Goitein, A Mediterranean Society, *The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, c. I: Economic Foundations, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1967, s. 209-272.

54 Örneğin, Sahillioğlu, "XVII. Asrın İlk Yarısında", s. 38-53; ayrıca bkz. Tablo 4.1'de adı geçen kaynaklar.

ler ve darphanelerde çalışanlar da yabancı sikkelere el konmaması konusunda uyarılıyordu. Bu imtiyazlar 16. yüzyılda tüm Avrupalı tüccarlara uygulanacak biçimde genişletilmiştir.

PARA KULLANIMININ YAYGINLAŞMASI

Uzun bir süredir tarihçiler Osmanlı döneminde Balkanlar ve Anadolu'da para kullanımının uzun mesafeli ticaret ve kent ekonomisinin bir kesimiyle sınırlı olduğunu varsayıyorlardı.[55] Oysa son yıllarda yapılan araştırmalar, 15. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, kent nüfusunun hemen tümünün ve kırlardaki nüfusun bir bölümünün para ekonomisinin bir parçası olduğunu göstermektedir. 16. yüzyılda ise, hem değerli madenlerin bollaşması hem de kırsal ekonominin giderek pazara yönelmesi nedeniyle, para kullanımında büyük bir artış gerçekleşmiştir. Bu önemli gelişmenin kanıtlarını birkaç kaynaktan izlemek mümkündür. Birincisi, son dönemdeki araştırmalar 16. yüzyıldaki nüfus artışı ve kentleşmeyle birlikte, kırlarla kentler arasındaki bağların güçlendiğine işaret etmektedir.[56] Bu süreç içinde Balkanlar ve Anadolu'da köylülerin ve büyükçe toprak sahiplerinin ürünlerini getirip kent ve kasaba sakinlerine sattıkları, düzenli olarak kurulan pazarlar ve panayırlar ortaya çıkmıştı. Pazarlar aynı zamanda, göçerlerin köylüler ve kentli nüfusla biraraya gelmesini sağlamaktaydı. Pazarlara katılan kırsal nüfus, küçük ölçekli işlemlerinde gümüş akçe ile bakır mangırı yaygın olarak kullanmaktaydı.[57]

İkinci olarak, aynı dönemde Anadolu'da ve büyük olasılıkla diğer bölgelerde kent ve kasabaların içinde ve çevresinde küçük ölçekli, ancak yoğun bir kredi ilişkileri ağının geliştiğini biliyoruz. Bu kasaba ve kentlerde-

---

55 F. Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, c. III: *The Perspective of the World*, Harper and Row Publishers, New York, 1984, s. 471-473.

56 Ö. L. Barkan, "Research in the Ottoman Fiscal Surveys" M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde, Oxford University Press, 1970; ve R. C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle Eastern Studies* 7 (1976), s. 21-57.

57 S. Faroqhi, "The Early History of Balkan Fairs", *Südost-Forschungen* 37 (1978), s. 50-68; S. Faroqhi, "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 22 (1979), s. 32-80; ve S. Faroqhi, "Rural Society in Anatolia and the Balkans During the Sixteenth Century", *Turcica* 9 (1977), s. 161-196; 11 (1979), s. 103-153; ve İnalcık, "Osmanlı İdare", s. 1-91. Ayrıca bkz. bu iki yazarın kırsal ekonomi üzerine çalışmalarını içeren iki derleme: H. İnalcık, *The Middle East and the Balkans;* ve S. Faroqhi, *Coping with the State, Political Conflict and Crime in the Ottoman Economy, 1550-1720*, ISIS Press, İstanbul, 1995.

ki binlerce mahkeme kaydı bize kredi ilişkilerinin, hem kentli nüfusun hem de kırsal nüfusun bir bölümü arasında çok yaygın olduğunu göstermektedir. Ayrıca, bir sonraki bölümde tartışılacağı gibi, ne İslamiyetin faize getirdiği yasaklamaların ne de bankacılık kurumlarının yokluğunun, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı toplumunda kredi ilişkilerinin genişlemesine engel oluşturmadığı anlaşılmaktadır.[58]

Üçüncü olarak, çoğunluğu 15. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın ortalarına kadarki dönemde hazırlanan vilayet kanunnamelerinde, merkezi devletin hangi faaliyetleri hangi miktarlarda vergilendirileceğine ilişkin olarak, her vilayet için ayrı ayrı ve uzun listeler hazırladığı görülüyor.[59] Bu kanunnameler sadece vergilerin miktarları ve kapsamı hakkında bilgi sunmakla kalmıyor, kent ile kır arasında güçlü bağları olan ve piyasalara yönelmiş bir ekonominin varlığını doğruluyor. Zanaatkârlar ve tüccarların yanısıra köylüler ve göçerlerden de sık sık, küçük miktarlarda ve nakit olarak vergi toplandığına da işaret ediyor[60] (bkz. Ek 1).

Para kullanımının kırsal ekonomiye ne ölçüde girdiğini gösteren bir diğer kaynak da 16. yüzyılda devletin gelir kaynaklarını ayrıntılı olarak saptamak amacıyla hazırlanan tahrir defterleridir.[61] Devlet kırsal nüfustan hem ayni hem de nakit olarak vergi toplamaktaydı. Bunların içinde en önemlisi ayni olarak toplanan öşürdü. Miktarları nakit olarak belirlenen vergiler arasında birinci sırayı, her baharda her haneden işlenen toprağın miktarına göre alınan çift resmi ve onun çeşitli biçimleri alıyordu. Kanunnamelerde Osmanlı öncesi dönemden kalan çeşitli yükümlülükler de akçeye dönüştürülmüştü. Bunların yanısıra, yerleşik köylülerden ve göçerlerden, resm-i ağnam (hayvan vergisi) ve resm-i kovan'dan, sebze ve meyva bahçelerine, yerel pazarlardaki işlemlere kadar pek çok mal ve faaliyet için küçük vergiler toplanmaktaydı. Bu vergilerin neredeyse tümü akçe cinsinden ifade ediliyordu.[62] Miktarı nakit olarak belirlenen bir di-

---

58 Bkz. Bölüm 5, s. 85-90.

59 Bu kanunların bir derlemesi için bkz. Barkan, *Zirai Ekonomi;* ve son yıllarda, Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri.*

60 Göçerlerin vergi yükümlülükleri ve yerel piyasalara katılımı konusunda ayrıca bkz. R. S. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington, 1983, s. 51-103.

61 Mali amaçlı bu tahrirlerin en ayrıntılı örnekleri Anadolu'da Bursa ve Balkanlar'da Sirem'e aittir. Bkz. Ö. L. Barkan ve E. Meriçli (der.), *Hüdavendigar Livası, Tahrir Defterleri I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988; ve McGowan, *Sirem Sancağı.*

62 Kırsal nüfusun bu yükümlülüklerini, Halil İnalcık aynı kanunnamelere dayanarak incelemişti; İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu", s. 575-608; Anadolu için ayrıca bkz. Faroqhi, "Rural Society"; Balkanlar'daki benzer yükümlülükleri inceleyen çalışmalar için, bkz. McGowan, *Sirem Sancağı;* ve H. W. Jr. Lowry, "Changes

ğer vergi de kentli veya kırsal her gayrimüslim haneden mültezimler tarafından toplanan cizyeydi. 15. yüzyılın sonlarına doğru, Balkanlar ve Anadolu'da hane başına toplanan cizye miktarı, bölgesine göre 40 ile 80 akçe arasında değişmekteydi. Hane başına ortalama, 53 akçe ya da bir altın kadardı.[63]

Ancak bu vergilerin tümünün de nakit olarak toplandığını söylenemez. Sipahiye nakit olarak verilmesi gereken vergilerin bir kısmı büyük olasılıkla ayni olarak ödenmekteydi. Köyde yaşayan sipahi, ayni olarak topladığı vergilerin bir bölümünü nakde çevirmek ve sefer için hazırlamakla yükümlü olduğu askerlerin çeşitli gereksinimlerini sağlamak üzere yerel pazarları kullanıyordu. Böylece, 16. yüzyıl boyunca nüfus yoğunluğunun artması, sadece kentlerdeki mübadele ilişkilerinin yoğunluğunu artırmakla kalmamış, kırsal nüfusun önemli bir bölümünü de para ekonomisinin içine çekmiştir.

Balkanlar ve Anadolu'nun bu bakımdan bir istisna oluşturdukları söylenemez. Fernand Braudel'in işaret ettiği gibi, piyasaların ve paranın nüfusun daha büyük bir bölümü tarafından ve daha sık kullanılması eğilimi, 16. yüzyılda Akdeniz'in batısı için de geçerliydi.[64] Ancak, Akdeniz'in batısındaki gelişmelerin tarihçilerin bir hayli ilgisini çekmesine ve ayrıntılı incelenmiş olmasına karşın, aynı eğilimin Doğu Akdeniz bölgesindeki iktisadi, toplumsal ve kültürel boyutlarının henüz yeterince araştırıldığı söylenemez.

---

in Fifteenth-century Ottoman Peasant Taxation: A Case Study of Radilofo (Radolibos)", A. Bryer ve H. Lowry (ed.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* içinde, University of Birmingham and Dumbarton Oaks, Washington D.C., 1986, s. 23-37.

63 Ö. L. Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları", *Türk Tarih Kurumu, Belgeler* 1 (1964), s. 17-27.

64 Braudel, *Mediterranean World,* c. I, s. 355-461.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KREDİ VE FİNANS

İslam dininin faizi yasaklamış olmasının kredi ilişkilerinin gelişmesini önlediği, ya da en azından önünde ciddi bir engel oluşturduğu sık sık öne sürülür. Ayrıca, mevduat bankacılığının olmayışı da dışarıdan bakan pek çok gözlemciyi İslam toplumlarında finans kurumlarının ve finans araçların varolmadığı sonucuna götürmüştür. Tefeciliğe karşı dini nedenlerden kaynaklanan bir yasaklamanın ortaçağda Akdeniz'in çevresinde hem İslam hem de Hıristiyan dünyasında egemen olduğu doğrudur.[1] Ancak, faiz ve tefecilik ya da Arapça deyimiyle *riba*, Kuran'da ve daha sonraki İslam yazınında şiddetle eleştirildiği halde, daha sonra Avrupa'da olduğu gibi, ortaçağ İslam hukuku içinde de, bu yasakların etrafından dolaşmanın çeşitli yolları keşfedilmişti. Esas olarak "çifte satış" modeli üzerine inşa edilen çeşitli hukuk oyunları, uzman hukukçular tarafından fazla hararetli olarak benimsenmese de, hiç olmazsa İslam hukukuna aykırı bulunmamıştı.[2] Bu nedenle, ticari işlemlerde faiz kullanımının önünde aşılması mümkün olmayan engeller bulunmuyordu.

Ancak, ortaçağ İslam dünyasında bu seçenek kullanılmamıştır. Onun yerine, faizli kredi işlevini görecek başka yöntemler ya da araçlar geliştirilmiş, böylece faizli borçlanmaya gerek kalmamıştır. Tümü de İslam dini tarafından kabul edilen bu yöntemler içinde mudârebe gibi iş ortaklıkları ile kredi düzenlemeleri, borç transferleri ve kredi mektupları en önde geliyordu. Bu alternatif yöntem ve araçlar toplumsal olarak daha kabul edilir

---

1 Faiz üzerine klasik İslam düşüncesini inceleyen, yakın zamanlarda yapılmış bir çalışma için bkz. N. A. Saleh, *Unlawful Gain and Legitimate Profit in Islamic Law: Riba, Gharar and Islamic Banking,* Cambridge University Press, 1988, s. 9-32.

2 Çifte satış modeli için bkz. aşağıda s. 87.

ve daha etkili görüldükleri için, faizli borçlar yerine yaygın olarak bunlar tercih edilmiştir.[3]

Ortaçağ İslam toplumları böylece İslam hukukunun özelliklerini de dikkate alarak oldukça ileri finans araçları ve kurumları geliştirdiler. 12. ve hatta 13. yüzyıllarda, Doğu Akdeniz'deki kredi ve finans kurumları Batı ve Güney Avrupa'dakilerden daha ileriydi. İslam toplumlarının sikke ve para sistemleri de ortaçağ boyunca Akdeniz'in karşı tarafindaki toplumlarla etkileşimi sürdürmüştür.

Osmanlı kredi ve finans kurumları, 17. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa'daki gelişmelerden pek etkilenmeden İslam geleneği içinde kaldılar. İslam'ın faiz yasaklarına karşın, Osmanlı kentlerinin içinde ve yakın çevresinde yoğun kredi ağları gelişti. Diğer İslam toplumlarında rağbet gören İslam iş ortaklıkları, Osmanlı toplumunda da yaygın olarak kullanıldı. Osmanlı devleti de, diğer İslam devletlerinde olduğu gibi, hem vergi toplamak hem de kısa vadeli borçlanmak amacıyla iltizam sistemini kullandı. Ancak, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile bütünleşmesi süreci ilerledikçe, Avrupa'nın hem özel hem de kamusal finans kurumlarının etkisi artmaya başladı. Bu bölümde Osmanlı kredi ve finans kurumlarının 17. yüzyıl sonlarına kadarki evrimini inceleyeceğiz. Daha sonraki gelişmeleri ise kitabın 12. ve 13. bölümlerinde ele alacağız.

KREDİ

Ne İslam dininin faize getirdiği yasaklamalar ne de Avrupa'dakine benzeyen türden bankacılık kurumlarının yokluğu Osmanlı toplumunda kredi ilişkilerinin yaygınlaşmasını engelleyebilmiştir. Osmanlı mahkeme kayıtlarına dayanan araştırmalarında Ronald Jennings, 16. yüzyılda Anadolu'da Kayseri, Karaman, Amasya ve Trabzon gibi kentlerde ve çevrelerinde, borç verenlerle alanlar arasında çok yoğun ilişki ağlarının geliştiğini göstermiştir. İncelediği yirmi yıllık dönemde Jennings, borç-alacak ilişkilerindeki anlaşmazlıklar nedeniyle bu kentlerin mahkemeleri önüne gelen binlerce dava ile karşılaşmıştır. Bu kayıtlarda her aile içinde birden fazla üyenin ve pek çok kadının, ailenin diğer bireylerine ve dışarıdan kimselere

---

3 Ortaçağ İslam toplumlarında kredi ilişkilerinin gelişimi üzerine yapılan en önemli çalışma, A. L. Udovitch'in *Partnership and Profit* (Princeton University Press, 1970) başlıklı yapıtıdır. Ayrıca bkz. A. L. Udovitch, "Bankers without Banks: Commerce, Banking and Society in the Islamic World of the Middle Ages", *Princeton Near East Papers*, No. 30, Princeton University, 1981. Kapitalizm öncesi finans sistemleri hakkında karşılaştırmalı bir çalışma için, bkz. R. W. Goldsmith, *Premodern Financial Systems, A Historical Comparative Study*, Cambridge University Press, 1987. Ancak yazarının da belirttiği gibi, bu kitapta Osmanlı finans kurumları hakkında fazla bir şey söylenememektedir. Bkz. *age.*, 6. Bölüm, s. 80-93.

borç verdikleri veya borç aldıkları görülmektedir. Söz konusu mahkeme kayıtları, kent nüfusunun her kesiminde ve kırsal nüfus arasında bile kredi ilişkilerinin yaygın olduğu konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmayacak kadar açık ve kesin bir tablo sunmaktadır. Borç-alacak ilişkilerinin büyük çoğunluğu küçük ölçekliydi. Hem mahkemenin hem de ulemanın onayı ile, kredilere düzenli olarak faiz uygulanmaktaydı. Mahkeme önüne gelen kişiler, faiz uygulamasını gizlemek veya hukuki engellemeleri aşmak için herhangi bir oyuna başvurmak zorunda hissetmiyorlardı. Yıllık faiz oranları yüzde 10 ile 20 arasında değişmekteydi.[4]

Mahkeme kayıtlarından borç verilen fonlarda bir darlık yaşanmadığı ve fonların az sayıda sarrafın tekelinde olmadığı anlaşılmaktadır. Bu kasaba ve kentlerde yaşayan Hıristiyanlar ve Yahudiler kadar, Müslümanların da borç verdikleri görülmektedir. Yine bu kayıtlarda daha sonraki dönemde, 17. yüzyılın sonlarına kadar gayrimüslimlerin kredi piyasalarının denetimini ellerine geçireceklerine ilişkin belirtilere pek rastlanmamaktadır. Kısacası ticari zihniyetin ve kâr amacının sadece çarşıdaki esnafa değil, Osmanlı askeri sınıfı, ulema ve kırlardaki toprak sahipleri dahil, toplumun hemen her kesimine nüfuz ettiği anlaşılmaktadır.[5]

Haim Gerber de 17. yüzyıl Bursa mahkeme arşivlerinde benzeri kayıtları incelemiştir. Jennings'in incelediği kasaba ve kentlerle karşılaştırıldığında, Bursa uzun mesafeli ticaret yolları üzerinde kurulmuş daha büyük ve daha ticarileşmiş bir kentti. İpek ticareti ve sanayiinde uzmanlaşmaktaydı. Bursa'da da kredinin kentin en yoksul kesimleri dahil, her kesim tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, Bursa'daki kredi ilişkileri Anadolu'daki diğer merkezlerden farklı kimi özellikler de göstermekteydi. Bursa'da verilen borçların daha büyük olduğu, devreye diğer kasaba ve kentlerde oturan insanların da girdiği görülmektedir. Mahkeme kayıtlarındaki borç anlaşmaları, katılımcıların faiz yasaklamalarını aş-

4 R. C. Jennings, "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16 (1973), s. 168-216. Oysa örneğin ortaçağda Mısır ve Suriye'de, kredi piyasalarına büyük ölçekli tefeciler egemendi. Goitein, *A Mediterranean Society*, c. I: *Economic Foundations*, s. 169-185; ve I. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge University Press, 1967, s. 120-121.

5 B. Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York University Press, 1988, s. 146-185; ve A. Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge University Press, 1989. Ayrıca 15. yüzyılda Bursa'nın durumu için, bkz. H. İnalcık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler"; 16. yüzyılda Ankara için, bkz. H. Ongan, *Ankara'nın İki Numaralı Şeriye Sicili*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1974.

mak için sık sık basit oyun ya da düzenlemelere başvurduklarını göstermektedir. Yün ya da kumaş satımı oldukça sık kullanılan bir yöntemdi. Bu düzenlemede borçlanan kişi aldığı miktarın yanısıra, fiyatı kararlaştırılan faiz miktarına eşit kabul edilen bir parça yün veya kumaşı da satın alıyor gözükmekteydi. Borç geri ödenirken kumaşın ödemesi de yapılmaktaydı.[6]

Bursa'da gözlemlenen bir diğer fark da, tüm kredi ilişkilerine egemen olmasalar da toplam hacim içinde önemli bir paya sahip olan, büyük sarrafların varlığıydı. Bu kişilerin servetlerinin büyüklüğünü mahkeme kayıtlarındaki tereke defterlerinden izlemek mümkündür. Ölen kişilerin mirasçıları arasında bir anlaşmazlık olduğunda, mahkemeye başvurulur ve mahkeme ölen kişinin mal varlığını ayrıntılı olarak saptardı. Tereke defterleri, özellikle büyük sarrafların çok sayıda kişiden büyük miktarlarda alacakları olduğunu, toplam mal varlıklarının da yüzbinlerce ve hatta milyonlarca akçe ile ölçüldüğünü göstermektedir. Zaten 17. yüzyılda, Bursa ve Edirne gibi büyük kentlerde en büyük servetler, mal varlıklarının büyük bir bölümünü faizle borç olarak veren kişilerin elindeydi. Edirne'de yüksek düzey bürokratlar da borç vermekteydiler.[7] Gerber Bursa'daki kredi işlemlerinin hacminin 15. yüzyılın sonuyla 17. yüzyıl arasında büyük bir artış gösterdiğine de dikkati çekmektedir.[8]

İstanbul'da ise sadece özel kişilere değil devlete de kısa vadeli borç verebilen Rumlar ve Yahudiler kentin en büyük sarrafları arasındaydılar. İltizam müzayedelerinde de en büyük oyuncular bu sarraflar olurdu. Aralarında Paleologos, Kantakuzenos, Halkokondiles ve tanınmış diğer Bizans ailelerinin üyeleri yer almaktaydı. İspanya'yı terk etmek zorunda kalan bir Yahudi aileden olan Don Jozef Nassi ise 1552 yılında İstanbul'a gelmişti.

6 H. Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University, Kudüs, 1988, s. 127-147. Akçenin istikrarını kaybettiği ve gümüş içertiğinin dalgalanmaya başladığı 17. yüzyılda, sık sık yerel mahkemeler önüne gelen ilginç bir konu da borçların anlaşmanın yapıldığı zamanki akçelerle mi yoksa ödeme günündeki akçelerle mi ödeneceğine ilişkindi. Mahkemeler bu konuda farklı kararlar veriyordu. Jennings, "Loans and Credit", s. 173; ve Gerber, *Economy and Society*, s. 128-129.

7 16. ve 17. yüzyıllarda Edirne'de ölen yüksek düzey bürokratların terekelerinden ve alacaklarından örnekler için bkz. Ö. L. Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1546-1659)", *Belgeler* 3 (1966), s. 31-46. 1640'a kadar Bursa terekeleri için, bkz. H. Özdeğer, *Bursa Şehri Tereke Defterleri.* Ayrıca, 15. ve 16. yüzyıllarda Bursa'daki büyük sarrafların servetleri için bkz. H. İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History* 29 (1969), s. 108-109.

8 6. ve 7. bölümlerde tartışılan gelişmelerin ışığında, bu sıçramayı olağan karşılamak gerekir. Ayrıca bkz. İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları", s. 51-75.

Daha sonraki başdöndürücü yükselişini Kanuni'nin oğlu Şehzade Selim'e finans alanında sağladığı hizmetlere borçluydu. Don Jozef Nassi İstanbul'dan Lehistan ve Fransa krallarına büyük miktarlarda borç verebiliyordu. Pek çok Osmanlı bürokratı da bu işlemleri cazip bir yatırım alanı gibi görerek paralarını kendisine teslim etmekteydi. Portekizli Yahudi Marrano ailelerinden gelen Alvaro Mendes de 1588 yılında 850 bin dükaya ulaştığı söylenen servetiyle İstanbul'a yerleşti ve kısa zamanda Don Jozef Nassi'nin ayrıcalıklarına kavuştu. Bankacılık ve ticaret işlemleri bu ailenin faaliyetlerinin de merkezini oluşturuyordu. Bu faaliyetler Avrupa'nın önde gelen merkezlerinde oluşturulan bir temsilciler ağı aracılığıyla yürütülmekteydi. Ancak, uzun mesafeli ticaret ve finans alanındaki Yahudi etkinliği 17. yüzyılda bir hayli geriledi.[9]

Son dönemde yapılan ilginç bir çalışmada Bogdan Murgescu, Eflak ve Boğdan'ın yarı özerk prenslikleriyle Edirne ve İstanbul'un kredi piyasaları arasındaki bağlantıları incelemektedir. Eflak ve Boğdan prenslikleri 17. yüzyılın sonlarına doğru, İstanbul'dan talep edilen ve miktarları gitgide artan yıllık vergileri ödeyemez duruma gelmişlerdi. Bu nedenle Edirne ve İstanbul kredi piyasalarında büyük miktarlarda borç almaya başladılar. Prens Konstantin Brancoveanu adına tutulan hesap defterleri, 1694-1703 arasında bu iki kentteki alacaklılara ödenen borç miktarının 1 milyon Hollanda talerine ya da 400.000 Venedik dükasına ulaştığını göstermektedir. Bu ödemelerin yaklaşık yarısı, çok sayıda Müslüman alacaklıya yapılmıştı. Bu fonların bir bölümünün İstanbul ve Edirne esnafina ait olduğu ve lonca yöneticileri tarafindan işletildiği anlaşılmaktadır. Rum ve Yahudi alacaklılara yapılan ödemeler de toplamın yüzde 40'ına ulaşmaktaydı. Kredi işlemlerinde faiz oranları çoğunlukla aylık olarak saptanmakta ve yüzde 2 ile 2,5 arasında değişmekteydi.[10]

İstanbul'da ve Anadolu'daki merkezlerde önemli miktarlarda borç veren bir diğer kesim de para vakıflarıydı. Para vakıfları, nakitle kurulan ve

9 H. İnalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", İnalcık ve Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, s. 209-215; İnalcık, "Jews in the Ottoman Economy and Finances, 1450-1500", C. E. Bosworth, C. Issawi, R. Savory ve A. L. Udovitch (ed.), *The Islamic World from Classical to Modern Times, Essays in Honor of Bernard Lewis* içinde, The Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1989, s. 513-33. Yahudi sarrafların İstanbul, Edirne, Bursa ve diğer yerlerdeki faaliyetlerini gösteren arşiv belgeleri için bkz. N. Sevgen, "Nasıl Sömürüldük: Sarraflar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 14-24 (1968-69).

10 B. Murgescu, "Romanian Information Regarding the Ottoman Capital Market: Prince Constantin Brancoveanu's Debt Payments (1694-1703)", *Toplum ve Ekonomi*, 10 (1997), s. 39-51.

borç vererek sağladıkları faiz geliriyle amaçladıkları faaliyetleri yerine getirmeye çalışan kuruluşlardı. Para vakıflarının faaliyetleri 15. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı mahkemeleri tarafından onaylanmaya başlamıştı. 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, para vakıfları Anadolu ve Balkanlar'da bir hayli yayılmıştı. Jennings ve Gerber'in Anadolu kent ve kasabaları için sözünü ettikleri örneklerin yanısıra, 1570'te İstanbul'da faaliyet gösteren vakıflar için hazırlanan bir envanterden de para vakıflarının ne kadar yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışma İstanbul'daki para vakıflarının o dönemde yılda yüzde 10 düzeyinde sabit faizle borç verdiğini de göstermektedir.[11]

Son yıllarda Murat Çizakça da 16. yüzyıldan 18. yüzyılın sonuna kadar Bursa'da faaliyet gösteren para vakıfları üzerine ayrıntılı bir çalışma yapmıştır. Bu araştırma, para vakıflarının çoğunlukla hane halklarına ve küçük iş sahiplerine küçük miktarlarda borç verdiklerini, bu fonların büyük bir bölümünün tüketim amaçlı olarak kullanıldığını göstermektedir. Çizakça'nın bulguları para vakıflarının yaygın olarak faaliyet gösterdiğine, örneğin 18. yüzyılın herhangi bir anında, Bursa kent nüfusunun yaklaşık yüzde 10'u kadar geniş bir kesimin para vakıflarından kredi kullanmakta olduğuna işaret etmektedir.[12]

16. yüzyıldan 18. yüzyılın sonlarına kadar, Bursa'daki para vakıflarının verdikleri borçlarda faiz oranları çoğunlukla yüzde 11 ile 13 arasında kalmıştır.[13] Oysa, aynı dönemde kredi piyasalarında daha yüksek faiz oranları uygulanmaktaydı. 18. yüzyılda güçlenen ilginç bir eğilim de vakıfların ellerindeki nakit kaynakların önemli bir bölümünü mütevelli heyeti üyelerine borç olarak vermesidir. Mütevelli heyeti üyeleri bu fonları daha yüksek faiz oranlarıyla İstanbul'daki büyük sarraflara devretmekte ve böylece vakıf fonlarından kişisel kazanç sağlamaktaydılar. İstanbul'daki sarraflar ise topladıkları fonları büyük ölçekli girişimlerin, özellikle de uzun mesafeli ticaret ile iltizam sürecinin finansmanında kullanıyorlardı.[14]

16. yüzyılda Osmanlı uleması arasında para vakıflarının faaliyetlerinin

11 Ö. L. Barkan ve E. H. Ayverdi, *İstanbul Vakıflar Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli*, İstanbul, 1970.

12 M. Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 38 (1995), s. 335-336.

13 *Age.*, s. 331.

14 M. Çizakça, *A Comparative Evolution of Business Partnerships, The Islamic World and Europe with Specific Reference to the Ottoman Archives*, E. J. Brill, Leiden, 1996, s. 131-134. Çizakça para vakıflarının yüzde 20'sinin bir yüzyıldan fazla yaşayabildiğine de dikkati çekmektedir. Ancak diğer tür vakıfların varlıklarını ne kadar sürdürebildikleri konusunda ayrıntılı veriler olmadığı için, bu oranın yüksek mi düşük mü olduğuna karar vermek kolay değildir.

meşru olup olmadığı üzerine canlı bir tartışma başladı. Vakıfların mal varlıklarının sadece gayrimenkul ve benzeri değerlerden oluşması gerektiğini ve para vakıflarının faaliyetlerinin İslam'ın faize getirdiği yasaklamalarla çeliştiğini düşünenler, para vakıflarına karşı çıkıyorlardı. Ancak, ulemanın çoğunluğu pragmatik tutumlarını ısrarla sürdürdüler ve sonunda İslam toplumu için yararlı olan birşeyin İslam için de yararlı olacağı görüşü galip geldi. Bu hararetli tartışmalar sırasında dönemin şeyhülislamı Ebussuud Efendi de faizle borç para vermedikleri takdirde pek çok vakfin çökeceğini, bunun da İslam toplumuna zarar vereceğini söyleyerek, para vakıflarının faaliyetlerini tamamen pratik açıdan savunmuştu.[15]

Para vakıflarının imparatorluğun Arap vilayetlerinde ne ölçüde yayıldığı hakkındaki bilgilerimiz fazla ayrıntılı değildir. Önceleri tarihçiler, faizli kredi uygulamalarının Anadolu'daki kadar kolaylıkla kabul görmediği Arap vilayetlerinde, para vakıflarının faaliyet göstermediklerini ileri sürmekteydiler. Oysa son dönemde para vakıflarının Halep'te de faaliyet gösterdikleri belgelenmiştir. Gelecekteki araştırmalar hiç olmazsa Suriye'nin diğer kentlerinde de para vakıflarına ilişkin örnekler bulabilirler. Ancak, bir yanda Anadolu ve Balkanlar ile öte yanda imparatorluğun Arap vilayetleri arasında, faizli kredi uygulamalarının ve para vakıflarının kabul edilişleri ve yaygınlıkları konusunda nitel bir farklılık olduğunu teslim etmek gerekiyor. Nitekim Suriye'deki mahkeme kayıtları üzerinde çalışan tarihçi Abdülkerim Refik 16. yüzyılda faizsiz borç adedinin faizlilerden çok daha yüksek olduğunu, yerel mahkemelerin faizli borçları isteksizlikle ve ancak İstanbul'dan padişah talimat yollarsa kabul edebildiklerini belirtmektedir. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde, Suriye'de de kent ve kırdaki kredi ilişkilerine faizli uygulamaların egemen olduğunu biliyoruz.[16]

İŞ ORTAKLIKLARI

Ortaçağ İslam dünyasında faizli ticari kredilere karşı aşılamayacak engeller bulunmadığını daha önce belirtmiştik. Yine de bu seçenek yeterince gelişememiştir. Onun yerine faizli kredilerle aynı işlevi gören ve bu ne-

15 J. E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies* 10 (1979), s. 289-308; ayrıca S. Faroqhi, "Crisis and Change, 1590-1699", H. İnalcık ve D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, s. 490-492.

16 Mandaville, "Usurious Piety", s. 308; Masters, *The Origins*, s. 162; ve Çizakça, "Cash Waqfs", s. 313; ayrıca N. Çağatay, "Riba and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire", *Studia Islamica* 32 (1970), s. 53-68; A. Rafeq, "City and Countryside in a Traditional Setting, The Case of Damascus in the First Quarter of the Eighteenth Century", T. Philipp (ed.), *The Syrian Land in the 18th and 19th Century* içinde, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1992, s. 323-329.

denle faizli kredileri gereksiz kılan başka ticari düzenlemeler geliştirilmiştir. Bunların en başında İslam dini tarafindan onaylanan mudârebe ve diğer iş ortaklıkları, kredi düzenlemeleri, borç transferleri ve kredi mektupları gelmektedir. Böylece İslam toplumlarında uzun mesafeli ticaretin finansmanı, faizli krediler yoluyla değil, ayrıntıları taşınan riskin ve değişik ortaklar tarafindan sağlanan kaynakların niteliğine bağlı olarak değişen iş ortaklıkları yoluyla sağlanmıştır.

Osmanlı tüccarları da İslam dünyasında klasik dönemden beri uygulanmakta olan iş ortaklıkları biçimlerini kullanmışlardır.[17] Uzun mesafeli ticaretin finansmanında ve diğer girişimlerde en çok başvurulan yöntem, klasik İslam'ın mudârebe adı verilen ortaklık türüydü. Bu biçimde yatırımcı, sermayesini veya ticarete konu olacak malını, bu malı sattıktan sonra ana sermayeyi geri getirecek olan bir temsilciye teslim etmekteydi. Gerçekleşen kârlar yatırımcı ile temsilci arasında daha önceden kararlaştırılan biçimde paylaşılmaktaydı. Eğer yolculuk sırasında veya iş girişiminin özelliklerinden kaynaklanan biçimde, sermayenin tümü veya bir bölümü yitirilirse, bu zararı yatırımcı karşılamaktaydı. Temsilcinin sorumluluğu kendi zaman ve emeğiyle sınırlıydı.[18] Osmanlılar mudârebenin yanısıra ve daha sınırlı ölçülerde müfâvaza adı verilen iş ortaklığını da kullanmışlardır. İslamın Hanefi okulu içinde gelişen bu ortaklık türünde, ortaklar sermaye, emek, kâr ve sorumluluk açısından eşit kabul ediliyorlardı. Bununla ilişkili müşâreke ya da inan düzenlemesinde ise, ortaklar en baştan değişik miktarları yatırabildikleri gibi, kârı da daha önceden belirlenen ve eşit olması gerekmeyen oranlarda paylaşabiliyorlardı.

15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar İstanbul ve Anadolu'daki ticari anlaşmazlıkları ve çözümlenmelerine ilişkin mahkeme kayıtları, Osmanlı hukukçularının ortaçağ İslam hukukçularının öğretilerini gayet iyi bildiklerini ve bu iş ortaklarından kaynaklanan anlaşmazlıklarda genellikle klasik İslami ilkelerini uyguladıklarını gösteriyor. Yüzyıllar içinde kimi yeniliklerin gerçekleştiği de anlaşılıyor. Örneğin, mudârebe ile parça başına iş (*putting out*) süreçlerinin yaratıcılıkla birleştirilebildiklerini görüyoruz. Ancak bir bütün olarak bakıldığında, yüzlerce iş ortaklığıyla ilgili mahkeme ka-

---

17 Udovitch, *Partnership and Profit*, s. 170-217; ve Çizakça, *A Comparative Evolution*, s. 66-76.

18 Özünde, mudârebenin Avrupa'daki *commenda*'dan farkı yoktur. *Commenda*nın Avrupa'ya İslam toplumlarından gelip gelmediği tartışma konusudur. Bkz. A. L. Udovitch, "At the Origins of the Western Commenda: Islam, Israel, Byzantium", *Speculum* 37 (1962), s. 198-207; ve E. Ashtor, "Banking Instruments between the Muslim East and the Christian West", *Journal of European Economic History*, 1 (1972), s. 553-573; ve Çizakça, *A Comparative Evolution*, s. 10-32

yıtları klasik İslam'ın iş ortaklığı biçimlerinin, ufak tefek değişikliklerle birlikte, 19. yüzyıla kadar uygulanmaya devam ettiğini göstermektedir. Çizakça, bu alandaki dönüşümlerin çok sınırlı kalmasının en önemli nedeni olarak, ekonomide küçük ölçekli işletmeler egemenliğinin sürmesini görmektedir.[19]

Uzun mesafeli ticaretin finansmanında önemli bir araç da süfteceler, poliçeler ya da kredi mektuplarıydı. Süftecelerin temel amacı uzun mesafeli ticareti ve fonların bir bölgeden diğerine akışını kolaylaştırmaktı. Bir kentte alacağı olan kişi, süftece sayesinde alacağını bir başka kentte tahsil edebilmekteydi. Avrupa'daki poliçe uygulamasında, bir para birimiyle yapılan ilk ödemenin karşılığı bir başka ülkede farklı bir para birimiyle ödenmekteydi. Oysa bize ortaçağda Mısır'daki ticari uygulamalar hakkında çok ayrıntılı bilgiler sağlayan Genize belgeleri, süftecelerde geri ödemenin hep aynı para birimi üzerinden yapıldığına işaret ediyor. İslam toplumlarında süfteceler nakit kadar sağlam kabul edilmekteydiler. Yanlarında süftece taşıyanlar, varış noktalarında kendilerine ödemenin hemen ve nakit olarak yapılacağını biliyorlardı. Gecikmeler ortaya çıktığında, devlet katı cezalar uygulamaktaydı. Süfteceler Osmanlı İmparatorluğu içinde Anadolu, Ege Adaları, Kırım, Suriye ve Mısır'da, ayrıca İran'la ticari ilişkilerde yaygın olarak kullanılmıştır. 15. ve 16. yüzyıl Bursa mahkeme kayıtları süftecelerin çok yaygın olduğuna işaret ediyor. Yerel kadılar süftecelerle ilgili olarak ortaya çıkan anlaşmazlıklara hemen müdahale ediyorlardı.[20] Bir diğer kredi mektubu türü de yazılı talimatla uzak bir kaynaktan ödeme yapılmasına olanak sağlayan havaleydi. Havaleler büyük miktarlarda nakdin taşınmasından doğacak tehlikelere ve gecikmelere karşı hem özel işlemlerde hem de devlet işlemlerinde tercih edilmekteydi.[21]

DEVLET MALİYESİ VE DEVLETE VERİLEN BORÇLAR

Avrupa'da ortaçağın sonlarına gelindiğinde, krallar, prensler ve devletler, bankerlerin olağan müşterileri arasına girmişlerdi. İslam toplumlarında ise hükümdarlara ve devlet hazinelerine borç verme işlemleri daha

---

19 Çizakça, *A Comparative Evolution*, s. 65-85 ve 126-131; ayrıca Çizakça, "Financing Silk Trade in the Ottoman Empire: 16th-18th Centuries" Simonett Cavaciocchi (ed.) *La Seta in Europa secc. XIII-XX*, içinde, Le Monier, Prato, 1993, s. 711-723.

20 Udovitch, *Partnership and Profit*, s. 268-269; Ashtor, "Banking Instruments", s. 554-562; ve H. Sahillioğlu, "Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak 'Kitabü'l-Kadı' ve 'Süftece'ler", O. Okyar ve H. Ü. Nalbandoğlu (ed.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1975, s. 103-144.

21 İnalcık havalenin devlet işlemlerinde kullanıldığını vurguluyor. H. İnalcık, "Hawale", *Encyclopedia of Islam*, 2. bas., E. J. Brill, Leiden-New York.

farklı yürütülmüş, bu alanda yaygın olarak iltizam sistemi kullanılmıştı. İltizam sisteminde, sermayeleri olan bireyler devlete peşin nakit ödeme karşılığında, belirli bir bölgenin ya da kaynağın vergilerini toplama imtiyazını elde etmekteydiler. İltizam sistemi Akdeniz'den Hint Okyanusu'na kadar tüm İslam devletlerinde, ortaçağdan 19. ve 20. yüzyıla kadar vergi toplamanın en yaygın biçimi olarak kullanılmıştır.

Osmanlılar iltizam düzenini 17. yüzyılın sonlarına kadar ufak tefek değişiklerle sürdürdüler.[22] Ancak 15. ve 16. yüzyıllarda devletin vergi gelirlerinin sadece sınırlı bir bölümü iltizam düzeni çerçevesinde tahsil edilmekteydi. Vergi gelirlerinin en büyük bölümü timar düzeni çerçevesinde sipahiler tarafından tarım üreticilerinden yerel ve ayni olarak toplanıyordu. Sipahiler bu kaynaklarla belirli sayıda askeri silahlandırıp eğittikten sonra sefer zamanında orduya katılıyorlardı.

Timar düzeninin para kullanımı ve devlet maliyesi açısından önemli sonuçları vardı. Her şeyden önce, timar düzeninde vergilcr yerel olarak toplanmakta ve yerel olarak harcanmaktaydı. Vergi gelirlerinin önemli bir bölümü merkez hazinesine girmiyordu. Timar düzeninde sipahiler ayni olarak topladıkları vergileri nakde çevirerek çeşitli harcamalar yapmak zorunda oldukları için, yaşadıkları köylerin ve diğer kırsal toplulukların piyasaya en fazla yönelen ve en fazla para kullanan üyeleriydiler.

16. yüzyılın ikinci yarısına kadar fetihlerin sağladığı ek gelirler sayesinde devlet maliyesi oldukça güçlüydü. Devlet henüz büyük ve uzun vadeli bir borçlu olarak finans piyasalarına girmemişti. Yüzyılın ikinci yarısında ise devletin kısa dönemli borçlanma örneklerine rastlamaktayız. Bu borçları, yüksek bürokratlara ve şehzadelere de borç veren ve onların fonlarını işleten Yahudi bankerler sağlıyordu. Bu kişiler devlet erkânına sağladıkları mali hizmetler sayesinde, devletin en büyük iltizam müzayedelerine de imtiyazlı bir konumda katılmakta, en cazip mukataaları işletme hakkını satın almaktaydılar.[23]

16. yüzyılın sonlarına doğru mali güçlüklerin artmasıyla birlikte devlet, padişahtan, vezirlerden ve yüksek düzey bürokratlardan borç almaya başladı. Osmanlı ordusunun Macaristan'daki seferleri üzerine ayrıntılı bir çalışma hazırlayan Caroline Finkel, kişilerden alınan borçların yüzbinlerce akçeden milyonlarca akçeye kadar ulaştığını göstermektedir. Bu dönemde devletin borçlarını geri ödeme olasılığı hâlâ oldukça yüksekti. Böylece

---

22 Osmanlı mali bürokrasisi ile devletin vergilendirme ve vergi toplama yöntemleri üzerine bir çalışma için bkz. L. T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy, Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1550-1660*, E. J. Brill, Leiden, 1996.

23 H. İnalcık ve "The Ottoman State: Economy and Society", s. 212-214.

yüksek düzey bürokratlar biriktirdikleri sermayeyi kendi kariyerlerine de yarar sağlayacak biçimde değerlendirmiş oluyorlardı. Alınan borçlarla askerlere ödemeleri yapılabiliyor, ayaklanmalar önleniyordu. Devletten faiz geliri sağlamasalar bile, yüksek düzey bürokratların verdikleri borçlar sayesinde kendilerine büyük olanaklar sağlamış olan düzendeki konumlarını korudukları, hatta güçlendirdikleri söylenebilir.[24]

Savaş teknolojisindeki değişiklikler nedeniyle merkezde daha büyük ve daimi ordular oluşturma gereği ortaya çıkınca, timar düzeni hem askeri hem de mali önemini yitirmeye başladı. Böylece devletin tarımsal artığın daha büyük bir bölümünü merkezde toplaması yönündeki baskılar da arttı. 16. yüzyılın sonlarına doğru devlet, timar düzenini terk ederek iltizama geçmeye başladı. Mukataa adı verilen birimlerden belirli süreler için vergi toplama imtiyazı müzayede yoluyla satılmaya başlandı. Bu önemli dönüşümün kırlarda ve kasabalarda para kullanım eğilimleri üzerindeki etkilerini değerlendirmek kolay değildir. Timar düzeninde vergi olarak toplanan ürünlerin nakde çevrilmesi sipahinin işiydi. İltizam düzeninde ise bu işlevi mültezimler veya onların yerel temsilcileri üstleniyordu. İltizam sistemine geçilmesiyle birlikte sipahi tarafından nakit olarak toplanan çift resmi gibi vergiler de terk edildi. Kırsal nüfustan toplanan vergilerin tümü ayni olarak alınmaya başlandı. Bu son değişikliğin bir nedeni de 17. yüzyılda ortaya çıkan para darlıkları olabilir. İltizam düzeninde taşrada toplanan ve nakde çevrilen vergilerin başkente aktarılması gerekiyordu. Ancak bu büyük miktarların nakit olarak taşınması kolay veya pratik değildi. Bu nedenle mültezimler, süftece ve poliçeleri kullanmaya başladılar. Böylece Balkanlar ve Doğu Akdeniz bölgesinde devletin fon akışlarıyla Osmanlı ve Avrupa tüccarlarının kullandıkları ödeme akışlarının devreleri birleşmiş oldu.

Mali koşulların bozulması, merkezi devletin iltizam sistemini iç borçlanma amacıyla kullanma eğilimini de güçlendirdi.[25] 17. yüzyılda iltizam kontratlarının süreleri bir ile üç yıldan üç ile beş yıla, hatta daha uzun sürelere çıkarıldı. Müzayedede belirlenen fiyatın giderek artan bir bölümü de peşin talep edilmeye başlandı. Böylece iltizam düzeni bir tür iç borçlanmaya dönüştürülüyor, geleceğin vergi gelirleri merkezi devlet tarafından teminat olarak kullanılmış oluyordu.

Merkezi devletin ödemelerin daha büyük bir bölümünü peşin talep

---

24 C. Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, VWGÖ, Viyana, 1988, s. 261-263.

25 H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), s. 283-337.

etmesi, iltizam müzayedelerine katılanların kendilerine daha güçlü ve daha uzun vadeli finansman kaynakları bulmaları zorunluluğunu ortaya çıkardı. Bu alanda da sermaye sahipleriyle girişimciler İslam iş ortaklıklarını kullanarak biraraya gelmeye başladılar. İltizam müzayedelerine katılan yüksek düzey bürokratların ve diğer girişimcilerin ardında ise, bir yanda büyük sermaye sahipleri, öte yanda da vergi toplama sürecini örgütleyecek ve gerektiğinde sözkonusu vergi birimini parçalara bölerek taşaronlara devredecek kişilerden oluşan ortaklıklar yer almaktaydı. Bu düzenlemeler çoğunlukla mudârebe biçiminde yapılmakta, ancak müfâvaza ve inan türleri de ara sıra kullanılmaktaydı.[26]

Murat Çizakça tarafindan incelenen, 16. ve 17. yüzyıla ait 534 mukataalık bir örneklemde, iltizam müzayedelerini kazanan girişimcilerden yüzde 60'ının Müslüman olduğu görülmektedir. Yahudi mültezimlerin oranı 1591-1610 arasında yüzde 49'a kadar çıktıktan sonra gerilemiş ve bu iki yüzyıllık sürede ortalama yüzde 28'de kalmıştır. Hıristiyanların oranı ise yüzde 10'un altındadır. Arşivlerdeki devlet belgeleri, mültezimlerin hangi tür iş ortaklıkları çerçevesinde örgütlendiklerine dair bilgileri de içermektedir, ancak özellikle müzayedelere katılanları finanse etmek amacıyla oluşturulan pekçok iş ortaklığının resmi kayıtlara yansımadığını da kabul etmek gerekir. Resmi belgelere yansıyan iş ortaklıklarının yüzde 85'inde tüm ortaklar aynı dinden, kalanında ise ortaklar birden fazla dindendi.[27]

17. yüzyılda merkezi devletin gücünün gerilemesiyle birlikte, iltizam kontratları üzerindeki denetimi de kayboldu. Bu dönemde pek çok mukataanın yıllar boyunca aynı mültezimin elinde ve müzayede fiyatı değişmeden kaldığı dikkat çekmektedir. Bu durumlarda müzayedelerin rekabetçi boyutunun kaybolduğu anlaşılmaktadır. Resmi belgeler bu dondurulmuş mukataaların yüksek düzey bürokratların denetimine girdiğini gösteriyor. Ancak onların da ardında, hem devlete yapılan ödemelerin finansmanı hem de vergilerin toplanması sürecinde uzmanlaşan çeşitli iş ortaklıklarının bulunduğunu söyleyebiliriz. Pek çok örnekte müzayedeyi kazanan bürokratların mukataaları parçalara bölerek taşaronlara devrettikleri görülmektedir.[28]

---

26 15. yüzyılın sonlarında Anadolu ve Balkanlar'daki darphanelerin iltizam yöntemiyle işletilmesi sürecinde, girişimcilerin İslam iş ortaklıklarını nasıl kullandığına ilişkin örnekler için bkz. H. Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defteri", s. 145-218.

27 Çizakça, *A Comparative Evolution*, s. 154-157; ayrıca H. Gerber, "Jewish Tax-farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries", *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), s. 143-154.

28 Çizakça, *A Comparative Evolution*, s. 140-145.

ALTINCI BÖLÜM

PARA VE İMPARATORLUK

IMPARATORLUK IÇINDE PARA BÖLGELERI

16. yüzyıla kadar Balkanlar ve Anadolu'da altın sultani ve gümüş akçeye dayalı bir para düzeni vardı. Hiyerarşinin en alt basamağında ise günlük küçük işlemlerde kullanılan ve itibari değerlerle tedavül eden bakır mangır ya da pul yer almaktaydı. Ancak, Osmanlı devleti hızla genişleyerek bir imparatorluk boyutlarına ulaşınca, bu basit para düzenini sürdürme olanağı kalmadı. Birbirinden çok farklı iktisadi güçlerin ve ticaret bağlantılarının etkisi altındaki yeni topraklarda, daha önceden kurulmuş para düzenleri vardı. Osmanlılar bu bölgelerde iki basamaklı bir yaklaşımı benimsediler. Bir yandan, imparatorluğun tüm altın sikkeleri varolan uluslararası standartlarda birleştirildi. Öte yandan da, yeni eyaletlerin farklı ticari ilişkileri, para kullanma gelenekleri ve gereksinimleri dikkate alınarak, gümüş sikkeler düzeyinde imparatorluk içinde farklı para bölgelerinin oluşmasına izin verildi.

Altında, sultani tüm imparatorluk düzeyinde tek Osmanlı sikkesi konumuna getirildi. Bu tercih hem simgesel hem de iktisadi nedenlerden kaynaklanıyordu. Egemenliğin en temel simgesi olan tek bir altın sikke ile Osmanlılar, Balkanlar'dan Mısır'a ve Kuzeybatı Afrika'ya kadar tüm imparatorluğu birleştirmiş oluyorlardı. Sultaninin ağırlığı ve ayarı, ülkeler arası ticarette temel ödeme aracı olan Venedik dükasınınkine eşitlenmişti. Osmanlılar sultaninin nerede basılacağı, nerede basılmayacağı konusunda büyük duyarlılık gösterdiler, her bölgenin hukuki statüsünü dikkate aldılar. Bu nedenle, Balkanlar ve Anadolu'nun yanısıra Mısır, Tunus ve Cezayir'de sultani düzenli olarak basılırken, özerk Eflak ve Boğdan prensliklerinde hiçbir zaman basılmamıştır. Özerk Kırım hanları da kendi adlarına gümüş sikke bastırabildikleri halde, Kırım'da ne hanlar adına ne de Osmanlılar adına altın sikke darp edilmiştir.

Günlük işlemlerde ve bir ölçüde uzun mesafeli ticarette kullanılan gümüş sikkelerde ise, merkezi devlet yeni fethedilen bölgelerde ufak tefek değişikliklerle de olsa varolan para birimleriyle yaşamayı tercih etti. Bu tercihin ardındaki en önemli neden, iktisadi sorunlara ve buna bağlı olarak toplumsal dalgalanmalara yol açmamaktı. Ayrıca, merkezi devletin imparatorluk ölçeğinde tüm gümüş sikkeleri birleştirecek mali, idari ve iktisadi gücünün olup olmadığı da belli değildi. Yeni fethedilen topraklarda basılan gümüş sikkelerin üzerine Osmanlı padişahının adı eklendi, ancak sikkelerin görünümlerinde, standartlarında ve isimlerinde önemli değişiklikler yapılmadı. Bakır sikkelerde de eski türlerin üretimi sürdürüldü.

Böylece merkezi devlet genişleyen imparatorlukta yeni bir para düzeni kurma işine oldukça esnek ve pragmatik bir biçimde yaklaşmış oluyordu. Aslında bu yaklaşım, Osmanlıların diğer idari konulardaki uygulamalarına çok benzemektedir. Örneğin, Osmanlı yönetimi timar düzenini de fethedilen tüm bölgelerde uygulamaya kalkışmamıştı. Doğu Anadolu, Bağdat, Basra, Mısır, Yemen, Eflak, Boğdan, Gürcistan ve Kuzeybatı Afrika gibi daha uzak ve merkezden oldukça esnek biçimde yönetilen bölgelerde, Osmanlılar vergi toplamaya önem vermekle birlikte, varolan toprak düzenlerine ancak sınırlı biçimlerde müdahale etmişlerdir. Bu eyaletlerde hazırlanan kanunnameler için de aynı şeyler söylenebilir. Bu kanunnameler Osmanlı uygulamalarını tümüyle yerleştirmek yerine, Osmanlı kurumlarıyla Osmanlı öncesi uygulamaları birleştirmekteydi.[1] Böylece, parasal ve diğer konularda imparatorluk içinde ortaya merkezin denetimin farklı düzeylerde gerçekleştiği alanlar çıkmaktaydı. Merkeze en yakın ve merkezden en sıkı denetlenebilen bölgelerdeki kurumlar İstanbul bölgesindeki kurumlara çok yakındı. Ancak başkentten uzaklaştıkça, kurumlar ve idari uygulamalar değişmekte, merkez ile yerel yapılar ve güçler arasındaki değişen dengeleri yansıtmaktaydı.

Bu bölümde 16. ve 17. yüzyıllarda Balkanlar ve Kırım'dan Suriye'ye, Mısır, Irak, Yemen, Trablus, Tunus ve Cezayir'e kadar imparatorluğun farklı bölgelerindeki para birimleri ve parasal uygulamalar incelenecektir. Bu karmaşık tablonun ayrıntılı olarak ortaya çıkarılmasından sonra, geniş imparatorluktaki para düzeninin yapısını ve mantığını ilk kez olarak tartışmak ve yorumlamak mümkün olacaktır.

BALKANLAR

Batı-Orta Anadolu ve İstanbul bölgesiyle birlikte Balkanlar, Osmanlı para düzeninin merkezini oluşturuyordu. Gümüş akçe bu bölgede hem

---

1 Ö. L. Barkan, *Zirai Ekonominin Mali ve Hukuki Temelleri, Kanunnameler,* Cilt 1; ve A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri,* 8 cilt.

temel hesap birimi, hem de en önde gelen mübadele aracıydı. Büyük işlemlerde ve servet saklamak amacıyla sultaninin yanısıra Avrupa'nın altın sikkeleri de kullanılmaktaydı. Osmanlı sikkeleri üzerinde 18. yüzyılın ortalarına kadar Kostantiniye olarak anılan başkentteki darphane de, bu bölgenin ve imparatorluğun en büyük darphanesiydi.

15. yüzyılın sonlarına kadar gümüş akçe üreten darphanelerin sayıları sınırlı kaldı. Sultan II. Bayezid'in otuz bir yıllık saltanatı (1481-1512) sırasında, akçe üreten toplam 14 darphaneden 6'sı Balkanlar'da, biri başkentte, diğerleri de Anadolu'daydı.[2] Ayrıca Kostantiniye ve Serez darphaneleri sultani de üretmekteydi. Balkanlar'daki darphanelerin sayısı 16. yüzyılda, özellikle de Kanuni'nin saltanatı (1520-1566) sırasında önemli artışlar gösterdikten sonra, II. Selim ve III. Murad'ın saltanatları sırasında (1566-1595) doruğa ulaştı. Bu otuz yıllık dönemde, yaklaşık 14'ü Balkanlar ve Ege adalarında olmak üzere, 35'ten fazla darphanede akçe üretildiği bilinmektedir. Balkanlar'daki Osmanlı darphaneleri Tuna'nın güneyinde yer almakta, batıda ise Bosna'da Banya Luka'ya kadar uzanmaktaydılar. Aynı yıllarda Balkanlar ve Anadolu'da 9 darphanede sultani basılmaktaydı[3] (bkz. Harita).

Balkanlar'da en fazla sikke üreten darphaneler, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, Makedonya ve Sırbistan'daki gümüş madenleri çevresinde kurulanlardı.[4] Anadolu'da ise gümüş madenlerine yakın tek darphane Gümüşhane yakınlarındaki Canca'ydı. Bu durumda gümüş sikkelerin büyük bir kısmının Balkanlar ve İstanbul'da üretildikten sonra şu veya bu biçimde Anadolu'ya aktarıldığı anlaşılmaktadır. Bakır sikkeler ise tam tersine, büyük çoğunlukla Anadolu'da üretilip Balkanlar'a gönderilmekteydi.[5] 16. yüzyılda Balkanlar ve Anadolu'da en fazla tedavül eden yabancı sikke Venedik dükasıydı. Yüzyılın ikinci yarısında *groschen* ya da guruş olarak adlandırılan, gümüşten üretilmiş büyük Avrupa sikkeleri, özellikle

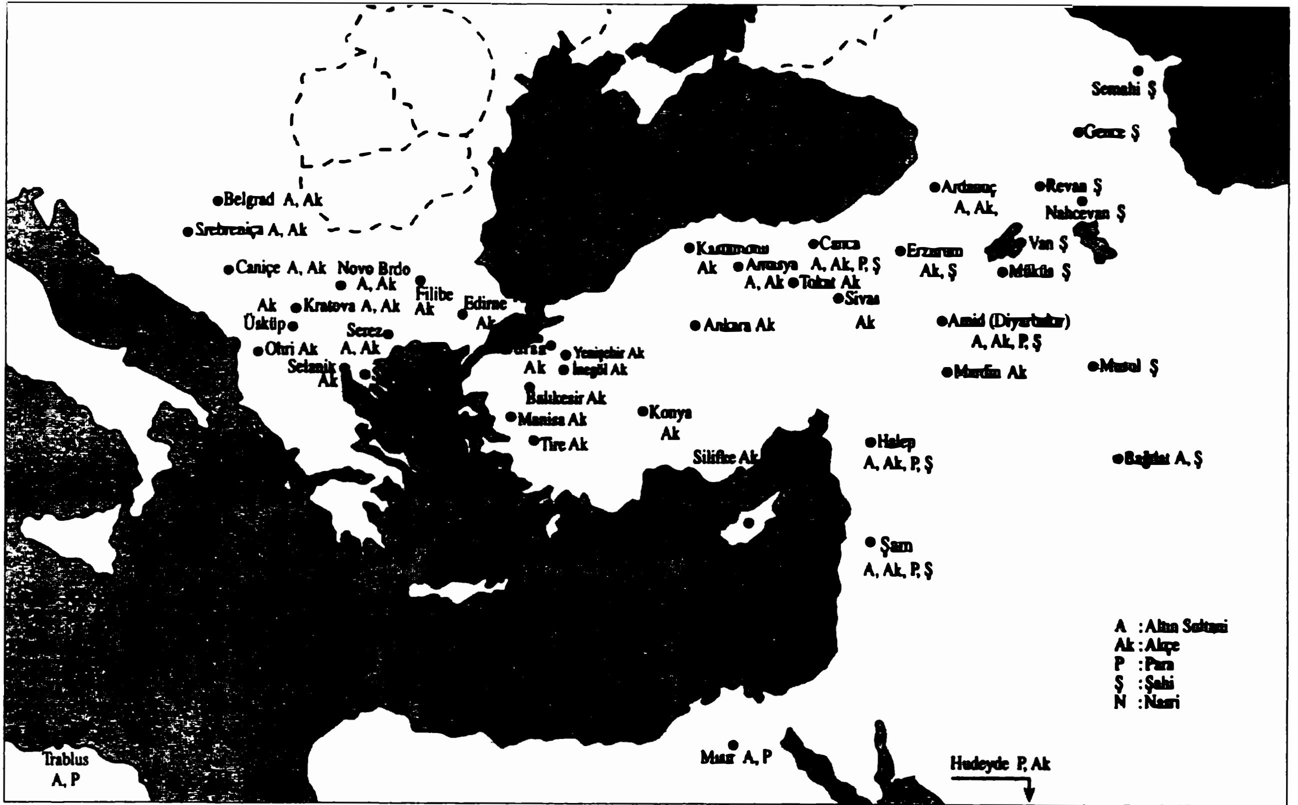
---

2 Bunlar Edirne, Gelibolu, Üsküp, Novar, Kratova ve Serez'di.

3 Banya Luka darphanesinde 1566-1595 arasında akçe üretilmediği için, Harita'da yer almamaktadır. Bkz. M. Erüreten, "Osmanlı Akçeleri Darp Yerleri", *Türk Nümizmatik Derneği Bülten* 17 (1985), s. 14-15; A. Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 93-106; Sultan, *Coins of the Ottoman Empire*, c. 1, s. 91-135; R. Kocaer, Osmanlı Altın Paraları, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1967, s. 58-93; ve S. Sreckovic, *Osmanlijski Novac Kovan na tlu Jugoslavije* (Yugoslavya'daki Darphanelerde Basılan Osmanlı Sikkeleri), Belgrad, 1987, s. 5-92; S. Rizaj, "Counterfeit Money on the Balkan Peninsula from the XVth to the XVII Century", *Balcanica* 1 (1970), s. 71-79.

4 Balkanlardaki gümüş madenleri için, bkz. Bölüm 2, s. 41-43.

5 Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 98; ve Sreckovic, *Osmanlijski*, s. 5-92.

Harita: II. Selim ve III. Murad Dönemlerinde Sikke Üreten Osmanlı Darphaneleri, 1566-1595.

Not : Eldeki nümizmatik verilerin kesin olmaması nedeniyle, bu listede birkaç eksik olabilir.

Kaynaklar : Erüreten, "Osmanlı Akçeleri Darp Yerleri" ve Schaendlinger, Osmanische Numismatik, s. 101-104.

de Hollanda'nın aslanlı taleriyle İspanya'nın sekiz reallik parçası, Balkanlar ve Anadolu'da tedavül etmeye başladı.[6]

Osmanlılar 16. ve 17. yüzyıllarda Macaristan'da altın sultani basmadılar. Bunun bir nedeni, Macaristan'ın diğer bölgelerinde zengin altın yataklarının bulunmasına ve ortaçağın sonlarından itibaren bu yatakların Avrupa'nın gereksiniminin önemli bir bölümünü karşılamış olmasına karşın, Osmanlıların denetimindeki bölgede altın va gümüş yataklarının bulunmamasıydı. Kazılar sırasında veya başka vesilelerle toplu biçimde bulunan eski sikkelerden sağlanan bilgiler, Balkanlar'da basılan akçe ve sultanilerin sınırlı milktarlarda da olsa Macaristan'da tedavül ettiklerini gösteriyor. Macaristan'da dolaşan akçelerin önemli bir kaynağı, devlete mal satan tüccarlara ve özellikle askerlere devletin yaptığı ödemelerdi. Osmanlı Macaristan'ında tüm vergiler akçe üzerinden ifade edilmekteydi. Ancak Macaristan'da akçeden daha yaygın olarak komşu devletlerin sikkeleri, en önemli olarak da bağımsız Macaristan prensliklerinin gümüş ve altın sikkeleri, Habsburgların küçük gümüş *groat*, *zweir* ve *fenik*leri, Polonya'nın yarım groatlık küçük gümüş sikkeleri ve 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek artan miktarlarda Hollanda talerleri dolaşmaktaydı. Bir başka deyişle, en azından devleti ilgilendiren işlemlerde akçe hesap birimi işlevini görürken, vergiler dahil ödemelerin ve günlük alış verişlerin büyük bir bölümü komşu ülkelerin sikkeleriyle yapılmaktaydı.[7]

Tuna boyundaki Eflak ve Boğdan prenslikleri ise hiçbir zaman tam olarak Osmanlı devletine dahil olmadılar, düzenli vergi vererek bağımlı statülerini korudular, iç işlerinde çoğunlukla bağımsız kaldılar. Timar ve diğer Osmanlı kurumlarını hiç benimsemediler.[8] Para konularındaki uygulamalar da Eflak ve Boğdan'ın özel statülerini yansıtmaktadır. Osmanlılar bu prensliklerde sikke bastırmamışlardır. Buna koşut olarak, yerel prenslerin Eflak'ta hiçbir zaman, Boğdan'da ise ancak istisnai olarak sikke bastırmış olmaları, hem bu prensliklerin özerkliği hem de bu özerkliğin sınırları hakkında önemli ipuçları vermektedir.

---

6 S. F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, University of Washington Press, Seattle, 1977, s. 72-110.

7 I. Gedai, "Turkish Coins in Hungary in the 16th and 17th Centuries", *Türk Nümizmatik Derneği'nin 20. Yılında İbrahim Artuk'a Armağan* içinde, Türk Nümizmatik Derneği Yayınları, İstanbul, s. 102-119; S. Elemer, *Török Penzek a Hodoltsag Kori* (Macaristan'da Tedavül Eden Türk Sikkeleri), Magyarorszagon, Budapeşte, 1986; ve V. Zimanyi, *Economy and Society in Sixteenth and Seventeenth Century Hungary (1526-1650)*, Akademiai Kiado, Budapeşte, 1987, s. 17-27.

8 Sugar, *Southeastern Europe,* s. 113-126.

16. yüzyılda Eflak'ta akçe en önde gelen para birimiydi. Ancak Boğdan'daki konumu bu kadar güçlü değildi. Son yüzyıl içinde definelerden elde edilen nümizmatik bulgular, Balkanlar ve İstanbul'da darbedilen akçelerin, bu prensliklerde Macaristan'da olduğundan çok daha yaygın tedavül ettiğini ortaya koyuyor. Eflak'ta tarihleri 1580 veya daha öncesine bağlanabilen definelerde bulunan sikkelerin toplam değerlerinin yüzde 86'sını, akçe ve sultaniler oluşturuyor. Ancak, bu oran yüzyılın son yirmi yılında hızla yüzde 38'e gerilemiştir. Boğdan'da ise aynı paylar yüzde 26 ve yüzde 7 ile çok daha düşük düzeylerde kalmaktadır. Bir başka deyişle, daha kuzeydeki bu prenslikte akçenin kullanımı daha sınırlı kalmıştır. Her iki prenslikte de diğer sikkeler arasında Macar sikkeleri ve yüzyılın sonlarından itibaren de Batı ve Orta Avrupa'nın büyük gümüş sikkeleri en önde gelmekteydi. Ayrıca, yüzyılın sonlarında Boğdan'da Polonya'nın yarım groatları önemli yer tutuyordu. Altın sikkelerin toplam içindeki payı ise sınırlıydı.[9]

Yüzyılın sonlarına doğru yaşanan bir ilginç gelişme, Tuna prenslikleriyle İstanbul arasındaki, daha genel olarak da imparatorluk ölçeğindeki parasal akımların niteliği hakkında bize önemli bilgiler sağlıyor. Osmanlı yönetimi 1578-1590 arasında İran'a karşı girişilen savaş sırasında o bölgede dolaşan ve şahi olarak adlandırılan Osmanlı sikkelerinden büyük miktarlarda basmışlardı. Devletin uyguladığı resmi kurlarda şahinin değeri gümüş içeriğinden daha yukarıda tutulduğu için, resmi değeri şişirilen bu sikkeler İstanbul'a ulaşmış ve devlet tarafından 1580'lerde Eflak ve Boğdan'ın İstanbul'a yaptıkları ihracatın ödenmesinde kullanılmıştı. Ancak prenslikler yıllık vergi ödemeleri sırasında sikkeleri İstanbul'a geri gönderdiler. Merkezi devlet de şahileri bir başka ödemede kullanarak iade etti. Prenslikler ile İstanbul arasındaki şahi trafiği, bu sikkelerin kullanımının merkezi devlet tarafından yasaklanmasına kadar sürdü.[10]

16. ve 17. yüzyıllarda İstanbul'a gönderilen yıllık vergiler, bu iki prenslikten dışarıya yapılan en önemli ödemelerdi. Bu ödemeler genellikle prensliklerin dış ticaret fazlalarıyla dengelenmekteydi. Yıllık vergiler 15. yüzyılın sonlarına kadar her prenslik için 10.000 dükanın altında kalmıştı.

---

9 B. Murgescu, *Circulatia Monetara in Tarile Romane in Secolul al XVI-lea*, Colectica Biblioteca Bancii Nationale, Bükreş, 1996, s. 69-201; ve M. Maxim, "Considérations sur la Circulation Monétaire dans les pays Roumains et l'Empire Ottoman dans la seconde moitié du XVIe Siècle", *Revue des Etudes du Sud-est Européen* 13 (1975), s. 407-15.

10 M. Maxim, "O Lupta Monetara In Sec. Al XVI-Lea: Padişahi Contra Aspru", *Cercetari Numismatice*, 5 (1983), s. 129-152; ve B. Murgescu, "The Shahis in Wallachia", *Revue des Etudes du Sud-est Européen* 32 (1994), s. 1-8.

Ancak Eflak'ın yaptığı yıllık ödemeler 16. yüzyılın ortalarında 50.000 dükayı, yüzyılın sonlarında ise 100.000 dükayı aştı. Boğdan için de yılda ortalama 35.000 dükaya ulaştı. Ayrıca, prenslikler her yıl merkezi devlet tarafından saptanan fiyatlar üzerinden, İstanbul'a çeşitli gıda maddeleri ve hammadde göndermekteydiler. Bu mallar başkentin, ordunun ve sarayın iaşesinde önemli bir yer tutmaktaydı.[11]

Balkanlar'daki para veya ödeme akışlarının en önemli kaynaklarından biri de askeri seferlerdi. Ordunun iaşesi bir bölümü ayni, bir bölümü de nakit olarak toplanan olağan ve olağanüstü vergilerle sağlanmaktaydı. 16. yüzyılda büyüklüğü sık sık 100 bin askeri geçen ordu, gereksinimlerinin bir bölümünü de satın almaktaydı. Bu amaçla İstanbul'daki merkezi hazineden büyük miktarlar gönderilirdi. Ayrıca askerler sefer sırasında olağan maaşlarını almaya devam ederlerdi. Seferler uzayınca İstanbul'dan gönderilen miktar da büyümekteydi. Bir askeri seferde harcanan para çoğunlukla milyonlarca altın dükayı bulmaktaydı.

Caroline Finkel 16. yüzyılın sonunda Macaristan'da Habsburg'lara karşı girişilen bir uzun savaş sırasında Osmanlıların yaptıkları harcamaları ayrıntılı olarak incelemiştir. Bu hesaplardan merkezi hazinenin Temmuz 1599'da başlayan 11 aylık süre içinde toplam olarak 380 milyon akçe ya da 3,2 milyon düka, Temmuz 1602'de başlayan iki yıllık süre içinde de toplam olarak 310 milyon akçe ya da 2,5 milyon düka ödemek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu harcamaların yaklaşık yüzde 70'i askerlere maaş (mevacip) olarak ödenmişti. Devletin kayıtları toplam harcamaların yüzde 67'sinin altın sikkelerle, yüzde 23'ünün akçeyle, yaklaşık yüzde 10'unun da büyük Avrupa guruşlarıyla yapıldığını gösteriyor.[12]

MISIR'IN PARASI

Mısır 15. yüzyılda birçok parasal güçlükle karşı karşıya kalmıştı. En yaygın kullanılan sikke, ilk kez yüzyıl başlarında sultan Melikü'l-Müeyyed Eş-Şeyh Mahmudi tarafından piyasaya sürülen gümüş yarım dirhemdi. Bu sikke zaman içinde ***müeyyedi*** ya da ***medin***, ***nısf*** (yarım) ***fıdda*** veya ***kıt'a*** (Arapça'da parça) diye adlandırılmaya başlandı. 16. yüzyılın başlarında bu yarım dirhemler yaklaşık 1,2 gram ağırlığındaydı. Ancak gümüş sikkeler sık sık piyasalardan kaybolduğu için, medin sadece bir hesap birimi konumuna düşmüştü. Yerel ekonomide günlük işlemler için bakır sikkeler kullanılmaktaydı.[13] Diğer Akdeniz ve Avrupa devletlerinin uygula-

---

11 Sugar, *Southeastern Europe*, s. 122-126.

12 C. Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, VWGÖ, Viyana, 1988, s. 269-283.

malarını yakından izleyen Memluk devleti, 1425 yılından itibaren Venedik dükası standartlarında ve *eşrefi* adı verilen bir altın sikke bastırmaya başladı. Eşrefi kısa zamanda Mısır'da önde gelen altın sikke olarak dükanın yerini aldı ve bu konumunu 1517'de Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethine kadar korudu.[14]

Osmanlı yönetimi fetihten hemen sonra, birkaç değişiklikle birlikte, gümüş medinleri tekrar basmaya başladı. Değişiklikler arasında sikkenin üzerindeki darphane adının Kahire'den Mısır'a çevrilmesi de yer alıyordu. 1524 tarihli Mısır kanunnamesinden itibaren Osmanlı kaynakları medini parça anlamına gelen *pare* diye adlandırmaya başladılar.[15] Medin ya da para, 18. yüzyılın sonlarına kadar Mısır'da hem temel hesap birimi hem de günlük işlemlerde en fazla kullanılan sikke özelliğini korudu. Kahire darphanesi de Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1834'teki para reformuna kadar bu gümüş sikkeleri basmayı sürdürdü.

Paranın standartları Osmanlı döneminde ilk kez 1524 tarihli Mısır kanunnamesinde belirlenmişti. Buna göre 100 dirhem yüzde 84 saf gümüşten 250 para basılacaktı.[16] Böylece ilk paraların aynı dönemdeki akçelerden yüzde 50 fazlasıyla, 1,075 gram saf gümüş içerdiği anlaşılmaktadır. Akçe ile para arasında 1585-86 tağşişine kadar geçerli kalan 1,5: 1 oranındaki kur, iki sikkenin saf gümüş içeriklerini yansıtmaktadır.[17]

Paranın ağırlığı ve ayarı 16. yüzyıl boyunca dalgalanmalar gösterdi. Ancak gümüş içeriğindeki düşüş, akçeninkine kıyasla daha sınırlı kaldı. Bunun en önemli nedeni, İstanbul'da akçe 1585-86 yılında yüzde 44 oranında bir tağşişe uğrarken, paranın gümüş içeriğinin istikrarlı kalabilmesidir.[18] Nümizmatik koleksiyonlardaki sikkelerin ağırlıklarını inceleye-

---

13 Osmanlı döneminde Mısır'ın para tarihi üzerine yapılan çalışmalar çok azdır. Oysa Memluk dönemi para tarihi üzerine oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır. Bkz. Bölüm 2, dipnot 8'de verilen kaynaklar.

14 S. Spufford, *Money in Medieval Europe*, Ek I. Kökenleri Sultan el-Eşref Barsbay'a kadar gitmesine karşın, kimi Osmanlı belgeleri *eşrefi*yi Kayıtbay altını olarak anmaktadır. Bkz. Barkan, *Zirai Ekonomi*, "Kudüs Kanunnamesi", s. 217-219; Bacharach, "Monetary Movements", s. 171.

15 Barkan, Zirai Ekonomi, s. 386.

16 *Age;* ayrıca bkz. bu kitabın sonunda Ek 1, metin viii.

17 16. yüzyılın başlarındaki Osmanlı hazine kayıtlarında 2 : 1'lik kur değeri de kullanılmıştır. Ancak, 16. yüzyılın sonlarına kadar para ve akçenin düka karşısındaki kur değerleri, ikisi arasında 1,5 : 1'lik çapraz kura işaret etmektedir. Bkz. Tablo 6.1.

18 Fernand Braudel, Hammer'e dayanarak 1560'ların ortalarında Kahire'de yüzde 30 oranında bir tağşiş yapıldığını söylemektedir. Ancak, elimizdeki sikkelerin ağırlıklarına, darphane kayıtlarına ve paranın kur değerlerine ilişkin veriler bu görüşü doğrulamıyor. F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, c. 1, William Collins Sons, Londra, 1972, s. 539.

TABLO 6.1: MISIR'IN PARA VEYA MEDİN'İ, 1524-1688

Yıllar	Ortalama Ağırlığı Gram	Sikkelerin Yaklaşık Ayarı Yüzde	Saf Gümüş İçeriği Gram	Saf Gümüş İçeriği Para/Akçe	Ven. Dükası Karşısında Kur Değeri	Düka karşısındaki kurlarına bakarak Para/Akçe Kuru
1524	1,22	84	1,05	1,6	40	1,5
1552	?	70	?			
1564	1,05	70	0,73	1,1	41	1,5
1582	?		?		43	1,5
1605	0,95	?	?			
1618	0,93	?	?			
1622	0,85	?	?			
1630	0,85					
1641	0,85	70?	0,6	2,1	80?	2,0 (resmi)
1650	0,85	70?	0,6	2,6		
1670	0,85	70?	0,6	2,9	90	2,8
1680	0,77	75	0,58	2,8		
1685	0,77	70	0,54	2,6	105	2,9
1688	0,74	70	0,52	2,5	105	2,9

Notlar:

1- Bu tabloda sunulan paranın gümüş içeriğine ilişkin veriler, yasal standartları yansıtmaktadır. Ancak, dolaşımdaki Mısır sikkeleri genellikle yasal standartlardan daha az gümüş içeriyorlardı.

2- Sütun 4'te para ile akçenin içerdikleri gümüş miktarlarının oranı verilmektedir. Akçenin içerdiği gümüş miktarına ilişkin veriler Tablo 4.1 ve 8.2'den alınmıştır.

3- Elimizdeki verilerde bulunan boşluklara karşın 1, 2 ve 3. sütunlarda sunulan veriler Fernand Braudel'in Hammer'e dayanarak 1566 yılında Mısır'da yüzde 30 oranında bir tağşiş yapıldığı iddiasının doğru olmadığını göstermektedir (Braudel, *Mediterranean World*, Cilt 1, s. 539). Yukarıdaki diziler 1585-86 tarihinde İstanbul'da yapılan tağşişin orta ve uzun vadede Mısır parasının gümüş içeriğini etkilemediğini göstermektedir.

4- 6. Sütundaki değerler İstanbul akçesinin düka karşısındaki kur değerini paranın düka karşısındaki kur değerine bölerek bulunmuştur. Akçenin düka karşısındaki kur değerleri Tablo 4.2 ve 8.3'ten alınmıştır.

5- Mısır parasının 18. ve 19. yüzyıllardaki durumu için bkz. Bölüm 11'de Tablo 11.1.

Kaynaklar: Lachman, "A Hoard of Medins" ve "The Medin"; Raymond, *Artisans et Commercants*, cilt 1, s. 34-36; ayrıca Sahillioğlu, *Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, s. 84-88 ve "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri", Ek'teki tablolar; Hansen, "An Economic Model", s. 513; ve Shaw, *Financial and Administrative*.

rek yaptığımız hesaplamalar, İstanbul'daki tağşiş sonrasında Kahire'deki paranın gümüş içeriğinin fazla değişmediğini göstermektedir (bkz. Tablo 6.1). Bir görüşe göre bunun nedeni Kahire'deki yeniçerilerin tağşişe karşı başarıyla direnebilmeleriydi. Nitekim kimi tarihçiler, yaklaşık 1586'da Kahire'de de büyük bir tağşişe başvurulduğunu, ancak yeniçerilerin ayaklanması üzerine paranın eski standardına geri dönüldüğünü belirtirler.[19]

Nitekim, 17. yüzyılın başlarında paranın ağırlığı daha önceki dönemlerle karşılaştırıldığında büyük bir farklılık göstermiyordu; yaklaşık 0,9 gram kadardı. Ancak bu sikkelerin ayarları hakkında fazla bir bilgimiz yoktur, bu bakımdan saf gümüş içeriklerini tam olarak saptamak mümkün değildir.[20] Para ile akçe arasındaki kur değerinin 1585-86 tağşişinden sonra değiştiğini de biliyoruz. Akçenin gümüş içeriğinin bu dönemde gösterdiği büyük dalgalanmalar nedeniyle, iki sikke arasındaki kur değeri de bir hayli dalgalandıktan sonra, 1640 yılında üç akçe eşit bir para düzeyinde sabitlendi. 17. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da, Anadolu ve Suriye'de darbedilmeye başlanan paralar da akçenin üç katı gümüş içermekteydi.[21] Bakır sikkelere gelince, Osmanlı yönetimi Mısır'ın fethinden hemen sonra, fülus diye anılan bu sikkeleri de üretmeye başlamıştır[22] (bkz. Resim 10, 11, 12 ve 14).

19 H. Sahillioğlu, "Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar", s. 88. Bir özel yazışmada tarihçi Abdülkerim Refik bana İbn Ebi's-Sürur adlı yerel bir vakanüvisin paranın 1584'te yüzde 50 oranında tağşiş edildiğini ve askerlerin buna tepki olarak ayaklandığını belirttiğini aktardı. André Raymond da 1586'da maaşlarının satın alım gücünün azalması nedeniyle yeniçerilerin ayaklandığını yazmaktadır. A. Raymond, "Les provinces Arabes (XVIe siècle-XVIIIe siècle)", R. Mantran (ed.), *Histoire de L'Empire Ottoman* içinde, Fayard, Lille, 1989, s. 398.

20 S. Lachman, "A Hoard of Medins", *The Numismatic Circular* 85 (1977), s. 425 ve 482-484; S. Lachman, "The Medin", *Numismatic International Bulletin*, 13 (1979), s. 54-57; D. N. Norman, R. el-Nabarawy ve J. L. Bacharach, *Catalog of the Islamic Coins, Glass Weights, Dies and Medals in the Egyptian National Library of Cairo*, Undena Publications, Malibu, California, 1982, s. 119-124; ayrıca Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 73.

21 17. yüzyılda *medin* ya da *para* için bkz. A. Raymond, *Artisans et Commerçants au Caire au XVIIIe Siècle*, 2 cilt, Institut Français de Damas, Şam, 1973-74, c. 1, Bölüm 1. 17. yüzyılda Osmanlı hazine kayıtlarında Mısır'dan gelen büyük miktarlar için kese-i Mısri adıyla yeni bir hesap birimi kullanılmaya başlandı. Kese-i Mısri, 25.000 paraya eşit kabul ediliyordu. Kese deyimi imparatorluğun diğer bölgelerindeki akçeler için de kullanılmaktaydı. Kese-i Rumi 50.000 akçeye eşit kabul ediliyordu. Kese-i Mısri ise, akçe ile para arasındaki kur değerine bakılmaksızın, 60.000 akçeye eşitti.

22 G. Oman, "Remarques sur la Première Monnaie Ottomane en Cuivre Frappée au Caire en l'an 926/1520", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 9 (1966), s. 297-302; ve A. Berman, "The Beginning of Ottoman Coinage in Egypt", *The Numismatic Circular* 83 (1975), s. 150-152.

Sahra'nın güneyinde, doğuda bugünkü Sudan'dan batıda Senegal'e kadar uzanan ve Arap coğrafyacıların Tekrur olarak adlandırdıkları bölgeden Mısır'a yüzyıllar boyunca altın akmıştı. 15. yüzyılda da kervanlar ve ticaret yoluyla Mısır'a ulaşan büyük miktarlarda altın, Memlukların eşrefi üretimini desteklemişti.[23] Güneyden altın akışının sürmesi sayesinde Kahire, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli altın sikke merkezlerinden biri oldu. Mısır'da darp edilen Osmanlı altınları diğer kentlerde üretilen altın sikkelerle esas olarak aynı standart ve görünümdeydiler, ancak bunlar *şerifi* olarak adlandırılıyorlardı. Hem Memluklar hem de Osmanlılar Akdeniz çevresinde geçerli olan altın sikke standartlarını izledikleri için, eşrefilerle şerifilerin altın içerikleri birbirlerine eşitti. 16. yüzyılın büyük bir bölümünde Kahire'de darbedilen şerifilerle imparatorluğun diğer bölgelerinde darbedilen sultanilerin kur değerleri birbirlerine eşit kaldı[24] (bkz. Resim 21).

Kahire'de darbedilen altın sikkelerin imparatorluğun diğer bölgelerine yayılmasının bir yolu da Mısır'dan İstanbul'daki merkezi hazineye her yıl gönderilen ödemeydi. Mısır'dan başkente her yıl gönderilen şeker, pirinç, kahve gibi temel gıda mallarının yanısıra, irsaliye-i hazine adı verilen büyük bir nakit ödeme yapılmaktaydı. 16. yüzyılda bu ödeme 400-500 bin altın kadardı. 40 para eşit bir sultani olan kur değeri üzerinden hesap edildiğinde, bu miktar 16 ile 20 milyon para arasında değişmekteydi. 16. yüzyılın ölçütleriyle bakıldığında bu oldukça büyük bir miktardı ve imparatorluğun gücünün doruğunda olduğu dönemde bile, merkezi hazinenin yıllık gelirlerine önemli bir katkı anlamına geliyordu.[25] Stanford Shaw irsaliye-i hazinenin en erken aşamalarını şöyle anlatmaktadır:

> Osmanlı yönetiminin ilk yıllarında yıllık ödemeler 500.000 altın olarak belirlenmişti. Hüsrev Paşa'nın Mısır'a vali atanmasından sonra, bu miktar kendi talebi üzerine yılda 700.000 altına ya da 28 milyon paraya çıkarıldı. 1535-36 yılında paşa İstanbul'a bir milyon altını aşan bir miktar gönderdi. Ancak bu ödeme İstanbul'a ulaşınca, padişah (Kanuni) miktarın çok fazla olduğunu ve yok-

---

23 Spufford, *Money and Its Use*, s. 367-369; T. Walz, "Gold and Silver Exchanges between Egypt and Sudan, 16th-18th Centuries", J. F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds* içinde, s. 309-311; ve Bacharach, "Monetary Movements"; 1524 tarihli Mısır kanunnamesi Takrur'dan altın geldiğini belirtmektedir.; bkz. Barkan, *Zirai Ekonomi*, s. 386.

24 16. yüzyılda altın sikke üreten diğer darphaneler arasında İstanbul ile Makedonya'daki Sidrekapsi en önde geliyordu; bkz. Kocaer, *Osmanlı*; ve N. Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1968.

25 S. J. Shaw, *The Financial and Administrative Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton University Press, 1962, s. 283-312.

sullardan zorla alınmış olduğunu söyleyerek kabul etmedi. Hüsrev Paşa ödemelere verdiği önemi göstererek padişahı etkilemek istemişti ve yanıtında bu miktarı Mısır'ın sınır bölgelerindeki özel gayretleri sayesinde topladığını belirtti. Ancak padişah, toplanan paraların sadece İstanbul, Mekke ve Medine'deki Müslümanlara su getirmek için kullanılabileceğini, o tarihten sonra da irsaliye-i hazinenin yılda 500.000 altından fazla olmaması gerektiğini buyurdu.[26]

Altın Mısır'dan İstanbul'a akarken gümüş ise Mısır'ın o yöndeki ticaret fazlaları nedeniyle Avrupa'dan Mısır'a gelmekteydi. Ancak imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Mısır'da da ticarette doğuya karşı verilen açıklar nedeniyle, gümüş doğuya, Hint Okyanusu'na doğru yoluna devam ediyordu.

Ödemelerin ve değerli maden akışının bu genel eğilimleri 17. yüzyılda büyük ölçüde değişti. İrsaliye-i hazine İstanbul'a gümüş olarak gönderilmeye başlandı. Bu değişiklik Mısır'a güneyden akan altının 16. yüzyılın sonlarından itibaren, belki de daha önceden yavaşladığını gösteriyor. Daha sonraları İstanbul'un Kahire üzerindeki denetimi kaybolunca ve Kahire'nin gelirleri siyasal ve idari nedenlerle azalmaya başlayınca, pek çok yıl başkente hiçbir ödeme gönderilemedi.[27] Kahire'de basılan altın sikkeler de ancak 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın başlarında İstanbul'da tekrar önem kazandı. Bu gelişme, güneyden altın akışının o tarihlerde tekrar güç kazandığına işaret etmektedir.[28]

Mısır'da yabancı sikkeler yaygın olarak kullanılmaktaydı. Yerel olarak *bunduk* veya *şerifi bunduk* adı verilen Venedik dükası, 16. yüzyılın sonlarına kadar en önemli yabancı sikke konumundaydı. 17. yüzyılda ise en önde gelen Avrupa sikkeleri riyal guruş olarak bilinen İspanya'nın sekiz reallik parçasıyla Hollanda'nın aslanlı taleriydi. Bu ikinci sikkeye aslanlı guruş veya sikkenin üzerindeki aslan köpeğe benzetildiği için ebu kelb adı da verilmişti![29] (bkz. Resim 23 ve 24).

Para ya da medin ile altın şerifiler sadece Mısır'da tedavül etmiyordu. 16. ve 17. yüzyıllarda para Suriye ve Filistin'den Doğu Anadolu, Irak, Yemen, Trablusgarp, Tunus ve Cezayir'e kadar uzanan geniş bir coğrafya içinde çok sayıda darphanede üretilmekteydi. Kahire'den sonra Şam, Halep ve Amid (Diyarbakır) en fazla para üreten darphanelerdi.[30] Suriye, Fi-

---

26 Shaw, *The Financial*, s. 284.

27 *Age.*, s. 284-287.

28 Bkz. Bölüm 11, s. 188-192.

29 S. Masson, *Le Commerce Français dans le Levant au XVIIe Siècle*, Paris, 1986, s. 492-497.

30 Eksik ama oldukça iyi bir liste için bkz. Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 96-115.

listin ve daha sınırlı olarak Güneydoğu Anadolu ile Irak'ta, para diğer gümüş Osmanlı sikkeleriyle birlikte tedavül etmekteydi. Bu bölgelerde akçe, *osmani* olarak anılmaktaydı. Nümizmatlar arasında dirhem diye bilinen şahi ise, Musul ve Bağdat'ta en fazla kullanılan Osmanlı sikkesiydi.[31] 16. yüzyılın ikinci yarısında Şam, Halep ve Diyarbakır darphaneleri bu üç gümüş sikkeyi de üretmekteydiler. Bu bölgede altın sultaninin yanısıra bakır mangırlar da kullanılmaktaydı[32] (bkz. Harita 1). Tedavüldeki Avrupa sikkeleri arasında 16. yüzyılda düka, 17. yüzyılda da gümüş guruşlar en ön sırada yer alıyordu.[33]

Üzerinde bir hayli araştırma yapılmış olan Filistin bölgesi, tedavüldeki sikke türlerinin çeşitliliği açısından bize ilginç bir örnek sunmaktadır. Kudüs kenti mahkeme kayıtlarına göre, Osmanlı döneminin ilk yıllarında, büyük olasılıkla daha önceki dönemden kalan *kıt'a-i halebiyye* (Halep parçası), bu bölgenin önde gelen hesap birimiydi. Ancak Mısır parası zaman içinde ağırlığını duyurmaya başladı ve 1560'lara kadar halebiyyeyi piyasalardan sildi.[34] Yine aynı kayıtlardan akçe ya da osmaninin yüzyılın sonlarına doğru temel hesap birimi konumuna geldiği, ancak günlük işlemlerde Kahire, Şam ve Halep'te basılan para ya da medinlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mahkeme kayıtları ve diğer resmi belgelerde akçe ile para arasındaki kur çoğunlukla 2'ye 1 olarak verilmektedir.[35] 17. yüzyılda Filistin'de en yaygın kullanılan Osmanlı sikkesi para, medin veya *kıt'a-i mıs-*

31 Şahi için, bkz. aşağıda s. 110-114.

32 Mahkeme kayıtları Osmanlı eyaletlerinde hangi sikkelerin tedavül ettiğini ve bunların kur değerlerini belirlemek için sık sık kullanılır. Ancak bu belgelerde bir hesap birimi ile tedavül eden bir sikke arasındaki farkı belirlemek güç olduğu için, para tarihi amacıyla kullanırken özellikle dikkatli olmak gerekir. Örneğin 16. yüzyılda Suriye ile ilgili belgelerin çoğunluğunda, akçe bir hesap birimi olarak gözükmekte, ancak sikke olarak tedavül etmemektedir. 16. yüzyıl sonlarında Şam'a ilişkin ayrıntılar için bkz. J. S. Pascual, *Damas à la Fin du XVIe Siècle*, Institut Français de Damas, Şam, 1983, s. 121-122.

33 Avrupa sikkelerinin 17. yüzyılda artan önemi için, bkz. 8. ve 9. Bölümler.

34 16. yüzyılın ilk yarısında Halep sancağının mahkeme ve vergi kayıtlarında da *kıt'a-i halebiyye* ya da Halep akçesinden söz edilmektedir. Bu hesap biriminin kuru genellikle 2,5 Osmanlı akçesi olarak verilmektedir. Bkz. M. L. Venzke, "The Sixteenth Century *Sanjaq* of Aleppo: A Study of Provincial Taxation", doktora tezi, Columbia University (1981), s. 385-388.

35 Aynı kayıtlarda altın sultaninin 1580'lere kadarki değeri 40 para veya 80 akçe olarak verilmektedir. Gümüş içeriği açısından bakıldığında, akçenin Filistin'deki kur değerinin düşük olduğu görülür. (Krş. Tablo 6.1 ve 6.2); ayrıca A. Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge University Press, 1989, s. 48-53; ve A. Singer, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration around Sixteenth Century Jerusalem*, Cambridge University Press, 1993, s. xvi-xvii.

riyye (Mısır parçası) idi. 17. yüzyılın ortalarında Şam'da darbedildiği anlaşılan *kıt'a-i şamiyye* biraz daha küçük bir sikkeydi ve paranın dörtte üçü değerindeydi. Ancak bu dönemde büyük Avrupa sikkeleri, özellikle de Hollanda taleri ve İspanya'nın sekiz reallik parçası giderek daha fazla önem kazanıyordu.[36]

Osmanlılar Yemen'i denetimleri altına aldıktan sonra, burada da 1510'lardan 1620'lere kadar sikke bastılar. Bu yüzyıllık sürede en faal darphaneler Zabid ve Sana'daydı. Yemen'de basılan Osmanlı altın sikkeleri sultaninin standartlarını izlerken, gümüş sikke olarak en çok para, daha sonra akçe ve standartları tam saptanamayan diğerleri üretildi. Bu sikkelerden büyük bir bölümünün gümüş içerikleri çok düşük tutulduğu için, standartlarını saptamak mümkün değildir. Sikkelerin sık sık tağşiş edilmesi Yemen'de siyasal istikrarsızlığı körüklemekte, Kahire'deki yönetimin askeri müdahalelerine davet çıkarmaktaydı. Yemen'de bakır sikkeler de üretilmekte ve kullanılmaktaydı. Uzun mesafeli ticarette ise Hollanda taleriyle İspanyol sekiz reali en önde geliyordu[37] (bkz. Resim 13).

Hicaz'daki Kutsal Yerler ile Hac, her yıl Osmanlı İmparatorluğu içindeki en büyük ödeme ve değerli maden akışına neden olmaktaydı. Hac kervanlarının iaşesi, yol üzerindeki aşiretlere güvenlik için yapılan ödemeler kervanlara katılan ve sayıları onbinlere, kimi yıllarda da 100 bine ulaşan hacı adayının yanlarında taşıdıkları fonlar her yıl Mısır, Suriye ve Anadolu'dan Hicaz'a büyük miktarlarda altın ve gümüş akışına yol açmaktaydı. Bunun yanısıra, İstanbul ve Kahire'deki yönetimler ile çeşitli resmi, yarı-resmi ve özel vakıflar, Mekke ve Medine'ye destek olmak üzere her yıl büyük miktarlar gönderiyorlardı. Bu konudaki bir çalışmasında Suraiya Faroqhi, İstanbul ve Kahire'den gönderilen devlet kökenli fonların birbirlerine yakın olduğunu ve 16. yüzyıl ile 17. yüzyılın ilk yarısında bunların herbirinin her yıl 50 bin ile 100 bin sultani arasında dalgalandığını tahmin etmektedir. Ayrıca, Anadolu'da küçüklü büyüklü pek çok vakıf ile Mısır'daki en büyük vakıflardan bir bölümünün yıllık gelirleri Hicaz'a gönderilmekteydi. Bu kaynaklardan gönderilen miktarlar devletin İstanbul ve Kahire'den gönderdiği fonlara yakındı. Mısır'dan gönderilen kaynakların bir bölümü de ayni olarak, örneğin hububat olarak yollanmaktaydı. Böylece Faroqhi, kervanlardan kaynaklanan ödeme ve değerli maden akışına ek olarak İstanbul, Ana-

36 17. yüzyılda Avrupa gümüş sikkelerinin kur değerleri için bkz. bkz. Bölüm 8, Tablo 8.3.

37 V. Poop, R. Puin ve H. Wilski, "Ottoman Coins of the Yemen", *Türk Nümizmatik Derneği'nin 20. Yılında İbrahim Artuk'a Armağan* içinde, Türk Nümizmatik Derneği Yayınları, İstanbul, 1988, s. 251-262; Album, *A Checklist*, s. 59.

dolu ve Mısır'dan her yıl yaklaşık 300 bin ile 400 bin sultani arasında bir miktarın Hicaz'a gönderildiği sonucuna varmaktadır. Hicaz'da altın tercih edildiği için, nakit miktarlar çoğunlukla altın sikke halinde gönderiliyordu.[38]

Gerçi bu miktarlar Balkanlar'daki askeri harcamalar kadar büyük olmayabilir. Daha önce değindiğimiz gibi, Balkanlar'daki sefer harcamaları askerlere yapılan ödemeler hariç yılda 600.000 altını, askerlere yapılan ödemelerle birlikte iki, hatta 3 milyon altını bulmaktaydı.[39] Ancak o dönemin diğer herhangi bir ölçütüyle yaklaşıldığında, Hicaz'a gönderilen paraların gerçekten çok büyük olduğu görülmektedir. Resmi ve özel kaynaklardan Hicaz'a yollanan miktarların büyüklüğü, hem devletin hem de Osmanlı toplumunun Kutsal Yerlere verdiği önemin çarpıcı bir göstergesini oluşturmaktadır.

ŞAHİ BÖLGESİ

15. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Anadolu'nun fethiyle birlikte, Osmanlı devleti ilk kez İran ve Hindistan'daki büyük gümüş sikke kullanma geleneğinin bir parçası olan bölgelere girmiş oluyordu. Batı ve Orta Anadolu'da büyük gümüş sikkeler, 14. yüzyılda İlhanlıların ayrılmalarından sonra kaybolmuş ve Osmanlılar da çok seyrek olarak 5 ve 10 akçelik sikkeler bastırmışlardı. Oysa, Doğu Anadolu, Irak ve İran'a komşu diğer bölgelerde büyük gümüş sikkeler yaygın olarak üretilmekte ve kullanılmaktaydı.[40]

15. yüzyılda Doğu Anadolu'daki Akkoyunlu devleti, kökenleri Timur dönemine giden ve *tamga* adı verilen büyük sikkeler bastırmıştı. Ayrıca yüzyılın sonlarında, Timur'un oğlundan esinlenerek *şahruhi* diye adlandırılan 4,7 gram ağırlığında büyük gümüş sikkeler de piyasaya sürülmüş-

---

38 Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans, The Hajj under the Ottomans 1517-1683,* I.B. Tauris Publishers, Londra-New York, 1994, s. 74-91, s. 158-68 [Türkçe basım: *Hacılar ve Sultanlar,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995]

39 1599-1602 arasında Avusturya'ya karşı girişilen savaşla ilgili harcama ve ödeme akışının ayrıntıları için bkz. yukarıda s. 102.

40 Osmanlılar'ın 14. yüzyılın başlarında Batı Anadolu'da küçük gümüş sikkeleri benimserlerken ortaçağ Akdeniz sikke geleneklerinin etkisinde kaldıkları, buna karşılık İran'a ve ona komşu bölgelerde kuzey Hindistan ile ticari bağlantıların sürdürülmesi nedeniyle, büyük sikkelerin kullanılmasına devam edildiği öne sürülebilir. İran'daki İlhanlılar 13. yüzyılın sonlarına kadar Asya ile Avrupa arsındaki transit yollarını denetleyerek bu iki bölge arasındaki etkileşimin sürmesini sağladılar. Ancak, İlhanlı devletinin çözülmesinden sonra Akdeniz ve Hindistan para gelenekleri arasındaki ilişkiler de kesilmiş oldu. Bkz. S. Grierson, *Numismatics,* Oxford University Press, 1975, s. 24-29 ve 39-55.

tü.[41] 16. yüzyılda Safevi İran'ında da yaygın olarak kullanılan ve tamga, şahi, *mahmudi* ya da *çift şahi* diye adlandırılan gümüş sikkeler de yaklaşık 4 gram ağırlığındaydı.[42]

Osmanlılar 16. yüzyılın başlarında Safevileri yenerek Doğu Anadolu, Güney Kafkaslar, Irak ve Mezopotamya'ya girdikten sonra, bölgenin önde gelen darphanelerinde altın sultaniler basmaya başladılar. Bir yandan da bölgenin büyük gümüş sikke kullanma geleneğini devam ettirmeye karar verdiler. 1555'e kadar darbedilen Osmanlı gümüş sikkeleri, Osmanlı hükümdarını şah olarak anmaktaydı.[43] Bu tarihten sonra şah sözcüğüden vazgeçildiyse de, Osmanlıların tüm gayretlerine rağmen yerel halk bu sikkeleri *padişahi* değil *şahi* olarak anmaya devam etti. Oysa dönemin Osmanlı belgelerinde bu gümüş sikkeler padişahi olarak anılmaktadır.[44]

---

41 B. Fragner, "Social and Internal Economic Affairs", S. Jackson ve L. Lockhart (ed.), *The Cambridge History of Iran, Volume 6: The Timurid and Safavid Periods* içinde, Cambridge University Press, 1993, s. 556-567. 15. yüzyıl Bursa mahkeme kayıtlarından bu sikkenin Bursa piyasalarında dolaştığı anlaşılmaktadır. İnalcık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler"; Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme", s. 140-148. Ayrıca, 16. yüzyılın başlarında hazırlanan Amid (Diyarbakır), Ergani, Çermik, Mardin ve Musul kanunnamelerinde de Osmanlı öncesi dönemde şahruhi üzerinden belirlenmiş çeşitli vergilerin bir şahruhi eşittir altı akçe kuru üzerinden akçeye çevrildiği belirtilmektedir. Ö. L. Barkan, "Osmanlılar Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi* 1 (1941), s. 91-106 ve 184-197; Barkan, *Zirai Ekonomi*, s. 146-179 ve çeşitli yerlerde.

42 Fragner, "Social", s. 556-565; ve H. L. Rabino, *Coins, Medals and Seals of the Shahs of Iran, 1500-1941*, Borgomale, *Cezayir*, 1945, Tablo II. Magalhaes-Godinho Osmanlı şahilerinin yaklaşık 4 gram ağırlığındaki İran mahmudilerine benzetildiğini iddia ediyor. V. Magalhaes-Godinho, *L'Economie de l'Empire Portugais aux XVe et XVIe Siecles*, S.E.V.S.E.N, Paris, 1969, s. 303.

43 Osmanlılar, altın sikkelerinde kullandıkları şah deyimini 1555 yılında Şah Tahmasp ile imzaladıkları Amasya antlaşmasıyla terk ettiler. Gümüş şahiler üzerindeki şah sözcüğü ise o tarihten sonra, daha seyrek de olsa, kullanılmaya devam edildi. K. M. Mackenzie, "Gold Coins of Suleyman the Magnificent from the Mint at Sidre Qapsi", *Nomismatika Chronika* 10 (1991), s. 74; Pere, *Osmanlılarda*, s. 126-130.

44 1572'de yerel halkın gümüş sikkeleri şahi yerine Sultan Selim'in adına *selimi* diye anmaları için Diyarbakır'daki yöneticilere gönderilen bir talimat için bkz. Ahmed Refik Altınay (haz.), *16. Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1935, s. 69. 1573 tarihli bir diğer belge için, bkz. BOA, MHM. c. 21, 478/200. Nümizmatik kataloglarda bu sikkeler dirhem olarak anılmaktadır. Bkz. Pere, *Osmanlılarda*; ve Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*. Bölgede akçe dolaşmadığı halde, Basra dahil bu bölge için 16. yüzyılda hazırlanan Osmanlı kanunnamelerinde parasal büyüklükler akçe üzerinden verilmektedir. R. Mantran, "Reglement Fiscaux Ottomans; La Provence de Bassoura", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 10 (1967), s. 486-513. Osmanlılar dolaşımdaki sikkeler ne olursa olsun, taşra kanunnamelerinde hesap birimi olarak akçeyi kullanmaktaydı. Diğer örnekler için, bkz. Barkan, *Zirai Ekonomi* ve bu kitapta Bölüm 4, s. 72-73 ve 81-83..

İlk yıllarda sadece sınırlı miktarda basılmalarına karşın, şahilerin hacmi Kanuni döneminde arttı. Bağdat, Musul, Diyarbakır ve Körfez'de Basra'nın yanısıra Halep şahi üretiminde önde gelen merkezler oldular. Şahiler ayrıca Erzurum, Van, Revan, Tebriz ve Nahcevan gibi merkezlerde de basılmaktaydı.[45] Şahi üretimi yüzyılın ikinci yarısında İran'la girişilen savaşlar sırasında bölgedeki asker sayısının da bir hayli artmasıyla doruğuna ulaştı. Üretilen şahilerin büyük bir kısmı devletin askerlere yapilan ödemelerde ve diğer harcamalarda kullanıldı.[46]

Bugün nümizmatik koleksiyonlarda incelenebilecek olan şahilerin ağırlıkları 3,4 ile 4,65 gram arasında değişmektedir. II. Selim döneminde basılan şahiler yaklaşık olarak 4,0 gram ağırlığındaydı.[47] Şahinin kur değeri ise yüzyılın ortalarında 6 akçeden 1580'lerde 8 akçeye yükseldi.[48] 1580'lerdeki tağşişten önce, bir altın sultani 8 şahi, bir şahi de 5 medin ya da para değerindeydi[49] (bkz. Tablo 6.2). Bu resmi kur değerleri gümüş içerikleriyle karşılaştırıldığında, şahilerin diğer sikkelere göre aşırı değerli olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle diğer sikkeler piyasadan kaybolurken, günlük işlemlerde, özellikle de devlete yapılan ödemelerde şahi kullanılmaya başlandı. Bir yandan da kalpazanlık yayıldı.[50] Devletin bu kur değerlerini tercih etmesinin ardındaki nedenleri kesin olarak bilemiyoruz. Ancak, Osmanlı şahilerini sınırın öteki tarafında tedavül gören İran sikkelerinden daha cazip kılmak için bu kur değerleri kullanılmış olabilir. Ayrıca, İran'a gümüş akışını engellemek, hatta İran'dan gümüş çekebilmek için de aşırı değerli bir kur tercih edilmiş olabilir.[51] Şahilerin ağırlık ve gümüş içerikleri 1580'lere kadar akçeninki kadar istikrarlı kal-

---

45 Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 95-114. Şahiler Şam'da da düzenli basılmaktaydı ancak miktarları hakkında bilgimiz yoktur.

46 Şahilerin üretimi, dolaşımı ve kur değerlerine ilişkin arşiv belgeleri için, bkz., BOA, MHM, c. 48, 116/41, 158/55, 853/291; c. 49, 249/71; c. 53, 810/280 ve 882/309; c. 55, 299/167.

47 Pere, *Osmanlılarda*, s. 121-129.

48 Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihi", s. 89-91.

49 Pascual, *Damas*, s. 121-122.

50 Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihi", s. 89-91. Şahilerin resmi kur değerlerinin yüksek tutulması, bu sikkelerin imparatorluk ölçeğinde hareketlenmelerine yol açtı. 16. yüzyılın sonlarında Bağdat, Halep, Şam, özellikle de Doğu Anadolu'da darbedilen büyük miktarlarda şahi, Eflak ve Boğdan'da tedavül etmeye başladı. Örneğin, Eflak'ın 1588-89 yılı vergi ödemesinde 926.000 parça ve aynı yılın Boğdan vergisinde 255.000 parça şahi kullanıldı. Bkz. yukarıda s. 101.

51 16. yüzyılda Osmanlı ve Safevi devletlerinin izlediği kur politikalarının, özellikle de 1585-86 tarihli Osmanlı tağşişine yol açan gelişmelerin incelenmesi, bu iki devletin kıtalararası gümüş akışı karşısında ne gibi önlemlere başvurduklarına ilişkin ilginç ipuçları sunabilir. Daha fazla ayrıntı için, bkz. Bölüm 8, s. 148.

TABLO 6.2: GÜMÜŞ OSMANLI PARA BİRİMLERİNİN KURLARI, 1570-1600

	1570	1600
Düka / Akçe	65-70	120
Düka / Medin veya Para	41-43	45-48?
Düka / Şahi	8	15?
Medin / Akçe	1,5	2,5?
Şahi / Akçe	7-8	7-10
Şahi / Para	5,0	3,0?
Kırım Akçesi / İstanbul Akçesi	9-10	—
Lari / Medin	6,5	—
Düka / Nasri	60-70?	80

Kaynaklar: Metne ve dipnotlarına bkz.

dı. Akçenin 1585-86'daki tağşişiyle birlikte şahi de tağşişe uğradı. 1590'larda üretilen şahilerin ağırlıkları 2,2 ile 3,1 gram arasında değişmektedir[52] (bkz. Resim 15 ve 16).

Bölgedeki savaşların sona ermesi ve askerlerin geri çekilmeleriyle birlikte şahi üretimi de gerilemeye başladı. 17. yüzyılın başlarından itibaren bölgedeki darphanelerin çoğu kapanırken, Bağdat yüzyıl sonuna kadar faaliyet gösteren tek önemli darphane olarak kaldı. Şahi üretimindeki gerilemenin bir diğer nedeni de, 17. yüzyılın başlarından itibaren akçe için de geçerli olduğu gibi, darphanelerin gümüş bulmakta, devletin de basılan sikkelerin kalitesini denetlemekte güçlük çekmesiydi.[53]

18. yüzyılın başlarında İran'la yeni bir savaşa girişilince, Osmanlı devleti yine sınırın öte tarafında tedavül gören sikkelerle aynı standartlarda sikke basmaya karar verdi. Bu savaş sırasında işgal edilen bölgeler ile kuzeyde Tiflis ve Azerbaycan'dan güneyde Bağdat'a kadar uzanan İran'a komşu alanlarda, Osmanlılar 2,7 ve 5,3 gram ağırlığında iki yeni sikke darbettiler. Bu ağırlıkların o dönemde tedavül etmekte olan Osmanlı sikkeleriyle hiçbir ilişkisi yoktu. Bu yeni sikkelere şahi ve çift şahi adı verilip verilmediğini bilemiyoruz. Ancak bu büyük sikkelerin aynı yıllarda sınırın öte tarafında yaygın olarak kullanılan ve *abbasi* diye adlandırılan 4,7 ile 5,4 gram ağırlığındaki 200 dinarlık İran sikkeleriyle rekabet amacıyla üretildiği anlaşılıyor.[54]

---

52 Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 73; Pere, Osmanlılarda, s. 120-136.

53 17. yüzyılda akçe bölgesinde darphane faaliyetlerinin yavaşlaması ve durması hakkında, bkz. Bölüm 8, s. 156-161.

54 Bu sikkelerin standartlarına ilişkin tahminler için, bkz. S. Lachman, "The Ottoman

16. yüzyılda Osmanlılar tarafından Basra'da darbedilen bir diğer önemli parça da Körfez'de ve Hint Okyanusu'nda kullanılan *lari*'ydi. Lari, saf gümüşten üretilen bir saç firketesi ya da kaz tüyünün ortadan ikiye katlanmış ucu biçiminde bir paraydı. Baş tarafında darphanenin yeri ile ilgili bilgiler yer alıyordu. Larinin kökeni, Körfez'in İran tarafında, Hürmüz-Şiraz kervan yolu üzerindeki Laristan bölgesine gitmektedir. Lari 14. yüzyılda üretilmeye başlandı ve Hint Okyanusu üzerindeki uzun mesafeli ticarette giderek daha fazla tutulan bir ödeme aracı oldu. Körfez bölgesinde ise lariler doğudan gelen mallar için en önde gelen ödeme aracı oldular. Ancak, iç bölgelerde pek fazla lari kullanılmıyordu[55] (bkz. Resim 17).

16. yüzyılın başlarında Akdeniz'i Hint Okyanusu'na bağlayan transit yolları üzerinde canlı bir liman görünümünde olan Basra'da, düzenli olarak lari üretilmekteydi. Yüzyılın ortalarında Osmanlılar bu limanı Safeviler'den aldıktan sonra lari üretimini sürdürdüler.[56] Osmanlılar Portekizlilerin Basra ve Körfez çevresinde kurdukları ticari bağlantılara da son vermeye çalıştılar. Örneğin 1570'lerin sonunda olduğu gibi, Osmanlılar ara sıra değerli madenlerin doğuya doğru kaçışını engellemek için, lari üretimini durdurdular. Ancak bu çabalar gümüşün kaçışını durduramadı.[57] 1525 sonrasında lariler 5,2 gram ağırlığında saf gümüşten üretilmekteydi. Larilerin 1580'lerdeki kur değerleri, Portekiz kaynaklarında 6,5 Halep medini veya bir buçuk İspanyol reali olarak verilmektedir.[58]

KIRIM AKÇESİ

Osmanlı devleti ile Kırım Hanlığı arasındaki ilişkinin niteliği, hanın ne ölçüde bağımsız ve bozkır geleneğinin mirasçısı, ne ölçüde de Osmanlı padişahına bağımlı olduğu uzun zamandır tartışılmaktadır. Ancak, şu ve-

---

Silver Coinage in Armenia, Azerbaijan, Georgia during the Reigns of Ahmad III and Mahmud I", *The Numismatic Circular* 84 (1976), s. 51-53; ve N. du Quesne-Bird, "The Turkish Coinage of the Caucasus, 1723-1735", *The Numismatic Circular* 84 (1976), s. 192-193; ayrıca Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 115-118. Aynı dönemdeki İran sikkelerinin standartları için bkz. Rabino, *Coins*, Tablo II; ve Album, *A Checklist*, s. 130-131.

56 Lari üretimine başlanması için İstanbul'dan Bağdat valisine gönderilen talimat hakkında bkz. BOA, H. 967/1560 tarihli MHM. c. 3, 616/220.

57 16. ve 17. yüzyıllarda Basra ticareti için, bkz. D. R. Khoury, "Merchants and Trade in Early Modern Iraq", *New Perspectives on Turkey* 5-6 (Osmanlı Ticareti Özel Sayısı) (1991), s. 58-67.

58 Godinho, *L'Economie*, s. 299-304. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın kullanılan riyal guruş, sekiz reale eşitti. Godinho, larilerin Hint Okyanusu'nda çok kullanılan diğer sikkeler cinsinden kur değerlerini de vermektedir.

ya bu biçimde Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kabul edilen tüm topraklar içinde, hanlığın çok özel bir konumunun olduğu açıktır. Kırım'ın 1478 yılında Osmanlı devletine katılmasından sonra, Kefe ve Kırım kıyılarının bir bölümü bir Osmanlı eyaletine dönüştürülmüştü. Yarımadanın kalan bölümü ise, sefer zamanı Osmanlı ordusuna katılan bir han ailesi tarafindan yönetilmeye devam etti. Hanların seçiminde Osmanlıların bir rolü olsa da, Kırım aristokrasisi tarafindan yapılan tercih genellikle onaylanmaktaydı.[59]

Kırım hanları bozkır egemenlik geleneğinin en önemli simgelerinden olan *Cengiz tamgası*'nı kullanmayı sürdürdüler. Hanlar aynı zamanda Moskova prensliği ve Lehistan ile diplomatik ilişkiler sürdürme hakkını da saklı tuttular. Hanlık 17. yüzyılın sonlarına kadar Moskova, Lehistan, Eflak ve Boğdan'dan vergi almaya devam etti. Kırım sikkeleriyle Osmanlı para düzeni arasındaki ilişki de pek çok istisnai boyutlar içermekteydi.[60] Örneğin Kırım hanları, Giray hanedanının egemenlik simgelerini taşıyan, Osmanlı sultanının adını ise anmayan gümüş sikkelerini basmaya devam ettiler. Önceleri bu sikkelerin üzerinde sultan kelimesine ve diğer ifadelere yer verilmemişti. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu sikkelerde Kırım hanları için sultan ve han sözcükleri kullanılmaya başlandı. Yine de hanlar kendi adlarına altın sikke bastıracak kadar bağımsız değillerdi. Buna karşılık, Kırım'da Osmanlı altın sultanileri de basılmamıştır.[61] Kısacası, Kırım Hanlığı'nı belirli tanımlara göre Osmanlı devletinin bir parçası olarak kabul etmek mümkünse de, Kırım sikkelerinin Osmanlı para düzeniyle ilişkileri daha da gevşekti.[62]

Kırım'da en çok kullanılan sikke ve hesap birimi, akçe olarak adlandı-

---

59 A. W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Hoover Institution Press, Stanford, California, 1978, s. 1-36; ve H. İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi", *Belleten* 31 (1944), s. 185-229.

60 Fisher, *The Crimean Tatars*, s. 8-19. Osmanlı döneminde Kırım ticareti için, bkz. G. Veinstein, "From the Italians to the Ottomans: The Case of the Northern Black Sea Coast in the Sixteenth Century", *Mediterranean Historical Review* 1 (1986), s. 226-231.

61 N. Agat, "Kırım Hanlarının Paralarının Nitelikleri ve Işık Tuttukları Bazı Tarihi Gerçekler", daha önce yayımlanmış üç makalenin yeniden basımları, *Türk Nümizmatik Derneği Bülten* 7 (1982), s. 14-15.

62 Kırım Hanlığı'nın parasal konulardaki statüsünü, yine içişlerinde bağımsız olan Eflak ve Boğdan prenslikleriyle karşılaştırmak yararlı olabilir. Tuna prensliklerinde de ne yerel yönetim ne de Osmanlılar altın sikke basmışlardır. Ancak, hanların kendi adlarına gümüş ve bakır sikke darbetmeleri nedeniyle, Kırım Hanlığı'nın para konularında daha özerk olduğu düşünülebilir. Eflak'ta sikke basılmazken, Boğdan'da çok sınırlı miktarda gümüş ve bakır sikke üretilmiştir. Bkz. yukarıda s. 100-101.

rılan, Osmanlı kaynaklarında ise *Kefevi akçe* olarak anılan küçük, gümüş parçaydı. Kırım hanları tarafindan bastırıldığı bilinen en eski sikkenin tarihi 1441-42'dir. Kefevi akçe Kırım'ın diğer kentlerinde, özellikle de Eski Kırım, Kırım (Sokgat) ve Kırk Yer'de basılmakta, ticari işlemlerde yaygın olarak kullanılmaktaydı. Örneğin 1480'lerde Bursa mahkeme kayıtlarında Kefevi akçe kullanarak yapılan ticari işlemlerden ve borçlardan söz edilmektedir. O dönemde iki Kefevi akçe bir Osmanlı akçesine eşitti.[63] 16. yüzyılda da Kefevi akçe Osmanlı akçesinden küçüktü. Kur değeri ise iki ile beş Osmanlı akçesi arasında dalgalandıktan sonra on bir akçeye kadar düştü ki bu, gümüş içeriğinin bir hayli azaldığını göstermektedir. Kefevi akçe, 1580'lerden sonra önemli boyutlarda tağşişe uğrayan Osmanlı akçesi karşısında toparlanmış ve kur değeri yükselmişti.[64]

Kefevi akçenin ilginç bir özelliği de Osmanlı devletinin bu sikkeye amacına göre değişen kurlar uygulamasıdır. Örneğin, 1540'larda Osmanlıların Kefe eyaleti kayıtlarında, hanlara, Tatar ve Çerkez beylerine ve Osmanlı askerlerine yapılan ödemelerde kur değeri olarak iki Kefevi akçe eşittir bir Osmanlı akçesi kullanılmaktaydı. Osmanlı hazinesine yapılan ödemelerde ise beş Kefevi akçesi bir akçeye eşit sayılmaktaydı. Bu kur politikası açıkça Osmanlı hazinesinin yararınaydı. Kırım'dan İstanbul'un iaşesi için ithal edilen hububat, et, balıkyağı ve tuz gibi mallarda da Osmanlı devleti bunların hazineye maliyetini düşürmek amacıyla farklı bir kur uygulamaktaydı.[65] Mal ve para piyasalarında sorunlar yaratan bu katlı kur politikasını Kırım Hanlığı üzerine uygulanan bir vergi olarak da yorumlamak mümkündür ve bu niteliğiyle hanlık ile İstanbul arasındaki bağımlılık ilişkisini yansıtmaktadır.[66] Öte yandan, sundukları askeri ve diğer hizmetler karşılığında hanlara İstanbul'dan çeşitli vesilelerle büyük bağışlar da yapılmaktaydı.[67]

Küçük akçe 18. yüzyılın sonlarına kadar hanlığın temel sikkesi olarak kaldı. Daha sonraki dönemlerde altı akçelik daha büyükçe gümüş sikkeler ve bakır sikkeler de bastırıldıysa da bunların hiçbiri ticaret ve ekonominin

---

63 H. İnalcık, *The History of The Black Sea Trade: The Register of Customs of Caffa*, Cambridge, Mass., 1993, s. 151.

64 Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihi", s. 93.

65 İnalcık, *The History*, s. 151-154.

66 Örneğin, 1577'de Kefevi akçenin piyasa kuru bir düka karşılığında 600 iken, resmi kuru 300 olarak belirlenmişti; bkz. BOA, MHM. c. 29, 397/164 ve 440/186; c. 31, 785/353. Ancak, ticaretin etkilenmesi ve tüccarların zarar etmesi karşısında devlet kısa bir süre sonra bu resmi kurdan vazgeçmek zorunda kaldı; bkz. MHM. c. 34, 159/79 ve 371/177.

67 Fisher, *The Crimean Tatars*, s. 28.

taleplerini karşılayamadı. 17. yüzyılda Hollanda taleriyle İspanya'nın sekiz reali gibi büyük gümüş Avrupa sikkeleri ve zolota diye anılan bir Polonya sikkesi Kırım'da yaygın olarak tedavül etti.[68]

KUZEYBATI AFRİKA

16. yüzyılda doğuda Trablusgarp'tan batıda Cezayir'e kadar uzanan topraklar Osmanlı ve İspanyol imparatorlukları arasında büyük bir mücadeleye sahne oldu. Akdeniz'de faaliyet gösteren Türk korsanların ya da levendlerin askeri gücü sayesinde Cezayir, Tunus ve Trablus Osmanlı yönetimi altına girdi. Osmanlı devleti de bu bölgelerin herbirinin başına bir vali ya da beylerbeyi atadı. Ancak uygulamada, bu bölgeler çoğunlukla korsan reisleri ve Anadolu'dan sıradan askerler olarak geldikten sonra saflar arasından yükselen yeniçeri ağaları tarafından yönetilmiştir.

Osmanlı devleti bu bölgeleri İstanbul ile bağlarını sürdüren uzak eyaletler olarak görmekteydi. Oysa yerel yönetimler uzak eyaletlerden çok bağımsız devletler gibi davranıyorlardı. Aradaki mesafenin yanısıra, Osmanlı devletinin zayıflığı da bu özerkliği kolaylaştırmaktaydı. Ancak bu eyaletlerin yöneticileri İstanbul ile tüm bağları koparmak, bağımsızlıklarını ilan etmek yanlısı değillerdi. Dini ve siyasi meşruiyet kaygılarına ek olarak, Anadolu'dan asker toplamaya devam edebilmek istiyorlardı. Bunun için de İstanbul hükümetinin iyi niyetine ve iznine ihtiyaçları vardı.

18. yüzyıla kadar, yerel yönetimlerin etki alanı kıyı şeridi ve kentlerle sınırlı kaldı. Gerçi köylülerden ve göçerlerden vergi toplanmaktaydı, ancak bunun ötesinde kırsal nüfusun iç işlerine karışılmıyordu. Yerel yönetimler de çabalarını korsanlığa yönelttiler ve Akdeniz'deki Avrupa donanmalarının zayıflığı sayesinde, bu alanda bir hayli başarılı oldular.[69]

Son dönemde yapılan araştırmalar, Kuzeybatı Afrika ile Avrupa arasındaki ticaretin 17. ve 18. yüzyıllarda büyük ölçüde canlandığına işaret ediyor.[70] Sicilyalı, Maltalı ve Napolililerin yanısıra İngiliz, Hollandalı ve hep-

---

68 Agat, "Kırım Hanlarının Paraları", s. 18-28.

69 J. M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge University Press, 1987, s. 144-205; Raymond, "Les provinces Arabes", s. 404-407 ve 412-414; A. Hess, *The Forgotten Frontier, A History of the Sixteenth Century Ibero-African Frontier*, University of Chicago Press, Chicago, 1978. R. Mantran, "Le Statut de l'Algérie, de la Tunisie et de la Tripolitaine dans l'Empire Ottoman," *Atti del I Congresso Internazionale di Studi Nord Africani*, Facolta di Scienze Politiche, Cagliari, 1965, s. 3-14.

70 17. yüzyılda Tunus'un Avrupa ile ticareti için, bkz. S. Boubaker, *La Régence de Tunis au XVIIe Siècle: ses relations commerciales avec les ports de l'Europe Méditerranéenne, Marseille et Livourne*, Ceroma, Zaghouan, 1987.

sinden önemlisi Fransız tüccarlar, kıyı kentlerinde yerleşerek limanları önemli birer ticaret merkezi haline getirdiler.

Kuzeybatı Afrika'da altın ve gümüş madenleri bulunmadığı için, tedavüldeki değerli maden miktarı ve darphanelerin üretim hacmi, esas olarak, dış ticaret dengeleriyle korsanlıktan sağlanan gelirlere bağlıydı. Bunların içinde Akdeniz ticareti en önemlisiydi, ancak Sahra'nın güneyiyle kervan ticareti ve altın da oldukça önemliydi. Cezayir, Tunus ve daha sınırlı ölçülerde Trablus'ta basılan altın sikkelerin kaynağı güneyden gelen kervanlardı.

Bu eyaletlerde basılan sikkeler 19. yüzyıla kadar Osmanlı sultanının adını taşımaya devam etti. Bu üç eyaletin parasal uygulamaları ve imparatorluğun para düzeniyle olan ilişkileri bize sadece Osmanlı para düzeni hakkında değil, geniş imparatorluğun kurumları hakkında da önemli ipuçları verecektir.

Cezayir

Türk korsanların kenti ele geçirmelerinden hemen sonra, 1520'lerden itibaren Cezayir'de altın sultaniler basılmaya başlandı. Güneyde Sahra ile olan bağlantıları ve sürekli altın akışı sayesinde Cezayir, kısa zamanda sultani üretiminde imparatorluğun en önemli merkezlerden biri oldu.[71] Yüzyılın ikinci yarısında Cezayir'de Osmanlı sultanı adına altın basan bir darphane daha ortaya çıktı. Batıdaki Oran kentinin İspanyolların, Cezayir kentinin de Osmanlıların eline geçmesi, Tlemsen'deki Zeyyanileri iki büyük imparatorluk arasında sıkıştırmış, zor duruma sokmuştu. Zeyyanilerin görünürdeki yönetimleri yüzyılın ortalarına kadar sürdükten sonra, 1556'da Osmanlılar bu bölgeye vali atamaya başladılar. Bu değişiklikten sonra ve 1603 yılına kadar Tlemsen'e Osmanlı hükümdarı adına, ancak sultaninin standartlarından çok farklı altın sikkeler basılmaya başlandı. Bu sikkeler, 12. yüzyılda Muvahhidler tarafından başlatılan ve 17. yüzyıla kadar Kuzeybatı Afrika'daki tüm altın sikkelerde kullanılan genel tasarımı izlemekteydi. Tlemsen ve Cezayir'in altın sikkeleri arasındaki farkın, iki kentin idari konumu arasındaki farktan kaynaklanması mümkündür. Ancak, Tlemsen'deki Osmanlı yönetiminin ayrıntıları henüz yeterince incelenmemiştir.[72]

Cezayir'de büyük miktarda altın sikke basılırken, çoğunluğu kare biçimindeki ve akçe olarak adlandırılan küçük gümüş sikkelerin hacmi 18. yüzyıla kadar sınırlı kalmıştır. Gerileyen kur değerlerine bakarak, bu sik-

71 Kocaer, *Osmanlı*; Pere, *Osmanlılarda*, s. 109-159; Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 96-113.

72 H. Arroyo, "The Ottoman Coinage of Tilimsan", *Oriental Numismatic Society Occasional Paper* 12, 1979; ve M. L. Bates, "The Ottoman Coinage of Tilimsan", *The American Numismatic Society Museum Notes* 26 (1981), s. 203-214.

kelerin gümüş içeriklerinin 16. yüzyıl boyunca azaldığı sonucuna varabiliriz. 1580 yılında 175 akçe bir sultaniye eşitti; 1617'de ise bir sultani 350 akçe değerindeydi. Cezayir'de ayrıca Avrupalılar tarafından *harruba* ya da *bourbe* diye adlandırılan bakır sikkeler de üretilmekteydi. Önceleri, bakır sikkelerin piyasa değeri akçenin kesirleri olarak belirlenmişti. Ancak yerel akçenin değer yitirmesinden sonra bakır sikkelerin akçe karşısındaki değerleri yükseltildi[73] (bkz. Resim 20 ve 22).

İspanya'nın sekiz reallik büyük gümüş sikkesi, 17. yüzyılın başlarında Cezayir'in en önde gelen değişim ve ödeme aracı oldu. Bu sikkenin kuru 17. yüzyılın büyük bölümünde 232 akçe olarak sabit kaldı.[74] Ancak kurun değişmemesi, akçenin istikrarının bir göstergesi olarak yorumlanmamalıdır. Büyük bir olasılıkla, kare biçimindeki akçeler piyasalardan kaybolduğu için, yüzyılın sonlarına kadar sadece bir hesap birimi olarak kalmış, kur değerlerinde de bu nedenle bir değişiklik olmamıştır.

Tunus

Tunus'ta Osmanlı yönetimi 1574'te başladı. Ancak, Osmanlı sultanının adını taşıyan sikkeler 1530'lardan itibaren basılmaktaydı. Altın sultaniler de erken tarihlerden itibaren üretilmeye başlanmıştı. Fakat bunların miktarı Cezayir'dekinden daha az, üretim de daha düzensizdi. Gümüş ve bakır sikkelerde ise Osmanlılar yerel gelenekleri sürdürdüler. Kökenleri 13. yüzyıl Muvahhid hükümdarı Muhammed en-Nasır'a kadar giden ve Hafsiler döneminde basılmaya devam eden küçük, kare biçimindeki gümüş *nasri*'ler, Osmanlı döneminde de günlük işlemlerde en fazla kullanılan sikke olma özelliklerini korudular.[75] Nasrileri Osmanlılar akçe, Avrupalılar ise aynı anlamda asper olarak da adlandırmaktaydı. 16. yüzyılda nasriler yaklaşık 0,6 gram ağırlığındaydı ve gümüş içerikleri İstanbul'daki akçeye yakındı. 17. yüzyılın büyük bir bölümünde nasrinin ağırlığı 0,45 gram dolaylarında kaldı. Bu dönemde 80 nasri bir sultaniye veya bir buçuk adet sekiz reallik İspanyol sikkesine eşitti. 17. yüzyılın sonlarına doğru sultaninin kur değeri 104 real ya da iki adet sekiz reallik parçaya yükselmişti. Ancak yüzyılın sonlarında sultaniler tedavülden kalktı[76] (bkz. Tablo 6.2 ve Resim 19).

73 L. Merouche, "Les Fluctuations de la Monnaie dans L'Algérie Ottomane", Abdeljelil Temimi (ed.), *Mélanges Charles-Robert Ageron* içinde, FTERSI, Zaghouan, 1996, s. 611-618; ayrıca Pere, *Osmanlılarda*, s. 129; ve Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 96-115.

74 Merouche, "Les Fluctuations", s. 613-618.

75 M. Broome, *A Handbook of Islamic Coins*, Seaby, Londra, 1985, s. 143-153; ve H. W. Hazard, *The Numismatic History of Late Medieval North Africa*, American Numismatic Society, New York, 1952.

76 Sebag, "Les Monnaies", s. 258-62; ve Boubaker, *La Régence de Tunis*, s. 78-79.

Küçük nasri ile düzensiz olarak basılan sultani, Tunus'taki yerel para talebini karşılayamıyordu. Bu nedenle Tunus'ta İspanyol eküsü ile Venedik dükasının yanısıra Sicilya, Malta ve Toskana altınları da tedavül etmekteydi.[77] 16. yüzyılın sonlarından itibaren, gümüş sikkeler ve İspanya'nın sekiz reali, hem hesap birimi hem de ödeme aracı olarak altınların yerini almaya başladı.[78] 17. yüzyılın başlarında, sekiz reallik İspanyol sikkesi artık piyasalardan kaybolan yerel nasriye 52 nasri sabit kuru üzerinden bağlanınca, İspanyol sikkesi yerel hesap birimi konumuna yükseldi. 1630'lardan itibaren de Tunus riyali adıyla ve İspanya'nın sekiz reallik sikkesine eşit değerde yeni bir hesap birimi ortaya çıktı.[79]

İspanyol para birimi ile Tunus hesap biriminin birbirlerine bağlanmaları ilk bakışta çelişkili gözükebilir, çünkü bu dönemde Kuzeybatı Afrika'nın Müslüman bölgelerinde İspanya Hıristiyan düşmanı temsil etmekteydi. Örneğin, 17. yüzyılın başlarında yerel belgelerde İspanya'nın sekiz reallik sikkesinden "din düşmanı Hıristiyanlar tarafından darbedilmiştir, Allah onları dünya yüzünden yok etsin" ifadesiyle birlikte söz ediliyordu.[80] Ayrıca Tunus'un İspanya ile doğrudan bağlantısı da yoktu. İspanya'nın sekiz reallik sikkesi Marsilya, Livorno, Cenova ve önde gelen diğer Avrupa limanları üzerinden Tunus'a ulaşmaktaydı. Aynı bağlantılar sayesinde Avrupa'nın diğer büyük sikkeleri, özellikle de Hollanda taleri de Tunus'ta tedavül etmekteydi.

17. yüzyılın özellikle ilk yarısı tüm Akdeniz çevresinde olduğu gibi Tunus'ta da parasal güçlükler ve istikrarsızlıklarla dolu bir dönemdi. Yerel yönetim ve darphane gümüş bulmakta ve para birimininin istikrarını korumakta zorlanıyordu.[81] Sekiz reallik sikke sık sık tedavülden kaybolurken, yerini Marsilya ve diğer Avrupa limanlarından gelen tağşiş edilmiş sikkeler almaktaydı. Bu dönemde değerli maden kıtlıkları ve yerel darphanenin azalan üretimiyle daralan kredi ve poliçe hacminin, hem yerel hem de uzun mesafeli ticareti olumsuz etkilediğine şüphe yoktur.

Yüzyılın ikinci yarısında parasal koşulların biraz düzelmesiyle birlikte, Tunus darphanesi nasrilerden daha büyük, iki takım gümüş sikke basmaya başladı. Bu sikkelerden biri 3 gram ağırlığındaydı ve hesap birimi olan Tunus riyalinin dörtte biri değerinde kabul ediliyordu. Bu sikkenin yarısı ağırlığında ancak aynı türden bir diğer sikke de, riyalin sekizde biri değe-

79 Boubaker, Tunus hesap biriminin İspanyol sekiz realine bağlanmasının, yerel yönetimin kararı olabileceğini söylüyor; *La Régence de Tunis*, s. 79.

80 L. Valensi, *Tunisian Peasants in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge University Press, Londra-New York, 1985, s. 211.

81 Bu ortamda nasrinin kur değerinin yüksek tutulması, yerel yönetimin Tunus'a değerli maden akışını özendirmek için izlediği bir politika olabilir.

rindeydi. İkinci tür sikke ise bir gramdan daha küçüktü ve harruba diye adlandırılmaktaydı. Harrubalar, 1670'ler ve 1680'lerde Tunus'un yanısıra Trablusgarp'ta da basıldı.[82] Bunlara ek olarak, yüzyılın sonlarına doğru fülus ya da bourbe adıyla ve piyasa değerleri nasrinin 1/12'si veya İspanyol sekiz realinin 1/624'ü olarak belirlenen bakır sikkeler de piyasaya sürüldü.[83]

Trablus

Trablusgarp'ın 1551'de Türk korsanlar tarafından alınmasından sonra, bu kentte de Osmanlı sultanının adını taşıyan sikkeler basılmaya başlandı. Ancak bölgenin iktisadi ve ticari olanaklarının Tunus ve Cezayir'e kıyasla daha sınırlı kalması nedeniyle, 16. ve 17. yüzyıllarda Trablus darphanesinin sikke üretimi fazla büyümemiştir. İmparatorluğun diğer bölgelerindekilerle aynı standartlardaki altın sultaniler, Trablus'ta II. Selim'in saltanatı sırasında darp edilmeye başlandı ve 17. yüzyılın sonlarına kadar düzenli olarak, ancak sınırlı hacimde üretildi. 1560'lardan itibaren üretilen gümüş sikkeler, büyük çeşitlilik ve istikrarsızlık göstermiştir. Akçe olarak da adlandırılan kare biçimindeki nasri ile Mısır'ın medin ya da paraları en çok basılan gümüş sikkelerdi. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Trablus darphanesi harrubalar da üretmeye başladı[84] (bkz. Resim 18).

82 Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 67-68.

83 Boubaker, *La Régence de Tunis*, s. 81; ve Sebag, "Les Monnaies", s. 261.

84 K. M. MacKenzie, "Coins of Tripoli: Fertile Field of Study", *World Coins* 7 (1983), s. 104-107; J. de Candia Farrugia, "Monnaies Frappées à Tripoli et à Gafsa par Dragut", *Revue Tunisienne* 22 (1936), s. 85-95; Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 96-115.

YEDİNCİ BÖLÜM

FİYAT DEVRİMİNE YENİDEN BAKIŞ

16. yüzyıldaki Fiyat Devrimi, önceleri Avrupa tarihçiliğinde son zamanlarda da dünya ekonomisinin tarihi üzerine yapılan çalışmalarda, en canlı ve dayanıklı tartışmalara konu olmuştur. Avrupa'da gram gümüş cinsinde ifade edilen fiyatların 16. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar yüzde 100'den, hatta kimi ülkelerde yüzde 200'den fazla arttığı ayrıntılı olarak belgelendirilmiş ve yaygın kabul gören bir olgudur. Ayrıca, bu dönemde para birimleri tağşişe uğrayan ülkelerde, toplam fiyat artışlarının yüzde 600'e ulaştığını, hatta aştığını biliyoruz. Tüm fiyatların aynı hızda artmadığını, tarım fiyatlarının mamul mallarınkinden daha hızlı yükseldiğini de söyleyebiliyoruz.[1]

Bu fiyat artışları 20. yüzyılınkilerle karşılaştırıldığında çok da yüksek gözükmediği için, kimi tartışmacılar "Fiyat Devrimi" deyimini sorgulamışlardır.[2] Ancak, fiyat artışlarının dönemin toplumlarının, ekonomilerinin ve kurumlarının uyum sağlama olanaklarına kıyasla önemli olmadıklarını söylemek mümkün değildir. 16. yüzyıldaki fiyat artışlarının o döneme kadar hiç görülmemiş boyutlarda olduğuna, o dönemde yaşayanlara aşırı ve acımasız gözüktüğüne hiç şüphe yoktur. Aslında bu gözlem ve tartışmalar sadece Avrupa için geçerlidir. Eski Dünya'nın diğer bölgelerinde,

---

1 Örneğin bkz. P. H. Ramsey (ed.) *The Price Revolution in Sixteenth Century England*, Londra: Methuen 1971, Editörün Sunuş'u; F. Braudel and F. Spooner, "Prices in Europe from 1450 to 1750", E. E. Rich and C. H. Wilson (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe*, IV (1967), s. 374-486; ve P. Vilar, *A History of Gold and Money, 1450-1920*, Londra: New Left Books, 1976, 16-21. Bölümler.

2 C. Cipolla, "La pretendue revolution des prix", *Annales, Economies, Societes, Civilisations* 10 (1955), s. 513-16.

özellikle de büyük nüfuslu Hindistan ve Çin'deki fiyat hareketleri hakkında bildiklerimiz oldukça sınırlıdır.[3]

Bu bölümde uluslararası literatürde Fiyat Devrimi üzerine yapılan son tartışmaları gözden geçirdikten sonra, arşivlerden sağladığımız yeni kanıtların ışığında, Fiyat Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yansımalarını ve sonuçlarını tekrar gündeme getireceğiz.

FARKLI AÇIKLAMALAR

Fiyat Devrimi araştırmalarında, fiyat artışlarının boyutları üzerinde görüş birliği vardır. Tartışma, fiyat artışlarının nedenleri ve sonuçları üzerinedir. Fiyat artışlarının nedenleriyle başlayacak olursak, 1568 yılında Bodin'den, hatta daha öncelerden başlayarak, tartışmanın bir kanadı fiyat artışlarının Yeni Dünya'dan İspanya'ya gelen ve para arzını arttıran değerli madenlerden kaynaklandığını öne sürmektedir.[4] Bu sav 20. yüzyılda Earl J. Hamilton tarafindan geliştirildikten sonra, *Annales* Okulu tarafindan benimsenmiş ve nihayet paranın miktar kuramını izleyen iktisat tarihçileri tarafindan, son yıllardaki kuramsal gelişmelerin ışığında yeniden tanımlanmıştır.[5]

---

3 Hindistan için bkz. I. Habib, "Monetary system and prices", I. Habib and T. Raychaudhuri (ed.), *The Cambridge Economic History of India*, c. I (1982) içinde, s. 360-381; S. Moosvi, "The silver influx, money supply, prices and revenue extraction in Mughal India", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 30 (1987), s. 47-94; ve S. Subrahmanyam, "Precious metal flows and prices in Western and Southern Asia, 1500-1750: Some comparative and conjunctural aspects", *Studies in History* 7 (1991), s. 79-105; Çin için, W. S. Atwell, "International bullion flows and the Chinese economy circa 1530-1650", *Past and Present* 95 (1982), s. 68-90.

4 M. de Malestroict'in *Paradoxes sur le faict des Monnoyes*'una yazdığı *Response* sayesinde Bodin, paranın miktar teorisinin "mucidi" olarak kabul edilmektedir; bkz. J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Oxford University Press, 1954, s. 311-312.

5 E. J. Hamilton, "American treasure and the rise of capitalism (1500-1700)", *Economica* 9 (1929), s. 338-357; ve E. J. Hamilton, *American Treasure and the Price Revolution in Spain*, 1501-1650, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1934; F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 cilt, Londra: William Collins Sons, 1972, cilt I, s. 462-542; F. C. Spooner, *The International Economy and Monetary Movements in France*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1972. Bu konuda parasalcı (*monetarist*) yaklaşımın en son ifadesi için bkz. D. O. Fisher, "The price revolution: A monetary interpretation", *The Journal of Economic History* 49 (1989), s. 883-902; ayrıca, D. O. Flynn, "Use and misuse of the quantity theory of money in early modern historiography", E. van Cauwenberghe and F. Irsigler (ed.), *Minting, Monetary Circulation and Exchange Rates*, Trier: Verlag Trier Historische Forschungen, 1984 içinde, s. 383-417; ve D. O. Flynn, "The microeconomics of silver and East-West trade in the early modern period", W. Fischer, R. M. McInnis and J. Schneider (ed.), *The Emergence of a World Economy, 1500-1914*, Wiesbaden: Franz Steiner Wiesbaden Gmbh, 1986 içinde, s. 37-60.

Hamilton'un İspanya'da, Seville kentindeki arşivlerde yaptığı araştırmalar, değerli maden akışı ile fiyat artışları arasındaki nedensel bağlantıyı destekleyen yeni kanıtlar sağlamıştı. Para talebi fonksiyonunun ya da paranın dolaşım hızının sabit olduğu varsayımı altında, Hamilton para arzındaki artışların önce İspanya'daki fiyatları artırdığını, daha sonra da İspanya'nın dış ticareti ve ödemeler dengesindeki açıklar yoluyla, fiyat artışlarının diğer Avrupa ülkelerine, Ortadoğu'ya ve Asya'ya yayıldığını savunmaktaydı.[6] Fernand Braudel de Akdeniz üzerine yazdığı kitabın ilk baskısında bu görüşü benimsemişti:

> Yeni Dünya'dan gelen altın ve gümüşün etkileri konusunda hiçbir şüphe olamaz. Amerika'dan gelen değerli maden akışlarını gösteren eğri ile fiyatların eğrisi 16. yüzyıl boyunca o denli açıkça çakışmaktadır ki, ikisi arasında neredeyse fiziksel, mekanik bir ilişki vardır. Her şey değerli maden stokundaki artış tarafından yönetilmektedir.[7]

Miktar kuramı açıklaması, 1970'lerde ödemeler dengesine parasal yaklaşım olarak bilinen kuramsal çerçeveyi kullanan Dennis Flynn tarafından yeniden ifade edildi. Uluslararası ticarete konu olan her malın tek fiyatı olması gerektiği noktasından hareket eden Flynn, ödemeler dengesi etkileri sayesinde, İspanya'da fiyat artışlarına neden olan değerli maden akışlarının, İspanya'dan dışarıya değerli maden akışı olmasa bile diğer ülkelerde fiyatları ve paraya olan talebi artıracağını savundu. Bir başka deyişle, Flynn İspanya'ya gelen değerli madenler yer değiştirmese bile, enflasyonun başka ülkelere aktarılabileceğini söylemekteydi. Bu durumda, İspanya'dan diğer ülkelere yönelen değerli maden akışlarının hacmini veya zamanlamasını izlemeye ve bu akışları diğer ülkelerdeki enflasyonun zamanlamasıyla ilişkilendirmeye gerek kalmıyordu.[8] Flynn aynı savı kullanarak Eski Dünya'daki pek çok devletin sikkelerinde niçin Güney Amerika'daki Potosi madenlerinden gelen gümüşe az rastlandığını da açıklamaktaydı.

Ancak, paranın miktar kuramına dayanan bu görüş, son yıllarda önemli bir eleştiriyle karşılaşmıştır. Amerika'dan Avrupa'ya gemiyle ulaşan değerli maden akışının miktarı hakkında Hollanda ve Belçika'daki

---

6 Hamilton, "American treasure", s. 338-57; ve Hamilton, *Price Revolution in Spain.*

7 Fernand Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à L'Epoque de Philippe II*, Paris, 1949, s. 420.

8 D. O. Flynn, "A new perspective in the Spanish price revolution: The monetary approach to the balance of payments", *Explorations in Economic History* 15 (1978), s. 388-406; Carlo Cipolla daha önce İtalya'da fiyatların İspanyol gümüşünün gelişinden çok daha önce arttığını belirtmiş ve bu nedenle, İtalya'daki enflasyonun parasal değil, diğer iç nedenlerden kaynaklandığını savunmuştu. Cipolla, "La pretendue", s. 513-16.

gazete kayıtlarını inceleyen Michel Morineau, Yeni Dünya'dan gelen değerli maden akışının fiyatların düşmeye başladığı 17. yüzyılda daha da artarak sürdüğünü göstermiştir. Morineau'nun ayrıntılı çalışması, Avrupa'ya ulaşan gümüş miktarının 17. yüzyılın ilk yarısında yılda 200 tondan 250 tona, yüzyılın ikinci yarında ise yılda 300 tona çıktığını göstermektedir. Bu veriler, incelediği resmi kayıtlardan Avrupa'ya kaçak olarak giren gümüşün boyutlarını izleyemeyen Hamilton'un hesaplarının yanlış olduğunu ortaya koymaktadır. 17. yüzyılda Avrupa'da fiyatların düştüğünü anımsarsak, Morineau'nun bulguları miktar kuramından yola çıkan parasal açıklamaya ciddi bir darbe vurmuş olmaktadır. Bu bulgular, en azından, aynı kuramsal çerçevenin 17. yüzyıla uygulanamayacağını göstermektedir.[10]

Son yıllarda yaptıkları çalışmalarda, Dennis Flynn ile Arturo Giraldez ve Richard Von Glahn Fiyat Devrimi'ne parasal yaklaşımlara yeni ve daha küresel bir boyut getiriyorlar. Avrupa'dan Asya'ya değerli maden akışının Avrupa-merkezci tarihçiler tarafından, Avrupa'nın dış ticaret açıklarından kaynaklandığı biçiminde yorumlandığına dikkati çekiyorlar. Nitekim bu çerçevede Avrupa'nın Asya mallarına olan talebi dinamik ve canlı, Asya'nın Avrupa ürünlerine talebi ise zayıf ve edilgen görülmektedir. Oysa, diyor bu tarihçiler, düzenli olarak Eski Dünya'ya akan, tüm değerli madenler değil, sadece gümüştü. Ayrıca, gümüş sadece Avrupa üzerinden değil, aynı zamanda Pasifik Okyanusu üzerinden ve Japonya'dan, tüm Asya'ya değil, özellikle Çin'e akıyordu. Altın ise aynı dönemde tam ters yönde akmaktaydı. Büyük miktarlarda gümüşün Çin'e akmasının nedeni,

9 D. O. Flynn, "Use and misuse", s. 401. Adon Gordus ve arkadaşları, nötron analizlerine dayanarak, Amerika'nın Potosi madenlerinde elde edilen gümüşün İspanyol sikkelerinde kullanıldığını, buna karşılık Fransa, İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ve İran gibi Eski Dünya'daki diğer devletlerin sikkelerinde kullanılmadığını iddia etmişlerdi. A. A. Gordus, J. P. Gordus, E. Le Roy Ladurie ve D. Richet, "Le Potosi et la physique nucleaire", *Annales: E.S.C.* 27 (1972), s. 1-35; ve A. A. Gordus ve J. P. Gordus, "Potosi silver and coinage of early modern Europe", Hermann Kellenbenz (ed.), *Precious Metals in the Age of Expansion*, Stuttgart: Klett-Cotta, 1981 içinde, s. 225-241. Ancak son araştırmalar, bu bulguların yeniden yorumlanması gerektiğini göstermektedir.

10 M. Morineau, *Incroyables gazettes et fabuleux métaux: Les retours des trésors Américains d'après les gazettes Hollandaises (XVIe-XVIIIe siècles)*, New York ve Paris: Cambridge University Press ve Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1985, s. 564; Arthur Attman ve Ward Barrett'ın kıtalararası değerli maden akışları üzerine son çalışmaları da Morineau'nun tezini doğrulamaktadır. A. Attman, *American Bullion in the European World Trade, 1600-1800*, Goteborg, 1986; ve W. Barrett, "World Bullion Flows, 1450-1800", James D. Tracy (ed.), *The Rise of Merchant Empires*, Cambridge University Press, 1990 içinde, s. 224-254.

gümüş fiyatlarının en yüksek bu ülkede olmasıydı. Çünkü, 16. yüzyılda dünyanın bu en kalabalık ülkesinde para ve vergi düzeni gümüşe bağlanmıştı ve vergiler artık gümüş olarak toplanıyordu.[11]

Fiyat Devrimi'nin nedenleri tartışmasının diğer kanadında ise, fiyat artışlarını reel değişkenlerle, özellikle de nüfus artışı ve kentleşmeyle açıklamaya çalışanlar vardır. Tartışmanın en erken aşamalarından itibaren, açıklayıcı bir etken olarak nüfus artışlarının üzerinde durulmasının nedeni, 16. yüzyılda tarımsal malların fiyatlarının mamul mallar fiyatlarından daha hızlı artmasıdır. Bu açıklamayı savunanlar, tarımsal üretim nüfus artışının gerisinde kaldığı için gıda mallarının fiyatlarının bu denli arttığını vurgulamışlardır.[12]

Ancak bu yaklaşımda önemli bir hata vardı. Daha sonraları Donald McCloskey'nin işaret ettiği gibi, diğer değişkenler sabit kaldığı takdirde, nüfus artışı ekonomideki işlem ve faaliyet hacmini arttıracaktır. Irving Fisher tarafindan geliştirilen ve $M \times V = P \times T$ olarak ifade edilen temel özdeşlikten izlenebileceği gibi, eğer paranın tedavül hızında bir değişiklik olmazsa, faaliyet hacminin artmasıyla birlikte fiyatların artması değil, azalması gerekecektir. (Bu özdeşlikte M para arzını, V paranın tedavül hızını, P genel fiyat düzeyini, T de işlem hacmini göstermektedir.) Bir başka deyişle, bu özdeşlik, göreli fiyatlar tarımda arz esnekliğinin sınırlı kalması nedeniyle tarımın lehine kaysa bile, nüfus artışıyla birlikte işlem hacmi artarken, genel fiyat düzeyinin düşmesi gerektiğini göstermektedir. Ancak McCloskey, bir yandan bu temel hataya işaret ederken, öte yandan da nüfus artışını artan fiyatlarla ilişkilendirebilecek daha farklı bir mantık zincirinin bulunabileceğini eklemiştir.[13]

Özetleyecek olursak, bu tartışmalarda iki kanat da Amerika'dan gelen gümüşün fiyat artışlarını desteklediğini kabul etmekte, ancak fiyat artışlarına hangi değişkenin neden olduğu konusunda anlaşamamaktadırlar. Para tarihi ve para kuramı açısından bakıldığında, paranın fiyat artışlarına

---

11 D. Flynn and A. Giraldez, "Born with a 'Silver Spoon': the origin of world trade in 1571", *Journal of World History* 6 (1995), s. 201-221; D. Flynn ve A. Giraldez, "Arbitrage, China an world trade in the early modern period", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 38 (1995), s. 429-48; ve R. von Glahn, *Fountain of Fortune, Money and Monetary Policy in China, 1000-1700*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1996, 1., 4. ve 7. Bölümler.

12 Y. S. Brenner, "The inflation of prices in early sixteenth-century England", *Economic History Review* 14 (1962), s. 225-239, ve "The inflation of prices in England, 1551-1650", *Economic History Review* 15 (1963), s. 266-284.

13 Donald McCloskey'in P. Ramsey (ed.), *The Price Revolution in Sixteenth Century England* başlıklı kitap üzerine yazdığı tanıtma yazısı, *Journal of Political Economy* 80 (1972), s. 1333.

neden olduğu veya sadece bu artışları desteklediği ekseni çevresinde gelişen tartışma son derece önemlidir.

Uluslararası literatürdeki Fiyat Devrimi tartışmaları, son yıllarda para arzındaki artışlardan, para talebindeki değişikliklere ve paranın tedavül hızındaki artışa kaymıştır. Bu konudaki en önemli katkılardan biri, nüfus artışı ile enflasyon arasında dolaylı bir ilişki olup olmadığını soran Harry Miskimin'den geldi. Miskimin nüfus artışıyla birlikte giderek artan sayıda insanın birbirleriyle dolaysız ilişki kurmaya başlayacağı, mübadele ve ticaret firsatlarının artacağı ve bunların sonucunda paranın tedavül hızının yükseleceğini savunuyordu.[14]

Jack Goldstone da bu düşünceyi izleyerek kentleşmeyle birlikte giderek yoğunlaşan mübadele (değişim) ağları sayesinde, aynı miktarda gümüş sikke ile giderek artan miktarlarda işlem yapılabileceğini gösteren basit bir model geliştirdi. Bu model artan nüfus yoğunluğu ve hanelerin uzmanlaşmasıyla birlikte büyüyen işlem hacminin, işlemlerin daha sık ve daha küçük miktarlarda yapılmasına yol açacağını, böylece insanların nakit tutma talebinin düşeceğini, bir başka deyişle, paranın tedavül hızının artacağını gösteriyordu. Devletler de artan fiyatlar karşısında, azalmakta olan gelirlerini telafi etmek amacıyla, darphane üretimini ve tağşişleri hızlandırmak zorunda kalmışlardı. Böylece Goldstone'un modelinden, artan para arzının yükselen fiyatların nedeni olmadığı, tam tersine birincisinin ikincisini izlediği sonucu çıkmaktadır. İthalat yoluyla ülkeye giren değerli madenler bu sarmalı desteklemekte, ancak onu başlatan neden olmamaktadır. Nüfus artışı ve kentleşmenin durmasıyla birlikte, paranın tedavül hızının düşmesi beklenmelidir. Nitekim, 17. yüzyılda egemen olan eğilim de budur.[15]

---

14 H. A. Miskimin, "Population growth and the price revolution in England", *The Journal of European Economic History* 4 (1975), s. 179-186.

15 J. A. Goldstone, "Urbanization and inflation: Lessons from the English price revolution of the sixteenth and seventeenth centuries", *American Journal of Sociology* 89 (1984), s. 1122-1160. Daha sonra yazdığı bir kitapta Goldstone, 16. ve 17. yüzyıllarda İngiltere'den Çin'e kadar Avrupa ve Asya'nın pek çok bölgesinde görülen toplumsal huzursuzlukları, ayaklanma ve devrimleri, nüfus artışı, yükselen fiyatlar ve mali bunalımlar çerçevesinde açıklamaya çalıştı. J. A. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1991. Bir başka makalede ise Goldstone, aynı dönemde Avrupa ve Asya nüfuslarında görülen uzun dönemli dalgalanmaları, güneşteki faaliyetlere ve iklim değişikliklerine bağlar. J. A. Goldstone, "The causes of long waves in early modern economic history", Joel Mokyr (ed.), *Research in Economic History*, Cilt 6, Greenwich, Conn.: JAI Press, 1991, s. 64-68. Ancak, bu tezleri savunmak için Osmanlı İmparatorluğu'ndan gösterdiği kanıtların güçlü olduğu söylenemez. Örneğin, iddialarının tersine, elimizde Osmanlı nüfusunun ve reel ücretlerin 17. yüzyılın ikinci yarısında gerilediğine dair veri bulunmuyor. Goldstone, "The causes of long waves", s. 55.

Miskimin'in açtığı yolu izleyen bir diğer iktisat tarihçisi de Peter Lindert'tir. Lindert İngiltere'de paranın tedavül hızının miktar kuramının varsaydığı gibi sabit kalmadığını, tersine 1500-1700 arasında önemli dalgalanmalar gösterdiğine işaret eden kanıtlar sunmuştur.[16] Son yıllarda yayımlanan bir makalede ise, N. J. Mayhew 1700 öncesinde İngiltere'de paranın tedavül hızının uzun dönemli dalgalanmalar gösterdiğini ve 16. yüzyılda arttığını belirtmekte, ancak bu artışın kentleşme ve artan parasallaşmayla ilgili olmadığını savunmaktadır.[17]

Böylece son yıllardaki araştırmalar, tartışmaların odak noktasını para arzından paraya olan talebe ve paranın tedavül hızına kaydırmıştır. Daha önceki tartışmalarda miktar kuramı yanlıları paranın tedavül hızının sabit ya da istikrarlı olduğunu varsayarlarken, son dönemdeki tartışmalarda para talebinin daha geniş bir çerçeve içinde incelenmesi gerektiği görüşü ağır basıyor. Bu yeni çerçevenin, sadece ticarileşme ve para kullanımını artması gibi bilinen değişkenleri değil, onların yanısıra demografik değişiklikleri, daha da genel olarak toplumsal ve kültürel unsurları içermesi gerektiği ortaya çıkıyor. Bu gelişmelerin ışığında, paraya olan talebin sabit ya da istikrarlı kaldığı konusunda ısrar etmek artık çok basit kaçacaktır. Söz konusu değişkenlerin pek çoğu hem zaman içinde, hem de bir toplumdan diğerine önemli değişiklikler gösterdiğine göre, paraya olan talebin zaman içinde ve ülkeler arasında önemli farklılıklar göstermesi doğal karşılanmalıdır.[18] Bu sayede, para talebine katkıları olan etkenler konusunda şimdiye kadar kabul edilen Avrupa-merkezci yaklaşımlar terk edilerek, oluşturulacak yeni çerçeveye Batı Avrupa'dan Hindistan ve Çin'e kadar Eski Dünya'nın değişik alanlarının farklı deneyimlerini dahil etmek mümkün olacaktır.

Fiyat Devrimi tartışmalarının bir boyutu da uzun vadeli sonuçları üzerinedir. Hamilton, bundan yetmiş yıl kadar önce, fiyat artışlarının eski yapıları zayıflatarak ve servetlerin yeni bir düzen kurmak isteyen kesimlerin elinde birikmesine olanak sağlayarak, Avrupa'nın kapitalizme geçişi sürecine önemli katkılarda bulunduğunu, bu nedenle de etkilerinin devrimci

---

16 P. H. Lindert, "English population, wages and prices, 1541-1913", *Journal of Interdisciplinary History* 15 (1985), s. 609-34.

17 N. J. Mayhew, "Population, money supply and the velocity of circulation in England, 1300-1700", *The Economic History Review* 48 (1995), s. 238-257.

18 F. Perlin, "Money-use in late pre-colonial India and the international trade in currency media," J. F. Richards (ed.), *Imperial Monetary systems in Early Modern India* içinde, Delhi: Oxford University Press, 1987, s. 232-373; ve Subrahmanyam, "Precious Metal Flows", s. 79-105.

olduğunu savunmuştu.[19] Oysa, o tarihten bu yana sürdürülen tartışmalar, Fiyat Devrimi sırasında tarımsal fiyatların ve toprak kiralarının mamul malların fiyatlarından ve ücretlerden daha hızlı arttığını gösteriyor. Fiyat hareketlerinden en fazla yararlananların toprak sahipleri olduğu ortaya çıkıyor. Mamul mallar üretenlerin bu fiyat hareketlerinden yararlanmadıkları açıktır. Fiyat hareketlerinden en fazla zarar görenler ise kentlerdeki çalışanlardı. Bu tablo karşısında, Fiyat Devrimi'nin eski düzenin yıkılışını ve sanayi kapitalizmine geçişi hızlandırdığını savunmak mümkün değildir. Daha genel olarak da, bir hatta iki önceki kuşağın Fiyat Devrimi'nin sonuçlarına ilişkin olarak sunduğu büyük iddialara kıyasla, bugünün tarihçilerinin Fiyat Devrimi'nin uzun vadeli sonuçlarının fazla önemsemek istemediklerini söyleyebiliriz.[20]

YENİ KANITLAR VE ESKİLERİN YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

İlk kez 1970'te Türkçe yayımlanan, daha sonra da kimi değişikliklerle birlikte İngilizceye çevrilen ve yurtdışında bir hayli yankı uyandıran makalesinde, merhum Ömer Lütfi Barkan 16. yüzyıldaki fiyat hareketlerini Osmanlı bağlamında incelemekteydi.[21] Gıda mallarında ve hammadde fiyatlarında gerçekten önemli artışlar olduğunu ortaya koyan Barkan, bu fiyat hareketlerinin Akdeniz üzerinden yürütülen ticaret yoluyla Avrupa'dan Osmanlı ekonomisine girdiğini savunmaktaydı:

> Osmanlı toplumsal ve iktisadi düzeninin gerilemesi, tümüyle Osmanlı devletinin etki alanı dışında kalan gelişmelerin, özellikle de Batı Avrupa'da müthiş güçlü bir Atlantik ekonomisinin kurulması sonucunda başladı.(...) Bu enflasyonist akış daha içsel diğer nedenlerle birlikte imparatorluğun toplumsal ve iktisadi düzenini bozdu ve sonunda geri dönüşü olmayan süreçlere yol açtı.(...) 16. yüzyıl sona ererken, Osmanlı İmparatorluğu, tarihinde çok önemli bir dönüm noktası oluşturan ciddi bir iktisadi ve toplumsal bunalımın içine sürüklenmekteydi.[22]

---

19 Hamilton, "American Treasure", s. 355-356; I. Wallerstein, *The Modern World System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press, 1974, s. 70-85.

20 Bkz. Ramsey (ed.), *The Price Revolution*'daki sunuş yazısı.

21 Ö. L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri," *Belleten* 34 (1970), s. 557-607 ve Ö. L. Barkan "The Price Revolution of the sixteenth century: A turning point in the economic history of the Near East" (çev. Justin McCarthy), *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975), s. 3-28.

22 Barkan, "The Price Revolution", s. 5-7. Bu çalışma Barkan'ın 1950'ler ve 1960'larda Fernand Braudel ile karşılıklı geliştirdiği diyalogun ürünüdür. Nitekim, Braudel'in 16. yüzyılda Akdeniz dünyası üzerine yazdığı iki ciltlik yapıtın ikinci baskısı, Barkan'ın Osmanlı kentlerindeki fiyatlar üzerine yaptığı araştırmaların sonuçlarını da

Barkan'ın makalesi ve tezleri yaygın olarak okunmalarına ve bir hayli etkili olmalarına karşın, fazla tartışılmamıştır.[23] Oysa yukarıda da değindiğimiz gibi, Avrupa ve dünyadaki Fiyat Devrimi'nin nedenleri ve sonuçları üzerine yapılan tartışmalar son yirmi beş yılda çok yeni ve farklı boyutlar kazandı. Şimdi bu yeni tartışmaların ışığında, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki fiyat hareketlerine geri dönerek, hem Barkan'ın ampirik kanıtlarını hem de vardığı sonuçları gözden geçirmek yararlı olacaktır.

Makalesinin ampirik bölümünde Barkan, İstanbul'da önde gelen birkaç imaretin 1489-90 ile 1655-56 yılları arasında tutulan hesap defterlerini kullanarak veri bulabildiği 24 yıl için 16 gıda maddesi ile odunu kapsayan ağırlıklı fiyat endeksleri hesaplamıştı. Ancak Barkan, fiyatları büyük ölçüde etkileyen 1585-86 tağşişinin öncesi için Osmanlı arşivlerinde imaretlere ait sadece bir tane hesap defteri bulabilmişti. Bu defter de çalışmasının baz yılını oluşturan 1489-90'a aitti. Bu boşluğu kapatabilmek için Barkan, oluşturduğu dizilere 1555-56 ve 1573 yıllarına ait saray mutfağı hesap defterlerini dahil etmişti. Ayrıca, Bursa ve Edirne'deki imaretlerin aynı döneme ait hesap defterlerini de incelemişti.[24] İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki malzemenin zenginliği sayesinde, Barkan'ın kullandığı veriler Fiyat Devrimi üzerine Asya için bulunabilen tüm verilerden ve Avrupa'nın pek çok ülkesi için bulunabilen verilerden daha zengindir.

---

içermektedir. Braudel, *Mediterranean World*, cilt I, s. 517-519. Barkan'ın azgelişmiş ülkelerde dış etkenlerin önemini öne çıkaran ve o yıllarda Türkiye'de çok daha yaygın kabul gören Bağımlılık Okulu'nun tezlerinden etkilendiğini de söyleyebiliriz.

23 Bu konuda önemli bir istisna için, bkz. H. Sundhaussen, "Die 'Preisrevolution' im Osmanischen Reich wahrend der zweiten Halfte des 16. Jahrhundrets", *Südost-Forschungen* 42 (1983), s. 169-81. Ayrıca, L. Berov, *16.-19. Yüzyıllarda Balkan-lar'da Fiyatlar ve Avrupa Fiyat Devrimi* [Bulgarca], Sofya: Bulgaristan Bilimler Akademisi Yayınları, 1976, ayrıntılı fiyat verileri sunmaktadır; İngilizce bir özet için bkz. L. Berov , "Changes in price conditions in trade between Turkey and Europe in the 16th-19th century", *Etudes Balkaniques* 3 (1974), s. 168-178; M. Çizakça, "Osmanlı ekonomisinde akçe tağşişinin sebebleri üzerinde kısa bir inceleme", *Boğaziçi University Journal, Administrative Sciences and Economics* 4-5 (1976-77), s. 21-27; ve M. Çizakça, "Price history and the Bursa silk industry: A study in Ottoman industrial decline, 1550-1650", *The Journal of Economic History* 40 (1980), s. 533-549. Bu son çalışma, Osmanlı ipek sanayiinin, mamul mal fiyatlarının hammadde fiyatlarının gerisinde kalması nedeniyle gerilediğini savunmaktadır. C. Kafadar "Les troubles monetaires de la fin du XVIe siecle et la prise de conscience Ottomane du declin", *Annales, Economies, Societes, Civilisations* 2 (1991), s. 381-400 aynı konuya fikirlerin ve zihniyetlerin tarihi açısından yaklaşmaktadır. Subrahmanyam ("Precious Metal Flows", s. 79-105) ise Güney Asya ile Yakındoğu veya Batı Asya arasında karşılaştırmalı bir çerçeve geliştirmeye çalışmaktadır, ancak Yakındoğu'ya dair bilgileri epeyce sığdır.

24 Barkan, "The Price Revolution", s. 8-17.

Yine de kullanılan fiyat verilerinin sınırlı niteliği ve devletle ilişkisi olan büyük imaretlerin ödediği fiyatların piyasa fiyatlarını yansıtmayabileceği gerekçeleriyle, Barkan'ın çalışması ve sonuçları tartışma konusu olmuştur.

Burada önce Barkan'ın verilerini ve hesaplamalarını, son yıllarda Osmanlı arşivlerinden derlediğim verilerle yaptığım kendi hesaplamalarımla karşılaştıracağım. Son altı yılda, İstanbul, ve bir ölçüde de imparatorluğun önde gelen diğer kentlerinde, 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar fiyat ve ücretler üzerine yaptığım oldukça geniş bir çalışmada daha çeşitli kaynakları kullanma firsatını buldum. Çalışmanın İstanbul fiyatlarına ilişkin bölümünde, a) saray mutfağının hesap defterleri ve b) narh fiyatlarından elde edilen fiyat verileriyle iki ayrı fiyat endeksi hesapladım.[25] Bu iki kaynaktan elde edilen verilerin resmi ya da yerel yönetim tarafindan denetlenen fiyatları yansıtabileceği düşüncesiyle, bunlara ek olarak c) büyüklü küçüklü vakıfların hesap defterlerini kullanarak bir üçüncü endeks oluşturdum. Bu fiyat endekslerinin her birinde un, pirinç, sadeyağ, bal, koyun ya da kuzu eti, nohut, süt, yumurta, şeker (sadece saray mutfağında) gibi en temel gıda mallarıyla zeytin yağı ve odun gibi yakacak maddeleri bulunmaktadır. Her malın endeks içindeki ağırlığı, Barkan'ın endekslerinde olduğu gibi, o malın toplam harcamalar içindeki ağırlığına oranlı olarak hesaplanmıştır. Herhangi bir yılda bu mallardan birinin veya birkaçının fiyatının bulunamadığı durumlarda, boşluklar eldeki verilere regresyon uygulayan bir istatistik paketinin yardımıyla doldurulmuştur.[26]

Bu ayrıntılı endeksler sayesinde, Barkan'ın sonuçlarını, yine arşiv kaynaklarından elde edilen çok daha geniş bir veri kümesiyle karşılaştırmak mümkün oldu. 1469-1700 arasındaki dönem için hesapladığım üç fiyat endeksi, Barkan'ın 1489-1655 aralığı için hesapladığı endeksle birlikte, Grafik 7.1'de veriliyor. Bu dört endeksin uzun dönemde gösterdikleri eğilimlerde kimi farklılıklar görülmektedir. Birincisi, narh fiyatlarındaki artışların diğerlerinden daha yavaş olduğu göze çarpıyor. İkincisi, Barkan'ın hazırladığı endeksin 1489-1655 dönemindeki enflasyonu diğer endekslerden daha yüksek gösterdiği görülüyor. Ancak, bu farklara kar-

---

25 Bu narh listelerinin küçük bir bölümü, özellikle de İstanbul'a ait olanlar, yayımlanmıştır; bkz. H. Sahillioğlu, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* (1968), 1, s. 36-40, 2, s. 54-56 ve 3, s. 50-53; ve M. S. Kütükoğlu, "1624 sikke tashihinin ardından hazırlanan narh defterleri", *Tarih Dergisi* 34 (1984), s. 123-182; M. S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983.

26 Endekslerin hesaplanması ve ilk sonuçlar üzerine daha fazla ayrıntı için bkz. kitabın sonunda Ek 2. Bu çalışmada İstanbul'un yanısıra Bursa, Edirne, Konya, Trabzon, Şam ve Kudüs gibi kentler için de, vakıf hesap defterlerinden fiyat verileri derlenmiştir.

şın, başkentteki farklı kurumlardan ve farklı fiyat türlerinden elde edilmiş dört endeksin uzun vadede önemli benzerlikler gösterdiğini de vurgulamak gerekir. Toplu bakıldığında bu dört endeks, İstanbul'da fiyatların 15. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık yüzde 500 arttığını göstermektedir. Endeksler aynı zamanda bu iki yüzyıllık süredeki fiyat hareketlerinin iki ayrı dönemde incelenmesi gerektiğine de işaret ediyor: a) Akçenin göreli istikrarlı olduğu 1585 yılına kadarki dönem ve b) 1586 sonrasında parasal istikrarsızlıkların fiyatlarda büyük artışlara ve dalgalanmalara yol açtığı dönem.

1585 öncesi dönem için yaptığım karşılaştırmalar saray mutfağının ödediği fiyatlarla imaretlerin ödediği fiyatların birbirlerine oldukça yakın olduklarını gösteriyor. Bu nedenle, Barkan'ın imaret fiyatlarından oluşturduğu dizilerin içine saray mutfağından alınan fiyatları eklemesinin önemli bir sorun yaratmadığı anlaşılıyor. Ancak Barkan'ın kendi endeksinin 1555-56 ve 1573 yıllarındaki değerini hesaplarken yaptığı hatalar, daha önemli sorunları gündeme getiriyor. Barkan'ın hesaplamalarında 1585-86 tağşişi öncesindeki enflasyon hakkında tüm bilgilerimizi bu iki yıldan sağladığımız için, bu iki yılın endeks değerleri büyük önem kazanıyor. Ömer Lütfi Barkan hazırladığı endeksin 1489, 1555-56 ve 1573 yıllarındaki değerleri hesaplamak için kullandığı ham fiyat verilerini içeren defterleri ayrıca yayımlamış olduğu için, bu defterleri kullanarak yaptığı hesaplamaları tekrarlamanın mümkün olabileceğini düşündüm. Ancak, bu hesaplamalar sırasında, Barkan'ın 1555-56 ve 1573 yılları için ulaştığı endeks değerlerinin benim aynı defterlerdeki aynı verileri kullanarak ulaştığım değerlerin bir hayli üzerinde olduğunu gördüm.[27]

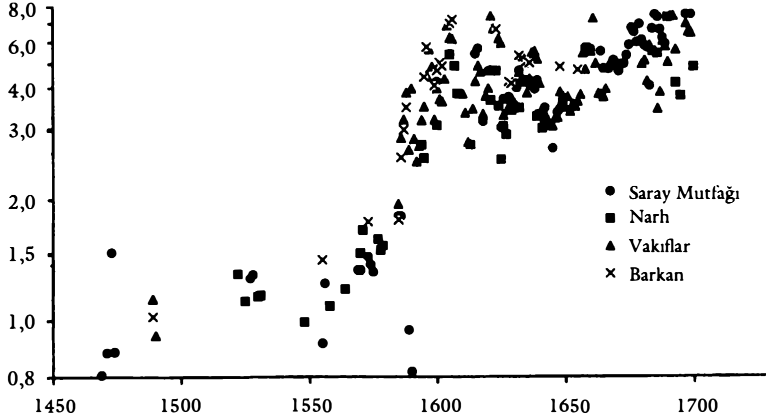
Barkan'ın hesaplamalarıyla ilgili bir diğer sorun da, 1555-56 ve 1573 yılları için kullandığı saray mutfak defterlerinde, kendi endekslerinde yer alan 17 maldan en fazla 11'i için fiyat verisi bulunmasıdır. Barkan Türkçe ve İngilizce makalelerinde, bu yıllarda saray mutfağı defterlerinde bulunmayan malların fiyatlarını nasıl veya nereden sağladığını belirtmiyor.

Yayımlanan saray mutfağı defterlerindeki verileri kullanarak yaptığım hesaplamalar, Barkan'ın 1489-90 yılını 100 kabul ederek oluşturduğu fiyat endeksinin 1555-56 yılındaki değerinin 142,26 değil, yaklaşık 125, aynı endeksin 1573 değerinin de 179,97 değil, yaklaşık 145 olması gerektiğini gösteriyor. Barkan'ın hesaplamalarındaki hatalara ilişkin olarak

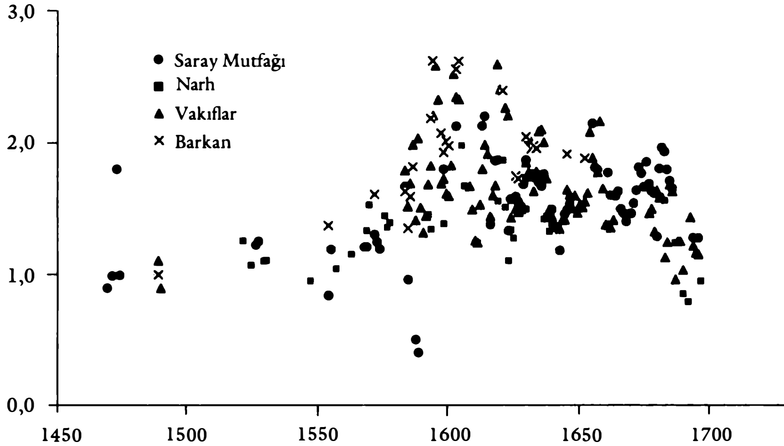
---

27 Ö. L. Barkan, "Fatih Camii ve imareti tesislerinin 1489-1490 yıllarına ait muhasebe bilançoları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23 (1962-63), s. 297-341; ve "İstanbul saraylarına ait muhasebe defterleri", *Türk Tarih Kurumu, Belgeler* 13 (1981), s. 1-71 ve 108-49.

Grafik 7.1
İstanbul'da Akçe Cinsinden Fiyatlar, 1469-1700
1490=1,00

Grafik 7.2
İstanbul'da Gram Gümüş Cinsinden Fiyatlar, 1469-1700
1490=1,00

bir başka örnek vermek gerekirse, Barkan'ın hesapladığı endeks 1573 yılında saray mutfağının ödediği fiyatların 1489 yılında Fatih camii imaretinin ödediği fiyatlardan yüzde 79,97 daha yüksek olduğu sonucuna varılıyor. Oysa, 1573 yılına ait saray mutfağı hesap defterlerine bakıldığında, satın alınan mal fiyatlarının hiçbirinin 1489'a kıyasla yüzde 79 artmadığı görülüyor.

Fiyat Devrimi'ni inceleyen iktisat tarihçileri bir ülkenin para birimi cinsinden ifade edilen (nominal) fiyat artışları ile gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışları arasında bir ayırım yapmayı yararlı bulmuşlardır. Gram gümüş cinsinden endeks, akçe cinsinden ifade edilen nominal fiyat endeksini her yıl için akçenin gramla ifade edilen gümüş içeriğiyle çarparak elde edilmektedir. Böylece fiyatlardaki toplam artışları iki unsuruna ayırarak izlemek mümkün olmaktadır. Gram gümüşle ifade edilen endeksin, kabaca, tağşişlerin yokluğundaki fiyat düzeyini yansıttığını düşünebiliriz.

Ticaret sayesinde, gram gümüş cinsinden fiyatların uzun vadede ülkeler arasında eşitlenme eğilimi içinde olduklarını, bunun bir liman kenti olan İstanbul için özellikle doğru olduğunu kabul edersek, bu durumda akçe cinsinden ifade edilen endeksle gram gümüş cinsinden ifade edilen endeksin arasındaki fark, bize tağşişlerden kaynaklanan enflasyonun oranını verecektir. Ancak tağşişlerin Fiyat Devrimi'nden tümüyle bağımsız olduğunu iddia etmek doğru olmaz, çünkü Fiyat Devrimi'nin reel vergi gelirlerini düşürerek tağşişlere yol açan mali sorunları yarattığını biliyoruz. Bir önceki grafikte akçe cinsinden sunulan dört fiyat endeksinin gram gümüş cinsinden değerleri Grafik 7.2'de verilmektedir.

Grafikler 7.1 ve 7.2'yi birlikte izleyerek, Fiyat Devrimi'nin İstanbul'daki yansımalarını ayrıntılı olarak inceleyebiliriz. Akçe 1489 ile 1585 arasında oldukça istikrarlıydı, 1491 ve 1566 yıllarındaki iki küçük tağşişte toplam gümüş içeriğinin yalnızca yüzde 12'sini yitirmişti. Barkan'ın hesaplamaları, akçe cinsinden ifade edilen gıda malları endeksinin 1489 ile 1573 yılları arasında yüzde 79,97 arttığını gösterdiği için, Barkan'ın gram gümüş cinsinde ifade edilen endeksi de aynı dönemde yüzde 62 yükselmiştir. Barkan bu sonuca bakarak, Fiyat Devrimi'nin Osmanlı ekonomisine güçlü bir biçimde yansıdığı sonucuna varmaktaydı. Daha sonra da nakit olarak toplanan vergilerin enflasyonun çok gerisinde kaldığını ifade ederek, 16. yüzyılın sonlarındaki mali bunalımı ve 1585-86 tağşişini Fiyat Devrimi'ne bağlamaktaydı. Ancak, Barkan'ın fiyat endeksinin 1555-56 ve 1573 değerleri üzerinde daha önce açıkladığım düzeltmeleri yaptıktan sonra, 1489 ile 1573 yılları arasındaki gram gümüş cinsinden ifade edilen enflasyon oranı yüzde 31'e düşmektedir. Bu düzeltmeden sonra, Osmanlı devletinin yaşadığı 16. yüzyılın sonlarına doğru yaşadığı mali güçlükleri

Fiyat Devrimi'ne ya da Barkan'ın ifadesiyle ithal edilen enflasyona bağlamak bir hayli güçleşmektedir.

1585-86 tağşişiyle birlikte akçenin gümüş içeriğinin yüzde 44'ünü kaybettiğini ve son derece istikrarsız bir döneme girdiğini biliyoruz.[28] Akçenin gümüş içeriği 17. yüzyılın ortalarına kadar sık sık dalgalandı ve gerilemeye devam etti.[29] Bu dönemde darphaneler gümüş içeriği devletin saptadığı standartların çok altında kalan akçeleri piyasaya sürdüler. Grafikler 7.1 ve 7.2 bize 1585 sonrasındaki fiyat artışlarının büyük bir bölümünün akçenin tağşişinden kaynaklandığını gösteriyor. Ancak 1585-1650 dönemi için elimizde akçenin her yıl ne kadar gümüş içerdiğine ilişkin darphane kayıtları ya da benzeri belgeler bulunmamaktadır. Elimizdeki veriler akçenin resmi standartlarını yansıttığı, ancak bu standartlara her yıl uyulmadığı için, Grafik 7.2'de verilen gram gümüş cinsinden enflasyonun, gerçek gümüş enflasyonu oranını bir miktar abarttığını kabul etmemiz gerekiyor.[30] Gram gümüş cinsinden fiyatların 1650 sonrasında daha güvenilir olduğunu söyleyebiliriz.

Yukarıda sözü edilen sorunu dikkate alarak Grafik 7.2 de verilen endeks değerleri üzerinde basit düzeltmeler yapacak olursak, İstanbul'da gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyatların 17. yüzyılın ilk çeyreğinde, 1489 yılının yüzde 100 üzerinde bir düzeyde doruğuna ulaştığını söyleyebiliriz. Aynı grafikten gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyatların yüzyılın kalan bölümünde inişe geçtikleri, bir başka deyişle gümüş cinsinden enflasyonun gerilediği de anlaşılıyor. 1680'lere gelindiğinde, gram gümüş cinsinden fiyatlar 1489 yılının yaklaşık yüzde 40 üzerindeydiler. Elimizdeki üç endeks de gram gümüş cinsinden fiyatların yüzyılın sonuna kadar gerilemeye devam ettiklerini gösteriyor. Gram gümüş cinsinden fiyatların, 1700 yılında 1489 yılının yalnızca yüzde 20 üzerinde oldukları görülüyor.

---

28 Darphanelere gönderilen talimatta, 100 dirhem gümüşten o zamana kadar kesilen 800 akçe yerine, 450 akçe kesmeleri istenmekteydi. Bkz. Tablo 8.1.

29 Akçenin gümüş içeriğinin azalışı ve dalgalanmaları, hem altın sultani hem de Avrupa sikkeleri karşısındaki kur değerlerinden açıkça görülmektedir. Örneğin, akçenin sultani karşısındaki kuru 1620'de 120'den 1624'te 400'e geriledikten sonra, tekrar 120'ye çıkmıştır. Bu, akçenin gümüş içeriğinin yaklaşık üçte ikisini kaybettikten sonra, bir tashih-i sikke işlemiyle eski standartlarına döndüğüne işaret etmektedir. Sahillioğlu, "XVII. asrın ilk yarısında İstanbul'da tedavüldeki sikkelerin raici". Bu dönemdeki parasal gelişmelerin ayrıntıları için bkz. Bölüm 8, s. 149-156.

30 Bu dönemde akçenin Avrupa sikkeleri karşısında dalgalanan kur değerleri için bkz. Tablo 8.2. Barkan, 1585 sonrasında akçenin gümüş içeriğinin gerilediğini biliyordu, ancak kısa vadeli dalgalanmalar için hesaplamalarında gerekli düzeltmeleri yapmamıştır.

Özetleyecek olursak, akçe cinsinden toplam fiyat artışları açısından bakıldığında, Barkan'ın endeksi ile bizim yine İstanbul için hesapladığımız çeşitli endeksler birbirlerine oldukça yakın sonuçlar vermektedir. Ancak toplam fiyat artışlarını iki temel unsur arasında paylaştırmaya gelince, bizim hazırladığımız endeksler hem daha geniş ve çeşitli bir veri tabanının yansıttığı için hem de 1585 öncesindeki değerleri daha sağlıklı olarak hesaplandığı için, Barkan'ınkinden farklı sonuçlar vermektedir. Oluşturduğumuz yeni endeksler 1585 öncesindeki toplam enflasyon içinde gümüş cinsinden enflasyonun daha sınırlı kaldığına, buna karşılık tağşişlerin payının Barkan'ın hesaplamalarında gösterilenden daha büyük olduğuna işaret etmektedir.

Edirne, Bursa ve Marmara havzasının diğer kentlerindeki imaretlerin hesap defterlerinden elde edilen veriler de, 15. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar fiyatların İstanbul'dakine çok yakın oranlarda arttığını göstermektedir.[31] İmparatorluğun diğer bölgelerinden elde edilen fiyat dizileri henüz ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Ancak, Marmara bölgesine ilişkin fiyatların yanısıra Berov'un Balkanlar için derlediği akçe cinsinden fiyatlar da benzeri oranlarda artışlara işaret etmektedir.[32] Akçenin temel para birimi olduğu Anadolu ve kuzey Suriye'deki fiyatların da İstanbul ve Marmara bölgesindekilere benzer artışlar gösterdiğini tahmin edebiliriz. Buna karşılık, yerel gümüş para biriminin akçe kadar büyük oranlarda tağşişe uğramadığı Mısır'da fiyatlardaki toplam artışın daha sınırlı kaldığını, ancak gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışlarının İstanbul ve Marmara havzasındakilere yakın olduğunu ileri sürebiliriz. 16. yüzyılda hem Akdeniz'in doğusu ile batısı arasındaki, hem de Doğu Akdeniz'deki limanlar arasındaki ulaşım ve ticaret ağının bir hayli gelişmiş olması, bize kıyı bölgelerindeki fiyatların birbirleriyle yakın ilişki halinde hareket ettiklerini düşündürüyor.

Bu noktada hem Barkan'ın hem de bizim hazırladığımız fiyat endekslerinin gıda malları ve hammaddelerle sınırlı olduğunun altını çizmekte yarar var. Çünkü Avrupa'ya ilişkin fiyat verileri, tarımsal fiyatların mamul malların fiyatlarından ve ücretlerden daha hızlı arttığını gösteriyor. Bu nedenle, gıda malları ve hammaddelere dayanan endekslerin Osmanlı

---

31 Barkan, "The Price Revolution", s. 16 ; Ö.L. Barkan, "Edirne ve civarındaki bazı imaret tesislerinin yıllık muhasebe bilançoları", *Türk Tarih Kurumu, Belgeler* 2, 1964, s. 235-377. Kendi araştırmalarımın ön sonuçları da, diğer Osmanlı kentlerindeki fiyatlarda benzer artışlar olduğunu gösteriyor.

32 Bu dönemde Balkanlar'daki fiyat artışları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Berov, "Balkanlar'da Fiyatlar".

İmparatorluğu'ndaki toplam fiyat artışlarını bir miktar abarttığını tahmin edebiliriz.[33]

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA FİYATLAR NİÇİN YÜKSELDİ?

İlk kez Türkçe olarak *Belleten*'de yayımlanan makalesinde Barkan, Avrupa'daki Fiyat Devrimi'ni Amerika'dan gelen değerli madenlere bağlamıştı. Bu ilk yazısında Barkan, Herbert Heton'un yazdığı bir metinden aldığı ve Yeni Dünya'dan gelen değerli madenlerle Avrupa'daki fiyat artışları arasındaki ilişkiyi gösterdiği öne sürülen bir grafiği sunmakta, daha sonra da Earl Hamilton'un hesaplamalarına göre İspanya'ya ithal edilen değerli maden miktarıyla bu ülkedeki fiyat düzeyi arasında tam bir paralellik olduğunu öne sürmekteydi.[34]

Ancak, aynı yazının "Fiyat Artışlarının Diğer Nedenleri" başlıklı bir bölümünde Barkan, Fiyat Devrimi'nin nedenleri konusundaki tartışmaları izlediğini de göstermektedir. Bu bölümde paranın miktar kuramına bağlı kalarak fiyat artışlarını sadece Amerika ve Afrika'dan gelen altın ve gümüşe bağlamanın doğru olmayacağını belirten Barkan, fiyat artışlarına neden olabilecek diğer etkenler olarak tağşişler, nüfus artışı, paranın tedavül hızındaki değişiklikler ile kredi mektupları ve poliçeler gibi para türlerinin ortaya çıkışını da içeren uzun bir liste sunmaktadır. Ancak, çok farklı kuramsal çerçevelerden kaynaklanan bu nedenlerin veya açıklama biçimlerinin eleştirel bir değerlendirmesini yapmaz.[35]

Buna karşılık, beş yıl sonra İngilizce olarak yayımlanan makalesinde Barkan daha dikkatli davranarak Avrupa'daki fiyat artışlarının nedenlerini tartışmaktan kaçınmıştır. İngilizce makalesinde Barkan, Osmanlıların kendi kendine yeterli ve sıkı sıkıya denetlenen bir iktisadi düzen kurmayı hedeflediklerini, ancak "Atlantik ekonomisiyle ilişkinin bir ürünü olan enflasyonun" Osmanlı İmparatorluğu'na ithal edildiğini belirtmekteydi:

> Avrupa'daki enflasyon, Osmanlı hammaddelerini yavaş yavaş dışarıya doğru emen bir süreç başlattı. Böylece buğday, bakır, yün gibi Osmanlı iktisadi stratejisinin temellerini oluşturan malların arzı azalmaya, fiyatları da hızla artmaya başladı, (...) kapalı Osmanlı iktisadi düzeninin dengeleri ve güvenliği tehlikeye girdi.[36]

---

33 1550'den sonra ham ve mamul ipek fiyatları için bkz. Çizakça, "Price history", s. 533-549. Aynı biçimde, Osmanlı arşivlerinden derlediğim kumaş, odun ve çivi fiyatlarıyla ücretler, gıda malları fiyatlarından daha az artış gösteriyor.

34 Barkan, "Türkiye'de fiyat hareketleri", s. 581-84.

35 *Age.*, s. 589-595.

36 Barkan, "The Price Revolution", s. 3-6 (kendi çevirimiz).

Şimdi, son yıllardaki tartışmaların ışığında Osmanlı örneğine geri dönerek, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışlarının nedenlerini yeniden değerlendirmeye çalışalım. Son yıllardaki tartışmalar, belki her şeyden önemli olarak, paranın miktar kuramı dışındaki açıklama türlerine daha fazla ağırlık verilmesi gerektiğine işaret ediyor. Bu noktada, Miskimin, Lindert ve Goldstone tarafından geliştirilen ve para talebiyle paranın tedavül hızındaki uzun vadeli değişiklikleri öne çıkaran açıklamalar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gram gümüş cinsinden fiyat artışlarını açıklamak için de oldukça yararlı görünmektedir.[37] 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda da nüfus artışlarının ve kentleşmenin hızlandığı, kırlarla kentler arasındaki iktisadi bağların, pazarlar için üretimin, para kullanımının yaygınlaştığı bir dönemdi.[38] Bu dönemde Balkanlar ve Anadolu'da yerel ve bölgesel pazarların yaygınlaşması, para ekonomisinin güç kazanmasının en önemli kanıtını oluşturmaktadır. Hem değerli madenlerin bollaşması hem de kırlarla kentler arasındaki iktisadi bağların güçlenmesi sayesinde, kırsal nüfusun büyük bir kısmı küçük değerli bakır ve gümüş sikkeleri kullanmaya başlamıştı. Ayrıca, kentlerin ve kasabaların içinde ve çevresinde, küçük ölçekli ancak son derece yoğun kredi ağları gelişmişti.[39]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışları da, bu gelişmeler sonucunda paranın tedavül hızının artmasına bağlanabilir. Bu çerçevede, değerli madenlerin bollaşması, fiyat artışlarının nedeni olarak değil, fiyat artışlarını destekleyen ve sürmelerini sağlayan etken olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca, paranın tedavül hızındaki artışlar, gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışlarının yerel bir gelişme olarak görüldüğü anlamına da gelmez. Tersine bu yaklaşım, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus artışı, kentleşme ve pazarlar için üretim gibi uzun dönemli süreçlerin 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın ilk yarısında

---

37 Bkz. yukarıda s. 127-128.

38 16. yüzyılda Osmanlı nüfusunun artışı ve kentleşme için bkz. Ö. L. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1957), s. 9-36; M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600* Oxford University Press, Londra, 1972; L. Erder, "The measurement of pre-industrial population changes, The Ottoman empire from the 15th to the 17th Century", *Middle Eastern Studies* 9 (1975), s. 284-301; L. Erder and S. Faroqhi, "Population rise and fall in Anatolia, 1550-1620", *Middle Eastern Studies* 15 (1979), s. 322-345; ve R. C. Jennings, "Urban population in Anatolia in the sixteenth century: A study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle Eastern Studies* 7 (1976), s. 21-57.

39 Bkz. Bölüm 4, s. 81-83 ve Bölüm 5, s. 85-90.

Avrupa ve Asya'daki daha genel gelişmelerin bir parçası olduğunu göstermektedir.

Öte yandan, paranın tedavül hızının değişmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışlarının ticaret yoluyla Avrupa'dan ithal edildiği olasılığını da ortadan kaldırmaz. Barkan'ın da belirttiği gibi, Avrupa'daki fiyat artışları ve Batı ile yapılan ticaret, Osmanlı tarımsal malları için güçlü bir talep yaratmış olabilir. Böylece, Osmanlı'da gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışları, hem Avrupa ticareti yoluyla hem de paranın tedavül hızının artması nedeniyle ortaya çıkmış olabilir.

FİYAT DEVRİMİ'NİN UZUN VADELİ SONUÇLARI

Son dönemde Fiyat Devrimi üzerine yapılan uluslararası tartışmalar, fiyat artışlarının nedenleri üzerine odaklaştı. Oysa, Barkan'ın makalelerinden bu yana, Osmanlı tarihçileri için Fiyat Devrimi'nin uzun vadeli sonuçları çok daha fazla önem kazanmıştır. Bunun nedeni Barkan'ın fiyat artışlarının Osmanlı tarihinde olumsuz bir dönüm noktası oluşturduğu ve Osmanlı gerilemesinin en önemli nedenlerinden biri olduğu tezidir. Burada Fiyat Devrimi'ni Osmanlı bağlamında yeniden incelediğimize göre, bu tezi de yeniden değerlendirmekte yarar vardır.

Ömer Lütfi Barkan Fiyat Devrimi'nin olumsuz etkilerinin üç alanda yoğunlaştığını söylemişti: devlet maliyesi, toprak rejimi ve sanayi. Fiyat Devrimi'nin Osmanlı maliyesi üzerindeki etkilerine ilişkin olarak Barkan, merkezi devletin gelirlerinin hem fiyat artışlarının hem de bütçe harcamalarının gerisinde kaldığını göstermiştir. Böylece, 16. yüzyılın başlarında bütçelerde görülen fazlalar, yüzyılın sonlarında açıklara dönüşmüştü.[40] Barkan bu olumsuz gelişmeyi, bir ölçüde, devletin akçe üzerinden belirlenen vergi gelirlerinin enflasyona rağmen sabit kalmasına bağlamakta, bu nedenle de Fiyat Devrimi'nin devletin mali sorunlarını ağırlaştırdığını vurgulamaktaydı. Yukarıda sunduğumuz yeni fiyat endeksleri, 1585-86 tağşişi öncesindeki gram gümüş cinsinden fiyat artışlarının Barkan'ın hesapladığının bir hayli altında kaldığını, bu nedenle de Fiyat Devrimi'nin maliye üzerindeki etkisinin Barkan'ın tahmin ettiğinden daha sınırlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Osmanlıların mali sorunlarının ardında çok daha önemli nedenler vardı. Bütçe açıkları ve daha sonraki tağşişler, her şeyden önce, savaş teknolojisindeki gelişmeler nedeniyle, merkezde daha büyük ordular kurmak ve bunları sürekli olarak eğitmek gereğinden kaynaklanıyordu. Daha sonra batıda ve doğuda girişilen

40 Barkan, "The Price Revolution", s. 17-27.

uzun ve tüketici savaşlar mali sorunları ağırlaştırmıştı. Aslında bu mali baskılar Osmanlılara özgü değildir. 16. yüzyılda değişen savaş teknikleri nedeniyle, Avrupa ve Asya'da pek çok devlet aynı mali baskılarla karşı karşıya kalmışlardı.[41]

Toprak rejimi konusunda ise Barkan, Fiyat Devrimi ve 1585-86 tarihli tağşişin timar düzeninin çözülüşünde çok önemli bir rol oynadığını belirtmekteydi.[42] Timar düzeninin temel amacı tarım üreticilerinden alınan vergilerle savaş zamanlarında orduya katılacak atlı ve yaya askerlerin eğitim ve donanımını sağlamaktı. Sipahi tarafından köylü hanelerinden ayni olarak toplanan öşür dışındaki vergilerin çoğunluğu akçe cinsinden belirlenmekteydi. Bu ikinci kümedeki vergilerin miktarı fiyat artışlarının çok gerisinde kaldığı için, 1585-86 tağşişinden sonra sipahiler orduya katılmamaya, hatta timarlarını terk etmeye başladılar.[43]

Enflasyon karşısında, akçe üzerinden toplanan bu vergilerin düzeyinin yükseltilmesi gerekiyordu. Oysa merkezi devlet, sipahilerin topladığı vergilerden vazgeçerek, onların yerine kırsal nüfustan avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiye diye anılan olağanüstü vergileri toplamaya karar verdi.[44] Bu tercih, sipahilere ve onların öncülük ettiği taşra ordusuna büyük bir darbe vurdu. Kısa bir süre sonra da devlet timar düzeninden vazgeçerek kırsal vergileri iltizam düzeni yoluyla tahsil etmeye başladı. Böylece kırsal nüfustan alınan vergiler sipahiler yerine doğrudan merkezde toplanmaya başladı. Bu tercihin ardında yine 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren savaş tekniklerinin değişmesi ve merkezde büyük ve daimi ordular oluşturmanın bir zorunluluk haline gelmesi yatmaktaydı. Merkezde daha büyük ordular oluşturmak için kırlardan toplanan vergileri doğrudan merkeze aktarmak gerekiyordu. Öyleyse, timar düzeninin çözülüşünü, Fiyat Devrimi yerine savaş teknolojisindeki değişikliklere bağlamak daha doğru olacaktır.[45]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fiyat Devrimi'nin şimdiye kadar tartışılmayan bir boyutu da gelir dağılımı üzerindeki sonuçlarıyla ilgilidir. Tarımsal malların fiyatları diğer fiyatlardan daha hızlı arttığı için, kırsal nüfusun pazarlara daha fazla yönelmiş olan kesimlerinin, sayıları az da olsa, or-

41 Savaşların maliyeye yükü için ayrıca bkz. Sundhaussen, "Die Preisrevolution", s. 179.

42 Barkan, "Türkiye'de fiyat hareketleri", s. 23-24.

43 H. İnalcık, "Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), s. 283-337.

44 İnalcık, "Military and fiscal transformation". Timar düzeninin büyük ölçüde terk edilerek, vergilerin iltizam düzeni aracılığıyla toplanmasının, para kullanımı ve paraya olan talep üzerindeki etkileri için bkz. Bölüm 5, s. 92-95.

45 İnalcık, "Military and fiscal transformation".

ta ve büyük toprakları denetleyenlerin Fiyat Devrimi'nden yararlanmış olmalarını beklemeliyiz. Buna karşılık, fiyat artışlarından en fazla ve en olumsuz etkilenenler, lonca çalışanları ve kentli tüketiciler olmuştur. Çünkü son yıllarda Osmanlı arşivlerinden topladığımız ayrıntılı veriler, kentlerde gıda fiyatları artarken, ücretlerdeki artışların, Avrupa'da olduğu gibi, fiyatların bir hayli gerisinde kaldığını göstermektedir.[46]

Fiyat Devrimi'nin Osmanlı sanayii üzerindeki olumsuz sonuçlarına ilişkin olarak Barkan, Akdeniz'in batısı ile doğusu arasında oluşan fiyat farkları nedeniyle, Osmanlı hammaddelerinin büyük bir bölümünün ihraç edilmeye başlandığını, bu eğilimin de loncalar için büyük sorunlar yarattığını vurgulamaktaydı. Barkan'a göre hammadde darlıkları Avrupa sanayiinin artan rekabet gücüyle birleşince, Osmanlı sanayii dönüşü olmayan bir gerileme süreci içine girdi. Böylece Barkan, loncalara dayalı Osmanlı sanayiinin çöküşünün ya da çözülüşünün 16. yüzyılda başladığı sonucuna varıyordu.[47]

Gerçekten de Osmanlı sanayii 16. yüzyıldaki fiyat hareketlerinden olumsuz etkilenmiştir. Özellikle kıyı bölgelerindeki loncalar, hammaddelerin ihracından doğan kıtlıklar nedeniyle önemli bir darbe almışlar, üretimlerine ara vermek zorunda kalmışlardır. Bursa ipekli dokuma sanayiini inceleyen Murat Çizakça da hammadde fiyatlarının çok hızlı artması nedeniyle, ücretlerin fiyat artışlarının bir hayli gerisinde kalmasına karşın, ihracat için de üretim yapan bu önemli sektörde kâr marjlarının kaybolduğunu vurgulamaktadır.[48]

Ancak, hammadde darlıkları ya da hammadde fiyatlarının artışının kendi başlarına Osmanlı sanayiinde çöküşe yol açtığını söylemek zordur, çünkü aynı dönemde Avrupa sanayii de benzer fiyat hareketlerinin etkisi altında kalmıştır. Avrupalılar bu fiyat hareketlerine uyum sağlayabilirken, Osmanlı üreticileri aynı başarıyı gösterememişlerdir. O halde, eğer 17. yüzyıl Osmanlı loncaları için bir durgunluk dönemi ise, bunun nedenini

---

46 Oluşturduğumuz ücret dizileri İstanbul ile sınırlıdır. Ancak sadece Marmara havzasında değil, Balkanlar ve Anadolu'da da benzeri eğilimlerin geçerli olduğunu düşünebiliriz. 16. yüzyılda Marmara havzasındaki ücretler üzerine yayımlanmış veriler için, bkz. Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı, 1550-1557*, Cilt I ve II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972-1979, çeşitli sayfalar.

47 "Avrupa ile yeni ticaretin zanaatlere dayalı Osmanlı sanayiinde durgunluğa yol açtığı açıkça görülmektedir.(...) Sürekli gelişen Avrupa sanayii karşısında, Osmanlı sanayii dünya ekonomisinin yeni koşullarına uyum gösterebilmek için gerekli dinamizmi bulamadı. Osmanlı ile Avrupa sanayileri arasındaki fark giderek açılırken, Osmanlı düzeni çürümeye mahkûm oldu. (...) Yeni Avrupa ticareti 16. yüzyıldaki Osmanlı iktisadi durgunluğunun en önde gelen nedenleri arasında sayılmalıdır." Barkan, "The Price Revolution", s. 7-8 (kendi çevirimiz).

48 Çizakça, "Price history and the Bursa silk industry", s. 533-49.

Fiyat Devrimi'nde değil, iç yapılarda veya iç etkenlerde aramak daha doğru olacaktır.

Kaldı ki, hammadde kıtlıklarının bir süre sonra kaybolduğuna ve loncaların toparlandığına ilişkin elimizde bir hayli kanıt vardır.[49] Osmanlı sanayii 19. yüzyıla kadar Avrupa'dan ciddi bir rekabetle karşılaşmamıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa ile ticaret sınırlı kalmış, ithalatın büyük bir bölümünü de yerli üretimle rekabet etmeyen lüks mallar oluşturmuştur. Böylece Osmanlı loncaları, 19. yüzyıl başlarına kadar üretim düzeylerini büyük ölçüde korumuşlardır.

Avrupa'daki Fiyat Devrimi'nin tarihçiler arasında bu kadar yoğun ilgi görmesinin bir nedeni de, Hamilton ve onu izleyen yazarların, Fiyat Devrimi'nin Avrupa'da gelir dağılımını yatırımcı yeni kesimlerin lehine bozarak kapitalizmin yükselişine olanak sağladığı yolundaki bir hayli aceleci savlarıydı. Ömer Lütfi Barkan'ın da aynı biçimde, Fiyat Devrimi'ni bir dönüm noktası olarak benimsemesi, kapitalizmin olmasa da Osmanlı gerilemesinin önde gelen nedeni olarak yorumlaması ilginçtir. Ancak bugün dönüp baktığımızda, hem Hamilton'un hem de Barkan'ın Fiyat Devrimi'ni bir dönüm noktası olarak görme çabalarının bir hayli abartılı olduğu anlaşılıyor. Osmanlı düzeninin 16. yüzyılın sonlarında çok ciddi mali ve iktisadi sorunlarla karşı karşıya geldiği doğrudur. Ancak, bu güçlüklerin ardında dar anlamıyla fiyat hareketleri veya gümüş enflasyonu değil, daha temel nedenler vardı. Bu nedenleri bir sonraki bölümde ele alacağız.

49 S. Faroqhi, "Crisis and Change, 1590-1699", İnalcık ve Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, s. 433-473.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

TAĞŞİŞLER VE ÇÖZÜLÜŞ

1585-86 TAĞŞİŞİ BİR DÖNÜM NOKTASI MIYDI?

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadi ve mali koşulların 16. yüzyılın sonlarına doğru hızla bozulduğu, istikrar ve genişlemenin yerini durgunluk ve bunalımın aldığı, iktisat tarihçileri arasında genel kabul gören bir görüştür.[1] Bu değişiklik, belki de en yoğun olarak, parasal alanda yaşandı. Avrupa'da ve Akdeniz havzasındaki parasal sorunlar, 1580'lerin öncesinden itibaren Osmanlı para birimini olumsuz etkilemeye başlamıştı. 1585-86 tağşişinden sonra da akçe kolay kolay toparlanamadı, 1640'lara kadar sürecek uzun dönemli bir istikrarsızlık dönemine girdi. Bu bölümde, arşiv belgelerine ve nümizmatik kanıtlara dayanarak, Balkanlar ve Anadolu'daki darphanelerin üretim düzeylerinin 17. yüzyılın başlarından itibaren gerilediğini, 1640'lar ve 1650'lerde neredeyse tümüyle durduğunu, akçe piyasadan kaybolunca da yerini Avrupa sikkelerinin aldığını göstereceğiz. 17. yüzyılın sonlarında Osmanlı devleti önemli bir para reformu gerçekleştirerek yeni bir para birimini piyasaya çıkarana kadar, akçe Balkanlar ve Anadolu'da sadece bir hesap birimi olarak kaldı. Bu durumda, 16. yüzyıldaki parasal istikrarın 1585-86 tağşişiyle sona erdiğini söyleyebiliriz. Ancak parasal sorunlar kendilerini daha önceden göstermeye başlamışlardı. Aşağıda önce parasal sorunların nedenlerini ele alacağız.

Son çeyreğine kadar 16. yüzyıla egemen olan eğilimler, demografik ve iktisadi genişlemeyle birlikte mali ve parasal istikrardı. Nüfus artışıyla birlikte, hem ekili toprak miktarı hem de yerel ve uzun mesafeli ticaret genişlemişti. Pazar için üretim artarken, kırlarla kentler arasındaki iktisadi

1 Bu konuda son yıllarda hazırlanmış bir yorum için, bkz. Faroqhi, "Crisis and Change", s. 433-543.

TABLO 8.1: OSMANLI MERKEZ BÜTÇELERİ ÜZERİNE ÖZET BİLGİLER, 1523-1688

	Gelirler		Harcamalar		Denge
Year	Cari Akçe (milyon)	Sabit Akçe (endeks)	Cari Akçe (milyon)	Sabit Akçe (endeks)	Cari Akçe (milyon)
1523-4	116,9		118,8		- 1,9
1524-5	141,3	100,0	126,6	100,0	+ 14,7
1527-8	221,6		150,2		+ 71,4
1546-7	241,7		171,9		+ 69,8
1547-8	198,9	128,4	112,0	111,3	+ 86,9
1565-6	183,1		189,7		- 6,6
1567-8	348,5		221,5		+ 127,0
1582-3	313,7		277,6		+ 36,1
1592-3	293,4	70,4	363,4	95,4	- 70,0
1608	503,7		599,2		- 95,5
1643-4	514,5			513,8	+ 0,7
1650	532,9		687,2		- 154,3
1652-3	517,3		528,9		- 11,6
1654	537,4	92,8	658,4	127,4	- 121,0
1661-2	581,3		593,6		- 12,3
1666-7	553,4		631,9		- 78,5
1669-70	612,5		637,2		- 24,7
1687-8	700,4		901,0		- 200,6

Notlar:

1- Osmanlı merkez bütçeleri devletin tüm gelir ve giderlerini içermemektedir. En önemlisi, bu bütçelerde timar düzeni çerçevesinde tarımsal üreticilerden ayni olarak toplanan ve daha sonra sipahi ağırlıklı bir ordu için harcanan vergi gelirleri yer almamaktadır. 16. yüzyılda, taşrada toplanan ve harcanan bu kaynaklar merkeze nakit olarak ulaşan gelirlere kabaca eşitti. 17. yüzyılda timar düzeninden iltizama geçilmesiyle birlikte, vergi gelirlerinin daha büyük bir kısmı merkezde toplanmaya başladı.

2- Yukarıda cari akçe cinsinden verilen gelir ve harcamalar, daha sonra İstanbul bölgesi için oluşturulan bir fiyat endeksine bölünerek, sabit akçe cinsinden endeks değerleri elde edilmiştir. Elimizde her yıla ilişkin endeks değeri bulunmadığı için, yukarıdaki tabloda sabit akçe cinsinden değerleri üç yıllık dönemler için ortalama olarak vermeyi tercih ettik. (bkz. Grafik 7.1)

Kaynaklar: Merkez bütçelerine ilişkin veriler Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken*, s. 14-15'ten alınmıştır. Bütçelere ilişkin daha kısa bir liste ve ayrıntılı bir tartışma için bkz. Barkan, "The Price Revolution", s. 17-21. İstanbul'da uzun dönemli fiyat hareketleri için ayrıca kitabın sonunda Ek 2'ye bakınız.

bağlar güçlenmişti. Genişleyen ekonominin parasal gereksinimleri ise, önce Mısır'dan gelen altınla, daha sonraları da Amerika'dan gelen altın ve özellikle de gümüşle karşılanıyordu. Bu dönemde kentliler ve kırsal nüfusun büyük bir bölümü arasında özellikle gümüş akçe ve bakır mangır kullanımı yaygınlaşmıştı.[2]

16. yüzyılın başlarında Macaristan, Suriye, Mezopotamya ve Mısır gibi yeni bölgeler de imparatorluğa katılmıştı. Askeri başarılar, imparatorluğun genişlemesi ve Mısır gibi yeni eyaletlerden merkeze akan gelirler, devlet maliyesini güçlendirmişti. Ancak yüzyılın ortalarından itibaren imparatorluğun genişleme süreci sınırlarına ulaştı. Yüzyılın ikinci yarısında doğuda Safevilerle batıda ise Habsburglarla girişilen uzun ve yorucu savaşlar, merkezi hazinenin daha önceki dönemde oluşturulan rezervlerini tüketiyordu. 1578'de İran ile yeni bir savaşa daha girilince, devlet askerlere ödeme yapabilmek için gerekli gümüşü bulmakta zorlanmaya başladı.

Öte yandan, değişen savaş teknolojisi merkezi devletin askeri harcamalarını hızla artırmaktaydı. 16. yüzyılın ortalarında timarlı sipahilerin Osmanlı ordusunun iskeletini oluşturduğu dönemde, askeri harcamaların yaklaşık yüzde 30-40'ı, sipahilerin kırsal nüfustan topladıkları ve yerinde harcadıkları kaynaklarla karşılanmaktaydı. Ancak ok, yay ve kılıçla donanmış sipahiler, Avusturya'nın tüfekli askerleri karşısında etkinliğini kaybedince, Osmanlı ordusunda da ağırlık ateşli silahlarla donatılmış daimi merkez ordusuna kaydırıldı. Yeniçerilerin sayıları 1550'lerde 13 binden 1600'lerde 38 bine yükselirken, bu değişikliğin yükünü merkez hazinesi karşılamak zorunda kaldı.[3]

Tablo 8.1'de özetlenerek sunulan Osmanlı merkez bütçeleri, harcamaların gelirlerden daha hızlı arttığını ve yüzyıl başlarındaki bütçe fazlalarının yüzyılın sonlarına doğru büyük açıklara dönüştüğünü gösteriyor. Aynı tablodaki enflasyondan arındırılmış sütunlar, 16. yüzyılın ortalarından itibaren, merkezi hazinenin gelirlerinin enflasyonun gerisinde kaldığını, buna karşılık harcamaların enflasyondan daha hızlı arttığına işaret ediyor. Bu olumsuz eğilimler, 17. yüzyılda merkezi hazinenin rezervleri tükeninceye kadar sürmüştür.[4]

İmparatorluğun Asya-Avrupa ticaret yolları üzerindeki konumu, parasal istikrarın sağlanmasını daha da güçleştirmekteydi. 12. yüzyılda Orta Avrupa ve Balkanlar'da büyük gümüş yataklarının bulunup işletilmeye başlanmasından sonra, Avrupa Asya'ya ihraç ettiğinden daha fazlasını it-

---

2 Bkz. Bölüm 4 ve 5, s. 81-83 ve 85-89.

3 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s. 289, 311.

4 Bkz. Tablo 8.1, not 3.

hal etmekte, ipek, baharat ve tekstil ürünlerinin karşılığını gümüş ve altınla ödemekteydi.[5] 16. yüzyılda Amerika'dan Avrupa'ya büyük miktarlarda değerli maden akması, Asya-Avrupa ticaretinde yeni dengeler yaratmamış, ancak ticaretin hacmini artırmıştı. Osmanlılar ise, 15. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Akdeniz'deki ticaret yolları üzerinde söz sahibi olmaya başladıktan sonra, değerli madenlerin batıdan girişini özendiriyorlardı. Kıtalararası değerli maden akışı, 16. yüzyılın ikinci yarısında daha da yoğunlaştı. *Groschen* ya da guruş olarak adlandırılan büyük boy gümüş Avrupa sikkeleri, Osmanlı piyasalarında giderek artan boyutlarda dolaşmaya başladı. Ancak, Asya'ya karşı verilen ticaret açıkları nedeniyle, Osmanlılar altın ve gümüşün doğuya doğru yol almasını engelleyemediler.[6] Özellikle İran'a yönelen gümüş akışını engellemek için başvurulan yöntemler ve engellemeler sonuçsuz kaldı.[7]

Parasal dalgalanmalara karşı devletin aldığı diğer önlemler de etkisiz kalmış veya sorunları daha da ağırlaştırmıştı. Devlet müdahalelerinin bir boyutu kurlarla ilgiliydi. Gümüş bollaştıkça altın/gümüş oranı yükselmekteydi. Sultani ve dükanın akçe karşısındaki kuru da yüzyılın başlarında 54'ten yüzyılın ortalarında 60'a yükselmişti. 1566'da akçenin gümüş içeriğini yüzde 7 azaltan ufak tağşişten sonra, sultani ve dükanın kur değerleri, özellikle gümüşün daha bol olduğu Balkanlar'da 65'e, hatta daha yukarılara kadar çıktı. Piyasalardaki bu eğilimlere karşın devlet, resmi kuru 1580'lerin ortalarına kadar 60'ta tuttu. Piyasa ve resmi kur değerleri arasında oluşan fark, devlete yapılan ödemelerde ve resmi kur üzerinden yapılan diğer ödemelerde altının kullanılmamasına yolaçtı.[8] 1570'lerde ve 1580'lerde gümüşün resmi kurunun piyasa kurunun altında kalması, pi-

---

5 S. Spufford, *Money and Its Use*, s. 283-288, 349-356.

6 H. Sahillioğlu, "The Role of International Monetary and Metal Movements" s. 269-304. Önceleri, Afrika burnunun dolaşılarak Hint Okyanusu yolunun bulunmasından sonra, Ortadoğu'dan geçen transit ticaretinin hızla gerilediği sanılıyordu. Ancak daha sonraki araştırmalar, transit ticaretinin bir süre geriledikten sonra toparlandığını ve 16. yüzyılın sonlarına kadar okyanus yoluyla rekabet edebildiğini göstermiştir. N. Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, The University of Chicago Press, 1974, s. 9.

7 1580'lerin başlarında Avrupa guruşlarının (*groschen*) Osmanlı piyasalarında tedavülü ve kur değerleri için bkz. BOA, MHM, c. 46, 701/307; c. 47, 224/88 ve 255/99.

8 Sultaninin piyasa ve resmi kur değerleri arasındaki farklar için, bkz. Tablo 4.2. 16. yüzyılın ikinci yarısındaki altın darlıkları için, bkz. Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihi", s. 105-122; Kafadar, "When Coins Turned into Drops of Dew", s. 61-64; ve H. İnalcık, "Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings", *Review*, Fernand Braudel Center 1 (1978), s. 69-96.

yasalarda dolaşan akçelerin kenarlarının kesilmesini de yaygınlaştırdı. Bu dönemde düşük ayarlı sikkelerin üretimi ve tedavülünde de önemli artışlar oldu. Ayrıca, bu karışık ortamda piyasaya bol miktarda kalp sikkenin sürüldüğünü de biliyoruz.[9]

Devletin giderek derinleşen mali sorunları, o tarihe kadarki en büyük ve tüm Osmanlı tarihinin en büyük tağşişlerinden biriyle sonuçlandı. 1580'lerin başında 100 dirhem "halis ayar" gümüşten 450 akçe kesilirken, tağşişten sonra aynı miktarda gümüşten 850 akçe kesilmeye başlandı. Böylece bir hamlede akçenin gümüş içeriği yüzde 44 azaltılmış oluyordu.[10] Akçenin sultani ve düka karşısındaki resmi kur değeri de 60'tan 120'ye düştü (bkz. Tablo 8.2). Bu tağşiş işleminin tam tarihi kesin olarak bilinmemektedir. 1584'ten sonra olduğunu, büyük olasılıkla da 1585'te gerçekleştiğini söyleyebiliriz.[11]

1585-86 yılındaki tağşiş işlemi, hem o dönemin gözlemcileri hem de çağdaş tarihçiler için anlaşılması zor bir olay olarak kalmıştır. Bu önemli işlem, Amerika'dan gelen büyük miktarda altın ve gümüşün piyasalarda dolaşması, altın/gümüş oranındaki dalgalanmalar, düşük ayarlı ve kalp sikkelerin gittikçe artan miktarda tedavülü ve bunlarla ilişkili diğer parasal gelişmelerle aynı bağlamda gerçekleştiği için, o dönemin gözlemcileri gibi bugünün tarihçileri de tağşişi parasal etkenlerle açıklamaya çalışmışlardır. Ancak biraz yakından incelendiğinde, bu açıklamaların çoğunluğunun yetersiz olduğu görülmektedir.[12] Şu veya bu biçimde bir parasal olay olan Fiyat Devrimi nedeniyle bütçe harcamaları artarken, akçe üzerinden toplanan

9 1585-86 tağşişi öncesinde kalpazanlık örnekleri ve devletin kalpazanları cezalandırma çabaları için, bkz. BOA, MHM. c. 41, 21/11, 118/56, ve 1017/474; c. 48, 1075/369; c. 49, 57/15; c. 53, 657/228; ayrıca S. Faroqhi, "Counterfeiting in Ankara", *Turkish Studies Association Bulletin* 15 (1991), s. 281-292.

10 Osmanlılar para konularında 3,07 ağırlığındaki ve klasik İslam dirheminden yüzde 4 daha hafif olan Tebriz dirhemini kullanıyorlardı. Bu ölçü 14. yüzyılda İran'daki Moğol İlhanlı Devleti'nden alınmıştır. Bkz. Bölüm 2, s. 36.

11 Merkezi devlet tarafından yerel yöneticilere gönderilen ve akçenin tağşiş sonrasındaki yeni kur değerleri hakkında bilgi veren talimatlar için, bkz. BOA, MHM. c. 58, 734/288; c. 62, 385/173, 478/212; c. 69, 475/238; c. 70, 482/248; I.E.Ds., 48. Bunların ilki H. 17 Ramazan 993 (12 Eylül 1585) tarihlidir. Bu durumda tağşişin zamanlaması için en önce 1585 yazını düşünmek gerekecektir. Bkz. C. Kafadar, "Les Troubles Monétaires", s. 381-389. Öte yandan, Özer Ergenç'in Ankara mahkeme kayıtlarında bulduğu belgeler, Ankara'da en azından on yıl daha, eski kur değerlerinin geçerli olduğuna işaret etmektedir. Ö. Ergenç, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerine Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler", *ODTÜ Gelişme Dergisi, İktisat Tarihi Özel Sayısı*, 1978, s. 86-89.

12 N. Beldiceanu, "La Crise Monétaire Ottomane au XVIe Siècle et son Influence sur les Principautés Roumaines", *Südost-Forschungen* 16 (1957), s. 70-86; S. Rizaj,

vergi gelirlerinin enflasyonun gerisinde kaldığı ve böylece Osmanlı maliyesinin sorunlarının ağırlaştığı doğrudur.[13] Ancak bu sınırlı etkinin ötesinde, 1585-86 tağşişini esas olarak parasal etkenlerle değil, Osmanlı devletinin daha önce değinilen mali sorunlarıyla açıklamak doğru olur.

1585-86 tağşişinin yeterince aydınlanmamış boyutlarından biri de, aynı tarihlerde İran'da gerçekleştirildiği söylenen benzeri bir tağşiş işlemiyle ilişkisidir. Kimi tarihi kaynaklarda, Şah Tahmasp'ın Osmanlılara karşı giriştiği savaşın yarattığı mali sorunlar nedeniyle, 1584'te benzeri bir tağşişi gerçekleştirdiğine ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. Öte yandan, Osmanlıların da İran'a gümüş kaçışına karşı her zaman duyarlı davrandıklarını ve bu akışı engellemek için çeşitli önlemlere başvurduklarını biliyoruz. Örneğin, Osmanlı devleti İran'dan gelen tüccarların getirdikleri ipek karşılığında gümüş götürmek yerine Osmanlı malları almalarını talep etmekteydi. 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, doğuya doğru gümüş akışının artması ve iki devletin savaşa tutuşmaları nedeniyle, bu tür müdahaleler ve yasaklamalar sıklaşmıştı.[14] Savaş koşullarında İran'da gerçekleştirilen bir büyük tağşiş, doğuya doğru gümüş akışını engellemek isteyen Osmanlıları benzeri bir hamleye zorlamış olabilir. Osmanlıların sürüp giden mali güçlüklerine ek olarak ortaya çıkan bu gelişme, İstanbul'daki tağşişin kendisini değil ama zamanlamasını açıklayabilir.[15] Ancak, İran sikkelerine ait elimizde bulunan nümizmatik kayıtlar yeterince ayrıntılı olmadığı için, 1584 yılında İran'da önemli bir tağşişin yapılıp yapılmadığını henüz kesin olarak saptayabilmiş değiliz.[16]

"Counterfeit of Money on the Balkan Peninsula from the XVth to the XVII Century", *Balcanica* 1 (1970), s. 71-79. H. İnalcık, "Impact of the *Annales* School" s. 90-96. Tağşişlerin temel nedeni olarak mali gelişmeleri vurgulayan önemli bir istisna Ömer Lütfi Barkan'dır; Barkan, "The Price Revolution", s. 17-22.

13 Bkz. Bölüm 7, s. 139-140.

14 H. Sahillioğlu, "Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi", s. 188-196.

15 Son dönemde Cemal Kafadar da İran'a değerli maden kaçışının 1585-86 tağşişinde rol oynamış olabileceğini ileri sürmüştür; bkz. Kafadar, "Les Troubles Monetaires".

16 Bu konudaki nümizmatik kanıtlar yeterli değildir. Bkz. Album, *A Checklist*, s. 125-129; H. L. Rabino, *Coins, Medals and Seals of the Shahs of Iran, 1500-1941*, Borgomale, Cezayir, 1945; H. Farahbakhsh, *Iranian Hammered Coinage, 1500-1879 AD*, yayımlayan N. Farahbakhsh, Batı Berlin, 1975. F. Braudel, *Mediterranean World*, c. 1, s. 540, İran'daki tağşişin Osmanlı'dakinden önce yapıldığını iddia etmektedir; Steensgaard, *The Asian Trade Revolution*, s. 419 ise tağşişin tarihini daha da önceye almak eğilimindedir; H. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde" iki tağşişin yaklaşık olarak aynı zamanda yapıldığını söylemektedir. Vakanüvis Selaniki'nin ilk bozulan sikkenin *şahi* olduğuna dair sözleri, İran para biriminin veya İran'a yakın bölgelerde tedavül eden Osmanlı şahilerinin tağşiş edildiği anlamında yorumlanabilir; bkz. Kafadar, "When Coins Turned into Drops of Dew", s. 100-102.

MALİ BUNALIM VE PARASAL İSTİKRARSIZLIK

Merkezi devletin mali sorunları 17. yüzyıl boyunca sürdü. Celali isyanları olarak adlandırılan toplumsal ve siyasal çalkantılar, mali sorunları daha da derinleştirdi. Köylüler tarlalarını bırakıp yaylalara, dağlara kaçmaya, göçerliğe dönmeye başlayınca, tarımsal üretim ve vergi gelirleri olumsuz etkilendi. Bu tablo karşısında, Balkanlar ve Anadolu'da ve belki de Suriye'de, 16. yüzyılın demografik ve iktisadi genişleme dalgasının 1580'lerde veya biraz daha sonra sona erdiğini söylemek mümkündür. 17. yüzyılda ise imparatorluğun pek çok bölgesinde nüfusun ve iktisadi faaliyetlerin genel düzeyinin durgunluk içinde kaldığını, hatta bir miktar gerilediğini söyleyebiliriz. Ancak, bu konuda elimizde ayrıntılı ve sağlıklı veriler yoktur.[17]

Merkezi devletin mali sorunlarının bir diğer nedeni de, devletin siyasal gücünün gerilemesinden sonra, taşrada vergi toplama ve bu gelirlerin merkeze aktarılması sürecinde ortaya çıkan güçlüklerdi. Taşradaki çeşitli kesimler, vergi gelirlerinin giderek artan bir bölümüne el koymaya başlamışlardı.[18] Hem ekonomi hem de devlet maliyesi için olumsuz sonuçlar yaratan bir diğer gelişme ise, Avrupa'dan Asya'ya deniz yolunun bulunması ve imparatorluk üzerinden geçen transit ticaret yollarının öneminin azalmasıdır. Transit ticaret yolları 16. yüzyılın başlarında bir darbe yemesine karşın, daha sonra toparlanarak denizaşırı yollara karşı direnebilmiş ve yüzyılın sonlarında tarihsel doruklarına ulaşmayı başarmıştı. 17. yüzyılın başlarında Hollandalı ve İngiliz ticaret kumpanyalarının Hint Okyanusu'nda Portekizlileri geriletmesinden ve denetimi ellerine geçirmelerinden sonra, Asya ticareti okyanuslara kaydı. Böylece, Avrupalıların Afrika'nın güney ucunu ilk kez dolaşmayı başarmalarından tam bir yüzyıl sonra, okyanuslar karadan geçen kervan yollarına karşı nihai bir zafer kazandılar. Bu gelişme, hem ticaret yolları üzerindeki Osmanlı kentleri hem de devlet maliyesi için olumsuz sonuçlar getirmekteydi.[19]

---

17 S. Faroqhi ve L. Erder, "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620", *Middle Eastern Studies* 15 (1979), s. 322-345; İnalcık, "Military and Fiscal Transformation"; ve Faroqhi, "Crisis and Change", s. 411-636.

18 Metin Kunt 17. yüzyılda taşrada toplanan vergi gelirlerine nasıl yerel güçler tarafından el konduğu konusunda çok canlı ve ayrıntılı bir örnek veriyor. Diyarbakır valisinin 1670-71 yılında tuttuğu hesapları inceleyerek, bir yılda bu yöneticinin eline 16 milyon akçe geçtiğini, bunun da enflasyon dikkate alınsa bile, o dönemde, o düzeyde bir vali için çok fazla olduğunu gösteriyor. İ. M. Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri: Diyarbekir, 1670-71*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981.

19 Steensgaard, *The Asian Trade Revolution*, s. 9; ayrıca Subrahmanyam, "Precious Metal Flows", s. 79-105.

TABLO 8.2: GÜMÜŞ AKÇE VE ALTIN SULTANİ, 1584-1689

Yıllar	100 Dir. Kesilen Akçe	Akçenin Ağırlığı Gram	Sultaninin Ağırlığı Gram	Kur Sultani/ Akçe	Hesaplanan Altın/Gümüş Oranı
1584	450	0,68	3,517	65-70	11,8
1586	800	0,38	3,517	120	11,7
1596	?	?		220-230	
1600	950	0,32	3,517	125	10,3
1612	950	0,32	3,517	125	10,3
1618	1000	0,31	3,517	150	11,8
1621	1000	0,31	150		
1622	?	?		200-230	
1623	?	?		230-300	
1624	?	?		360-460	
1624	1000	0,31	3,517	140	11,1
1628	?	?		210	
1634	?	?		250	
1636	?	?		260	
1640	?	?		300	
1641	1000	0,31	3,517	140	14,7
1650	?	?		180	
1659	1250	0,26	3,490	210	14,1
1669	1400	0,23	3,490	270	16,0
1672	1400	0,23	3,490	270	16,0
1689	1400	0,23	3,490	270	16,0

Notlar:

1- Tablo 3.1 ve 4.1'in notlarına bakınız.

2- 1585 yılına kadar standart akçe "halis ayar" gümüşten darbedilmekteydi. Ancak bu tarihteki tağşişten sonra, akçeye değişen miktarlarda bakır katılmaya başlandı. Akçenin gümüş içeriği 17. yüzyılın ortalarına kadar büyük dalgalanmalar gösterdi. Sık sık tağşişlere başvurulması ve eski sikkelerin dolaşımdan kaldırılmaması nedeniyle, gümüş içerikleri birbirinden farklı sikkeler aynı zamanda tedavül etmeye başladılar. Kalpazanlığın yaygınlaşması sorunları daha da ağırlaştırdı. Bu dönemde akçenin standartlarını 1600, 1618, 1624 ve 1640 yıllarında başvurulan tashih-i sikke işlemleri nedeniyle arşiv belgelerinden sağlamak mümkündür. Ancak diğer yıllarda üretilen akçelerin gümüş içeriklerini darphane ve diğer kayıtlardan bulmak mümkün olmamıştır. Diğer yıllardaki akçelerin gümüş içeriğini istikrarlı yabancı sikkelere karşı kur değerlerine bakarak yaklaşık olarak saptamak mümkündür. Bu hesaplamalarda sikkelerin kur değerlerinin gümüş içeriklerine göre belirlenmesi ilk çıkış noktasıdır. Ancak yabancı sikkelerin istikrarlı olmaları nedeniyle, akçe karşısında gümüş içeriklerinin ötesinde bir miktar prim yapmış olabileceklerini de dikkate almak gerekir. Bu tür hesap-

lamalar sonucunda örneğin 1624 yılında akçenin gümüş içeriğinin yaklaşık 0,13 grama kadar düşmüş olduğunu söyleyebiliriz.

3- Sütun 4'te sunulan kurlar çoğunlukla İstanbul'da oluşan piyasa değerleridir. Sikkelerin kurları imparatorluk içinde bölgesel farklılıklar göstermekteydi. Ayrıca, yeni sikkeler ve kurlardaki değişiklikler taşraya belirli bir gecikmeyle ulaşabilmekteydi. Bu konuda aşırı bir örneği Özer Ergenç vermektedir. Ergenç'in aktardığı arşiv belgelerine göre, İstanbul'daki büyük tağşişten yedi yıl sonra, 1593'te Ankara'da sultaninin resmi kuru hâlâ 60 akçe düzeyindeydi (Ergenç, "XVI. Yüzyılın Sonlarında").

4- Eldeki verilerin sınırlamaları nedeniyle, son sütundaki altın/gümüş oranlarını sadece iyi tahminler olarak kabul etmek gerekir. Bu oranlar sayesinde elimizdeki diğer verilerin sağlık derecesini sınamak da mümkün olmaktadır. Bu dönemde Avrupa'daki ortalama altın/gümüş oranı 11,7'den 15,0'a yükselmiştir. Braudel ve Spooner, "Prices in Europe", s. 459.

Kaynaklar: Hesaplamalarımız Sahillioğlu, ***Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi,*** s. 38-53; "Sikkelerin Raici"; ve "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri"nde sunulan verilere dayanmaktadır.

Bu bölgelerde ticari faaliyetlerle birlikte para kullanımının da gerilediğini söyleyebiliriz.

Akçenin istikrarsızlığına yol açan bir diğer gelişme de, Osmanlı gümüş madenlerinin gerilemesi ve kapanmasıdır. 16. yüzyıla kadar Osmanlı darphaneleri kullandıkları altın ve gümüşün büyük bir bölümünü Balkanlar'daki madenlerden sağlamışlardı.[20] Ancak, Yeni Dünya'dan büyük miktarda altın ve gümüşün akmaya başlaması ve değerli maden fiyatlarının düşmesinden sonra, 17. yüzyılın başlarından itibaren bu madenlerin üretimi azalmaya başladı. 1640'lara gelindiğinde, Balkanlar'daki en büyük maden olan Üsküp'te ve diğer madenlerde üretim büyük ölçüde durmuştu.[21] Bu olumsuz gelişme nedeniyle, Osmanlı devletinin mali sorunları ağırlaşmaya başladığında, Balkanlar'daki madenlerin gelirlerinden yararlanma olanağı da ortadan kalkmış oluyordu.

Dönemin kıtalararası para ve değerli maden akışları, Osmanlıların parasal sorunlarını daha doğrudan etkilemiş olabilir. Amerika'dan giderek artan miktarlarda gümüş gelmesine karşın, 17. yüzyılda Avrupa'nın pek çok bölgesinde gümüş darlıklarının azalmayıp arttığını biliyoruz.[22] Eğer Dennis Flynn ve Arturo Giraldez'in savundukları gibi, bu dönemde Amerika ve Avrupa'dan Asya'ya ve özellikle de Çin'e gönderilen gümüş mik-

20 Bkz. Bölüm 2, s. 41-43.

21 Rhoads Murphey, "Silver Production in Rumelia According to an Official Ottoman Report Circa 1600", *Südost-Forschungen* 33 (1980), s. 76-86. Ancak, Osmanlı gümüş madenlerinin Avrupa'dakilerden bir hayli sonra kapandığını belirtmek gerekir. Krş. Spooner, *The International Economy*, s. 24-53

22 Spooner, *The International Economy*, s. 33-53.

TABLO 8.3: AVRUPA SİKKELERİNİN AKÇE CİNSİNDEN KUR DEĞERLERİ, 1584-1731

Yıllar	Venedik Düka (altın)	İspanya 8-Real (Riyal Guruş) (gümüş)	HollandaTaler (Esedi/Aslanlı Guruş) (gümüş)	Polonya Zolota (gümüş)
1584	65-70			
1588	120	80	70	
1600	125	78	68	48
1618	150	100		
1622	180-210	120-150		
1624	330-420	170-320		
1625	120	80	70	50
1628	190	100-110		
1632	220	110	100	70
1640	270	125		
1641	168	80	70	
1646	170	80	80	38
1650	175	90	80	
1655	175	90	90	
1659	190	88	78	48
1668	250	110	100	66
1672	300	110	100	
1676	300	125	120	80
1683	300	130	120	
1691	300-400	120-160	120-160	88-107
1698	300-400	120-160	88	
1708	360			
1725	375	181	144	88
1731	385	181	144	88

Notlar:

1- Bkz. Tablo 8.2'nin notları.

2- Burada sunulan kurlar çoğunlukla İstanbul'da oluşan piyasa değerleridir. Sikkelerin kurları imparatorluk içinde bölgesel farklılıklar göstermekteydi.

3- Venedik dükasının (yaldız) ağırlığı ve ayarı için bkz. Bölüm 3, Tablo 3.1. Daha önceki dönemden farklı olarak 17. yüzyılda, düka ile sultaninin kur değerleri arasında birincisi lehine yaklaşık yüzde 10'a ulaşan bir fark ortaya çıkmıştır. Bu farkın ne ölçüde sultaninin altın içeriğinin azalmasından kaynaklandığı bilinmemektedir.

4- İspanya'nın 8-reallik büyük gümüş sikkesi oldukça istikrarlıydı ve 25,6 gram gümüş içermekteydi. Ancak kur değerlerine bakıldığında, Osmanlı piyasalarında tedavül eden diğer

Avrupa sikkelerinin gümüş içeriklerinin zaman içinde azaldığı anlaşılmaktadır. Örneğin, 17. yüzyılın sonlarında zolota yüzde 60 gümüş içermekteydi.

5- Tablodan görüleceği gibi, 1691'den itibaren merkezi devlet kendisine yapılan ödemelerde kabul ettiği sikkelerle, ödeme yapmak için kullandığı sikkelere farklı kurlar uygulamaya başladı. Devlete yapılan ödemelerde uygulanan kurlar, piyasalarda oluşan kurlara daha yakındı.

Kaynaklar: Mantran, "Istanbul"; Sahillioğlu, ***Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi***; "Sikkelerin Raici"; ve "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri"; Barkan, "Edirne Askeri Kassamı"; Belin, ***Türkiye İktisadi Tarihi***; Baykal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda".

tarı arttıysa, Osmanlı topraklarındaki gümüş darlıkları da bu kıtalararası hareketlerin bir sonucu olabilir.[23] Ancak, büyük boy Avrupa sikkelerinin, özellikle de İspanya'nın sekiz reali ile Hollanda talerinin yaygın olarak tedavül etmesi, gümüşün Osmanlı piyasalarından tümüyle kaybolmadığını gösteriyor.

1585-86 tağşişinin parasal istikrarsızlığa son veremediği açıktır. Nitekim, akçenin 1640'lara kadar süren dalgalanmalarını birkaç kaynaktan ayrıntılı olarak izleyebiliyoruz. Tablo 8.2'de özetlendiği gibi, elimizdeki darphane kayıtları akçenin resmi standartları (ağırlığı ve ayarı) hakkında bize ancak belirli yıllar için bilgi verebilmektedir. Oysa, bu dönemde üretilen akçelerin çoğunlukla resmi standartların altında kaldığını biliyoruz. Düşük standartlı ve hurda olarak adlandırılan bu akçelerin gümüş içeriklerini tam olarak belirleyemesek de, yerel mahkemelerin kayıtlarından bunların Venedik dükası ve diğer istikrarlı Avrupa sikkeleri karşısındaki kur değerlerini aylara göre izlemek mümkündür. Sikkelerin gümüş içerikleriyle kur değerleri arasında yakın bir ilişki olduğuna göre, piyasada oluşan kur değerlerine bakarak, akçenin değişen gümüş içeriği hakkında güvenilir sonuçlara varabiliriz. Örneğin, Tablo 8.2'nin en sondan bir önceki sütununa bakarak, akçenin gümüş içeriğinin 1623-1624 yıllarında resmi standartlarının yaklaşık üçte birine, 1638-1640 döneminde ise yarısına indiğini söyleyebiliriz. Akçenin gümüş içeriğindeki gerileme bunalım boyutlarına ulaşınca, ki böyle dönemlerde fiyatlar da hızla yükselmekteydi, devlet akçenin standartlarını eski düzeylerine çekmeye veya resmi standartları yeniden belirlemeye çalışmaktaydı. Bu operasyonlara tashih-i sikke denmekteydi. Söz konusu çalkantılı dönemde, Osmanlı devleti 1600, 1618, 1624 ve 1640 yıllarında tashih-i sikke operasyonları gerçekleştirmiştir.[24]

---

23 Bkz. Bölüm 7, s. 125-126.

24 Sahillioğlu, "The Role of International Monetary", s. 269-304; Kafadar, "Les Troubles Monetaires", s. 381-400. Bu işlemler, Batı Avrupa'daki *reinforcement*'dan farklı değildi. J. H. Munro, "Deflation and the Petty Coinage Problem in the Late-medieval

Halil Sahillioğlu mali bunalımların ve tağşişlerin zamanlamasını etkileyen bir diğer etken olarak sıvış yıllarını göstermektedir. Merkezi hazinenin tarımdan ve ilişkili diğer kaynaklardan sağladığı vergi gelirleri güneş takvimine göre belirlenmekteydi. Oysa devletin harcamaları, en önemli olarak da askerlere ve diğer devlet çalışanlarına yapılan ödemeler, ay yılına göre düzenlenmiş olan Hicri takvime göre yapılmaktaydı. Hicri yıl güneş yılından 11 gün kısa olduğu için, her 34 yılda bir, hazine on iki aylık bir sürede sadece bir kez vergi toplayıp iki kez yıllık ödeme yapmak zorunda kalıyordu. Sahillioğlu, mali bunalımların sıvış yıllarında yoğunlaştığını vurgulamaktadır.[25]

Son yıllarda uluslararası iktisat tarihi literatüründe yoğun olarak tartışılan bir konu da, 15. ile 18. yüzyıllar arasında Eski Dünya'da devletlerin tağşişleri ek gelir sağlamak için uzun vadeli bir strateji olarak kullanıp kullanmadıklarıdır.[26] 1585-1650 dönemindeki Osmanlı tağşişlerine baktığımızda, bunların devletin mali güçlüklerinden kaynaklandığını ve akçenin gümüş içeriğinin düşürülmesiyle devletin kısa vadede ek mali gelir sağladığını görüyoruz. Ancak bu dönemde devletin tağşişlere ilişkin uzun vadeli bir stratejisinin olmadığını da söyleyebiliriz. Çünkü devletin mali bu-

---

Economy: The Case of Flanders, 1334-1484", *Explorations in Economic History* 25 (1988), s. 392-393. Her tashih-i sikke işleminden sonra, devletin fiyatları aşağıya çekmesi gerekiyordu. Yerel yönetimler bu amaçla ayrıntılı narh listeleri hazırlamaktaydılar. Sadece İstanbul için değil, diğer kentler için de hazırlanan ayrıntılı listeler, bugün bize fiyat tarihinin yanısıra, kent merkezlerindeki üretim faaliyetlerinin yelpazesi hakkında da ilginç bilgiler sunmaktadır. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, s. 3-56; Kütükoğlu, "1624 Sikke Tashihi", s. 123-182.

25 H. Sahillioğlu, "Sıvış Year Crises in the Ottoman Empire", M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde, Oxford University Press, Londra, 1970, s. 230-249.

26 Örneğin Miskimin, Fransa'da 14. ve 15. yüzyıllardaki tağşişlerin, her şeyden çok, kralların çaresizliğini yansıttığını ve mali yarar sağlamadığını savunmaktadır. Ancak, Michael Bordo bu tezi sorgular. Son yıllarda Nathan Sussman ve Akira Motomura da 15. yüzyıl Fransası ve 17. yüzyıl İspanyası'nda tağşişlerin rasyonel ve bazen de uzun dönemli bir strateji olarak, etkinlikle uygulandığını göstermişlerdir. H. A. Miskimin, Money and Power in Fifteenth Century France, s. 59; M. D. Bordo, "Money, Deflation and Seigniorage in the Fifteenth Century", s. 337-346; N. Sussman, "Debasements, Royal Revenues and Inflation in France during the Hundred Years' War, 1415-1422", *The Journal of Economic History* 53 (1993), s. 44-70; ve A. Motomura, "The Best and Worst of Currencies: Seigniorage and Currency Policy in Spain, 1597-1650", *The Journal of Economic History* 54 (1994), s. 104-127. Carlo Cipolla da ortaçağ ve sonrasındaki tağşişlerde mali nedenleri öne çıkarmaktadır. C. M. Cipolla, *Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World*, s. 28; C. M. Cipolla, "Currency Depreciation in Medieval Europe", s. 413-422.

nalımların ardından sürüklendiğini, en son çare olarak tağşişlere başvurulduğunu görüyoruz. Bu dönemdeki tashih-i sikke operasyonlarının sıklığı, bize devletin akçenin standartlarını korumak için bir hayli çaba gösterdiğini, ek mali olanakları bulunduğunda sikkelerin standartlarını yükselterek fiyatlara istikrar kazandırmaya çalıştığını göstermektedir.[27]

1585-1650 döneminde devletin düzenli olarak tağşiş yapmak ve bundan ek mali gelir sağlamak yerine, akçenin standartlarını korumak için bir hayli gayret göstermesinin belki de en önemli nedeni, başkentte maaşlarını akçe üzerinden alan büyük bir yeniçeri kesiminin varlığıydı. 1585-86 tağşişinden sonra yeniçeriler ayaklanarak paradan sorumlu kişilerin kellesini istemişler ve bu talep günah keçisi arayan padişah tarafindan hemen kabul edilmişti.[28] 17. yüzyılın ortalarına kadar süren mali ve siyasal bunalım döneminde, başkentteki yeniçeriler bir hayli güç kazandılar. 1622 ve 1623 yıllarında II. Osman ve I. Mustafa'nın tahttan indirilmelerinde, önemli rol oynadılar.[29] Bu dönemdeki dört tashih-i sikke işleminden üçü, bir yeni padişahın tahta çıkışı sırasında gerçekleştirilmişti. Bu operasyonların tümünde, yeni padişahın kentli nüfusun, özellikle de yeniçerilerin desteğini sağlama çabaları ön plana çıkmaktaydı.

Burada ele alınan 1580'lerden 1650'lara kadarki dönem, 15. yüzyılda II. Mehmed'in saltanatından sonra Osmanlı tarihinde tağşişlerin en yoğun olduğu ikinci dönemi oluşturmaktadır. Ancak bu ikinci dönemin tağşişleri ve parasal istikrarsızlıkları, II. Mehmed'in bu kitabın üçüncü bölümünde incelediğimiz düzenli tağşiş politikasından önemli farklılıklar göstermektedir. II. Mehmed döneminde tağşişler, mali ve siyasal bakımdan güçlü bir merkezi devlet tarafindan, uzun vadeli bir strateji çerçeve-

---

27 Darphane kayıtları bulunamadığı için, her alt-dönemdeki sikke üretim miktarlarını bilemiyoruz. Ancak, darphanelerin üretim faaliyetlerinin iniş çıkışlar gösterdiğini, akçe üretiminin ancak devletin veya darphanelerin gümüş bulabildiği dönemlerde gerçekleşebildiğini ve büyük olasılıkla, en büyük tağşişlerin gümüş darlığının yoğunlaştığı dönemlerde yapıldığını söyleyebiliriz.

28 Beylerbeyi Vakası olarak bilinen 1589'daki bu olayda, yeniçeriler Osmanlı tarihinde sadece ikinci defa bir tağşişe karşı ayaklanmışlardır. (Bir tağşişe karşı ilk ayaklanma 1444'te olmuştu; bkz. Bölüm 3, s. 60-63. Aradaki dönemde ayaklanma olmamasının temel nedeni, akçenin istikrarı ya da gümüş içeriğinin fazla değişmemesidir.) Ayaklanma, para işlerinden sorumlu olan ve tashih-i sikke işlemi için gerekli kaynağı yaratmak amacıyla yeni vergiler getiren Rumeli beylerbeyi Mehmed Paşa ile Hazineden sorumlu Mahmud Efendi'nin kellelerinin alınmasıyla sonuçlandı. Bu olaya Hammer'den bu yana pek çok Osmanlı tarihçisi bir dönüm noktası olarak değinmiştir, ama ayrıntılı bir incelemesi yapılmamıştır. Kafadar, "Les Troubles Monetaires"; ayrıca C. Kafadar, "When Coins Turned into Drops of Dew", s. 70-80.

29 S. J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. I, *1280-1808*, Cambridge University Press, 1976, s. 193-194.

sinde, her on yılda bir kez gerçekleştirilmekteydi. Yeniçerilerin tağşişe muhalefetleri, o dönemdeki askeri başarıların sağladığı ek gelirler ve maaşlarına yapılan artışlarla büyük ölçüde dengelenebilmişti. Buna karşılık, 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın ilk yarısındaki tağşişlerin mali ve siyasal açıdan zaten zayıf kalan bir merkezi devlet tarafından, sık sık baş gösteren mali bunalımlara karşı kısa vadeli bir çözüm olarak gündeme geldiğini görüyoruz.

AKÇENİN PİYASALARDAN KAYBOLUŞU

1585 sonrasındaki tağşişler akçeyi çok küçük ve çok ince bir sikke konumuna getirmişti. Akçenin ağırlığı 1580'lerin başında 0,7 gramdan 1640'ta 0,3 grama gerilemişti. Böylece akçe artık ele alınması, günlük işlemlerde kullanılması son derece güç bir sikke haline gelmişti. Orta büyüklükteki bir günlük işlem için artık çok sayıda akçe kullanmak gerekiyordu. Buna karşılık, darphaneler 10 akçelik büyük sikkeleri çok sınırlı miktarlarda üretiyorlardı. Akçenin istikrarsızlığı nedeniyle, bu büyük sikkeler piyasalardan hemen kaybolmaktaydı.[30] İşte bu koşullar altında devlet, günlük işlemlerde kolaylık sağlamak üzere, Mısır'daki para büyüklüğünde bir gümüş sikke basarak İstanbul ve çevresinde piyasaya sürmeye başladı. Birkaç denemeden sonra paranın akçenin üç katı gümüş taşımasına ve aralarındaki kurun buna göre belirlenmesine karar verildi.[31] Ancak bu dönemde paranın üretimi sınırlı kaldı.

Yarım yüzyıl kadar süren bu istikrarsızlık dönemi ve gümüş sikkelerin artık günlük işlemlerde kullanılamayacak kadar küçülmeleri, Osmanlı piyasalarında büyük boy Avrupa sikkelerin kullanımını yaygınlaştırdı. Ellerinde külçe gümüş ya da yabancı sikke bulunanlar, artık bunları darphanelere götürerek akçeye dönüştürmekten vazgeçiyorlardı. Günümüz iktisatçıları tarafından para ikamesi olarak adlandırılan bu eğilim sonucunda,[32] Avrupa sikkelerinin kur değerlerinin gümüş içeriklerinin üzerine çıkmış olması, bir başka deyişle gümüş Avrupa sikkelerinin akçe karşısında prim yapmış olmaları mümkündür. Ancak, elimizde akçenin gümüş içeriğine ilişkin yeterince ayrıntılı, örneğin yıllık, hatta aylık darphane kayıtları

---

30 A. C. Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, Klinkhardt and Biermann, Braunschweig, 1973, s. 100-112.

31 Para İstanbul'da ilk kez IV. Murad'ın saltanatı sırasında (1623-1640), belki de 1640'ta darp edilmiştir. Schaendlinger, Osmanische Numismatik, s. 110.

32 Carlo Cipolla 14. yüzyılda Floransa'da geçen ve "Quattrini Olayı" diye adlandırdığı bir diğer para ikamesi olayını ayrıntılarıyla incelemektedir. C. M. Cipolla, *The Monetary Policy of Fourteenth-Century Florence*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1982, s. 63-85.

bulunmadığı için, bu primlerin miktarını hesaplamak mümkün değildir. Tablo 8.2 ve 8.3'te özetlenen bilgiler de bu hesapları yapmakta yetersiz kalmaktadır.[33]

Bir yandan darphanelere gelen gümüş miktarı azalırken, öte yandan da devletin sürüp giden mali sorunları ve madenlerin kapatılması, darphanelerin gümüş sıkıntısını daha da arttırdı. Özellikle taşra darphanelerinde üretilen sikkelerin standartları bozulmaya başladı, devlet sikkelerin standartlarını denetleyemez duruma geldi. Bu zor ve olumsuz koşullar karşısında devlet, darphaneleri kapatmaya başladı.

İstanbul darphanesinde üretilen altın ve gümüş sikkelerin miktarı 1640'larda önemli düşüşler göstermiştir. Buna karşılık IV. Mehmed'in tahta çıkışından (1648) sonra tedavüldeki sikkelerin yenilenmesi vesilesiyle darphane faaliyetlerinde bir canlanma oldu. Ancak 1650'lerin ikinci yarısında, üretim tekrar geriledi. 1680'lerin ikinci yarısına kadar geçen otuz yıllık sürede, İstanbul'da sınırlı miktarda üretilen altın ve gümüş sikkelerin esas olarak padişah ve yakın çevresi tarafından merasim, özel günler gibi amaçlarla kullanıldığı, piyasaya verilen sikke miktarının çok sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır.[34]

Bu dönemde taşra darphanelerinin faaliyetlerine ilişkin elimizdeki bilgiler çok sınırlıdır. Ancak, daha önceki dönemde faaliyet gösteren taşra darphanelerinin sayısı bir hayli yüksekken, özellikle 1640'lardan itibaren sikke üreten darphane sayılarının hızla azaldığını, darphanelere gönderilen emirlerden de izlemek mümkündür. Bu dönemde üretilen sikkelerin kalitesinde de bir bozulma görülmektedir. Ancak, sikkelerin kalitesini düzeltmeye ne yerel yöneticilerin ne de merkezi devletin çabaları yetmiş, darphanelere gelen gümüş miktarının da azaldığını dikkate alan İstanbul yönetimi, taşra darphanelerini kapatmaya başlamıştır.[35]

Osmanlı darphanelerinin 17. yüzyıldaki faaliyetleri, bir ölçüde, eldeki nümizmatik verilerden de izlenebilir. Altın ve gümüş sikkelerin üzerine

---

33 1642'de gümüş içeriği yüzde 20 azaltılana kadar, İspanya'nın sekiz reallik sikkesinde 27,46 gram saf gümüş bulunmaktaydı. Motomura, "The Best and Worst of Currencies", s. 106-107; W. A. Shaw, *The History of Currency, 1252 to 1894*, G. S. Putnam's Sons and Clement Wilson, New York-Londra, 1896, s. 340-341. Akçenin yaklaşık yüzde 90 saf gümüşten darbedildiğini düşünürsek, Tablo 8.2'de tashih-i sikke işlemlerinin yapıldığı yıllar için verilen kur değerlerinin İspanyol sikkesi lehine olmadığı görülmektedir. Ancak, akçenin bozulduğu yıllarda böyle bir prim ortaya çıkmış olabilir.

34 H. Sahillioğlu, "Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi", s. 18-36.

35 Sahillioğlu, "Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi", s. 36-37, Bağdat, Şam, Halep ve Belgrad darphanelerinde yavaşlayan üretim faaliyeti hakkında arşiv belgeleri sunmaktadır. Bu bilgiler, aşağıda verilen nümizmatik kanıtlarla uyum içindedir.

padişahın adı, tahta çıkış tarihi ve sikkenin üretildiği darphanenin yeri yazıldığı için, nümizmatik koleksiyonlardaki sikkelerden ve yayımlanan kataloglardan, her padişah döneminde faaliyet gösteren darphanelerin yerlerini ve sayılarını belirlemek mümkündür. Bu kataloglardan, akçe üreten Osmanlı darphaneleri sayısının 16. yüzyılın sonlarında doruğa ulaştığı anlaşılmaktadır. III. Murad'ın 21 yıllık saltanatı sırasında (1574-1595), çoğunluğu Balkanlar ve Anadolu'da olmak üzere 38 darphanede akçe üretilmişti. III. Mehmed'in 8 yıllık saltanatı sırasında (1595-1603) akçe üreten darphanelerin sayısı yaklaşık 40 kadardı.[36] Aradan çeyrek yüzyıl geçtikten sonra, IV. Murad'ın 17 yıllık saltanatı sırasında (1623-1640) akçe üreten darphane sayısının 30'a düştüğü görülmektedir.

Faaliyet gösteren darphanelerin sayısı 1630'larda veya 1640'larda keskin bir düşüş göstermiştir. Nümizmatik kataloglarda Sultan İbrahim döneminde sadece 4 darphanede akçe üretildiği belirtilmektedir. Bu tarihten sonra da akçe ve diğer gümüş sikkeleri üreten Osmanlı darphanelerinin sayısı sınırlı kalmıştır. Elimizdeki kataloglar, IV. Mehmed'in uzun saltanatı sırasında (1648-1687) sadece 7 darphanenin gümüş akçe ve para ürettiğini göstermektedir.[38]

Nümizmatik kataloglardan elde edilen bu darphane listelerinin nihai olmadığı, gelecekte yeni bulguların ışığında bu sayılara belki birkaç yeni darphanenin eklenebileceği düşünülebilir. Ancak, bu listelerdeki sayılar biraz yukarı çekilse bile, 17. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren üretimi sürdüren darphane sayısında önemli bir düşüş olduğu kesindir. Ayrıca, İstanbul darphanesinin üretim hacmi hakkında arşiv kayıtlarından elde ettiğimiz bilgiler, taşra darphanelerindeki gerilemeyi başkentteki darphanenin telafi edemediğini gösteriyor. Tersine, İstanbul darphanesinin üretim hacminin 1680'lerin sonlarına kadar çok düşük düzeylerde kaldığını biliyoruz.

Henüz yeterince anlaşılamayan nedenlerle, bu dönemde bakır mangırların üretimi de sınırlı kalmıştır. Elimizdeki nümizmatik veriler 1630'lardan 1680'lerin sonuna kadarki dönemde, uzun yıllar boyunca,

---

36 Bu rakkamlar, aynı padişahın adına gümüş akçe üreten toplam darphane sayılarını vermektedir. Dönemin sikkeleri saltanat yılını belirtmediği için, herhangi bir yılda bu darphanelerden kaçının faal olduğunu belirlemek mümkün değildir.

37 Bu darphaneler İstanbul, Diyarbakır, Şam ve Kahire'deydi. Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 102-106; ve M. Erüreten, "Osmanlı Akçeleri Darp Yerleri", s. 15-18.

38 Bu darphaneler İstanbul, Belgrad, Novo Brdo, Diyarbakır, Şam, Halep ve Kahire'deydi. Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 106-113; ve Erüreten, "Osmanlı Akçeleri Darp Yerleri", s. 18-19.

hemen hiç bakır sikke üretimi yapılmadığını gösteriyor.[39] Bu aslında son derece ilginç bir durumdur, çünkü Avrupa'da İspanya ve Fransa'dan Almanya, İsveç, Lehistan ve Rusya'ya kadar pek çok devlet, altın ve gümüş darlıkları ve hatta yoklukları nedeniyle, 17. yüzyıl boyunca bakır sikkeleri önde gelen mübadele aracı olarak kullanma yoluna gitmişler ve bu sayede para basma işinden önemli gelirler sağlamışlardı.[40] Osmanlıların 17. yüzyılın büyük bir bölümünde bakır sikke üretmemelerinin zihinlerde sorular yaratan diğer yanı da yüzyılın sonlarına doğru, 1689-1691 arasındaki bir diğer mali bunalım sırasında, devletin tam da daha önce yapmadığı şeyi yaparak, 32 aylık süre içinde yaklaşık 600 milyon adet bakır mangırı piyasaya sürmesi ve hazineye önemli miktarda gelir sağlamasıdır.[41]

Merkezi devletin bakır sikke üretmemesi veya üretememesinin ardında bir değil, birkaç neden aramak daha doğru olur. Bir olasılık, sikke üretimi için yeterli bakırın bulunamamasıdır. Devlet 1690'lardaki bakır gereksinimlerini, Anadolu'da Gümüşhane ile Kastamonu-Küre'de faaliyet gösteren iki madenden sağlamıştır. Ancak, bunlardan ikincisi yüzyılın ortalarında çalışmıyordu.[42] Yine de yüzyıl ortalarında yeterli miktarlarda bakır bulmanın önemli bir sorun olmadığını tahmin edebiliriz, çünkü devletin gereken bakırın hiç olmazsa bir bölümünü, 1690'larda yaptığı gibi, yerel piyasalardan kullanılmış bakır satın alarak sağlaması mümkündü.

Yüzyılın ortasında bakır sikke basılmamasının ardındaki idari ve teknolojik nedenler, büyük olasılıkla, daha önemliydi. Devlet taşrada bakır sikke basma hakkını müzayede yoluyla özel girişimcilere satmaktaydı. Mangırların itibari değerleri, 1/4 ya da 1/8 gibi akçenin kesirleri olarak belirlendiği için, 1585-86 tağşişinden sonra bu değerler üretim maliyetlerine oldukça yaklaşmış ve sikke üretiminden sağlanan kâr marjları bir hayli azalmıştı. Bu koşullar altında, özel girişimciler yerel mangır tekellerini satın almak istemiyorlardı. Bu olumsuz gelişmenin 17. yüzyılda mangır üreten yerel darphane ağının çöküşünde önemli bir neden olduğunu dü-

---

39 Örneğin Tavernier kesin konuşur: "Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir yerinde bakır sikke görülmemektedir." J. B. Tavernier, *A New Relation of the Inner Port of the Grand Seignor's Seraglio*, Londra, 1677, s. 15. 17. yüzyılda üretilen bakır sikkelere ilişkin nümizmatik veriler için, bkz. Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 106-114.

40 Spooner, *The International Economy*, s. 10-86.

41 Bkz. Bölüm 9, s. 169-173.

42 17. yüzyılın ikinci yarısında, Kastamonu yakınlarındaki Küre bakır madeninde devlet işletmeciliği ve üretim faaliyetleri için bkz. T. M. Yaman, "Küre Bakır Madenine Dair Vesikalar", *Tarih Vesikaları* 1/4 (1942), s. 266-269.

şünüyoruz. Bu noktada bir çözüm, bakır sikkelerin itibari değerlerinin devlet tarafindan yarım akçeye, hatta bir akçeye yükseltilmesi olurdu. Nitekim, 1690'larda İstanbul darphanesinin bastığı mangırlar bir akçe üzerinden piyasaya sürülmüştür. Ancak, bu yüksek değerli mangırların taşra piyasalarında kabul görmeme tehlikesi vardı.

17. yüzyıl ortalarında Osmanlı darphane ağının bir diğer sorunu da teknolojikti. 1690'lara kadar sikke üretiminde Osmanlılar kol kuvveti ve çekice dayanan geleneksel teknolojiyi kullanıyorlardı. Sıcak metal üzerindeki kalıba çekiçle vurmaya dayanan bu teknolojiyle üretilen sikkeler, her zaman yüksek nitelikli olmuyordu. Belki daha da önemlisi, bu teknoloji üretim hacmini sınırlamakta ve sikke üretiminin çok sayıda taşra darphanesinde gerçekleştirilmesini zorunlu kılmaktaydı.

Ekonominin gümüş ve bakır sikke talebini devlet karşılayamayınca, oluşan boşluğu Avrupa sikkeleri doldurmaya başladı.[43] Gerçi yabancı sikkeler Osmanlı piyasalarında en erken dönemlerden itibaren tedavül etmekteydi. Ancak, bunların 17. yüzyılda oynadıkları rol çok farklı oldu. Osmanlı sikkelerinin piyasalardan kaybolmasıyla birlikte, akçe sadece bir hesap birimine dönüşmüştü.[44] Avrupa'nın altın, özellikle de gümüş sikkeleri Balkanlar ve İstanbul'dan Anadolu ve Suriye'ye kadar uzanan geniş coğrafyada önde gelen mübadele aracı konumuna geldiler. Bu geniş alandaki yerel mahkemelerin kayıtları ve son yıllarda iktisadi ve toplumsal tarihçilerin bu kayıtları kullanarak yaptığı bölgesel çalışmalar, bu konuda ayrıntılı kanıtlar sunmaktadır.[45] Mahkeme kayıtlarında ve diğer arşiv belgelerinde devletin yabancı sikkelerin tedavülünü engellemeye çalışmadığı, tam tersine, yabancı sikkelerin devlete yapılan ödemelerde de kabul edil-

43 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılda Lehistan sınırından Osmanlı topraklarına giren gümüş ve gümüş sikkeler için bkz. Dariusz Kolodziejczyk, "The Export of Silver Coin through the Polish-Ottoman Border and the Problem of the Balance of Trade," *Turcica* 28 (1996), s. 105-116.

44 Hesap birimi kavramı üzerine bir tartışma için bkz. Spufford, *Money and Its Use*, Ek II.

45 J. B. Tavernier, *Nouvelles relations de l'intérieur du Serrail du Grand Seigneur*, Paris, 1675; ve C. Chardin, *Voyages du Chevalier Chardin en Perse et aux Indes Orientales*, Londra, 1686. 20. yüzyılda ise ilk kez olarak Robert Mantran bu dönemde akçenin piyasalardan kaybolduğuna ve mübadele aracı özelliğini yitirdiğine dikkat çekmiştir. Mantran'ın çalışması taşra kentleri değil, başkent İstanbul üzerine olduğu için, anlattıkları özellikle ilginçtir. R. Mantran, *Istanbul dans la seconde Moitié du XVIIe Siècle*, Paris, 1962, 2. kitap, 2. Bölüm, s. 233-286. Son yıllarda taşra kentlerinin toplumsal ve iktisadi tarihi üzerine yerel mahkeme kayıtlarını kullanarak yapılan yeni çalışmalar sayesinde, akçenin piyasalardan kayboluşu ile Avrupa sikkelerinin yükselişini bölge bölge izlemek mümkündür. Ayrıntılar için, bkz. Bölüm 6.

diği, hatta talep edildiği görülmektedir.[46] Devlete yapılan ödemelerde yabancı sikkelerin hangi kur değerleri üzerinden kabul edileceği de düzenli olarak ilan edilmekteydi. Ancak, batıya karşı sağlanan ticaret fazlaları nedeniyle gelen sikkelerin büyük bir kısmı, Osmanlı ekonomisinin doğuya karşı verdiği ticaret açıkları nedeniyle, İran'a ve Hint Okyanusu'ndaki limanlara doğru akmaya devam etmiştir (bkz. Tablo 8.3; Resim 23 ve 24).

Bu bölümde 17. yüzyıldaki parasal sorunların boyutları ve nedenleri ayrıntılı olarak incelendi. Akçenin yüzyılın ortalarından itibaren piyasalardan kaybolduğu kanıtlarıyla gösterildi. Şimdi bu parasal sorunların olumsuz sonuçlarının altını bir kez daha çizmek gerekiyor. Genel ilkeler düzeyinde baktığımızda, parasal sorunların ekonomiyi olumsuz etkilemesini bekleyebiliriz, tahmin edebiliriz. Parasal istikrarsızlıklar, değerli maden ve sikke kıtlıkları, piyasalardaki kredi hacmini, ticareti ve üretimi olumsuz etkiliyordu. Öte yandan, iktisadi faaliyetlerin gerilemesi de devlet maliyesini zor durumda bırakarak parasal sorunları daha da ağırlaştırmaktaydı. Böylece para tarihine ilişkin olarak sunduğumuz bulguların ışığında, 17. yüzyılın sadece parasal açıdan değil, Osmanlı ekonomisi için de oldukça güç bir dönem olduğu sonucuna varıyoruz. Son yıllarda yayımlanan bir çalışmasında Suraiya Faroqhi, 17. yüzyılı iktisadi ve toplumsal açıdan bir bunalım ve kısmi toparlanma dönemi olarak nitelendirmişti. Öyleyse, bizim parasal tarihi inceleyerek vardığımız sonuçlar da, Faroqhi'nin genel yargısıyla aynı doğrultuda bir tabloya işaret ediyor.[47]

46 Balkanlar'dan Mısır'a kadar tedavül eden gümüş sikkeler içinde en önde gelenlerden biri aslanlı guruş veya esedi guruş diye anılan Hollanda taleriydi. İspanya'nın sekiz reallik büyük gümüş sikkesi (*reales de ocho,* yerel olarak riyal guruş) daha da yaygın kullanılıyordu. Ayrıca, Avusturya taleri ve Polonya'nın zolotası da tedavül ediyordu. Balkanlar'da Venedik dükası (yaldız) ile Macar altını en önemli altın sikkelerdi. Bu sikkelerin bir bölümünün kesirleri de sınırlı miktarda tedavül etmekteydi. Ayrıntılar için bkz. Bölüm 6.

47 Faroqhi, "Crisis and Change", s. 433-470.

DOKUZUNCU BÖLÜM

YERLİ SİKKELERİN YOKLUĞUNDA

"Füls-i ahmere muhtaç olmak"
Deyim

17. yüzyılın ortalarında, yaklaşık yirmi yıllık bir dönem boyunca Fransız, İtalyan ve Hollandalı tüccarlar Güney Fransa, Kuzey İtalya ve
162 Avrupa'nın diğer yerlerindeki darphanelerde dışı çok ince bir kat gümüşle kaplanmış ama içi tümüyle bakıra indirgenmiş küçük Avrupa sikkelerinden büyük miktarda bastırdılar. Bu sikkeler daha sonra gemilere yüklenerek Akdeniz üzerinden Osmanlı piyasalarına getirildi ve aynı tüccarların satın aldıkları malların karşılığında ödeme olarak kullanıldı. Daha sonraları ise, yine gemilerle getirilen sikkeler Osmanlı tüccarlarına ve sarraflara toptan satılmaya başlandı. Önceleri, bu sikkeler gümüş içeriklerinin bir hayli üzerinde fiyatlarla satılmaktaydı. Ancak yüzlerce gemiyle taşınan ve toplam hacmi 200 milyon parçanın üzerinde tahmin edilen bu ticaret genişledikçe, kâr marjları da daraldı. Sikke ticaretinden Avrupalı tüccarların sağladığı brüt gelir, yaklaşık 10 milyon adet İspanyol sekiz reali ya da altı ile sekiz milyon Venedik altın dükası olarak tahmin edilmektedir.

Bu olayı, Chevalier Chardin, J.B. Tavernier ve Paul Rycaut gibi 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu üzerine çok tanınan yapıtların yazarları dahil en azından yarım düzine Avrupalı gezgin ayrıntılı olarak anlatır.[1]

---

1 Chardin, *Voyages*, s. 7-22; S. Rycaut, *History of the Turkish Empire from the year 1623 to the year 1677*, Londra, 1680, s. 258-68; Tavernier, *A New Relation*, Londra, 1677, s. 15-33.

2 F. W. Hasluck, "The Levantine Coinage", *Numismatic Chronicle*, Fifth Series 1 (1921), s. 58-59.

3 "Hasluck, "The Levantine Coinage", s. 68-76.

Kuzey İtalya'daki darphanelerin daha sonra yayımlanmış olan kayıtları da bu sikkelerin üretildiğini doğruluyor.[2] Ayrıca, nümizmatik yazınında bu sikkeler hakkında üzerlerindeki yazıları ve üretim tarihlerini de içeren oldukça ayrıntılı veriler ve betimlemeler bulunmaktadır.[3] Söz konusu sikkelerin büyük bir bölümünü bugün Avrupa'daki nümizmatik koleksiyonlarda bulmak ve incelemek mümkündür.

Dönemin Avrupalı gözlemcileri, gümüş içerikleri iyice azaltılmış sikkelerin Osmanlı piyasalarında bu kadar rağbet görmesine inanamıyorlardı. Örneğin Paul Rycaut Türklerin bu olayın içyüzünü anlayacak zekâları olmadığından yakınıyordu.[4] 20. yüzyılın başlarında bu sikkelerin nümizmatik özellikleri hakkında yapılmış en ayrıntılı makaleyi yayımlayan W. Hasluck ise Türk halkının "aldanmamayı reddettiğini" belirterek şu sonuca varmaktaydı : "Kimi yabancı paralar uzak ve özellikle de okuması yazması olmayan halklar arasında her zaman rağbet görmüştür. Türk piyasalarının bu sikkeleri ithal eden tüccarlar tarafindan skandal boyutlarına varacak biçimde sömürülmesi, bu tür olayların ne ilki ne de sonuncusudur. Ancak bu olay, ulaştığı boyutlarla, ticaretin en sonunda yasaklandığı ana kadar süren ısrarlı protesto ve muhalefete karşın ulaşılan başarıyla ve belki de bu işe girişenlerin utanmazlığıyla diğerlerinden ayrılmaktadır."[5] 20. yüzyıl Türkiye'sinde de kimi yazarlar bu yorumları hemen kabul ederek, tarihin bu en büyük kalpazanlık olayında vicdansız Avrupalı tüccarların Osmanlı halkını aldattıkları sonucuna varmışlardır.[6] Öte yandan, imparatorlukla ilgili pek çok konuda bize ayrıntılı kayıtlar sunan Osmanlı arşivlerinde bu konuda şimdiye kadar çok az belge bulunması da bu olayın üzerinde düşünülmesi gereken bir diğer boyutunu oluşturmaktadır.[7]

Düşük ayarlı sikkelerin bu kadar rağbet görmesini açıklamak gerekiyor. Çünkü ayarı düşük kalp para basma çabalarının her zaman başarılı olmadığı, hatta ender olarak başarıya ulaştığı biliniyor. Osmanlı piyasalarında bu sikkeleri ilk kabul eden tüccarların ve para alım satımıyla uğraşan sarrafların da bu sikkeleri eriterek içlerindeki gümüş miktarını hesapladıklarını ve bu eritme işinin Doğu Akdeniz yöresinde iki bin yıldır yapıldığını da biliyoruz. Sarraflar meslek sırlarını kolay kolay başkalarına açıklama-

---

4 Rycaut, *History*, s. 258.

5 Hasluck, "The Levantine Coinage", 59-63.

6 N. Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1970, c. II, s. 183-191.

7 Robert Mantran bu olayda Osmanlı arşivlerinin sessizliğine dikkati çeken ilk tarihçidir. Mantran, *Istanbul dans la seconde Moitié du XVIIe Siècle*, II. Bölüm; R. Mantran, "Politique, Economie et Monnaie dans l'Empire Ottoman au XVIIeme Siècle", O. Okyar ve H. İnalcık (der.), *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Kongresi Tebliğleri*, Ankara, 1980, s. 123-125.

salar bile, sikkelerin içinde fazla gümüş olmadığının bu kadar uzun bir süre gizli kalması mümkün değildi. Bu nedenle, Osmanlı piyasalarında insanların niçin bu sikkeleri gümüş içeriklerinin çok üzerinde kur değerleri üzerinden kabul ettiklerini açıklamak gerekiyor.

Dönemin Avrupalı gözlemcilerinin ve daha sonraları onları okuyarak olaylar hakkında benzeri yorumlar yapan Türk yazarların anlayamadıkları ya da bilmedikleri şey, o dönemde Balkanlar, Anadolu ve hatta Suriye'deki parasal koşullardır. Osmanlı piyasalarının bu sikkeleri benimsemelerini, akçenin istikrarsızlığından, parasal koşulların bozulmasından bağımsız olarak anlayabilmek mümkün değildir. Bir önceki bölümde tartışıldığı gibi, 1585-86 tağşişinden sonra akçe son derece güç ve tağşişlerle dolu bir döneme girmişti. 17. yüzyılın ortalarına kadar süren bu koşullar, piyasalarda akçenin terk edilmesine ve Avrupa sikkelerinin daha fazla kullanılmasına yol açmıştı. Bir yandan darphanelere gelen gümüşün azalması, öte yandan da Osmanlı madenlerinin kapanmaya başlaması sonucunda, darphanelerin üretimi azaldığı gibi, üretilen sikkelerin standartlarını denetlemek de güçleşmişti. Böylece 1640'lardan itibaren Osmanlı darphaneleri kapatılmaya başlandı. Yine daha önce tartışılan nedenlerle, bu dönemde bakır sikke üretiminin de sona erdiğini biliyoruz.[8]

Oysa Osmanlı piyasalarının özellikle küçük ölçekli günlük işlemlerde kullanılabilecek bir mübadele aracına gereksinimleri vardı. Piyasalar bu paralar için özel bir fiyat, ya da primli bir fiyat ödemeye hazırdı. Nitekim, daha önceki dönemlerde Osmanlı devleti piyasaya bakır mangırları sürerek bir hayli gelir sağlamıştı. Ancak, bu kez devlet bu işlevi yerine getirmeyince veya getiremeyince, piyasaların para talebini Avrupalı girişimciler karşılamaya başladılar. Avrupa'nın gümüş içeriği boşaltılmış kalp sikkeleri işte bu ortamda kabul gördü. Ne yazık ki, bu bakış açısını ne o dönemin Avrupalı gezginlerinin anlattıklarında ne de onlara dayanarak 20. yüzyılda yazılan tarih çalışmalarında bulmak mümkündür. Şimdi bu olayın farklı bir bakışaçısıyla yeniden incelenmesi sayesinde, tağşişlerin ve parasal istikrarsızlıkların uzun dönemli sonuçları, para ikamesi ve bozuk para basımının devlete sağladığı olanaklar gibi Osmanlı para tarihinin en önde gelen temalarına ışık tutmak mümkün olacaktır. Bu olay aynı zamanda devletin piyasalara para sunma işlevini yerine getirmediği veya getiremediği koşullarda ne olabileceğine ilişkin çok ilginç bir örnek oluşturuyor.

TAĞŞİŞ EDİLMİŞ SİKKELER OSMANLI PİYASALARINDA

16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa, Asya ile olan ticaretinde büyük açıklar vermekteydi. Doğu pazarlarına satacak mal bulamayan Avrupalı tüccarlar

---

8 Bkz Bölüm 8, s. 158-160.

aradaki farkı değerli maden ve sikkelerle kapatmaya çalışırlardı. Avrupa'dan Yakındoğu ve Asya'ya giden gemilerin, bol miktarda gümüş ve daha ender olarak da altın külçe ve sikkelerle yola çıktığına ilişkin elimizde pek çok kayıt vardır. İşte bu nedenle, Amerika'da ve Avrupa'da üretilen ve *grosso* ya da *groschen* diye anılan büyük boy gümüş sikkeler, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ve Asya piyasalarında yaygın olarak tedavül etmekteydi.[9] Burada inceleyeceğimiz olay da 1653 yılında Avrupalı tüccarların Osmanlı İmparatorluğu'na yapacakları bir iş gezisi öncesinde kendilerine gümüş sikke bulmaya çalışmalarıyla başlar. Ancak bu noktadan sonra olaylar yeni bir doğrultuda gelişir. Para akışının yönünü ve niteliğini Batı ile Doğu arasındaki ticaret dengeleri belirlemez. Ortaya çıkan gelişmeleri anlayabilmek için, ticaret dengeleri yerine Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mali ve parasal koşullardan yola çıkmak gerekecektir.

Fransız tüccarlar, İspanya ile Fransa arasındaki siyasal gerginlik nedeniyle, Osmanlı piyasalarında büyük rağbet gören sekiz reallik İspanyol sikkelerinden elde edemeyince, Marsilya'dan yola çıkarlarken yanlarına ilk kez 1641'de Kral XIII. Louis tarafından bastırılan beş *sol*'lük gümüş sikkeleri aldılar. Bunlar yeni teknolojiyle üretilmiş, kenarları tırtıklı hale getirilmiş, küçük ve oldukça cazip görünümlü sikkelerdi. Bu sikkeler Osmanlı piyasalarında günlük alışverişlerde kullanıldığı gibi, özellikle ilk yıllarda iktisadi güçleri altın ve gümüş sikkelere yetmeyen köylü kadınlar tarafından bir takı olarak da benimsendi.[10]

Fransa'da beş sollük sikkelerin 12 tanesi bir altın ekü veya İspanya'nın sekiz reali değerindeydi. Osmanlı piyasalarında ise bu sikkelerin 8 tanesi İspanya'nın sekiz reallik sikkesine (riyal guruş) eşit olarak kabul görmeye başladı. Bu nedenle sikkeler Osmanlı piyasalarında Arapça sekizde bir anlamına gelen *sümün* veya *tümün* sözcüğüyle anılmaktaydılar.[11] Bu kur

9 Örneğin K.N. Chaudhuri, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'na bağlı gemilerin Asya'ya doğru yola çıkmadan önce gümüş sikke bulmakta ara sıra zorlandıklarını belirtmektedir. K. N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company 1660-1760*, Cambridge University Press, 1978, s. 135; ayrıca A. Attman, "The Flow of Precious Metals along the Trade Routes between Europe and Asia up to 1800", K. R. Haellquist (ed.), *Asian Trade Routes*, Scandinavian Institute of Asian Studies, Curzon Press, 1991, Londra, s. 7-20; W. Barrett, "World Bullion Flows, 1450-1800", J. D. Tracy (ed.), *The Rise of Merchant Empires* içinde, Cambridge University Press, 1990, s. 224-254; ve F. S. Gaastra, "The Exports of Precious Metals from Europe to Asia by the Dutch East India Company", J. F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds* içinde, Carolina Academic Press, Durham, 1983, s. 447-475.

10 Hasluck, "The Levantine Coinage", s. 56.

11 Chardin, *Voyages*, s. 7; ve Hasluck, "The Levantine Coinage", s. 56. Bu yıllarda 80-

değeri üzerinden hesaplandığında, beş sollük sikkelerin hiç de küçümsenmeyecek bir satın alma gücü vardı. Örneğin, İstanbul'da vasıfsız bir yapı işçisine bir günlük ücretinin karşılığı olarak bu sikkelerden iki tane verilmekteydi.[12] Beş sollük sikkelerin kur değerlerinde, Akdeniz'in batısı ile doğusu arasında oluşan büyük farkı gören Fransız tüccarlar, kısa bir süre içinde büyük miktarlarda sikkeyi Osmanlı İmparatorluğu'na ithal etmeye başladılar. Sikkelerin gördüğü rağbet karşısında, bu girişimciler birkaç yıl sonra aynı ağırlık ve görünümde, ancak gümüş içeriği azaltılmış ve bakırı çoğaltılmış sikkeler üreterek getirmeye başladılar. İtalyan ve Hollandalı tüccarlar da kısa süre içinde bu kârlı ticarete katıldılar.

Bu işe girişen Avrupalı tüccarlar, önce Güney Fransa veya Kuzey İtalya'da yerel olarak sikke darp etme hakkına sahip bir prens, prenses veya hükümdara başvurarak onunla kendi adını taşıyan ancak gümüş miktarı bir hayli azaltılmış sikkelerden büyük miktarda üretmek konusunda anlaşmaktaydılar.[13] Böylece Trevoux prensesi ile Dombes, Oranges, Monaco, Masse, Avignon, Cenova ve diğer bölge prenslerinin adlarını taşıyan sikkeler Osmanlı piyasalarında tedavül etmeye başladı.[14] Buna benzeyen bir başka olayı inceleyen iktisatçı ve iktisat tarihçisi Charles Kindleberger, sikke üretimi konusunda yerel hükümdarlarla anlaşmanın olağandışı bir uygulama olmadığını söylemektedir. Kindleberger'a göre "Avrupa'da pek çok devlet kendi sınırları içinde para basarak ek gelir sağlamak amacındaydı. Ancak kısa bir süre sonra, tağşiş edilmiş sikkeleri ülke dışına göndererek bunları iyi paralarla değiştirmenin mümkün olduğu, getirilen iyi paraları da yine tağşiş ederek basma yoluyla yeni gelirler sağlanabileceği anlaşılmıştı."[15] Ancak, bu olayı Batı Avrupa'da oluşan bir parasal bunalımın

90 akçe, İspanya'nın sekiz reallik parçasına eşit kabul ediliyordu (bkz. Tablo 8.3). Bu sikkelerin cazip görünümü yüksek kur değerlerine katkıda bulunmuş olabilir, ama aşağıda daha ayrıntılı tartışılacağı gibi, yüksek kur değerlerini tek başına açıklayamaz. Aynı biçimde, Akdeniz havzasında doğu ile batı arasında altın ve gümüşün göreli fiyatları arasında sık sık görülen farklar da, beş sollük sikkelerin kur değerlerinde Batı Avrupa ile Doğu Akdeniz arasında ortaya çıkan farkı açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Çünkü 16. ve 17. yüzyıllarda altın/gümüş fiyat oranlarında Akdeniz'in batısıyla doğusu arasında ortaya çıkan farklar, yüzde 10'u ancak istisnai olarak aşıyordu. Oysa bu sikkelerin kur değerlerindeki doğu-batı farkları çok daha fazlaydı. Bkz. Tablo 4.2 ve 8.3.

12 Bu ücret uzun dönemli bir fiyat ve ücret araştırması çerçevesinde, Osmanlı arşivlerindeki inşaat ve tamirat defterlerinden alınmıştır.

13 Tavernier, *A New Relation*, s. 16-24.

14 Tam bir liste için, bkz. Hasluck, "The Levantine Coinage", s. 65-71'de sunulan katalog.

15 C. S. Kindleberger, "The Economic Crisis of 1619 to 1623", *The Journal of Economic History* 51 (1991), s. 158.

Doğu Akdeniz'e aktarımı olarak yorumlamamak gerekir. Çünkü ele aldığımız dönemde Osmanlı piyasaları için basılan sikkeler güney Avrupa piyasalarında tedavül etmiyordu.

Sikkelerin gümüş içeriği azalınca, üzerlerindeki Latince yazılar da değişmeye başladı. ***Bonitatis unciarum sex***'in (on ikide altı) yerini ***bonitatis unciarum quinque*** (on ikide beş) daha sonra da ***bonitatis unciarum quatuor*** (dört), hatta ***bonitatis unciarum trium*** (üç) aldı. Kimi sikkelerde ise Latince yazının sonuna aynı sayı, Arap alfabesiyle de eklenmekteydi. Ancak, Arap alfabesiyle belirtilen sayıların Latincelerinden daha yüksek olduğu sikke örnekleri de vardır. Bu sikkelerde Avrupalı tüccarların Arap harflerini okuyanları aldatmayı amaçladıkları anlaşılıyor.[16] Gümüş içeriklerinin tümüyle kaybolmasından ve ithal edilen sikke hacminin artmasından sonra, sümünlerin kur değerleri İspanya'nın riyal guruşu karşısında yirmi sikkeye kadar geriledi. Böylece kalp sikkeler günlük işlemlerde daha da kolay kullanılır hale geldiler. Ancak, Avrupa'daki darphanelerin yöneticileri bu sikkelerin Avrupa'da tedavülünü engellemek istiyorlardı. Bu amaçla kullanılan bir yöntem Osmanlı pazarları için üretilen kalp sikkeleri Avrupa'da tedavül edenlerden ayırmaktı. Böylece sikkelerin üzerine Latince olarak ***per totam asiam cvrrens*** (tüm Asya'da geçerlidir) veya ***Voluit hanc Asia mercem De Procul pretium eius*** (uzak Asya'daki mallar için ödemedir) gibi, sikkelerin nerede tedavül etmesi gerektiği konusunda Avrupalıları uyaran ifadeler eklenmeye başlandı.[17]

Kalp sikke trafiğinde doruğa 1656 ile 1659 yılları arasında ulaşıldı. J.B. Tavernier, Osmanlı gümrüklerinden geçen sikkelerin toplam miktarını 180 milyon adet olarak tahmin etmektedir. Ayrıca, belirlenemeyen miktarda sikke de gümrük memurlarına rüşvet verilerek, Osmanlı topraklarına kaçak olarak sokulmuştu. Bir diğer tahmine göre, bu dönemde her yıl ortalama olarak, kalp sikkelerle dolu 22 gemi İzmir limanına ulaşmaktaydı.[18] Trafiğin hacminin bu kadar büyümesi, Osmanlı piyasalarındaki sağlam sikkelerin de ortadan kaybolduğunu, bunların önemli bir bölümünün Avrupa'ya götürülerek kalp sikkeler haline dönüştürüldükten sonra tekrar ithal edildiğini akla getirmektedir.[19]

DEVLETİN GECİKEN MÜDAHALESİ

Çok büyük miktarda kalp sikkenin Osmanlı piyasalarına girmesiyle, olayın olumsuz yanları da önem kazanmaya başladı. Avrupalı gözlemciler

---

16 Hasluck, "The Levantine Coinage", s. 59.
17 *Age.* s. 65-71, 86.
18 Tavernier, *A New Relation.*
19 Hasluck, "The Levantine Coinage", s. 59.

bu yıllarda kalp sikkeleri getiren tüccarların Osmanlı malları için yüksek fiyatlar vermeye hazır olduklarını, buna karşılık kalp sikke ticaretine bulaşmayan Avrupalı tüccarların bu yüksek fiyatlar nedeniyle Osmanlı mallarını satın alamadıklarını belirtiyorlar. İzmir'deki konsolosları tarafından sikke ticaretine girmeleri yasaklanan İngiliz tüccarlar böylece Osmanlı ihraç malları piyasasından çekilmek zorunda kaldılar. Ancak onlar ve İngiltere hükümetinin resmi temsilcileri de bu kez kalp sikkelerin piyasadan kaldırılması için Osmanlı hükümetine baskı yapmaya başladılar. Öte yandan Güney Avrupa'da, bu sikkeleri üreterek ihraç eden bölgelerde de olumsuz etkiler görülmeye başlamıştı. Bir miktar gümüşün dışarıya kaçtığını gören Provence parlamentosu ile Marsilya Ticaret Odası 1665 yılında kalp sikke ticaretini yasaklamaya karar verdiler.

Osmanlı yönetimi ise, kalp sikkelerin ticareti ve tedavülünden hoşnut olmamakla birlikte o yıllarda Girit adası yüzünden Venedik ile uzun ve yorucu bir savaşa tutuşmuştu. Savaş sürerken devletin bir para reformu yapmak için gerekli mali kaynakları bulması çok zordu. Osmanlı ekonomisi günlük işleyişi için artık bu sikkelere bağımlı duruma gelmişti. Devlet de vergi toplarken ve ödeme yaparken aynı sikkeleri kullanıyordu. Olağanüstü koşullar aşılana kadar, Osmanlı yöneticileri kalp sikkelerin hiç yoktan daha iyi olduğu görüşündeydiler. Bu pragmatik tavır, özellikle ticarete katılmayan Avrupalıların bu olaya büyük ilgi gösterirlerken Osmanlı arşivlerinde bu konuda fazla kayıt ya da belge bulunmamasını büyük ölçüde açıklamaktadır. Gerçi Osmanlı devleti sikkelerin ithalatını engellemek için birkaç girişimde bulundu. Ancak, savaş devam ettiği sürece, bu isteksiz girişimlerin başarıya ulaşması mümkün değildi.

Savaş biter bitmez, devlet kalp sikkeler hakkında ciddi önlemler almaya başladı. 1669 yılında sümünlerin artık devlet tarafından kabul edilmeyeceği, vergi ödemelerinde kullanılamayacağı ilan edildi. Ayrıca devlet, tüm kalp sikkelerin darphanelere getirilerek düzgün standartlarda yeni sikkelere dönüştürülmesini talep etmekteydi. Aynı yılın sonlarına doğru düzgün standartlarda sikke bulamadıkları için vergilerini ödeyemeyenler hapse atılınca, Bursa ve Ankara'da ayaklanmalar görüldü. Bu gösterilere katılanlar kalp sikkelere yıllarca göz yuman vezirlerin, valilerin ve diğer sorumluların cezalandırılmalarını talep ediyorlardı.[20]

Osmanlı piyasalarının kalp Avrupa sikkelerini niçin kabullendiklerini anlamak için işte bu ortamı dikkate almak gerekiyor. 17. yüzyılın ortalarında, Osmanlı piyasalarının küçük, günlük işlemlerde kullanılacak paraya ihtiyacı vardı ve piyasalar bu ihtiyacın karşılanması için belirli bir bedel ya

20 *Age.*, s. 61, Rycaut, *History*, Ek VIII'den aktarıyor.

da prim ödemeye hazırdılar. Bir başka deyişle, sadece Osmanlı devleti değil, ekonomi de "füls-i ahmere (kızıl renkli bakır sikkeye) muhtaç" duruma düşmüştü. Eğer akçenin piyasalardan kaybolmaya başladığı 1640'larda, Osmanlı devleti yeterli miktarda mangırı üreterek piyasaya sürebilseydi, hem paraya olan talebi karşılayacak, hem de zor durumdaki hazine için önemli bir gelir sağlayacaktı. Ekonominin paraya olan talebini devlet karşılayamayınca, ortaya çıkan boşluğu Akdeniz'in öbür ucundaki darphaneler ve tüccarlar doldurdular.

BAKIR SİKKELERİN DÖNÜŞÜ

17. yüzyılın ortasındaki parasal bunalım sırasında piyasalarda Osmanlı bakır sikkelerinin tedavül etmediğini belirttik. Oysa yüzyılın sonlarında, 1689-1691 yıllarındaki bir diğer mali bunalım sırasında devlet daha önce yapamadığını yaparak 32 aylık bir dönemde, her biri bir akçe değerinde 600 milyon adet bakır mangır üretti ve piyasaya sürdü. Bu mangır operasyonunun uygulandığı kısa süre içinde epeyce başarılı olduğunu söyleyebiliriz. İstanbul darphanesinin ayrıntılı kayıtlarından, bu operasyon sayesinde devletin bir hayli gelir sağladığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle söz konusu mangır deneyimini daha yakından incelemekte yarar vardır.

Osmanlı darphanelerindeki üretim teknolojisi 17. yüzyılın sonlarına kadar pek değişmemişti. Az sayıda büyük darphanede çok sayıda işçi çalışıyordu. Buna karşılık darphanelerin çoğunluğu, küçük veya orta ölçekli zanaat geleneklerini sürdürüyordu. Altın, gümüş ve bakır sikkelerin üretiminde çekicin yanısıra pek çok el aleti kullanılmaktaydı.[21] Avrupa'da daha ileri teknolojilerin gelişmesi ve bunların sikke üretiminde kullanılmaya başlanması, Osmanlı darphanelerini hem sikkelerin kalitesi hem de üretim hacmi açısından bir hayli geride bırakmıştı. Bu açığı kapatmak üzere, Osmanlı devleti Fransa'dan yeni mekanik teknolojiyi kullanan ve kenarları tırtıllı sikkeler üretebilecek makine ve aletler getirdi.[22] Bu araç ve gereçler, büyük olasılıkla 1686'da, Topkapı Sarayı'nın dış avlusunda hazırlanan yeni darphane mekânında, Cerrah Mustafa adında Avrupa kökenli bir

---

21 17. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı sikke üretim teknolojisi için bkz. Bölüm 2, s. 40-41.

22 Kullanılan araç ve gereçlerin ayrıntılı bir dökümü devletin yaptığı bir inceleme sonrasında hazırlanan raporda verilmektedir; bkz. H. Sahillioğlu, "The Introduction of Machinery in the Ottoman Mint", E. İhsanoğlu (ed.), *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World* içinde, IRCICA, Research Centre for Islamic History, Art and Culture, İstanbul, 1992, s. 266-267. 16. ve özellikle 17. yüzyılda Avrupa'da kullanılmaya başlanan mekanik sikke üretimi teknolojisinin ayrıntıları için, bkz. S. Grierson, *Numismatics*, Oxford University Press, 1975, s. 111-118.

teknisyen tarafindan monte edildi, işler duruma getirildi. Osmanlı yönetiminin niyeti artık çok küçülen ve piyasalardan kaybolan akçenin yerine, büyük boy gümüş sikkeler ekseninde yeni bir para düzeni kurmaktı.[23]

IV. Mehmed'in 1687 yılında tahttan indirilmesinden sonra, yeni padişah II. Süleyman için en acil sorunlardan biri, yeniçerilere ödenmesi gelenek halini almış cülus bahşişi için gerekli kaynağı bulmaktı. Bir cülus bahşişi vesilesiyle devletin yaptığı ek ödemeler yarım milyon altını aşabiliyordu. Hazine çok zayıf durumdaydı ve askerlerin maaşları neredeyse bir yıldır düzenli ödenememekteydi. İlk önlem olarak İstanbul halkından toplanan vergiler artırılınca, başkentte bir hayli gergin bir ortam oluştu. Mali bunalımın derinleşerek sürmesi karşısında devlet, getirilen yeni makinelerle bakır sikke üretmeye karar verdi. Böylece, İstanbul darphanesi 1688 yılının Aralık ayından itibaren yeni mangırlar basmaya başladı. Her bakır sikke yarım dirhem ya da 1,60 gram ağırlığındaydı. Mangırlara önce yarım akçe değer biçildi, ancak yeni sikkeler rağbet görünce değerleri hemen bir akçeye çıkarıldı (bkz. Resim 25).

Mangırlar piyasalarda olumlu karşılanınca, devlet hemen üretimi artırmaya girişti. Üretim kapasitesini günde 300-400 binden 600 bin parçaya yükseltmek için, İstanbul darphanesine birkaç ay içinde yeni binalar eklendi. Bir diğer darboğaz da bakırla ilgiliydi. İstanbul darphanesi önceleri devletin işlettiği Kastamonu-Küre ve Gümüşhane madenlerinden gelen bakırı kullanmaktaydı. Ancak bu madenlerin üretimleri yeterli olmayınca, piyasadan kullanılmış bakır satın alınmaya başlandı.[24]

Yeni sikkeler Balkanlar ve Anadolu'da, Trakya, Makedonya ve Ege adalarından Batı Anadolu ve Karadeniz kıyısına kadar uzanan geniş bir alanda tedavül etmeye başladı. Önceleri taşrada kimi tüccarlar mangırları kabul etmemekte direndiler. Bunun üzerine devlet, vergi ödemelerinin üçte biri kadarının mangırla yapılabileceğini ilan etmek zorunda kaldı.[25] Ancak zaman içinde, mangırlar genel kabul görmeye başladı. Yüzyıl ortalarında gümüş içeriği boşaltılmış Avrupa sikkelerinin ne kadar rağbet gördüğünü anımsarsak, mangırların tutunmasını da olağan karşılamak gerekir. Osmanlı piyasalarında küçük değerli, günlük alış verişlerde kullanılabilecek sikkelere büyük talep vardı. Bu talebe cevap veren devlet de önemli bir gelir sağlayabiliyordu. Tanınmış iktisat tarihçisi Carlo Cipol-

23 H. Sahillioğlu, "Bakır Para Üzerine Bir Enflasyon Denemesi (H.1099-1103/1687-1691)", *Türk Nümizmatik Derneği Bülten* 10 (1982), s. 11-12; ve Sahillioğlu, "The Introduction of machinery", s. 265-266.

24 Bkz. BOA, İ.E.Dp. 96.

25 Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930, s. 3-4.

la'nın altını çizdiği gibi, bozuk para cinsinden sikkelerin hacmi küçük işlemler için gerekli düzeyi aşmadığı sürece bu sikkeler bir sorun yaratmazdı.[26] Ancak, Osmanlı devletinin kısa vadede daha fazla mali gelir sağlama amacıyla, mangır deneyiminin üçüncü yılında Cipolla'nın belirttiği sınırı aşarak, aşırı miktarlarda mangırı piyasaya sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu aşırılığın en önemli göstergesi, üçüncü yılda piyasaların yeni üretilen sikkeleri kabul edip etmeyeceği kaygısının bir kenara itilerek, küçüklü büyüklü devlet projelerinin finansmanı amacıyla her biri için ayrı ayrı mangır basımına geçilmesidir.[27]

Bakır mangır üretimi, bu deneyimin sürdüğü 32 ay boyunca devlete önemli bir ek gelir sağladı. İstanbul darphanesinin ayrıntılı olarak tutulan hesap defterleri, toplam üretim maliyetinin üretilen 600 milyon parça sikkenin piyasa değerinin yüzde 30'unda kaldığını göstermektedir.[28] Geriye kalan bölüm ise hazineye gelir olarak kaydedilmiştir. Devletin mangır üretiminden elde ettiği net gelirlerin 380 milyon akçeye, ya da o dönemdeki kur üzerinden 1,4 milyon altın dükaya ulaştığı anlaşılmaktadır. Söz konusu yıllarda merkezi hazinenin yıllık geliri yaklaşık 1.200 milyon akçeydi.[29] Böylece, mangır deneyiminden sağlanan gelirlerin bu 32 aylık sürede merkezi hazinenin tüm gelirlerinin yüzde 12'sine eşit olduğu anlaşılmaktadır. Bu hesaplamalar, mangır gelirlerinin zor durumdaki devlet hazinesine oldukça önemli bir destek sağladığını göstermektedir (bkz. Tablo 9.1).

Ancak, mangır üretiminden sağlanan büyük gelirler özellikle Trakya, Selanik ve İzmir yörelerinde kalpazanları da harekete geçirdi. Kimi sahte mangırlar da gemilerle Avrupa'dan gelmeye başladı. Gerçi sahte mangırları getiren gemilerden ikincisi yükünü boşaltamadan yakalandı. Ancak kalp mangırların piyasada tedavül etmeye başlamasıyla birlikte, mangır deneyimi önemli bir darbe almış oldu. Taşrada kimi tüccarlar ödemeler altın veya gümüşle yapılmazsa artık İstanbul'a mal göndermeyeceklerini söylemeye başladılar. Mangırların tedavülünü sağlamak üzere devletin sık sık piyasalara müdahale etmesi zorunlu oldu.

Bu sorunlar karşısında ve mangırdan sağlanan gelirlerin azalmasının

---

26 Cipolla, *Money, Prices and Civilisation*, s. 27-37; ayrıca Munro, "Deflation".

27 Kırım'daki kalelerin tamiri ile yeni mankur üretimi arasında kurulan açık ilişki hakkında bkz. BOA, H.1102/1691-92 tarihli A.E. Süleyman, 94,. Yeni mangırlar, başkentin yanısıra Bosna'da da darp ediliyordu; bkz. C.D. 2258; I.E.Ds. 49 ve 71.

28 Bu üretim hacminin belki dörtte biri, Sultan II. Ahmed'in 1691'de tahta çıkmasından sonra, eski sikkelerin yeniden darp edilmesinden kaynaklanıyordu.

29 Sahillioğlu, "Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi", s. 183.

TABLO 9.1: DEVLETİN BAKIR SİKKELERDEN SAĞLADIĞI GELİR, 1688-1691

1- Ham bakırın ortalama maliyeti 100 okka başına akçe olarak:	110 x 100= 11.000 akçe
2- Üretim sırasında kaybedilen bakır:	(1/11) veya her 100 okkada 9,1 okka
3- Darphane yönetiminin payı (özel kişiler):	(2/10) veya her 100 okkada 20 okka
4- Üretilen bakır mangırların piyasa değeri: 100 okka bakır için:	70,9 okka x okka başına 800 akçe = 56.720 akçe
5- Devletin net kârı: 100 okka bakır için: (Satır 5 = Satır 4 - Satır 1)	56.720 - 11.000 = 45.720 akçe
6- Darphaneye devlet tarafından teslim edilen bakırın toplam miktarı, 1688-1691:	851.000 okka
7- Devletin toplam kârı, 1688-1691, yaklaşık Satır 7 = Satır 5 x Satır 6/100:	389 milyon akçe
8- Devletin toplam kârı, Venedik dükası olarak Satır 8 = Satır 7/270:	1,4 milyon düka
9- 32 aylık bu dönemde merkezi devletin toplam gelirleri, yaklaşık:	3.200 milyon akçe
10- Bakır sikke üretiminden sağlanan gelirin merkezi devletin tüm gelirlerine oranı, yaklaşık: Satır 10 = Satır 7/Satır 9:	yüzde 12,1

Not: 1 okka = 1,280 kilogramdır.
Kaynak: H. Sahillioğlu, "Bakır paraya dayanan enflasyon denemesi", s. 13-19'yi kullanarak, kendi hesaplamalarımız.

da etkisiyle, Sultan II. Ahmed'in tahta çıkmasından sonra, devlet mangır üretimini durdurmaya ve piyasada tedavül gören mangırları devlete yapılan ödemelerde kabul etmemeye karar verdi. Ancak piyasalardan ve halktan gelen baskı üzerine bir uzlaşmaya gidildi. Ellerinde mangır bulunanlar, sikkelerini darphaneye getirmeyi ve kendilerine teslim edilen bir okka yeni mangır karşılığında, devlete 300 mangır ya da yeni sikkelerin piyasa değerlerinin yüzde 38'i oranında bir ödeme yapmayı kabul ettiler. Bu an-

laşmaya rağmen mangır deneyimi daha fazla sürdürülemedi. Aynı yılın sonlarına doğru mangır üretimi durduruldu ve eldeki mangırlar eritildi.[30]

Mangır deneyiminin en önemli sonuçlarından biri de, devletin uzun dönemli bir para reformuna girişebilmesi için gerekli kaynağı sağlamasıydı. Nitekim 1690'da, bir yandan mangır üretimi sürerken, Osmanlı devleti küçük akçenin yerine büyük boy gümüş sikkelerden oluşan ve guruş diye anılacak yeni bir para birimini yerleştirmek üzere ilk uygulamaları başlattı. Mangır üretiminden sağlanan gelirler olmasaydı, bu önemli adımın atılması hiç kuşkusuz uzun bir süre daha ertelenecekti.

30 Mangır üretiminin durdurulması, bakır fiyatlarında keskin bir düşüşe yol açtı. Büyük miktarda fazla bakır Fransa'ya ihraç edilmeye başlandı. Sahillioğlu, "Bakır Para", s. 25.

ONUNCU BÖLÜM

YENİ OSMANLI KURUŞU

Bu bölümde 18. yüzyılda İstanbul, Balkanlar ve Anadolu'da yeni bir para biriminin ortaya çıkışını inceleyeceğiz. Darphanelerin kapandığı ve akçenin piyasalardan kaybolduğu önceki dönemin tersine, 1780'lere kadar 18. yüzyıl, ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin genişlediği bir canlanma dönemiydi. Bu elverişli koşulların yanısıra, gümüş arzının da artmasıyla, yeni Osmanlı kuruşu yüzyılın ortalarında piyasaların önde gelen hesap birimi ve mübadele aracı konumuna ulaştı. Yeni para biriminin yerleşmesine koşut olarak, imparatorluğun merkez bölgelerindeki darphane faaliyetleri de merkezileşti. Balkanlar, Anadolu, Suriye ve Irak'taki taşra darphaneleri ağı kaybolurken, başkentteki Darphane-i Âmire yeni sikkelerin neredeyse tümünü üretir duruma geldi.

YENİ KURUŞ

Akçenin 17. yüzyıldaki istikrarsızlığı ve daha sonra piyasalardan kayboluşu, Osmanlı yönetimi için önemli sorunlar yaratmıştı. Devlet kendi para birimi üzerindeki denetimi kaybedince, ekonomi üzerindeki denetimi daha da azalmıştı. Ayrıca, akçenin yokluğunda devlet, tağşişe başvurarak ek gelir sağlama olanağını da kaybetmişti. Belki hepsinden önemlisi, para düzeninin çözülüşü ve Osmanlı piyasalarında tümüyle yabancı sikkelerin kullanılması, siyasal ve simgesel olarak da olumsuz bir tablo yaratıyordu. 17. yüzyılın ikinci yarısında devlet yeni bir para birimi oluşturmak için birkaç kez girişimde bulunmuş, ancak bunlar savaşların ve mali güçlüklerin sürmesi nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştı. İstanbul'daki darphane uzun bir aradan sonra 1685'te yeni mekânında tekrar faaliyete geçti. Darphanede önceleri sınırlı miktarda akçe ve para darp edildikten sonra,[1] 1688 sonlarından itibaren büyük miktarda mangır üretilmeye baş-

1 Sahillioğlu, "Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi", s. 68-72.

landı.[2] Mangır deneyiminin sağladığı gelirlerden destek bulan devlet, Avrupa'nın büyük boy gümüş sikkelerini örnek alarak, yeni bir sikke ve onun çevresinde yeni bir para birimi oluşturmaya girişti.

İstanbul darphanesinde ilk kez 1690'da basılan büyük gümüş sikkeler, 17. yüzyılda Hollandalı tüccarlar tarafından Osmanlı piyasalarına getirilen Lehistan (Polonya) kökenli zolotalardan esinlenmişti.[3] Bu sikkeler Hollanda talerlerinden üçte bir daha küçüktü.[4] Yeni sikkeler için yüzde 60 gümüş, yüzde 40 bakırdan oluşan bir alaşım kullanılmakta, ağırlıkları da standart İslam dirhemi üzerinden belirlenmekteydi.[5] İlk basılan sikkelerin en büyüğü 6 dirhem ya da 19,2 gram ağırlığındaydı. Bu sikkenin, piyasada dolaşan Avrupa sikkelerinden ayırmak için, *cedid* (yeni) *zolota* adıyla piyasaya sürüldüğü anlaşılıyor.[6] Daha sonra 1703 yılında, yaklaşık 8 dirhem ya da 25 gram ağırlığında daha büyük bir sikke ve bunun kesirleri üretildi. Yeni para düzeninde sikkelerin büyüklüklerinin ve standartlarının kesinlikle tanımlanabilmesi için bir süre geçmesi gerekmişti. Yeni düzende Osmanlı kuruşu 40 para veya 120 akçeye eşit kabul edildi. Yeni kuruşlar altı dirhem bir çeyrek ya da 20,0 gram ağırlığındaydılar ve yüzde 60 gümüş içeriyorlardı. Zolotalar ise 90 akçe veya 30 paraya eşit kabul edilmekteydi. Kuruş ve zolotanın kesirleri de üretilmekteydi.[7] Ancak, savaşlar ve siyasal çalkantılar nedeniyle, 1715-16 tarihinde gerçekleştirilen para reformuna kadar, üretilen büyük sikkelerin önemli bir bölümünün ağırlıkla-

---

2 Bkz. Bölüm 9, s. 169-173.

3 Sahillioğlu, "Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi", s. 91.

4 Bu sikkeler, II. Süleyman'ın tahta çıktığı H. 1099/1687-88 tarihini taşır.

5 Buna karşılık, 17. yüzyılın ortalarına kadar, akçenin ağırlığı klasik İslam dirheminden yüzde 4 kadar daha hafif olan Tebriz dirhemi üzerinden belirlenmekteydi. Bkz. Bölüm 2 ve Tablo 3.1. Bu erken dönemde akçeye bakır katılmaması gerekiyordu, ancak 1585-86 tağşişinden sonra akçelere sık sık bakır katıldı. Bkz. Bölüm 8, s. 149-156.

6 Nümizmatik kataloglarda 1690'da darp edilen 6 dirhemlik sikkenin ilk Osmanlı kuruşu olduğu, kuruşun ağırlığının 1703'te 8 dirheme çıkarıldığı belirtilmektedir. Buna karşılık, Halil Sahillioğlu basılan ilk büyük sikkenin zolota olarak üretildiğini, ilk Osmanlı kuruşunun 1703'te piyasaya sürüldüğünü belirtir. Bkz. Sahillioğlu, "Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi", s. 94-122. Tablo 10.1'de kuruşun gümüş içeriğine ilişkin olarak sunulan hesaplamalar bu ikinci teze göre hazırlanmıştır. İlk dönemlerde Osmanlı kuruşunun ağırlığı ve kur değeri Hollanda talerine yakın olduğu için, esedi (aslanlı) kuruş da denilmekteydi. Literatürde bir hayli karışıklığa yol açan bu deyim, daha sonra terk edilmiştir.

7 Osmanlı kuruşuna, piyasalarda tedavül eden büyük boy Avrupa sikkelerinden ayırmak amacıyla, cedid (yeni) kuruş da denilmekteydi. Sahillioğlu, "Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi", s. 90-107, J. Sultan, *Coins of the Ottoman Empire*, cilt 1, s. 196-211; Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 114-117; Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, s. 175-195. III. Selim'in saltanatının (1789-1807) başına kadar bir kuruştan büyük gümüş sikke üretilmedi.

rı ve ayarı bu standartların altında kalmıştır.[8] Darphanenin düşük standartlı sikkeler üretmesi ise kalpazanlığı kolaylaştırmış ve 1720'lere kadar piyasada bol miktarda kalp sikke de tedavül etmiştir.

1720'lerin başlarına gelindiğinde, büyük boy kuruşlardan paraya ve minik akçeye kadar uzanan yeni yelpaze artık biçimlenmişti. Kuruş, zolota ve 20 paralık sikke orta ve büyük işlemlerde, 1, 5 ve 10 paralık sikkeler ise günlük, küçük işlemlerde kullanılıyordu.[9] Paranın üçte biri değerindeki akçe günlük işlemler için artık çok küçük kalıyordu.[10] Bu nedenle, günlük işlemlerde hesap birimi işlevini akçe yerine para görmeye başlamıştı. İstanbul ve Anadolu'da gümüş sikkelere ek olarak bakır sikkeler de üretilmekteydi, ancak 18. yüzyılda mangır miktarı sınırlı kalmıştı[11] (bkz. Resim 26, 27, 28 ve 30).

IKTISADI GENIŞLEME VE MALI ISTIKRAR

18. yüzyıl, 1780'lerin sonlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu için göreli bir barış, istikrar ve iktisadi genişleme dönemiydi. Elimizdeki sınırlı veriler, bu dönemde Balkanlar ve Anadolu'nun pek çok bölümünde tarım malı üretimine, zanaatkârların yaptığı üretim ve mamul mallar üretimine yapılan yatırımların arttığına işaret ediyor.[12] Ayrıca, bu dönemde Orta ve Batı Avrupa ile Balkanlar, özellikle de Akdeniz üzerinden girişilen ticarette önemli artışlar olmuştu. Fransız Devrimi'ne kadar, Akdeniz üzerinden yapılan ticareti Marsilya'da üslenen Fransız tüccarlar yönlendirmişti.[13] 18.

8 Sahillioğlu, "Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi", s. 92; ve Sultan, *Coins of the Ottoman Empire*, s. 196-211. Son yıllarda Daniel Panzac bu dönemin gümüş sikkelerinden az sayıda örneği incelemiş ve tümünün yaklaşık yüzde 60 gümüş içerdiğini göstermiştir. D. Panzac, "La Piastre et le Cyclotron: Essai sur les Monnaies Ottomanes, 1687-1844", *Money and Currencies in the Ottoman Empire 1690-1850* Konferansı'nda sunulan tebliğ, İstanbul, Kasım 1997. Ayrıca bkz. Tablo 10.1.

9 Sultan, *Coins of the Ottoman Empire*, s. 213-239; Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 115-119.

10 18. yüzyılın başlarında İstanbul'da bir inşaat işçisinin günlük ücreti yaklaşık 8 para veya 24 akçeydi. Bu ücret uzun vadeli bir fiyat ve ücret araştırması çerçevesinde, başkentteki vakıfların hesap defterlerinden derlenmiştir.

11 J. Sultan, *Coins of the Ottoman Empire*, s. 213-291; Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 112-133.

12 M. Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt* 4 (1984), s. 52-61.

13 Örneğin, D. Panzac, "International Trade and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies* 24 (1992), s. 189-206; E. Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century* (1700-1820), Centre for Asia Minor Studies, Atina, 1992; R. Paris, *Histoire du Commerce de Marseille, Tome V: de 1660 à 1789, Le Levant*, Librairie Plon, Paris, 1957; ve S. Masson, *Le Commerce Français dans le Levant au XVIIIe Siècle*, Paris, 1911.

yüzyılın ortaları devlet maliyesi için de bir istikrar dönemiydi. 1720'lerden 1760'ların sonlarına kadar genel eğilim dengeli bütçeler yönündeydi. Hatta pek çok yıl merkez bütçesi fazla vermişti. Mali koşullardaki iyileşme, özellikle 1747'den 1768'e kadar süren barış döneminde belirginleşmiştir.[14]

Osmanlı kuruşunun bu dönemdeki performansı da, daha önceki ve sonraki dönemlere kıyasla oldukça istikrarlıdır. Elverişli mali koşullara ek olarak artan darphane üretimi de bu yeni para birimini desteklemiştir. Sikke üretimindeki artışın bir nedeni Anadolu'da Gümüşhane, Keban, Ergani ve Espiye'deki gümüş madenlerinin üretiminde sağlanan artıştı.[15] Ayrıca, Balkanlar'da Kratova ve Sidrekapsi'deki eski madenler de katkıda bulunuyordu.[16] Böylece gümüş madenlerinin toplam üretimi hızla yükselerek 1730'larda yılda 25 ile 40 ton arasında dalgalanmaya başladı. İstanbul darphanesi de 1740'larda yılda 1,5 ile 2 milyon kuruşluk bir üretim düzeyine ulaştı. Darphane kayıtları, sikke üretiminin 1760'larda daha da arttığını göstermektedir. Ancak, gümüş madenlerinin üretimi yüzyılın sonlarına doğru gerilemeye başlamıştır.[17]

Osmanlı gümüş madenlerinin canlanması, kendi başına bir gelişme değildi, 18. yüzyılda Avrupa'nın pek çok bölgesinde görülen eğilimin bir parçasıydı. Son yıllarda yapılan araştırmalar, Amerika'daki gümüş madenlerinin 1670'lerden sonra gerilemeye başlamasının Avrupalı gümüş üreticileri için önemli bir fırsat yarattığını gösteriyor. 16. yüzyıldan itibaren Amerika'dan gelen büyük miktardaki gümüş, Avrupa ve Osmanlı gümüş madenlerinin gerilemesine yol açtığı gibi, 1670'lerden sonra Amerikan gümüş üretiminin azalması da Avrupa'daki gümüş madenlerinin canlanmasını sağlamıştı. Teknolojik gelişmeler de Avrupa madenlerine destek oldu.[18] 18. yüzyılda Osmanlı gümüş madenlerinin canlanmasını işte bu ge-

---

14 A. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1985, s. 13-39 ve 74-113.

15 Gümüşhane'deki gümüş madeni ve darphanesinin faaliyetleri için, bkz. BOA, C.D. 1789, 721, 2102, 2894, 3170, 947; Ergani, Keban ve Espiye için, bkz. C.D. 2649, 2631, 2061, 2894, 1121, 714, 297, 1086, 1450, 3151 ve 2054; üretimlerinde yüzyılın sonlarına doğru görülen düşüş için, bkz. C.D. 2015.

16 Balkanlar'da, Sidrekapsi, Kratova ve diğer yerlerdeki gümüş madenlerinin faaliyetleri için, bkz. BOA, C.D. 1476, 1055, 2069, 735, 887, 2769, 2337, 887 ve 2232.

17 M. Genç, "Precious Metal Production in the Ottoman Empire during the Eighteenth Century", *Money and Currencies in the Ottoman Empire 1690-1850* Konferansı'nda sunulan tebliğ, İstanbul, Kasım 1997; ayrıca N. Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden Hukuk ve İktisadiyatı Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları* 2/10 (1943), s. 275-283 ve 2/12 (1943), s. 415-423.

18 I. Blanchard, *Russia's 'Age of Silver', Precious-Metal Production and Economic Growth in the Eighteenth Century*, Routledge, Londra, 1989, s. 3-57.

TABLO 10.1: GÜMÜŞ KURUŞ VE KUR DEĞERLERİ 1690-1808

Yıllar	Kuruşun Ağırlığı (Gram)	Kuruşun Ayarı (Yüzde)	Saf Gümüş İçeriği (Gram)	Ven. Dükası karşısındaki Kuru	Hesaplanan Altın/Gümüş Oranı
1690	26,0	60	15,6	2 k. 60 ak.	11,0
1696	26.4	60	15.8	2 k, 60 ak,	11.1
1708	26,2	60	15,4	3 k.	13,0
1716	26,5	60	15,9	3 k. 15 ak.	14,0
1720	26,4	60	15,8	3 k. 20 ak.	14,1
1730	24,8	60	14,9	3 k. 25 ak.	13,5
1740	24,1	60	14,5	3 k. 80 ak.	15,0
1754	23,7	60	14,2	3 k. 100 ak.	15,3
1757	19,0	60	11,4	3 k. 105 ak.	12,5
1766	19,2	60	11,5	4 k.	13,0
1774	18,2	60	10,9	4 k. 15 ak.	12,7
1780	18,5	54	10,0	4 k. 70 ak.	12,9
1788	17,4	54	9,4	5 k. 60 ak.	14,6
1789	12,8	54	6,9	5 k. 90 ak.	11,2
1794	12,6	54	6,9	7 k.	11,6
1800	12,6	54	6,9	8 k.	13,3
1808	12,8	46	5,9	8 k.	13,3

Notlar

1- 1 Osmanlı kuruşu = 40 para = 120 akçe.

2- Daniel Panzac son yıllarda 18. yüzyıl Osmanlı sikkelerinin gümüş içeriğini incelemiştir (Panzac, "La Piastre et le Cyclotron"). Sütun 3 bu çalışmanın sonuçlarını da içermektedir. Ancak, darphanede kullanılan teknolojinin mükemmel olmadığını, ayrıca kimi yıllarda bilinçli olarak burada verilen standartların dışına çıkıldığını unutmamak gerekir.

3- 17. yüzyılın sonlarında, bir kuruşluk büyük sikkelerin darbedilmediği durumlarda, kuruşun gümüş içeriği tedavüldeki 30 para (zolota) ve 60 para (çift zolota) ve 2 kuruşluk sikkelerden hesaplanmıştır.

4- Burada sunulan kur değerleri ya İstanbul'daki piyasa değerlerini veya imparatorluğun çeşitli yerlerinde uygulanan resmi kurları yansıtmaktadır. 1789-1792 dışında, piyasa ve resmi kurlar birbirlerine oldukça yakındı.

5- Dükanın ağırlığı ve ayarı için bkz. Tablo 3.1.

6- Eldeki verilerin sınırlamaları nedeniyle, son sütundaki altın/gümüş oranlarını sadece iyi tahminler olarak kabul etmek gerekir. Bu oranlar sayesinde elimizdeki diğer verilerin sağlık derecesini sınamak da mümkün olmaktadır. 18. yüzyılda Avrupa'daki ortalama altın/gümüş oranı 15 dolaylarında dalgalanmıştır. Braudel ve Spooner, "Prices in Europe", s. 459. Burada sunulan hesaplamalar ise Osmanlı piyasalarındaki altın/gümüş oranının 15'in altında kaldığını, bir başka deyişle gümüşün daha değerli olduğunu gösteriyor.

7- Mısır ve Tunus'taki gümüş para birimlerinin 18. yüzyıldaki durumu için bkz. Tablo 11.1 ve 11.2.

Kaynaklar: Sultan, *Coins of the Ottoman Empire: Krause and Mishler, Standard Catalog of World Coins*; Panzac, "La Piastre et le Cyclotron". Ayrıca, Sahillioğlu, ***Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi,*** s. 68-122 ve "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri"; Lachman, "The Standard of the Silver Coinage"; Artuk ve Artuk, *İslami Sikkeler Kataloğu*; Schaendlinger, *Osmanische Numismatik,* s. 63-74; Beajour, *A View of the Commerce,* s. 366-72; ve Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi".

TABLO 10.2: DİĞER SİKKE VE PARA BİRİMLERİNİN KURUŞ CİNSİNDEN KUR DEĞERLERİ, 1720-1810

Yıllar	Fındık (altın)	Zer-i Mahbub İstanbul(altın)	Macar altını	İngiliz Sterlini
1720	—	—	3 k.	
1736	3 k. 40 ak.	2 k. 90 ak.	3 k. 20 ak.	5-7 k.
1758	3 k.105 ak.	2 k. 90 ak.	3 k. 80 ak.	
1768	4 k.	3 k.	3 k. 50 ak.	8 k.
1774	4 k.	3 k.	3 k. 50 ak.	9-10 k.
1780	4 k.		4 k.	
1788	5 k.	3 k. 60 ak.	5 k.	11 k.
1798	7 k.	5 k.	7 k.	15 k.
1805	8 k.	5 k. 60 ak.	8 k.	15-17 k.
1810	9 k.	6 k. 60 ak.	9 k. 75 ak.	19 k. 90 ak.

Notlar

1- Burada sunulan kur değerleri hem piyasa hem de resmi kurları yansıtmaktadır. Piyasa kurları çoğunlukla İstanbul'dan alınmıştır. 1789-1792 dışında, piyasa ve resmi kurlar birbirlerine oldukça yakındı. Altın sikkeler için verilen kurlar çoğunlukla resmi kurlardır. İngiliz sterlini için verilen kurlar piyasa kurlarıdır.

2- Fındık altını yaklaşık olarak 3,5 gram, zer-i mahbub ise yaklaşık 2,6 gram ağırlığındaydı. Burada sunulan kur değerlerinin de gösterdiği gibi, bu iki sikkenin altın içeriği zaman içinde azalmıştır.

3- Kahire'de darbedilen fındık, zer-i mahbub ve diğer sikkelerin altın içerikleri İstanbul'dakilerden düşüktü. Örneğin 1731'de İstanbul'da, İstanbul tuğralısının resmi kuru 3 kuruş ve İstanbul *zincirli*sinin 3 kuruş 40 akçe iken, Mısır tuğralısının resmi kuru 2 kuruş 75 akçe, Mısır zincirlisininki ise 2 kuruş 90 akçeydi. Özetle, Mısır'da darbedilen altın sikkelerin kur değerleri yüzde 15-20 oranında daha düşüktü.

4- Macar altını 3,47 gram ağırlığındaydı.

5- İngiliz sterlini için verilen ilk kur değeri 1740 yılına aittir. 18. yüzyılın büyük bir bölümünde sterlin esas olarak altına bağlıydı.

Kaynaklar: Belin, *Türkiye İktisadi Tarihi*; Baykal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda"; Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, Michoff, "Contribution a l'Histoire du Commerce"; Artuk ve Artuk, *İslami Sikkeler Kataloğu*; Issawi, *The Economic History of Turkey,* s. 327-31.

nel eğilimlerle birlikte değerlendirmek gerekir. Ayrıca, Avrupa'da gümüş üretiminin artışından sonra, bu üretimin bir bölümü Avrupa'ya karşı sağlanan ticaret fazlaları sayesinde Osmanlı ekonomisine girmeye başlamıştı.

Böylece 18. yüzyılda gümüş, Osmanlı para düzenindeki birincil konumunu yeniden kazanmış oluyordu. Tablo 10.1'de özetlenen veriler, kuruşun gümüş içeriğinin 1720'lerden 1760'ların sonlarına kadar toplam yüzde 40 azaldığını gösteriyor. Osmanlı para biriminin istikrarlı Venedik dükası karşısındaki kur değeri de bu 40 yıl boyunca 3 kuruştan 4 kuruşa gerilemiştir.[19] Bu tağşiş hızının önemsiz olduğu söylenemez. Ancak hem akçenin piyasalardan kaybolduğu 17. yüzyılla, hem de kuruşun gümüş içeriğinin büyük bir hızla azaldığı 19. yüzyılın ilk yarısıyla karşılaştırıldığında, bu dönemin bir parasal istikrar dönemi olduğu belirginleşmektedir.[20]

18. yüzyıldaki bir diğer önemli eğilim de, Balkanlar'dan Doğu Anadolu'ya kadar uzanan eski akçe bölgesindeki darphane faaliyetlerinin merkezileşmesidir. Bu geniş bölgede faaliyet gösteren darphanelerin sayıları 17. yüzyılın ikinci çeyreğinde hızla azalmıştı. Darphane sayıları 18. yüzyılda da sınırlı kaldı. Yüzyılın ikinci yarısında kuruş ve kesirleri neredeyse sadece İstanbul'da üretilirken, taşra darphaneleri sınırlı miktarda bakır sikke basmakla yetindiler. Kuruş türünden büyük boy sikkeler ve kesirleri Balkanlar ve Suriye'de hiçbir zaman üretilmedi.[21] Yalnızca Bağdat'taki darphanede 19. yüzyılın başlarında II. Mahmud'un saltanatı sırasında kuruş ve diğer gümüş sikkeler basıldı.[22]

İktisadi genişleme, mali istikrar, gümüşün bollaşması ve darphane üretiminin artması, İstanbul'a yakın bölgelerde kuruşun güçlenmesini sağladıysa da yeni para biriminin taşrada yerleştirilmesi daha zor oldu. Taşradaki sikke darlıkları nedeniyle Avrupa sikkelerine olan ilgi uzun bir süre

19 19. yüzyılın başlarında kuruşun tağşişi için, bkz. Bölüm 12.

20 Parasal istikrardan yana olan bir kesim, başkentte ücretlerini kuruş üzerinden alan ve tağşişlerden sonra ücretleri artırılmayan yeniçerilerdi. Merkezi devlet ile yeniçeriler ve diğer kentli kesimler arasında para biriminin istikrarı konusundaki mücadele Bölüm 12'de ele alınmaktadır. 18. yüzyılda taşradaki âyânın devletin para konusundaki uygulamalarını etkileyip etkilemediği, araştırılması gereken ilginç bir konudur. Hem ticari faaliyetleri hem de net olarak alacaklı olmaları nedeniyle, âyânın parasal istikrardan yana olmaları beklenir.

21 Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 112-124.

22 *Age.*, s. 114-135; Sultan, *Coins of the Ottoman Empire*, s. 196-333. Bu genel eğilimin ilginç bir istisnası, Osmanlı devletinin 1723-1735 döneminde İran ile girişilen savaşlar sırasında güney Kafkaslar'da sikke üretmesidir. Bu sikkeler İranlılar'dan alınan darphanelerde İran sikke standartlarına göre üretilmekteydi. Ayrıntılar için, bkz. Bölüm 6, s. 113 ve dipnot 54.

devam etti.[23] Osmanlı sikkelerinin yokluğu nedeniyle, tağşiş edilmiş Avrupa sikkeleri, ara sıra da olsa, gemilerle yerel piyasalara getirilmekteydi.[24] Para darlıklarının etkisiyle, poliçe ve benzeri ödeme araçlarının özellikle Avrupa ticaretindeki yeri de güçleniyordu. Bu güçlüklere rağmen, 18. yüzyılın ortalarından itibaren kuruşun Anadolu'nun yanısıra, Romanya prenslikleri dahil Balkanlar'da da temel hesap birimi ve ödeme aracı konumuna geldiği görülmektedir. Böylece bu geniş alanda fiyatlar, devlet ödemeleri ve daha genel olarak parasal büyüklükler bu yeni birim cinsinden ifade edilmeye başlandı.[25]

Suriye ise daha önceki dönemlerde olduğu gibi 18. yüzyılda da Anadolu ve Mısır'daki para birimleri arasında bir geçiş bölgesi olma özelliğini korudu.[26] 1640'lardan sonra İstanbul ve Anadolu'da sikke üretimi gerileyince, akçe Suriye'de de piyasalardan kaybolmuştu. Suriye'nin pek çok bölgesinde küçük günlük işlemlerde hesap birimi olarak Mısır'ın parası kullanılmaya başlamıştı.[27] Daha büyük işlemlerde ise, 18. yüzyılın başlarına kadar Hollanda taleri en önde gelen hesap birimi ve ödeme aracıydı.

Kuruşun ortaya çıkışı ve bir ölçüde başarılı olmasıyla, yeni para birimi Suriye'de de kullanılmaya başlandı. Yüzyıl ilerledikçe kuruş, sadece istikrarsızlıklar içindeki Mısır parasının değil, Avrupa sikkelerinin de yerini almaya başladı. Ancak, Suriye içinde bölgeler arası farklılıklar da görülüyordu. Örneğin kuzeyde Halep'te, kuruş ve kesirleri kısa zamanda yer-

23 Örneğin, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Avrupalı tüccarlar yeni üretilmiş Hollanda talerlerini getirmeye devam ettiler; bkz. BOA, C.D. 2028.

24 Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna*, s. 78-80, 134-167.

25 18. yüzyılda Balkanlar'daki ticari ve parasal koşullar için bkz. N. Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, University of Washington Press, Seattle, 1983, s. 127-184; N. G. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XVIIIe Siècle*, Presses Universitaires de France, Paris, 1956, s. 82-83, 114-18; F. Beajour, *A View of the Commerce of Greece ... from 1787 to 1797* (Fransızcadan çeviri), H. L. Galabin, Londra, 1800, s. 366-372; B. Murgescu, "The Romanian Principalities at the Crossroads of the Ottoman and Central European Monetary Systems", *Money and Currencies in the Ottoman Empire 1690-1850* Konferansı'nda sunulan tebliğ, İstanbul, Kasım 1997; J. R. Lampe ve M. R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950*, Indiana University Press, Bloomington, 1982, s. 39-47, 55-66 ve 81-86. 18. yüzyılda Balkanlar'daki yerel panayırlarda kuruş ve para cinsinden toplanan vergiler için, bkz. Ö. Şen, *Osmanlı Panayırları, (18.-19. Yüzyıl)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 17-95.

26 Bkz. Bölüm 6, s. 107-109.

27 Aynı biçimde, 17. yüzyılın sonlarına doğru Girit ile Mısır arasındaki ticaretin büyümesiyle birlikte, Mısır'ın parası Girit'te en önde gelen hesap birimi oldu. M. Greene, "Commerce and the Ottoman Conquest of Kandiyye", *New Perspectives on Turkey* 10 (1993), s. 95-118.

leşti, önde gelen hesap birimi ve mübadele aracı konumuna geldi.[28] Kıyı bölgelerinde ise yüzyılın başlarında Hollanda taleri, İspanya'nın riyal kuruşu ve Venedik dükası kullanılmaktaydı. Bu bölgelerde de kuruş yüzyılın ortalarından itibaren hem yerel işlemlerde hem de uzun mesafeli ticarette güçlenmeye başladı.[29] Şam'da ise kuruş, hem temel hesap birimi hem de önde gelen ödeme aracı oldu, ancak Mısır parası (*mısriye*) yüzyılın sonlarına küçük işlemlerde bir hesap birimi olarak kullanılmaya devam etti.[30]

Bu dönemde Anadolu, Suriye ve Mısır'ın para piyasaları arasındaki bağların da güçlendiği görülüyor. Örneğin, yerel mahkeme kayıtlarından son yıllarda derlenen veriler, düka, esedi kuruş ve riyal kuruş gibi önde gelen Avrupa sikkelerinin Şam piyasalarındaki kur değerlerinin İstanbul ve Kahire'dekileri çok yakından izlediğini gösteriyor.[31] Bu noktada İstanbul kuruşunun Suriye'nin pek çok bölgesinde, özellikle de kuzeyde daha yaygın kullanılmaya başlamasıyla birlikte, Anadolu ile Suriye arasındaki iktisadi ve ticari bağların 17. yüzyıla oranla daha güçlendiğini düşünebiliriz.

Irak'ta ise kuruşun başarısı daha sınırlı kaldı. Gerçi, İstanbul kuruşu yüzyıl boyunca gücünü artırarak önde gelen hesap birimi konumuna ulaşmıştı. Ancak, kuruşlar 1814'te Bağdat darphanesinde üretilmeye başlanana kadar, yerel piyasalarda yaygın kullanılmıyordu.[32] Yine de, elimizde

28 18. yüzyılın başlarında Kuzey Suriye'deki parasal koşullar için bkz. R. Davis, *Aleppo and Devonshire Square, English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, Macmillan, Londra, 1967, s. 189-206; daha sonraki dönem için, A. Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity, Aleppo in the Eighteenth Century*, Columbia University Press, New York, 1989, s. 121-135. Filistin'de tedavül eden sikkeler için, A. Cohen, *Palestine in the Eighteenth Century*, Kudüs, 1973, s. 179-269.

29 I. Adel, *Documents Diplomatiques et Consulaires Relatifs a l'Histoire du Liban*, Editions des Oeuvres Politiques et Historiques, Beyrut, 1983, çeşitli sayfalarda.

30 C. Establet and J. S. Pascual, "Damascene Probate Inventories of the 17th and 18th Centuries: Some Preliminary Approaches and Results", *International Journal of Middle East Studies* 24 (1992), s. 376-383; ve *Familles et Fortunes a Damas, 450 Foyers Damascains en 1700*, Institut Français de Damas, Şam, 1994, s. 59-112; A. el-Budeyri el-Hallak, *Havadis-i Dimaşkü'l-Yevmiyye*, 1154-1175 A.H. 1741-1762, haz. Ahmed İzzet Abdülkerim, Kahire, 1959, s. 4-105: Bu kitaptan kimi alıntıları İngilizceye çevirerek bana gönderen Profesör Abdülkerim Refik'e teşekkür borçluyum; B. Marino, "Monnaies d'or et d'argent à Damas, 1750-1830", *Money and Currencies in the Ottoman Empire 1690-1850* Konferansı'nda sunulan tebliğ, İstanbul, Kasım 1997.

31 Establet ve Pascual, "Damascene", s. 381-383.

32 Bağdat'ta gümüş sikke üretiminin tekrar başlaması hakkında bkz. BOA, H.H. 27815/A, B ve C, 27826 ve 28823; ayrıca Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 135-142. 1830'larda Bağdat bölgesinde tedavül eden sikke çeşitleri ve bunların kurları için bkz. BOA, H.H. 27815/D ve 52490.

Irak'ın göçebe aşiret nüfusu arasında bile, kuruşun giderek daha fazla rağbet gördüğüne ilişkin kanıtlar vardır[33] (bkz. Resim 40).

Altın sikkelere gelince, 15. yüzyıldan itibaren Venedik dükasıyla aynı standartlarda üretilen Osmanlı sultanisi ya da şerifisinin üretimi, 17. yüzyılın sonlarında durdurulmuştu. 18. yüzyılın başlarında altın, Avrupa'da ve diğer bölgelerde tekrar yükselişe geçince, Osmanlı darphanelerinin altın sikke üretimi de yeniden canlandı.[34] 1697 ile 1728 yılları arasında sultaninin yerine ***tuğralı***, ***cedid İstanbul***, ***zincirli***, ***fındık*** ve ***zer-i mahbub*** adlarını taşıyan bir dizi yeni altın sikke üretildi. Bu sikkelerden sonuncusu dışındakiler, dükanınkine yakın standartlarda üretilmeye başladı. 15. yüzyıldan beri izlenen politikayı sürdüren devlet, altın sikkelere sabit değerler vermekten kaçındı, kur değerlerinin günlük olarak piyasalarda belirlenmesini ya da dalgalanmasını tercih etti. Devlete yapılan ödemelerde, altın sikkeler piyasadakilere yakın olarak belirlenen resmi kur değerleri üzerinden kabul edilmekteydi (bkz. Tablo 10.2).

İstanbul'da basılan altın sikkelerin aynı isimler ve standartlarla Mısır'da da üretilmesi için Kahire'ye de talimat gönderildi.[35] Ancak, Kahire'de üretilen sikkelerin altın içerikleri, sürekli olarak İstanbul'dakilerin altında kalıyordu. İstanbul ve Kahire'nin altın sikkelerinin resmi kur değerleri başa baş kabul edildiği için, başkentte üretilen sikkeler kısa sürede piyasadan kaybolurken, Mısır'da üretilenler İstanbul ve çevresinde de tedavül etmeye başladılar. Bu durumda, İstanbul'daki yönetim, bir yandan düşük standartlı altın sikke üretimini yasaklarken, öte yandan da İstanbul darphanesinin altın sikke basımı için talep ettiği ücreti düşürerek başkente altın çekmeye çalıştı. Ancak bu önlemler fazla etkili olmadı. Zaten İstanbul'da farklı adlarla yeni altın sikkelerin piyasaya sürülmesinin esas nedeni de Kahire'de üretilen sikkelerin yarattığı güçlüklerdi. Sorun ancak Mısır'da üretilen altın sikkelere daha düşük resmi kur değerleri biçilmesi sa-

33 H. Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia and the Gulf, 1745-1900*, State University of New York Press, Albany, 1997, s. 31-33, 223; ayrıca Abbas el-'Azzavi, *Tarihü'n-nukudü'l-Irakiyye*, Bağdat, 1958, s. 149-151.

34 Spooner, *The International Economy and Monetary Movements in France*, s. 28-52.

35 Sahillioğlu, "Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi", s. 94-122; Pere, *Osmanlılarda*; I. Artuk ve C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, Cilt II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974; C. L. Krause ve C. Mishler C. R. Bruce II ile, *Standard Catalog of World Coins*, Twenty First Edition, Krause Publications, Iola, Wisconsin, 1994; 18. yüzyılda Mısır'da üretilen altın sikkeler için, bkz. Bölüm 11, s. 190-192 ve A. Raymond, *Artisans et Commerçants au Caire au XVIIIe Siècle*, Institut Français de Damas, Şam, 1973-74, c. 1, s. 29-31; ve T. Walz, "Gold and Silver Exchanges between Egypt and Sudan, 16th-18th Centuries", J. F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds* içinde, s. 305-328.

yesinde çözümlenebildi. Böylece Mısır ile İstanbul arasındaki altın sikke trafiği de sona erdi.[36] İstanbul'un Kahire'de darbedilen sikkelerin standartları konusunda duyarlı olmasının bir nedeni de, her yıl Mısır'dan başkente gönderilen yıllık ödemeydi. Ödemeler altın veya gümüş sikkeler olarak gönderiliyordu (ayrıntılar için bkz. Bölüm 11).[37]

İstanbul ve Kahire'de üretilen sikkelerin altın içerikleri daha sonraki yıllarda dalgalanmaya ve azalmaya başladı. Osmanlı altın sikkelerinin istikrarsızlığı, onların ülkelerarası ticarette ve servet saklama amacıyla kullanımlarını da sınırladı, talebi azalttı. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İstanbul ve Kahire'deki darphaneler sadece fındık ile ondan daha küçük olan zer-i mahbubu üretmekteydiler. Bu iki sikkenin üretimleri 19. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. İstanbul'un fındıkının kur değeri yüzyılın büyük bölümünde dükadan biraz daha düşük ve aynı piyasalarda tedavül eden Macar altınınkine oldukça yakın kaldı (bkz. Tablo 10.2). Tunus'ta üretilen sultani ve daha sonraki zer-i mahbublarla, Cezayir'de darbedilen sultaniler ise Akdeniz ticaretinde, özellikle de Doğu Akdeniz ve Mısır'da yaygın olarak kullanılıyordu.[38] Ancak, 18. yüzyılda Osmanlı altın sikkeleri gümüş sikkeler kadar önemli bir konuma gelememiş ve esas olarak gümüşün ardında, ikinci planda kalmıştır[39] (bkz. Resim 34, 35 ve 36).

Yabancı sikkeler arasında, Hollanda taleri, İspanya'nın sekiz reallik sikkesi ve bunlara benzeyen Alman ve Avusturya sikkeleri, 18. yüzyılda da ülkelerarası ticarette ve yerel ödemelerde kullanılmaktaydı. Kuruşun yükselişiyle birlikte, özellikle İstanbul'a yakın bölgelerde, bu sikkelerin önemi azaldı. Yabancı sikkelerin kur değerleri piyasalarda belirlenmekteydi, devlet bu piyasalara ancak ender olarak, olağanüstü durumlarda müdahale ediyordu. Venedik'in altın dükası 18. yüzyılda Doğu Akdeniz'de en fazla kullanılan Avrupa sikkesi ve hesap birimi olma özelliğini tekrar kazandı.

36 Sahillioğlu, "Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi", s. 112-114.

37 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında büyük parasal miktarları ifade etmek için kullanılan bir terim keseydi. Bir kese 500 kuruşa eşitti. Tabakoğlu (*Gerileme Dönemine Girerken*, s. 59-63) 18. yüzyılın ilk yarısında Kahire'den İstanbul'a gönderilen yıllık ödemelerin ayrıntılı bir listesini sunmaktadır; bkz. Bölüm 11, s. 189; ve Shaw, *The Financial and Administrative Development of Ottoman Egypt*, s. 283-312.

38 D. Panzac, "L'Economie-Monde Ottomane en Question: Les Clauses Monétaires dans les Contrats d'affrètement Maritime au XVIIIe Siècle", *The Journal of the Economic and Social History of the Orient* 39 (1996), s. 368-378.

39 Ayrıca bkz. C. Carriere, "Réflexions sur le Problème des Monnaies et des Métaux Précieux en Méditerranée Orientale au XVIIIe Siècle", *Cahiers de la Méditerranée, Commerce de gros, Commerce de détail dans les pays Méditerranéens, XVIe - XIXe Siècle* içinde, Nice, 1976.

Düka ve diğer altın sikkeler büyük işlemlerde ve servet saklama amacıyla kullanılmaktaydı[40] (bkz. Tablo 10.1 ve 10.2).

Avrupa ülkeleriyle yapılan ticaretin büyümesi sonucunda, Osmanlı ekonomisi 1760'lardan itibaren Avrupa'nın çok yanlı ödemeler ağının içine çekilmeye başladı. 17. yüzyılda da Osmanlı-Avrupa ticaretinde poliçe gibi ödeme araçları kullanılmaktaydı.[41] Ancak bu araçların hacmi 18. yüzyılın ikinci yarısında bir hayli genişledi. Ayrıca, süftece ve havale gibi yerli ödeme araçları da imparatorluk içinde, özellikle de toplanılan vergi gelirlerinin taşradan başkente aktarılmasında kullanılıyordu.[42]

Yüzyılın son çeyreğinde ise İstanbul, uluslararası bir ticaret ve değişim merkezi olarak Londra, Amsterdam, Trieste, Venedik, Viyana ve diğer kentlerle birlikte, Avrupa'nın çok yanlı ödemeler ağı içine girdi. Başkentte, Avrupa'nın önde gelen para birimlerinin günlük işlem gördüğü, oldukça hareketli bir poliçe ve döviz piyasası oluştu.[43] Yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Marsilya ile İstanbul arasındaki ticaretin yarıdan fazlası poliçelerle ödenir olmuştu. İstanbul'un bu kadar güçlü bir biçimde Avrupa ödemeler ağının içine çekilmesi, ticaretinin yapısından da kaynaklanıyordu. Başkent ihraç ettiğinden çok daha fazlasını ithal ettiği için, Avrupa tüccarları getirdikleri malın değerini dengelemek isterken satın alacak mal bulmakta zorlanıyorlardı. Oysa aynı tüccarlar, taşra kentleri ve limanlarından Avrupa'ya büyük çapta mal ihraç etmekteydiler. Bu durumda İstanbul ile taşra kentleri ve limanları arasındaki ödemeler ağının ge-

40 L. Berov, "Wages in the Balkans during the Period of Manufacturing Capitalism and the Industrial Revolution", *Bulgarian Historical Review* 1 (1979), s. 106-110; Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna*, s. 78-107 ve 134-169; Establet ve Pascual, "Damascene Probate Inventories", s. 373-393.

41 J. Sperling, "The International Payments Mechanism in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *The Economic History Review* 14 (1962), s. 460-463.

42 İzmir ile Avrupa limanları arasındaki ticarette poliçe kullanımı için, bkz. Elena Frangakis, "The Balance of Trade and the Balance of Payments between Izmir and France, 1700-1789", *Comité National Grec des Etudes du Sud-est Européen, Communications Grecques Présentées au Ve Congrès International des Etudes du Sud-est Européen*, Atina, 1985, s. 133-138; Kahire ile Şam arasında, bkz. Raymond, *Artisans et Commerçants*, c. I, s. 301; 18. yüzyılın ikinci yarısında Tunus ile Batı Anadolu arasında poliçe kullanımı için, bkz. S. Boubaker, "Le Transfert des Capitaux entre l'Empire Ottoman et l'Europe: Utilisation de la Lettre de Change à Smryne (1760-1772)", *Revue d'Histoire Maghrébine* 21/75-76 (1994), s. 199-218. Daha önceki dönemlerde, Osmanlı iç ticaretinde ve ödemelerinde süftece ve havalelerin kullanımı için bkz. Bölüm 5, s. 92.

43 Böylece, 18. yüzyılın sonlarından itibaren, Osmanlı kuruşunun Avrupa'nın önde gelen sikkeleri ve para birimleri karşısındaki kur değerlerini, Osmanlı kaynaklarının yanı sıra Avrupa mali kaynaklarından da izlemek mümkün olmaktadır.

lişmesi kaçınılmaz olmuştu. Poliçeler aracılığıyla, taşradan başkente gönderilen vergi gelirleri, İstanbul'daki Avrupalı tüccarların taşra kentlerinde mal satın almak isteyen ortaklarına göndermek istedikleri ödemelerle değiştirilmeye başlandı. Böylece, imparatorluk içindeki ödeme akışıyla Avrupa ticaretinden kaynaklanan ödeme akışı da kesişmiş, daha fazla bütünleşmiş oldu[44] (bkz. Resim 37 ve 38).

MALİ SORUNLAR VE KURUŞUN GERİLEMESİ

Osmanlı maliyesi ve para düzeni 1760'lardan yüzyıl sonuna kadar birincisi Rusya'ya karşı, ikincisi de Rusya ve Avusturya'ya karşı girişilen iki uzun ve yorucu savaşla ciddi darbeler aldı. Bu savaşlardan 1768'den 1774'e kadar süren birincisi önemli mali sorunlar yarattıysa da, daha önceki barış döneminde biriktirilen rezervler sayesinde büyük bir tağşişe gerek kalmadı. Yenilgiden sonra, 62 bin 500 kuruşluk küçük sayılabilecek bir savaş tazminatı üç yıl içinde ödendi.[45] Elimizdeki nümizmatik kanıtlar kuruşun gümüş içeriğinin I. Abdülhamid'in saltanatı sırasında (1774-1789) yüzde 15 kadar azaldığını gösteriyor. Ancak kuruşun Venedik dükası karşısındaki kur değeri 1770'lerin ortalarından 1789'a kadar 4 kuruş 15 akçe düzeyinde, fazla değişmeden kalabildi (bkz. Tablo 10.1).

Rusya ve Avusturya'ya karşı girişilen ve 1787'den 1792'ye kadar süren ikinci savaşta ise, Osmanlı para birimi çok daha önemli bir darbe yedi. Savaşın ikinci yılında III. Selim tahta geçtiğinde devlet maliyesi derin bir bunalım içindeydi. Savaşın yarattığı mali sorunlar, Rusya'ya karşı savaşa girişen İsveç'in bu çatışmayı sürdürmek için talep ettiği ve Osmanlı tarafının kabul ettiği ödemenin baskısıyla daha da derinleşmekteydi. Yeniçerilerin maaşları aylardır ödenememiş, geleneksel cülus bahşişi dağıtılamamıştı. 1789'da, işte bu koşullar altında, büyük bir tağşiş gerçekleştirilerek kuruşun gümüş içeriği üçte bir oranında azaltıldı (bkz. Tablo 10.1 ve 10.2).

Bir yandan savaşın yarattığı kıtlıklar, öte yandan da tağşişin yol açacağı enflasyon dalgası karşısında da, devlet özellikle başkentte sıkı bir narh uygulamasına giderek, fiyatları denetim altında tutmaya çalıştı. Narh uygu-

---

44 E. Eldem, "Structure et Acteurs du Commerce International d'İstanbul au XVIIIe Siècle", D. Panzac (ed.), *Les Villes Dans L'Empire Ottoman: Activités et Sociétés* içinde, Editions du CNRS, Marsilya, 1990, s. 243-272; ve E. Eldem, "La Circulation de la Lettre de Change entre la France et Constantinople au XVIIIe Siècle", H. Batu ve J. L. Bacqué-Grammont (ed.), *L'Empire Ottoman, la République de Turquie et la France* içinde, ISIS Press, İstanbul, 1986, s. 261-263.

45 Shaw, *History of the Ottoman Empire*, C. I, s. 250.

lamasının kapsamı, kuruş karşısında altın ve tüm yabancı sikkeleri, bir başka deyişle döviz piyasalarını içine alacak biçimde genişletildi. Savaş sırasında sikkelerin resmi ya da narh fiyatlarıyla piyasa fiyatları arasındaki fark, yüzyılın başka hiçbir döneminde görülmediği kadar açıldı. Devlet halkın elindeki tüm altın ve gümüşün resmi fiyatlar üzerinden darphanelere teslim edilmesini de talep etmekteydi.[46]

Bu önlemler tüm 18. yüzyıl boyunca devletin mal, para ve döviz piyasalarında giriştiği müdahaleler içinde en aşırı örneği oluşturmaktadır. Ancak bu şiddetli müdahalecilik paketinin hedefine ulaşmakta başarılı olduğu söylenemez. Elimizde ayrıntılı darphane kayıtları bulunmasa da, devletin ödediği fiyatlar yukarıya çekilene kadar, darphaneye gelen altın ve gümüş miktarının önemli boyutlara ulaşmadığı anlaşılıyor. Ayrıca, gıda mallarına uygulanan narhların kentlerde ve özellikle de başkentteki mal darlıklarını ağırlaştırdığı görülüyor. Narh uygulaması karşısında tüccarlar başkente mal göndermeyi reddediyorlardı. Savaşın sona ermesiyle birlikte, parasal istikrarsızlıklar ortadan kalkmaya başladı. Kuruşun gümüş içeriği ve düka karşısındaki kur değeri de, reformcu padişah III. Selim'in 1807'de tahttan indirilişine kadar değişmeden korunabilmiştir.[47]

46 S. J. Shaw, *Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1971, s. 175-179 ve dipnot 43. Yeni kuruşun içinde 5,95 gram saf gümüş bulunurken, devlet dört dirhem (12,8 gram) gümüş için bir kuruş ödüyordu; bkz. BOA, H.1204/1790 tarihli C.D. no. 859. Bunalım boyunca devletin İstanbul darphanesine daha fazla gümüş ve altın getirme çabaları için bkz. BOA, H.H. 955/d, C.D. 843, C.D. 104, C.D. 572, C.D. 859 ve D.BŞM.DRB 16652/48.

47 Shaw, *Between Old and New*.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

UZAK EYALETLERLE BAĞLANTILAR

Önceki bölümde Osmanlı kuruşunun ortaya çıkışını incelemiştik. Darphanelerin kapandığı ve akçenin piyasalardan kaybolduğu bir önceki dönemin tersine, 18. yüzyılda iktisadi genişleme, mali istikrar ve diğer olumlu gelişmelerin desteğiyle kuruş, Balkanlar ve Anadolu'da önde gelen hesap birimi ve değişim aracı olmuştu. Bu bölümde ise, yine 18. yüzyılda İstanbul ile uzak eyaletler arasındaki parasal bağlantıların evrimini inceleyeceğiz. İstanbul ile Mısır, Trablus, Tunus ve Cezayir arasındaki parasal bağlantılar 17. yüzyılda tümüyle kaybolmasa da bir hayli zayıflamıştı. Ancak bu ilişkilerin 18. yüzyılda tekrar güçlendiği görülüyor. Aşağıda nümizmatik verilere ve bir ölçüde de arşiv kayıtlarına dayanarak, bu önemli gelişmeyi ilk kez inceliyoruz. Böylece, kitabın bu iki bölümünde para tarihine ilişkin olarak sunulan yeni bulgular, 18. yüzyılda imparatorluğun merkeziyle çevresi arasındaki bağların, şimdiye kadar düşünüldüğünden ya da varsayıldığından farklı olarak, güçlendiğine işaret etmektedir. Bu gelişmenin sadece iktisadi değil, idari ve siyasi uzantılarını da dikkate almak gerekecektir.

MISIR'DA PARA

Mısır üzerine yapılan tarih çalışmaları uzun bir süre bu önemli eyaletin 18. yüzyılda büyük bir özerklik kazandığını vurgulamıştı.[1] Ancak son dönemde yapılan araştırmalar, 18. yüzyılda İstanbul'un Mısır üzerindeki etkisinin sürdüğünü, aradaki siyasal ve yönetimsel bağların bir hayli güçlü olduğunu gösteriyor.[2] İstanbul ile Kahire arasındaki parasal

1 Örneğin, P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History*, Cornell University Press, Ithaca-Londra, 1966.

2 J. Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt, The Rise of the Qazdağlıs*, Cambridge University Press, 1997.

bağlar üzerinde yaptığımız araştırmalar da bu ikinci tezi desteklemektedir.

İstanbul'da büyük gümüş sikkelerin üretilmeye başlamasına ve yeni bir para biriminin ortaya çıkmasına karşın, küçük gümüş para Mısır'da 18. yüzyılın sonlarına kadar en önde gelen sikke ve temel hesap birimi olma özelliğini korudu. İstanbul yönetimi Mısır'da da büyük sikkelerin basılması için baskı yaptıysa da, yerel yöneticiler bu talebe karşı direndiler. Ancak, yüzyıl boyunca İstanbul'dan Kahire darphanesine paranın standartları konusunda talimatlar gönderildi. Ayrıca, İstanbul'dan yollanan görevliler Kahire darphanesinin işleyişini ve paranın merkezde saptanan standartlara uygun üretilmesini denetlemeye çalıştılar.[3]

İstanbul'un sürekli kaygı duyduğu bir konu, Mısır'da üretilen paranın gümüş içeriğinin İstanbul'daki kuruşa kıyasla daha düşük olmasıydı.[4] Bu iki birim arasındaki resmi kur bire kırk olarak saptandığı için, Kahire'de üretilen paranın gümüş içeriği, İstanbul kuruşunun kırkta birinden daha az olursa, gümüş İstanbul'dan Mısır'a akıyordu. Merkezi devletin başını ağrıtan bir diğer sorun da, Kahire'den İstanbul'a gönderilen yıllık ödemeyle ilgiliydi. Yıllık ödemeler 16. yüzyılda 500 bin altın sultani olarak belirlenmişti. Bu hem İstanbul ve Kahire'nin yıllık bütçeleri, hem de imparatorluk içindeki bölgelerarası ödeme akışı açısından oldukça büyük bir miktardı. Ancak 18. yüzyıldaki uygulamada, ödemeler gümüş para ile yapılıyordu. Her yıl gönderilen miktar, İstanbul'un Kahire üzerindeki denetim ve etkinliğine bağlıydı. Kimi yıllarda İstanbul'dan gelen uyarı ve tehditlere rağmen pek az ödeme yapılmaktaydı. Yüzyılın ilk yarısında yıllık ödemeler 8 ile 30 milyon para arasında dalgalanmış ve ortalama olarak 18 milyon para ya da 135 bin altın dolaylarında kalmıştır.[5] Mısır parasının standartları düşünce, İstanbul'da hazineye giren miktar da azalmaktaydı. Öte yandan, 18. yüzyılda padişah adına Mısır'dan Mekke ve Medine'ye gönderilen miktar da yarım milyon paradan 10 milyon paraya yükselmişti.[6]

İstanbul'un tüm gayretlerine rağmen, İstanbul ve Kahire'de darbedilen sikkelerin gümüş içerikleri arasındaki fark sürdü. Bu fark ara sıra yüz-

3 İstanbul'dan Kahire darphanesine gönderilen talimatların örnekleri için bkz. BOA, C.D. 2703, 275, 414, 2287, 2757, 822, 1116, 1066, 1146, 2802, 1967 ve H.H. 27734. 1768 tarihli bir belgede Ali Bey'in yeni yönetiminden Kahire darphanesinin işlerine karışmaması istenmekteydi; C.D. 1968.

4 Sahillioğlu, "Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi", s. 98-117.

5 A. Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 61-63.

6 Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken*, s. 59-63 yüzyılın ilk yarısında Kahire'den İstanbul'a gönderilen yıllık ödemelerin ayrıntılı bir dökümünü vermektedir; ayrıca Shaw, *The Financial and Administrative Development of Ottoman Egypt*, s. 283-312.

de 20, hatta yüzde 30'a kadar çıktı, ancak uzun vadede, Kahire'nin parası İstanbul'un kuruşuna bağlı kaldı.[7] 1720'lerden 1760'lara kadar, kuruş gümüş içeriğinin yüzde 40'ını kaybederken, Kahire parasının gümüş içeriği de onunla birlikte azaldı. Kuruş ve para arasındaki kur değeri sabit kaldı. Bu iki para birimi Venedik dükası karşısında aynı oranda değer yitirdiler.[8] Ancak, kuruş ile para arasındaki bu ilişki 1760'larda koptu. Bu tarihten sonra, Mısır'daki iktisadi ve mali bunalım nedeniyle, paranın gümüş içeriği hızla geriledi ve kuruşun gümüş içeriğinin kırkta birinin yarısı düzeyine kadar indi[9] (bkz. Tablo 11.1).

Büyük gümüş kuruşlar ve kesirleri 1769-70 yılında, Ali Bey'in yönetimi sırasında Kahire'de de üretilmeye başlandı. Bu uygulama yüzyıl sonuna kadar devam etti.[10] Kahire'de darbedilen ilk kuruş yaklaşık 15 gram ağırlığındaydı ve yüzde 31 ile 48 arasında gümüş içeriyordu. Bu durumda, ilk Kahire kuruşlarının aynı yıllarda İstanbul'da basılan kuruşlardan yüzde 40 ile 60 arasında daha az gümüş içerdiği anlaşılıyor.[11] Kuruşlar arasındaki fark, 1789'da İstanbul'da gerçekleştirilen büyük tağşişten sonra biraz azaldı. Napolyon'un Mısır'ı 1798'de işgali öncesinde, Kahire kuruşunun gümüş içeriği yine İstanbul'unkine yakın, ancak onun biraz altındaydı.

Mısır'ın altın sikkeleri de 18. yüzyıl boyunca İstanbul'dakilere bağlı

---

7 1 kuruş 40 paraya eşit olduğu için, İstanbul ile Kahire'nin standartlarının eşit olması, Kahire parasının İstanbul kuruşunun kırkda biri kadar gümüş içermesi demekti. Örneğin, 1762'de İstanbul'dan gönderilen Hatibzade Ahmed Ağa, Kahire'deki incelemelerinden sonra, yüzde 58 saflıkta 125 dirhem gümüşten 1000 para kesilmesine karar verdi. Bu standarda göre, Kahire parası 0,23 gram gümüş içerecekti. S. Bernard, *Description de l'Egypte*, C. XVI, *Les Monnaies d'Egypte*, 2. baskı, Paris, 1825, s. 47-48, alıntıyı yapan S. Lachman, "The Coins Struck by Ali Bey in Egypt", *The Numismatic Circular* 83 (1975), s. 200. Aynı tarihlerde bir İstanbul kuruşu 6 dirhem ağırlığındaydı ve yüzde 60 saf gümüş içeriyordu. Bu kuruşun kırkta biri 2,7 gram saf gümüş içermekteydi; bkz. Tablo 10.1.

8 Raymond, *Artisans et Commerçants au Caire au XVIIIe Siècle*, c. 1, s. 34-36.

9 *Age.*, s. 17-52. Oysa, 17. yüzyılda Mısır parası akçeden daha istikrarlıydı.

10 18. yüzyılda Osmanlılar'ın Mısır üzerindeki denetimi iki kez tehlikeye girdi ve her iki olayda da, Kahire'de üretilen sikkeler, değişen siyasal koşulları hemen yansıttılar. 1769'da, dönemin Mısır valisi Ali Bey ayaklanarak Mısır'ın bağımsızlığını ilan etti. Ancak, İstanbul ile giriştiği mücadeleyi üç yıl sonra kaybetti. Ayaklanma sırasında üretilen sikkeler gerçi Osmanlı padişahı III. Mustafa'nın (1757-74) adını taşıyordu, ama üzerlerine Ali Bey'in adı da eklenmişti. Aynı biçimde, Napolyon'un Mısır'ı işgali sırasında piyasaya sürülen sikkelerin üzerinde, Bonaparte'ı temsil etmek üzere, Arapça B harfi bulunuyordu. Lachman, "The Coins", s. 198-201.

11 Raymond, *Artisans et Commerçants*, s. 33-34; Lachman, "The Coins", s. 198-201; Krause ve Mishler, *Standard Catalog of World Coins*, 21. baskı, 1994. Ayrıca, bkz. Tablo 11.1.

TABLO 11.1: MISIR'IN PARASI, 1690-1798

Yıllar	Sikkelerin Ortalama Ağırlığı (Gram)	Yaklaşık Ayarı (yüzde)	Saf Gümüş İçeriği (Gram)	Saf Gümüş İçeriği (Para/Akçe)	Ven. Dükası Karşısında Kur Değeri	Düka karşısındaki kurlarına bakarak Para/Akçe Kuru
1690	0,54	70	0,41	3,1	105	2,9
1698	0,69	60	0,41	3,1	120	2,5
1705	0,63	60	0,38	2,8	130	2,6
1720	0,63	60	0,38	2,9	120	3,2
1735	0,57	60	0,34	2,7	145	2,7
1740	0,57	60	0,34	2,8	160	2,8
1760	0,35	50	0,18	1,9	168	2,8
1788	0,35	50	0,18	2,3	225	2,9
1789	0,31	44	0,14	2,4	235	2,9
1798	0,22	35	0,08	1,6	360	2,6

Notlar

1- Paranın gümüş içeriği yasal standardını yansıtmaktadır. Ancak dolaşımdaki sikkeler genellikle daha hafif ve daha düşük ayardaydılar. Saf gümüş içeriği açısından bakıldığında, yasal standartlarla dolaşımdaki sikkeler arasındaki fark yüzde 20 ile 30 arasında değişmekteydi.

2- Sütun 5, paranın saf gümüş içeriği ile akçenin saf gümüş içeriği arasındaki oranı vermektedir. Akçenin gümüş içeriği 120 akçe = 1 kuruş hesabıyla Tablo 10.1'den alınmıştır.

3- Sütun 7, İstanbul akçesinin düka karşısındaki kur değerini, paranın düka karşısındaki kur değerine bölerek bulunmuştur. Akçenin düka karşısındaki kur değerleri Tablo 10.1'den alınmıştır.

5- Elimizde paranın 19. yüzyılın başlarındaki gümüş içeriğine ilişkin ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Ancak, paranın ve Mısır'da da basılmaya başlanan kuruşun 1806-1834 arasında Avusturya taleri ve Kahire'deki diğer Avrupa sikkeleri karşısında hangi oranda değer yitirdiği incelenince (Cuno, *The Pasha's Peasants,* Ek 2), bunların gümüş içeriklerinin o dönemde hızlı bir tağşiş geçirmekte olan İstanbul kuruşunu yakından izlediği anlaşılıyor. Mehmed Ali Paşa'nın 1834'te başlattığı para reformundan sonra, Kahire ve İstanbul'un para birimleri arasındaki bağlantı sona ermiştir.

Kaynaklar: Raymond, *Artisans and Commercants,* Cilt. 1, s. 34-52; Krause ve Mishler, *Standard Catalog of World Coins,* ve Cuno, *The Pasha's Peasants,* Ek 2.

kaldı. İstanbul'u izleyen Kahire de 17. yüzyılın sonlarından itibaren yeni altın sikkeler basmaya başlamıştı. Kahire'de 16. yüzyılın başlarından itibaren üretilen şerifi ya da sultanilerin yerine, 1696-97 yılında İstanbul ya da tuğralı altınlar basılmaya başlandı. 1707 yılından itibaren bunların yerine zincirli, 1725'ten sonra da fındık altınları üretilmeye başlandı.[12] Yüzyılın

12 Raymond, *Artisans et Commercants,* s. 29-31; ayrıca bkz. Bölüm 6, s. 102-103.

ikinci yarısında, İstanbul'da olduğu gibi Mısır'da da en fazla kullanılan altın sikke, zer-i mahbub'du. Ancak Mısır'ın fındık, zer-i mahbub ve diğer altın sikkeleri İstanbul'da üretilenlerden daha az altın içerdiği için, kur değerleri de onlardan düşüktü. Örneğin 1731'de İstanbul'da üretilen tuğralı altının İstanbul'daki resmi kuru 3 kuruş, zincirlininki ise 3 kuruş 40 akçeydi. Aynı yılda Mısır'da üretilen tuğralının İstanbul'daki resmi kuru 2 kuruş 75 akçe, Mısır'da üretilen zincirlinin resmi kuru ise 2 kuruş 90 akçeydi. Mısır'da büyük gümüş sikkelerin üretilmeyişi, büyük işlemler için hem yerli hem de Avrupa'nın altın sikkelerine olan talebi arttırmaktaydı[13] (bkz. Resim 35).

Mısır'da yönetim Sahra'dan gelen ticaret ve altın akışını özendirmeye çalışıyordu. Her yıl Sahra'nın güneyinden Mısır'a gelen hac kafileleriyle yakından ilişkili olan bu altın akışının, 1730'lardan sonra gerilediği anlaşılmaktadır. 18. yüzyılda güneyden gelen altın miktarının, Kahire darphanesinin üretim hacmiyle karşılaştırıldığında, fazla önemli olmadığı da tahmin edilmektedir.[14] Yine de, İstanbul bölgesine kıyasla, Mısır bir altın bolluğu ve buna karşılık göreli bir gümüş darlığı yaşamaktaydı. Bu nedenle, İstanbul bölgesiyle Mısır arasındaki ödemelerde altın genellikle İstanbul'a doğru akarken, gümüş Mısır'a gitmekteydi.[15]

18. yüzyılda İstanbul'da bakır sikke üretimi sınırlı kalırken, Mısır'da fülus veya cedid olarak anılan bakır sikkeler bol miktarda üretilmiştir. Bakır sikkelerin çoğunluğu beşte iki veya yarım dirhem (1,2 veya 1,6 gram) ağırlığındaydı. İtibari değerleri de 8 tanesi bir paradan 18 tanesi bir paraya kadar değişmekteydi. Yüzyılın sonlarına doğru tağşişler ve enflasyon, paranın kesirlerini günlük işlemlerde yararlı olamayacak kadar küçültünce, bakır sikkelerin üretimi de durduruldu.[16]

Avrupa sikkeleri arasında Hollanda taleri ile İspanya'nın sekiz reallik sikkesi, yüzyılın ilk yarısında Doğu Akdeniz'in diğer bölgelerinde olduğu gibi, Mısır'da da geriledi. Onların yerini ***bunduk*** ya da ***şerifi bunduk*** diye adlandırılan ve 18. yüzyılda yeni bir çıkış gerçekleştiren Venedik dükasıyla Macar altını (***şerifi macar***), Alman taleri ve özellikle Yemen

---

13 Örneğin, paranın tağşişi ve bir büyük gümüş sikkenin yokluğu nedeniyle, 18. yüzyılın son çeyreğinde Mısır'da, riyal diye anılan ve 90 paraya eşit kabul edilen hayali bir hesap birimi yaygın olarak kullanılmaya başlandı. Raymond, *Artisans et Commercants*, s. 39-40; ve K. Cuno, *The Pasha's Peasants, Land, Society and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge University Press, 1992, s. 211.

14 Walz, "Gold and Silver Exchanges between Egypt and Sudan", s. 311-325.

15 Sahillioğlu, "Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi", s. 112-114.

16 S. Lachman, "The Eighteenth Century Egyptian Copper Coinage", *The Numismatic Circular* 86 (1978), s. 238-239; Raymond, *Artisans et Commercants*, s. 20-25.

ile Arap yarımadasında rağbet gören Avusturya'nın Maria Teresa taleri aldı.[17]

19. yüzyılın başlarında, Napolyon'un Mısır'ı işgalinden Mehmed Ali Paşa'nın 1834'te gerçekleştirdiği para reformuna kadar geçen süre, İstanbul kuruşu için olduğu gibi, Mısır para birimi için de oldukça fırtınalı ve sorunlu bir dönemdi. Bu dönemde basılan Mısır sikkelerinin gümüş içeriği hakkında elimizde ayrıntılı bilgiler yok. Ancak, Mısır parasının tağşişini ve değer kaybını piyasada oluşan kur değerlerinden izlemek mümkündür. İstikrarlı bir sikke olan Maria Teresa taleri karşısında para, 1798 ile 1834 yılları arasında değerinin yüzde 80'ini kaybetti, bir talerin kur değeri 150 paradan 800 paraya yükseldi. Bu değer kaybı, aynı dönemde İstanbul kuruşunun gösterdiği gerilemeden biraz daha az, ancak oldukça yakındır. Ayrıca, değer kayıplarının zamanlaması da İstanbul'dakine çok benzemektedir.[18] Anlaşılan, İstanbul ve Kahire hükümetleri arasında yaşanan siyasal gerginliklere ve savaşa kadar uzanan çatışmalara rağmen, Kahire'nin para ve kuruşu bu dönemde İstanbul'daki para birimini yakından izlemiştir.[19] Altın sikkelerde ise, Mehmed Ali Paşa'nın yönetimi 18. yüzyılın zer-i mahbublarını basmaya devam etmiş, ancak bunların hacmi sınırlı kalmıştır.

Mısır'ın reformcu valisi Mehmed Ali Paşa'nın 1820'lerde ve 1830'larda bile bir yandan Osmanlı ordularıyla savaşıp onları yenerken, öte yandan da para birimini İstanbul'unkine bağlı tutması, çok ilginç ve üzerinde biraz daha durmaya değer bir gelişmedir. Aradaki parasal bağlantının sürmesinde iki bölge arasındaki ticari bağlantıların gücü önemli rol oynamış olmalıdır.[20] Ayrıca, İstanbul kuruşunun hızla tağşiş edilmesi ve değer yitirmesinin Mehmed Ali Paşa'nın da işine geldiğini, kendisine ek mali gelir sağlamak için çok uygun bir firsat yarattığını ve bu nedenle de Mısır'ın İstanbul'daki tağşişleri izlediğini düşünebiliriz.[21] Çünkü Kahire'deki yö-

17 Raymond, *Artisans et Commerçants*, s. 20-25; Maria Teresa talerleri 20. yüzyılın ortalarına kadar Avusturya'da üretilerek Arap yarımadası ve çevresine ihraç edilmiştir. M. R. Broome, "The 1780 Restrike Talers of Maria Theresia", *The Numismatic Chronicle, Seventh Series* 12 (1972), s. 221-245; ayrıca C. Carrière, "Réflexions sur le Problème des Monnaies et des Métaux Précieux en Méditerranée Orientale".

18 Cuno, *The Pasha's Peasants*, s. 212.

19 19. yüzyılın başlarında paranın gümüş içeriğindeki hızlı düşüş için bkz. Cuno, *The Pasha's Peasants*, Ek 2, s. 211-215. Paranın standartları konusunda İstanbul'dan Kahire'ye gönderilen uyarılar bu dönemde de devam etti; bkz. BOA, H.H. 27647 ve 27734.

20 Mısır'da bulunan nümizmatik katalog ve koleksiyonlardan bu dönemde İstanbul sikkelerinin Mısır'da yaygın olarak tedavül ettiği anlaşılmaktadır. F. Sultan, *Le Monnaie Egyptienne*, Libraire Nouvelle de Droit et de Jurisprudence, Paris, 1914, s. 34-45.

21 Mehmed Ali Paşa'nın vergi ve tarımsal artığın üreticilerden alınmasına ilişkin diğer uygulamaları için, bkz. Cuno, *The Pasha's Peasants*, s. 121-146.

netim de askerlere, devlet memurlarına ve pamuk üreticilerine tağşiş edilmiş sikkelerle ödeme yaparak ek gelir sağlıyordu.

Mehmed Ali Paşa reform sürecinde İstanbul'dan birkaç adım önde olduğu için, para konusunda Avrupa'dan ilk uzmanları getirten de o oldu. Gelen uzmanların tavsiyeleri ve belki de baskılarıyla Mısır 1834'te, Osmanlılardan on yıl önce, çift metalli para düzenine geçti.[22] Birinci Dünya Savaşı'na kadar Mısır tağşişe başvurmamış, altın ve gümüş sikkelerin standartları değiştirilmeden korunmuştu.[23] Bir başka deyişle, 1834 yılından itibaren Mısır hükümeti ek mali gelir sağlamak amacıyla tağşişe başvurmaktan vazgeçmişti. Ancak, mali sorunlar sürdüğü için, 1860'lardan itibaren hem bütçe açıklarını kapatmak hem de yatırımları finanse etmek için, Mısır Avrupa finans piyasalarında tahvil satarak borçlanmaya başladı. İstanbul örneğine benzer biçimde, Mısır'da da bu süreç yirmi yıl içinde mali iflas ve ülkenin Avrupa denetimi altına girmesiyle sonuçlandı.[24] Mısır'da üretilen sikkeler Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı padişahlarının adını taşımaya devam etti.

TUNUS RİYALİ

1705 yılında, yirmi yıl kadar süren bir iç savaştan sonra, yeniçeri ağası Hüseyin Bin Ali, Tunus'u iki yüzyıldan daha fazla bir süre yönetecek olan yeni bir hanedan kurdu. Padişah da kendisini tanıyarak ona beylerbeyi unvanını verdi. İstanbul'un Tunus'un yönetimi üzerinde daha fazla söz sahibi olmak için başlattığı girişimler 1715'te başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, Osmanlı devleti bu uzak eyaletin yönetimini yerel güçlere bırakmak, bu güçlerin bağlılık ifade ve vaadleriyle yetinmek zorunda kaldı. Mısır her yıl merkeze önemli miktarda ödeme gönderirken, Trablus, Tunus ve Cezayir'in böyle bir yükümlülükleri yoktu. Ara sıra padişaha ve başkentteki nüfuzlu kişilere gönderilen hediyeler dışında, bu eyaletlerin merkezi hazineye düzenli ödeme yapmaları beklenmiyordu.[25]

22 G. Alleaume, "La politique monetaire de Muhammed Ali: Nouvelles donnees, nouvelles hypotheses", *Money and Currencies in the Ottoman Empire 1690-1850* Konferansı'nda sunulan tebliğ, İstanbul, Kasım 1997.

23 Mısır Lirasının yeni standardı 8,54 gram ve binde 875 ayar altın olarak belirlenmişti. Lira aynı zamanda 140 gram ve binde 833 ayarında toplam 100 gümüş kuruş içermekteydi. Böylece Mısır'ın resmi altın : gümüş oranı 15,87 olarak saptandı. F. Sultan, *La Monnaie Egyptienne*, s. 34-45; Krause ve Mishler, *Standard Catalog of World Coins*.

24 Mısır'ın dış borçlanma süreci ve 1875'teki iflasa (moratoryum) giden yol için bkz. D. Landes, *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1958; R. Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, Methuen, Londra, 1981, s. 122-135.

25 Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, s. 285-291.

Tunus ekonomisi için 18. yüzyılın en önemli gelişmeleri, Avrupa ile ticaretin özellikle de tarım malları ihracatının önem kazanması, buna karşılık Avrupa devletlerinin baskısı nedeniyle korsanlık faaliyetlerinin gerilemesiydi. Tunus'ta altın ve gümüş madenleri bulunmadığı için, bölgede tedavül eden altın ve gümüş miktarı dış ticaret dengeleriyle yakından ilişkiliydi. Dış ticaretin fazla verdiği dönemlerde darphanenin faaliyeti artmakta, açık verdiği yıllarda ise tedavüldeki değerli maden miktarı ve darphanenin üretimi azalmaktaydı. Akdeniz ticareti daha önemli olmakla birlikte, Tunus ekonomi ve maliyesi Sahra'nın güneyinden gelen sınırlı miktardaki altından da, Cezayir kadar olmasa da, yararlanmaktaydı.[26]

Akdeniz'in pek çok bölgesi gibi Tunus da 17. yüzyılda parasal istikrarsızlıklarla dolu bir dönem geçirmişti. Küçük, kare biçimindeki gümüş nasriler ile 17. yüzyılın sonlarına doğru darbedilmeye başlanan daha büyükçe harrubalar, ekonominin istikrarlı bir değişim aracına olan talebini karşılayamıyordu. Para reformu girişimleri 1703'teki devalüasyonla başladı. 1714'te Hüseyin Bin Ali tağşiş edilmiş yerel sikkelerle İspanyol reali arasındaki bire bir bağlantıyı kaldırdı. İspanyol sikkelerinin yerel işlemlerde kullanılmasını yasakladıktan sonra, *riyal* adıyla yeni bir para birimi oluşturdu.[27] Aynı yıl, Tunus darphanesi çeyrek riyal değerinde büyük gümüş sikkeler basmaya başladı. Zaman içinde riyalin diğer kesirleri de üretildikten sonra, bir riyal değerindeki ilk sikke 1766 yılında piyasaya sürüldü.[28]

Tunus, büyük gümüş sikkelere geçiş süreciyle birlikte, İstanbul ile 17. yüzyılda kesilen parasal bağlantılarını yeniden kurmaktaydı. Bu dönemde Tunus darphanesinde hazırlanan riyal sikkelerinin görünümü ve üzerlerindeki ifadeler, İstanbul'da II. Mustafa (1695-1703) ve III. Ahmed'in (1703-1730) saltanatları sırasında basılmaya başlanan büyük gümüş sikkelerinin aynıydı. Bu sikkelerin tasarımlarının İstanbul'dan gönderilmiş olma-

---

26 Üretilen altın sikkelerin hacmine bakılacak olursa, 18. yüzyılda Tunus'a Sahra'nın güneyinden gelen altın miktarının sınırlı kaldığı anlaşılıyor. Bu dönemde Tunus darphanesi daha çok gümüş ve bakır sikke üretmekteydi. A. Fenina, "Les Monnaies de la Régence de Tunis sous les Husaynides, Etudes de Numismatiques et d'Histoire Monétaire (1705-1891)", yayımlanmamış doktora tezi, Université de Paris-Sorbonne (1993).

27 Aradaki ilişkinin koparılmasının önemli bir nedeni, Akdeniz havzasında İspanyol *realinin* giderek kıtlaşmasıydı. S. Boubaker, "Le Transfert des Capitaux entre l'Empire Ottoman et l'Europe: Utilisation de la Lettre de Change à Smryne (1760-1772)", *Revue d'Histoire Maghrébine* 21/75-76 (1994), s. 57-58.

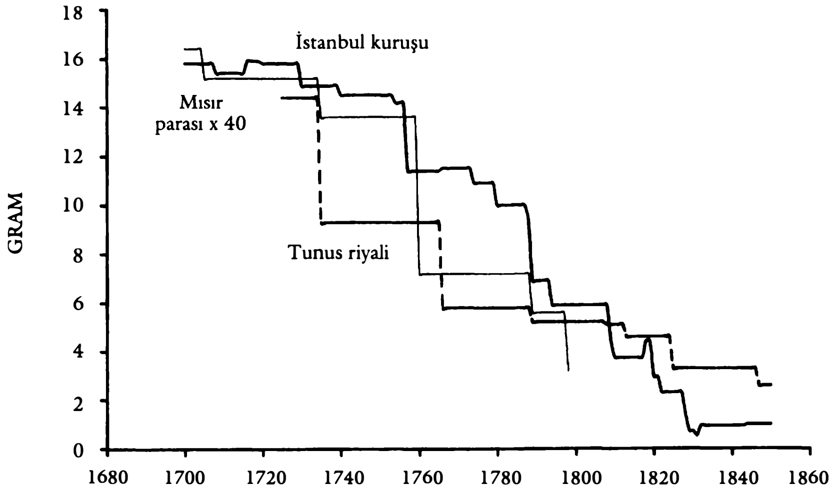
28 Fenina, "Les monnaies", s. 275-294; S. Sebag, "Les Monnaies Tunisiennes au XVIIe Siècle", *Revue des Etudes du Monde Musulman en Méditerranée, No. 55-56, Villes au Levant, Hommage à André Raymond*, 1990, s. 257-265; J. Farrugia de Candia, "Monnaies Husseinites, 1705 a 1782", *Revue Tunisienne* 21 (1935), s. 15-36.

TABLO 11.2: TUNUS RİYALİNİN GÜMÜŞ İÇERİĞİ, 1725-1881

Yıllar	Ağırlık (Gram)	Ayar (yüzde)	Saf Gümüş İçeriği(Gram)	Saf Gümüş İçeriği (Endeks: 1725=100)
1725	22,2	65	14,4	100
1735	21,2	44	9,3	65
1766	14,8	39	5,8	40
1789	15,2	34	5,2	36
1808	15,0	34	5,1	35
1813	15,3	30	4,6	32
1825	11,5	28,6	3,3	23
1847	3,15	83,5	2,6	18
1881	3,15	83,5	2,6	18

Kaynaklar: Fenina, "Les Monnaies de la Régence de Tunis"; Krause ve Mishler, *Standard Catalog of World Coins*; ve Valensi, *Tunisian Peasants*, s. 215-18.

Grafik 11.1
İstanbul, Kahire ve Tunus'taki Para Birimlerinin
Gümüş İçerikleri, 1700-1850

sı mümkündür. İstanbul'da üretilen kuruşların görünümleri 18. yüzyılın geri kalan bölümünde bir hayli çeşitlilik gösterdiği halde, Tunus darphanesi aynı tasarımla sikke üretimini 19. yüzyılın başlarına kadar sürdürdü.[29]

Riyal sikkelerinin görünümü İstanbul kuruşuyla aynı olmakla beraber, gümüş içerikleri kısa ve orta vadede kuruştan bağımsız bir çizgi izledi. Tunus riyali piyasaya sürüldükten sonraki ilk on yıl içinde önemli boyutlarda değer kaybına uğradı. 1725-1760 arasında, riyal gümüş içeriğinin yüzde 60'ını kaybetti. Kuruş ise bu dönemde daha istikrarlıydı, gümüş içeriğinin yüzde 30'unu kaybetmişti. Tunus'un bir riyallik ilk sikkesi III. Mustafa döneminde (1757-1774) piyasaya sürüldüğünde, 15,2 gram ağırlığındaydı ve yüzde 39 ya da toplam olarak 5,9 gram gümüş içeriyordu. İstanbul kuruşu ise aynı yıllarda 12,9 gram gümüş içermekteydi. Riyal 1760'lardan 1810'lara kadarki yarım yüzyılda istikrarlı kaldı. Ancak daha sonra, yine değer kaybetmeye başladı. 1810-1830 arasında gümüş içeriğinin üçte birini daha kaybetti. 1830 yılına gelindiğinde riyalin gümüş içeriği 1725 yılındaki düzeyinin yüzde 22'sine inmişti. Bu kısa ve orta vadeli hareketler sonucunda, riyalin 1700-1850 dönemindeki toplam değer kaybı, İstanbul ve Kahire'deki para birimlerinin değer kaybından çok farklı değildir. Bir başka deyişle, Tunus ile İstanbul veya Kahire arasında, para standartlarına ilişkin resmi bir bağ olmamasına karşın, üç para biriminin uğradığı toplam tağşiş oranı birbirlerine çok yakındır (bkz. Tablo 11.2 ve Grafik 11.1).

İstanbul yönetiminin Tunus riyalinin standartlarını etkilemeye çalıştığına dair şimdiye kadar İstanbul arşivlerinde veya Tunus darphane kayıtlarında bir kanıt bulunamamıştır. Riyalin tağşişi ve değer kaybının ardındaki nedenler henüz yeterince aydınlatılmamış olmakla birlikte, İstanbul'un deneyimi bizlere mali nedenlerin öne çıktığını gösteriyor. Ancak bu soruyu daha yeterli yanıtlayabilmek için Tunus'taki mali ve parasal koşulları daha iyi incelemek gerekiyor.[30]

Altın sikkelere gelince, 18. yüzyılın ilk yarısında Tunus darphanesinde üretilen altın sikkeler, İstanbul ve Kahire'de üretimleri 1690'larda durdurulan sultanileri izlemeye devam etti.[31] Ancak, Tunus'ta basılan sultaniler ve yarım sultaniler 17. yüzyılda Akdeniz'in doğusunda basılan sultanilerinden daha az altın içeriyordu. 18. yüzyıl Tunus sultanilerinin altın içe-

29 Fenina, "Les monnaies", s. 275-425; Sultan, *Coins of the Ottoman Empire*, c. 1, s. 213-333.

30 A. Fenina, "Fausse Monnaie et Faux-Monnayeurs dans la régence de Tunis sous les Husaynides", Abdeljelil Temimi (ed.), *Actes du Ier Congrès International sur le Corpus d'Archéologie Ottomane*, FTERSI, Zaghouan, 1997, s. 31-56.

31 Fenina, "Les Monnaies", s. 275-425; ve Kocaer, *Osmanlı Altın Paraları*, s. 112-144.

rikleri, aynı dönemde İstanbul ve Kahire'de basılan zer-i mahbubları izlemiş olabilir. Nitekim, yüzyılın ikinci yarısında Tunus'ta üretilen altın sikkeler de artık zer-i mahbub olarak anılmaktaydı.[32] Ancak bu sikkelerin üretim miktarları, özellikle Cezayir ile karşılaştırıldığında, sınırlı kalmıştır.[33] Tunus'un altın sikkeleri Akdeniz ticaretinde kullanılmakta ve Avrupalı tüccarlar tarafından Doğu Akdeniz'e taşınmaktaydı.[34]

Kare biçimindeki küçük gümüş nasriler, Tunus'ta 18. yüzyılın sonlarına kadar düzensiz de olsa basılmaya devam etti. Ayrıca bourbe, fülus ve ***kafsi*** adlarıyla anılan çeşitli bakır sikkeler de yüzyıl boyunca piyasaya sürüldü. Avrupa sikkeleri arasında Venedik dükasına ek olarak, İspanya'nın sekiz reallik parçası daha çok Batı Akdeniz, Cezayir ve Tunus'ta kullanılırken, Hollanda taleri daha çok Trablus ve Doğu Akdeniz'de tedavül etmekteydi.[35] 18. yüzyılda Tunus'ta Fas sikkeleri de kullanılmaktaydı (bkz. Resim 31).

1847 yılında, Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da benzeri bir adımı atmasından on üç, İstanbul'dan da üç yıl sonra, Tunus da çift metalli para düzenine geçti. Bu değişiklik sürecinde, hem İstanbul hem de Tunus, Mehmed Ali Paşa örneğinden etkilenmişlerdir. Ancak, üç merkezin de hemen hemen aynı zamanda çift metalli para düzenine geçişinde uluslararası kurumsal, siyasal ve iktisadi baskıların da çok önemli rol oynadığının altını çizmek gerekir. Tunus'un altın ve gümüş sikkeleri için benimsenen yeni standartlar da, Kahire ve İstanbul'da olduğu gibi, Birinci Dünya Savaşı'na kadar değiştirilmemiştir.[36]

Bir yandan mali sorunlar, öte yandan da Fransa'nın artan baskısı nedeniyle, Tunus hükümetinin para politikaları 1847'den sonra bağımsızlığını büyük ölçüde kaybetti. Tunus'ta Avrupa ülkelerinin temsilcilerine danışılmadan hiçbir önlem alınamaz oldu. Örneğin, hükümet yeni bir banka açmak veya kâğıt para basmak istediğinde, yabancı tüccarların ve Fransa hükümetinin protestosuyla karşılaşıyordu. İstanbul ve Kahire'de olduğu gibi, bütçe açıkları dış borçlarla kapatılmaya çalışılınca, hızla artan borçlar öde-

---

32 Kocaer, *Osmanlı Altın Paraları*, s. 112-144.

33 Lucette Valensi Tunus'ta altın ve gümüş sikke üretiminin 18. yüzyılın ortalarından sonra arttığını söylemektedir. L. Valensi, *Tunisian Peasants in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge University Press, Londra-New York, 1985, s. 213.

34 18. yüzyılın başlarında Kuzeybatı Afrika ile Osmanlı limanları arasındaki ticaret ve ödeme akışı için, bkz. D. Panzac, "Négociants Ottomans et Activité Maritime au Maghreb (1686-1707)", D. Panzac (ed.), *Les Villes Dans L'Empire Ottoman: Activités et Sociétés*, Editions du CNRS, Marsilya, 1994, s. 221-241.

35 Panzac, "L'Economie-Monde Ottomane en Question", s. 368-378 bu coğrafi bölünmeyi vurgulamaktadır.

36 Fenina, "Les Monnaies", s. 589-668.

nemez oldu. 1870'lerde Avrupa mali piyasalarını sarsan bunalımla birlikte, yeni borç alamayan Tunus hükümeti dış borç ödemelerini durdurmak zorunda kaldı. Kısa bir süre sonra, 1881'de Fransa Tunus'u işgal etti.[37]

CEZAYİR

Cezayir'deki parasal koşullar ve uygulamalar birkaç noktada Tunus'takilere benzemekteydi. En önemli olarak, 17. yüzyılın dalgalanmalarından ve istikrarsızlıklarından sonra, 18. yüzyılda ihracatın artması ve değerli madenlerin bollaşması sayesinde Cezayir'de de parasal koşullarda önemli bir iyileşme olmuştu.[38] Ayrıca, İstanbul ile Cezayir arasındaki siyasal bağların sınırlı kalmasına karşın, Cezayir'de basılan sikkelerle İstanbul'da basılanlar arasındaki ilişki de güçlenmişti. Cezayir'de basılan altın sikkeler şu veya bu biçimde imparatorluk standartlarını izlediler. Gümüşte ise Tunus'ta olduğu gibi yüzyılın başlarında büyük sikkelere geçildi ve sikkelerin tasarımı giderek İstanbul ve imparatorluğun diğer bölgelerinde basılanlara benzemeye başladı.

18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında, Sahra'nın güneyinden sürekli gelen altın sayesinde, Cezayir'de büyük miktarlarda altın sikke basılmaktaydı. İmparatorluğun diğer bölgelerinde ve Tunus'ta olduğu gibi Cezayir'de de 18. yüzyılın ikinci yarısında zer-i mahbubların da üretilmesine karşın, yerel olarak dinar adı da verilen sultaninin ağırlığı sürdü. Yüzyılın ikinci yarısında bir Cezayir sultanisi bir buçuk Cezayir zer-i mahbubu değerindeydi[39] (bkz. Resim 36).

17. yüzyılda ve 18. yüzyılın başlarında Cezayir'de İspanyol, İtalyan ve diğer Avrupa sikkelerinin yanısıra Fas ve Portekiz sikkeleri de tedavül etmekteydi. İspanya'nın sekiz reallik sikkesi bunların içinde en önemlisiydi. 1714 yılında Tunus'ta bir para reformunun yapılması ve büyük gümüş sikkelerin basılmasına koşut olarak, Avrupa kaynakları Cezayir'deki yönetimin 1710'ların ikinci yarısında ***batlaka*** adı verilen daha büyük gümüş sikkeler üretmeye başladığına işaret ediyor.[40] 1730'larda bir altın sultani-

---

37 Valensi, *Tunisian Peasants*, s. 219.

38 Abun-Nasr, *A History of the Maghrib*, s. 158-161; Raymond, "Les provinces Arabes", s. 407-412.

39 18. yüzyılda Sahra'nın güneyinden gelen altın için bkz. Walz, "Gold and silver", s. 305-328; ayrıca Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 120-140; Merouche, "Les Fluctuations de la Monnaie dans L'Algérie Ottomane", s. 618-630; Kocaer, *Osmanlı Altın Paraları*. 18. yüzyılda İstanbul'da tedavül eden Cezayir, Tunus ve Trablusgarb altınları için bkz. BOA, C.D. 2086 ve 1911.

40 Merouche, "Les Fluctuations de la Monnaie dans L'Algérie Ottomane", s. 620-624 ve Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, s. 114-120.

nin kur değeri 9,5 Fransız frangına veya her biri yaklaşık 5 gram saf gümüş içeren 8,5 Cezayir batlakasına eşitti. Yüzyılın ilerleyen bölümünde parasal koşulların düzelmesi sayesinde bucu veya riyal bucu olarak adlandırılan daha da büyük gümüş sikkelerin üretimine geçildi. Bir bucu, 3 gümüş batlaka ya da 24 bakır ***mazuna*** değerindeydi. Bucunun katları ve kesirleri de piyasaya sürülmekteydi. 1820'lere gelindiğinde, bir bucu yaklaşık 10 gram ağırlığındaydı ve yüzde 85 saf gümüş içermekteydi. Bir batlaka ise 3.4 gram ağırlığındaydı. Bir sultaninin kur değeri 4,5 bucuya, bir bucu ise 1,85 Fransız frangına eşitti.[41] 1730'lardakilerle karşılaştırıldığında, bu kur değerleri yüz yıllık sürede Cezayir para biriminin gümüş içeriğinin yaklaşık yarısını kaybettiğine işaret ediyor. Bu durumda Cezayir bucusu ve batlakasının 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında İstanbul kuruşundan, Kahire parasından ve Tunus riyalinden daha istikrarlı olduğu, gümüş içeriğini daha iyi koruduğu anlaşılıyor. Cezayir'de ayrıca çeşitli adlar altında daha küçük gümüş ve bakır sikkeler de üretilmiştir.[42] Cezayir'de üretilen gümüş sikkeler özellikle 1820'lerden itibaren imparatorluğun diğer bölgelerindekilere benzemeye başladı.[43] Fransa'nın Cezayir'i işgali 1830 yılında başladıysa da güçlü yerel direniş nedeniyle 1849'e kadar tamamlanamadı. Bu dönemde Konstantin ve Medea'da açılan yeni darphanelerle El-Takidem ve El-Maskara'daki darphaneler, direnişçilerin önderi Abdülkadir Bey adına sikke basmaya devam ettiler (bkz. Resim 32 ve 33).

TRABLUS

Trablusgarp'ta Karamanlı Ahmed Paşa 1711'de Karamanlı hanedanını kurmuş ve bu hanedan, 1793-1795 yıllarındaki kısa bir ara dışında, eyaleti 1835 yılına kadar yönetmiştir. Bu dönemde Trablus'un en önemli iktisadi faaliyetleri, Tunus'ta olduğu gibi, Avrupa ile ticaret ve korsanlıktı. Ancak, 1780'lerden itibaren İstanbul hükümeti bölgedeki etkinliğini artırmaya başladı. Bu çabalar sonucunda 1835'te Karamanlı hanedanı sona erdi ve Trablus tekrar İstanbul'dan atanan bir vali tarafından yönetilmeye başlandı.[44]

Karamanlılar Osmanlı padişahının adını taşıyan sultanileri ve daha sonra da zer-i mahbubları basmaya devam ettiler. Ayrıca, 18. yüzyılın ilk yarısında Tunus, İstanbul ve Kahire'nin etkisi altında riyal, harruba ve

---

41 T. Shuval, *La Ville d'Alger vers la fin du XVIIIe Siècle, Population et Cadre Urbain,* CNRS Editions, Paris, 1998, s. 31-32 .

42 Schaendlinger, *Osmanische Numismatik,* s. 120-140; Krause ve Mishler, *Standard Catalog of World Coins.*

43 Ölçer, *Sultan II. Mahmud,* s. 64-76.

44 Abun-Nasr, *A History of the Maghrib,* s. 193-205; Mantran, *L'Empire Ottoman.*

para dahil çeşitli gümüş sikkeleri piyasaya sürdüler. Yüzyılın ortalarından sonra Trablus'ta Cezayir'in riyal bucusu gibi yeni sikkeler üretildiyse de, bölgede İstanbul kuruşunun ağırlığı artmaya başladı. İstanbul kuruşu ve 5 paradan 30 paraya kadar uzanan kesirleri, Trablus'ta ilk kez I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) basılmaya başlandı. III. Selim dönemindeki büyük tağşiş sonrasında, İstanbul'da basılan yeni ve daha büyük değerdeki gümüş sikkeler, Trablus'ta da üretildi. Bu konudaki arşiv kanıtları henüz bulunmamış olsa da, söz konusu sikkelerin tasarımları veya örneklerinin ya da bunlarla ilgili talimatların İstanbul'dan gönderildiğini tahmin edebiliriz[45] (bkz. Resim 29). İstanbul kuruşunun II. Mahmud dönemindeki (1808-1839) hızlı tağşişi sırasında, Trablus'ta da beş farklı dizi kuruş ve kesirleri üretildi. Daha da ilginci, II. Mahmud döneminde İstanbul'da çok hızlı bir tağşiş süreci yaşanırken, imparatorluk içinde bakır sikkeler dahil en fazla sikke çeşidi, Trablus darphanesinde üretilmişti.

1830'larda Trablus kuruşunun ağırlığı 16 gramdan 10 grama inerken, sikkelerin gümüş içeriği de daha istikrarlı kalabilen Tunus riyalini değil, İstanbul ve Kahire'de hızla değer kaybeden kuruşları izledi.[46] 1835'te doğrudan Osmanlı yönetimine geçmeden önceki dönemde, Trablus'taki kuruşun hızla değer kaybetmesinin nedenleri hakkında henüz yeterli bilgi sahibi değiliz. Trablus'taki tağşişlerin ardında, Avrupa devletlerinin baskısı altında korsanlıktan elde ettiği gelirleri azalan yerel hükümetin mali sorunları olabileceği gibi, yerel kuruşun İstanbul kuruşuna bağlanmış olması veya her iki neden de olabilir.[47] 1835'te doğrudan Osmanlı yönetimi kurulduktan sonra, yerel darphane kapatıldı ve 1911'de vilayet Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılana kadar, Trablus'ta İstanbul, Kahire ve Tunus'tan gelen sikkelerle çeşitli Avrupa sikkeleri kullanıldı.

KIRIM

Kırım Hanlığı'nın imparatorluktaki özel statüsü ve özerkliği 1770'lere kadar sürmüştür. Ancak, Osmanlıların 18. yüzyıl boyunca Rusya karşısın-

---

45 Bu zor dönemde üretilen sikkelerin ağırlık ve ayarlarının, İstanbul'da üretilen ve tağşişler nedeniyle hızla değişen standartları izleyip izlemedikleri belli değildir.

46 K. M. MacKenzie, "Coins of Tripoli: Fertile field of study", *World Coins*, Eylül 7 (1983), s. 104-107; ve K. M. MacKenzie, "Coins struck in the name of Sultan Selim III at the Tripoli Mint, 1789-1795", *Journal of Turkish Studies* 13 (1989), s. 107-114; Ölçer, *Sultan II. Mahmud*, s. 92-110; Krause and Mishler, *Standard Catalog of World Coins*.

47 S. Lachman, "The silver coins of Trablus Gharb towards the end of the Qaramanlı rule", *The Numismatic Circular* 87 (1979), s. 240-41, birinci nedeni savunmaktadır; Ölçer, *Sultan II. Mahmud*, s. 92-110 ise ikinciyi öne çıkarmaktadır.

da uğradıkları askeri yenilgiler, hanlık üzerindeki Rusya baskısını artırmıştı.[48] 1774 yılındaki Küçük Kaynarca antlaşması ile hanlığın statüsü özerklikten tam bağımsızlığa geçmiş ve bundan dokuz yıl sonra, Kırım Rusya tarafından işgal edilmiştir.[49] Kırım'ın Osmanlı para düzeni ile yüzyıllardır süregelen, özerk fakat İstanbul'un etkilerine açık olarak özetlenebilecek özel ilişkisi de 1774 yılında sona erdi. Yine de, dokuz yıllık bağımsızlık döneminde yeni devletin parasal uygulamaları ve piyasaya sürülen Kırım sikkelerinin özellikleri, bize Osmanlı dönemindeki uygulamaların niteliği ve simgesel boyutları hakkında çok ilginç ipuçları sağladığı için, bu kısa dönem de incelenmeye değer.

Kırım Hanlığı 1774'e kadar hanların adlarını taşıyan küçük gümüş akçeye dayalı para düzenini sürdürdü. İstanbul'daki para birimiyle resmi bir bağlantı kurulmuş olmasa da, 16. ve 17. yüzyıllarda Kırım akçesi, İstanbul akçesi gibi, ancak ondan biraz daha yavaş olarak, değer kaybetmeye devam etti. 18. yüzyıla gelindiğinde, Kırım akçesi artık 0,3 gram ağırlığında çok küçük bir sikkeye dönüşmüştü. Bu nedenle, en büyüğü altı akçelik olmak üzere akçenin katlarını oluşturan daha büyük sikkeler piyasaya sürülmeye başlandı.[50] Ayrıca, bir akçe ve daha küçük değerlerdeki bakır sikkeler de kullanılıyordu. Hanların Osmanlı döneminde kendi adlarına altın sikke darbetmemiş olmaları, Kırım'ın özerk ancak tam bağımsız olmayan statüsünden kaynaklanıyordu. Altın sikkelerin yokluğunda, gümüş ve bakır sikkeler ekonomi ve ticaretin taleplerini karşılayamadı. Bu nedenle Lehistan'ın zolotası, İspanyol sekiz reali ve Hollanda taleri gibi büyük gümüş Avrupa sikkeleri hanlık içinde yaygın olarak kullanılıyordu.

Bağımsız Kırım devleti, 1774 yılından itibaren kuruşu temel para birimi olarak kabul edip büyük gümüş sikkeler basmaya başladı. Kırım kuruşu 5 dirhem ya da 16,0 gram ağırlığındaydı ve 5,6 gram kadar saf gümüş içermekteydi. Bu miktar, İstanbul kuruşunun içerdiği gümüşün yüzde 55 altındaydı.[51] 1780'lerin başında, Rusya'nın yeni devletin bağımsızlığına sona vermesinden sadece birkaç yıl önce, en son han Şahin Giray, hanlığın tarihinde ilk kez olarak kendi adına altın sikke bastırmaya başladı.[52]

---

48 Hanlığın İstanbul karşısındaki statüsü için bkz. Bölüm 6, s. 114-115; ayrıca A. W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford, California: Hoover Institution Press, 1978, s. 1-36.

49 Fisher, *The Crimean Tatars*, s. 58-69.

50 N. Agat, "Kırım hanlarının paralarının nitelikleri ve ışık tuttukları bazı tarihi gerçekler", daha önce yayımlanan üç makalenin yeniden basımı, *Türk Nümizmatik Derneği Bülten* 7 (1982), s. 6-43.

51 Agat, "Kırım Hanlarının Paraları", s. 24, 30-35; ve S. Kelly (ed.), *Universal Cambisit and Commercial Instructor*, 1. basım, Longman and Co., 1811, s. 169.

52 Agat, "Kırım Hanlarının Paraları", s. 36.

OSMANLI PARA BİRİMLERİNİN ORTAK HAREKETLERİ

Osmanlı para birimlerinin ve imparatorluk ölçeğindeki Osmanlı para düzeninin incelenmesinden ortaya çıkan bir önemli sonuç, 18. yüzyılın bir toparlanma ve imparatorluğun merkeziyle çevresi arasındaki bağların güçlenme dönemi olduğudur. Yeni para birimi olarak kuruşun belirli bir başarıya ulaşması ve imparatorluğun merkez bölgelerindeki taşra darphanelerinin kapanmasıyla birlikte, İstanbul'daki Darphane-i Âmire Balkanlar ve Anadolu'nun yanısıra Suriye ve Irak'ı da içine alan geniş bir alanın sikke gereksinimlerini karşılamaya başladı. Öte yandan İstanbul ile Mısır, Trablus ve Tunus para birimleri arasındaki bağlantılar da güçlendi. Para tarihinin bu bulguları aslında bir hayli şaşırtıcıdır, çünkü 18. yüzyıl, tarihçiler arasında merkez ile taşra arasındaki ilişkilerin zayıfladığı bir dönem olarak bilinir.

İstanbul ve uzak eyaletleri ilgilendiren bir diğer önemli gelişme de 19. yüzyılın başlarında Kahire (1834), İstanbul (1844) ve Tunus'un (1847) parasal reform alanında aynı adımı atarak, altın ve gümüş sikkeler arasında sabit kurlara dayanan çift metalli para düzenine geçmeye karar vermeleridir. Bu adımla birlikte, her üç para bölgesinde de devletler, mali gelir sağlamak amacıyla tağşiş kullanma seçeneğinden vazgeçtiler. Çift metalli para düzenine aynı zamanda geçişi sağlayan nedenlerden biri, hiç şüphesiz, İstanbul, Kahire ve Tunus arasındaki karşılıklı etkileşimdir. Ancak, daha da önemli olarak, bu üç hükümeti dünya ticaretinin gerektirdiği parasal reformları gerçekleştirmeye iten neden, Avrupa tüccarları ve devletleriyle olan ilişkilerin sıklaşması ve bu kesimlerden gelen tavsiye ve baskılardır.[53]

Bütçe açıkları ortadan kaldırılmadan tağşişlerden vazgeçilmesi, ne yazık ki, uzun vadede her üç hükümet için de bir hayli pahalıya mal olmuştur. Her üç devlet de bütçe açıklarını kapatmak amacıyla, 1850'lerden itibaren Avrupa finans piyasalarından borç almaya başladı. 1870'lerin ortalarına gelindiğinde, her yıl ödenmesi gereken borç miktarı bu üç devletin kapasitelerinin çok üzerine çıkmıştı. Borç ödemeleri durdurulunca, İstanbul'da Avrupalı alacaklıların çıkarlarını gözetmek üzere Düyun-u Umumiye İdaresi kuruldu. Tunus ve Mısır'da ise dış borçların ödenemez hale gelmesiyle hızlanan gelişmeler, çok daha dramatik sonuçlara yol açtı. Tunus 1881 yılında Fransa tarafından, Mısır da ertesi yıl İngiltere tarafından işgal edildi. Bu iki ülke, 20. yüzyılın ortalarına kadar, Avrupa sömürge imparatorluklarının bir parçası konumunda kaldılar.

---

53 Osmanlılarının çift metalli düzene geçişleri Bölüm 13'te tartışılıyor. Çift metalli düzene geçmesi için, Mısır hükümeti üzerinde yaratılan baskılar için bkz. Alleaume, "La politique monétaire".

ON İKİNCİ BÖLÜM

EN BÜYÜK TAĞŞİŞ

"Para pul oldu"
Deyim

1770'lerden 1840'lara kadar sık sık yaşanan savaşlar ve girişilen reformlar nedeniyle, Osmanlı maliyesi büyük boyutlara varan bütçe açıklarıyla karşı karşıya kaldı. 1820'lerde ve 1830'larda en yüksek noktaya ulaşan bütçe açıkları karşısında devlet, vergi kaynakları üzerindeki denetimini artırmaya ve iç borçlanmaya ağırlık vermeye çalıştı. Başka yöntemlerin yeterli olmadığı yoğun mali bunalım dönemlerinde ise, tağşişe başvurmak zorunda kaldı. Osmanlı tarihinin en hızlı tağşişleri, reformcu ve merkeziyetçi padişah II. Mahmud döneminde (1808-1839) yapılmıştır. Bir başka deyişle, gümüş içerikli Osmanlı parası bu dönemde bakır mangıra ya da pula dönüşmüştür. Tağşişlerin zamanlamaları ve büyüklükleri incelendiğinde, devletin tağşişlerin toplumsal ve siyasal maliyetlerine, özellikle de yeniçeriler ve diğer kentli kesimler arasında yol açtığı muhalefet dalgasına karşı duyarlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölümde devletin mali bunalımına çözüm arayışlarını tartıştıktan sonra, tağşişlerin bir ek mali gelir kaynağı olarak nasıl kullanıldıklarını ve tağşişlere karşı gelişen muhalefetin niteliğini inceleyeceğiz.

MALİYEYİ MERKEZİLEŞTİRME ÇABALARI

II. Mahmud'un saltanatı, merkezi devlet için çok güç bir dönemdi. Bu otuz yıllık sürede devlet bir dizi ayaklanma, milliyetçi devrim ve savaşlarla karşı karşıya kaldı. Balkanlar ve Anadolu'da âyânın öncülük ettiği pek çok ayaklanma bastırılırken, Sırp ve Yunan devrimleri bu toprakların imparatorluktan ayrılmasıyla sonuçlandı. Rusya (1806-1812 ve 1828-1829), İran (1820-1828) ve Mısır'la (1831-1833 ve 1838-1839) girişilen savaşlar ise maliye için hepsinden daha ağır sorunlara yol açtı.

Bu dönemde merkezi devleti güçlendirmeyi amaçlayan reform çabaları da hız kazanmıştı. Askeri reform süreci daha önce, II. Selim'in saltanatı sırasında (1789-1807) başlamış, ancak yeniçerilerin muhalefeti nedeniyle fazla ilerleyememişti. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından sonra, Batılı modele göre kurulan yeni ordu hızla büyüdü. Nizam-ı Cedid askerlerinin sayısı, yüzyıl başlarında sadece 2 binden 1830'ların sonlarında 120 bine tırmandı.[1] Yeni bir ordunun hızlı genişleme sürecinin maliye için büyük sorunlar yarattığı açıktır. 18. yüzyıldan 1840'lara kadar, merkezi devlet bütçelerinin yaklaşık yarısı askeri harcamalara gitmekte, bu oran savaş dönemlerinde çok daha yükseklere çıkmaktaydı.[2]

Merkezi devletin gündemindeki bir diğer önemli hedef de bürokrasinin yeniden örgütlenmesiydi. II. Mahmud'un stratejisi başkent ve taşradaki ara kademeleri zayıflatarak veya bir bölümünü ortadan kaldırarak merkezin gücünü artırmaktı. Böylece reform hareketi 1820'lerden itibaren ordudan yönetim, adalet, eğitim ve diğer alanlara doğru genişlerken, kaynak ihtiyacı da hızla büyüdü. Bu dönemin bütçelerine ilişkin olarak elimizde ayrıntılı veriler bulunmamaktadır. Ancak son yıllarda Yavuz Cezar'ın yaptığı araştırmalar, merkezi devletin harcamalarının, enflasyon dikkate alındıktan sonra, 18. yüzyılın sonlarında 18 milyon kuruş ya da 2 milyon Venedik dükasından, 1830'ların sonlarında 400 milyon kuruşa ya da 7 milyon dükaya çıktığına işaret etmektedir.[3] Bir başka deyişle, merkezin harcamalarında, enflasyon dikkate alındıktan sonra, yüzde 250 ya da 300'lük bir artış olmuştur. Merkezi devletin bu kadar hızla büyüyen miktarlarda mali kaynağı elinde toplayabilmesi, çok büyük bir mali çaba gerektirmekteydi. Bu nedenle de reform sürecinin en önemli hedeflerinden biri, mali bürokrasinin yeniden yapılanması, gelirlerin daha büyük bir bölümünün merkezde toplanması olmuştur. Bu amaçla çeşitli hazine ve bütçelere dayanan mali düzen terk edilerek zaman içinde tek bütçe düzenine geçilmiştir.[4]

Yine de, bütçe gelirlerinin merkezi devletin siyasal ve idari gücüyle sınırlı olduğunu unutmamak gerekir. Taşrada vergi toplayabilmek için etki-

1 S. J. Shaw ve E. Kuran Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. II, *1808-1975*, Cambridge University Press, 1977, s. 1-54.

2 Y. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. yy.dan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s. 244-280.

3 Bu veriler, devletin gelirlerinin ve harcamalarının toplam üretim içindeki payının 1770'lerden 1840'lara kadar bir hayli yükseldiğine, belki de iki katına çıktığına işaret ediyor. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım*, s. 279-281, 299-301.

4 Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım*, s. 235-301.

li bir örgütlenme olmadığı için, devlet gelirlerini güçlü yerel kesimlerle paylaşmak zorunda kalıyordu. Ancak, 1820'lerden itibaren merkezi devlet, başkentteki yüksek düzey bürokratlar ve büyük sermayedarlarla taşradaki âyân arasındaki güçlü koalisyonu zayıflatmaya başladı. Böylece vergi toplama süreci üzerinde daha fazla etkinlik kurulmaya, merkezde toplanan vergi gelirleri artmaya başladı. Ancak harcamalar da enflasyondan hızlı artıyordu. Bu durumda merkezi devlet, 18. yüzyılın sonlarından 1840'lara kadar, iç borçlanmada yeni yöntemler geliştirmeye de büyük önem vermek zorunda kaldı.

İÇ BORÇLANMANIN EVRİMİ

17. yüzyılın sonuna kadar, İslam devletlerinin çoğunluğunda olduğu gibi Osmanlılarda da devlet, iltizam sistemini hem vergi toplama hem de kısa vadeli iç borçlanma için kullanmaktaydı. Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren bütçe açıkları kronikleşince, devlet iltizam sistemini vergi toplamaktan çok, iç borçlanma yönünde kullanmaya yönelmişti. İltizam kontratlarının süreleri uzatılmış ve böylece müzayedeleri kazanan ve devlet adına vergi toplayacak kişi ya da ortaklıklardan daha yüksek oranlarda peşin ödeme talep edilmeye başlanmıştı.[5]

1695 yılında malikâne düzeninin başlatılmasıyla, aynı yönde daha da ileri adımlar atılmış oldu. Malikâne düzeninde devlet, bir gelir kaynağından (mukataa) vergi toplama hakkını vergiyi toplayacak kişiye hayatının sonuna kadar satmaktaydı.[6] Bu kontratı satın alan kişiden (malikâneci), bir peşin ödeme (muaccele) ile her yıl belirli bir miktar ödeme (mal) yapması bekleniyordu. Yıllık ödemelerin miktarı müzayededen önce devlet tarafından saptanırken, muaccelenin miktarı müzayedede belirlenmekteydi. Malikâne düzenini bir iyileşme olarak sunmaya çalışanların öne sürdükleri gerekçe, kontrat süresinin uzatılması sayesinde vergi toplayanların vergi kaynağına, özellikle de köylü üreticilere daha iyi davranacakları ve böylece üretim düzeylerinde uzun vadeli artışlar sağlanacağıydı. Oysa, kısa vadeli iltizam ile karşılaştırıldığında, malikâne düzeninin getirdiği en önemli yenilik, devletin vergi gelirlerini garanti göstererek daha uzun dönemli borçlanabilmesi olmuştur.

---

5 Bkz. Bölüm 5, s. 92-95.

6 M. Genç, "A Study of the Feasibility of Using Eighteenth Century Ottoman Financial Records as an Indicator of Economic Activity", Huri İslamoğlu-İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde, Cambridge University Press, 1987, s. 345-373; M. Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", O. Okyar ve H. Ü. Nalbandoğlu (ed.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar* içinde, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1975, s. 231-296.

Sermayedarlar açısından bakıldığında, bir yandan kontrat sürelerinin uzatılması, öte yandan da peşin talep edilen miktarların artırılması, müzayedeye katılanların ardında çok daha güçlü bir finans desteğinin oluşturulmasını gerekli kılıyordu. Bu nedenle, İstanbul'un sarrafları vergi toplama sürecinde giderek daha önemli bir rol oynamaya başladılar.[7] Ancak, malikâne düzeni 18. yüzyılda devletin olumlu beklentilerini karşılayamadı. Malikâneciler öldüğünde kontratların tekrar devlet denetimine dönmesi sağlanamadığı için, bu düzen devlete ulaşan vergi gelirlerini artıramadı, tersine azaltmış oldu.[8]

Osmanlı düzeninin askeri ve mali zayıflıklarını dramatik bir biçimde gözler önüne seren 1768-1774 savaşının bitişinden sonra, mali bürokrasi esham adı altında yeni ancak öncekilerle ilişkili bir iç borçlanma düzeni başlattı. Bu düzende bir vergi kaynağının yıllık gelirini devlet önceden ve kuruş cinsinden belirlemekteydi. Bu miktar daha sonra birçok paya bölünmekte ve payların her biri, kendilerine yaşamları boyunca her yıl muaccele olarak adlandırılan o sabit geliri sağlamak üzere alıcılara satılmaktaydı. Vergileri toplama işini devlet yürütecekti. Esham payları, sağladıkları sabit yıllık gelirin altı ile yedi katı arasında bir fiyatla satılmaktaydı.[9]

Esham düzenine geçişin önemli bir nedeni, iç borçlanmayı müzayedelere egemen olan az sayıda büyük sermayedardan daha çok sayıda, orta ve küçük sermayedarlara doğru yaymak arzusuydu. Ancak, devletin esham paylarının kişiler arasında alım ve satımını engelleyememesi ve böylece ilk alıcıların ölümünden sonra mirasçıların da devletten gelir sağlamaya devam etmeleri nedeniyle, bu yeni düzenin yararları sınırlı kaldı. Eshamın yürürlükte kaldığı yarım yüzyıllık sürede, mali koşulların biraz olsun düzeldiği dönemlerde bürokrasi bu pahalı yönteme son vermeye çalıştı. Buna karşılık, mali dengelerin kötüleştiği ve devletin ne pahasına olursa olsun borç almaya çalıştığı dönemlerde ise, eshamı daha da genişletme eğilimi egemen oldu. Böylece esham düzeni, mali koşullara bağlı olarak ve onlarla ters yönde, inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir.

---

7 Sarrafların ve Galata bankerlerinin faaliyetleri bu bölümün sonunda tartışılmaktadır; bkz. s. 217-221.

8 Genç, "A Study of the Feasibility".

9 Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım*, s. 81-83; ayrıca M. Genç, "Esham", *İslam Ansiklopedisi*, c. 11, 1995, s. 376-380. Borç verenlerin bu ödemeleri kaç yılda geri almayı beklediklerine ilişkin bir varsayım yapmadan, sadece ilk satış fiyatına bakarak, borç verenlere ödenen faiz oranını hesaplamak mümkün değildir. Yaptığımız basit hesaplamalar, eshamı satın alanların 12 yıl süreyle yıllık ödemelerden yararlanacaklarını bekledikleri varsayımı altında, devlete verdikleri borcun yıllık faizi yaklaşık yüzde 12 olmaktadır. Süreyi 18 yıla çıkardığımızda, zımni faiz oranı yüzde 14'e yükselmektedir.

TABLO 12.1: GÜMÜŞ KURUŞ VE KUR DEĞERLERİ, 1800-1870

Yıllar	Ağırlık (Gram)	Ayar (Yüzde)	Saf Gümüş İçeriği (Gram)	Sterline karşı Kur (Kuruş)
1800	12,6	54	5,9	15
1808	12,8	46,5	5,9	19
1809	9,6	46,5	4,42	20,5
1810	5,13	73	3,74	19,8
1818	9,6	46,5	4,42	29
1820	6,41	46	2,95	35
1822	4,28	54	2,32	37
1828	3,20	46	1,47	59
1829	3,10	22	0,72	69
1831	3,00	17,5	0,53	80
1832	2,14	44	0,94	88
1839	2,14	44	0,94	104
1844	1,2	83,3	1,0	110
1870	1,2	83,3	1,0	110

Notlar

1- Bkz. Tablo 10.1 ve 10.2'nin notları.

2- 1844 tarihli Tashih-i Sikke işlemiyle 100 gümüş kuruş 1 altın liraya eşit kabul edildi ve altın ile gümüş 15,09 oranı üzerinden birbirlerine bağlandı. Bu tarihten sonra Osmanlı altın ve gümüş sikkelerinin standartları değişmemiştir. Ayrıntılar için bkz. Bölüm 13 ve Tablo 13.1.

Kaynaklar: Krause and Mishler, *Standard Catalog of World Coins*; Sass, "The Silver and Billon Coins"; Ölçer, *Sultan II. Mahmud*, Sultan, *Coins of the Ottoman Empire*, s. 213-97; İsmail Galib, *Takvim-i Meskukat-ı Osmaniye*, Panzac, "La piastre et le cyclotron"; ve Issawi, *The Economic History of Turkey*, s. 327-31.

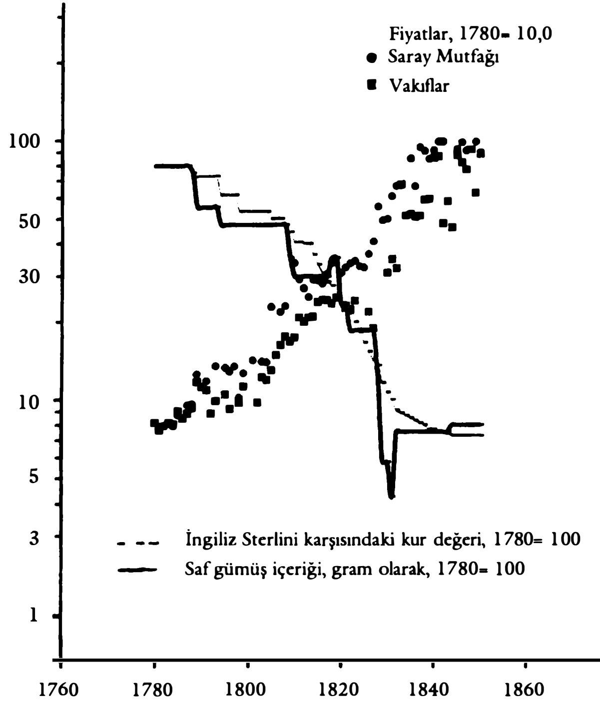
1787-1792 savaşı sırasında devlet Osmanlı tarihinde ilk kez olarak bir yabancı ülkeden, Fransa, İspanya veya Hollanda'dan borç almayı da düşündü. Hollanda devleti 1789 yılında verdiği yanıtta borç veremeyeceğini belirtmekte ve Osmanlıları özel sektörle ilişki kurmaya çağırmaktaydı.[10] Ancak Fransız Devrimi'nin Avrupa'da yarattığı güçlükler ve Osmanlıların da fazla istekli olmamaları nedeniyle bu olasılık daha fazla izlenmedi. Bir diğer öneri de Müslüman ülke olması nedeniyle Fas'tan borç almaktı. An-

10 Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım*, s. 128-134, 198-200. Bu ön konuşmalarda Osmanlı bürokrasisi 7,5 milyon kuruş ya da 750 bin sterlinlik bir borç üzerinde duruyordu.

Grafik 12.1

Kuruşun Tağşişi ve İstanbul'da Enflasyon, 1780-1850

Logaritmik Ölçek

cak kısa bir süre sonra, bu devletin Osmanlılara borç verecek durumda olmadığı anlaşıldı. Mali bakımdan güçlüklerle dolu bu dönemde devlet, olağanüstü savaş vergileri ve devlet hizmeti sırasında zengin olmuş kişilerin mal varlıklarının daha sık müsadere edilmesi yoluyla da ek gelir sağlamıştı.[11]

Son yıllarda Osmanlı iç borçlanma yöntemleri üzerinde bir hayli araştırma yapıldı. Ancak, Osmanlı iç borçlanma yöntemlerinin yukarıda özetlenen evrimi ile, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'daki maliye kurumlarının evrimi arasındaki ilişki henüz incelenmemiştir. Oysa Osmanlı ile Avrupa kurumlarının evrimleri arasında oldukça çarpıcı benzerlikler vardır. Bu nedenle, vergi toplama ve iç borçlanmayla ilgili kurumların tarihine, Av-

11 *Age.*, s. 89-92, 137-138.

rupa ile artan iktisadi ve mali bütünleşme sürecinin sadece özel finans kurumlarını değil, devlet maliyesi ile ilgili kurumları da etkilediğini dikkate alarak yaklaşmak gerekir.[12]

BÜYÜK TAĞŞİŞ

Osmanlı devleti bu olağanüstü güç dönemde yukarıda tartışılan kısa ve uzun vadeli önlemlere ek olarak, tağşişlerden de sık sık yararlandı. II. Mahmud 1808 yılında tahta çıktığında, Osmanlı kuruşunun içinde 5,9 gram gümüş bulunmaktaydı ve bu miktar 1789'dan beri değişmemişti. Ancak daha sonraki otuz yılda, kuruşun içerdiği gümüş miktarı kimi zaman hızlı, kimi zaman da yavaş azaldı. Osmanlı para biriminin gümüş içeriği 1831-1832 yılında 0,5 gram ile en düşük düzeyine indikten sonra 1832'de 0,94 grama, 1844'te de 1,0 grama çıktı ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu düzeyde kaldı. Böylece, 1808 ile 1844 arasında kuruş, gümüş içeriğinin yüzde 83'ünü kaybetmiş oldu[13] (bkz. Tablo 12.1 ve Grafik 12.1).

Kuruşun tağşişi ile birlikte diğer sikkeler karşısındaki kur değeri de düşerken, genel fiyat düzeyi aynı oranlarda yükseldi. 1788'de bir Venedik dükası 5,5 kuruş, bir İngiliz sterlini ise 11 kuruş değerindeydi. 1844 yılına gelindiğinde, bir düka 50-52 kuruşa, sterlin ise 110 kuruşa yükselmişti. Bir başka deyişle, bu altmış yıllık sürede Osmanlı kuruşu dönemin önde gelen para birimleri karşısında değerinin yüzde 90'ını kaybetti. Son yıllarda İstanbul'daki çeşitli vakıfların hesap defterleri ile saray mutfağın-

12 16., 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'daki kamu maliyesi kurumlarının evrimi için , bkz. G. Parker, "The Emergence of Modern Finance in Europe, 1500-1730", C. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, 2 (1974), s. 560-582; C. S. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, 2. baskı, Oxford University Press, 1993, s. 158-176. Osmanlı kamu maliyesi kurumlarını en fazla etkilemiş olduğunu tahmin ettiğimiz Fransa örneği için, bkz. D. R. Weir, "Tontines, Public Finance and Revolution in France and England, 1688-1789", *The Journal of Economic History* 49 (1989), s. 95-124; F. R. Velde ve D. R. Weir, "The Financial Market and Government Debt Policy in France, 1746-1793", *The Journal of Economic History* 52 (1992), s. 1-39.

13 Eğer 1789 yılı başlangıç noktası alınırsa, toplam tağşiş oranı daha da yükselmektedir. 1789'a kadar kuruş yaklaşık 8,4 gram gümüş içermekteydi (bkz. Tablo 10.1). 1789-1844 arasında Osmanlı birimi gümüş içeriğinin yüzde 88'ini kaybetti. hem 1808-1844 hem de 1789-1844 için, bunlar Osmanlı tarihinin en hızlı tağşiş oranlarıdır. Osmanlı tarihinin başka hiçbir döneminde para birimi bu kadar kısa süre içinde bu kadar yüksek oranda tağşişe uğramamıştır. Bu döneme en çok yaklaşan ikinci dönem, 1585-1600 arasıdır. Akçe 1585-86 yılında gümüş içeriğinin yüzde 44'ünü kaybettikten sonra, tağşişler sürdü. 1600'deki tashih-i sikke işleminden hemen önce, piyasada dolaşan çürük akçelerin gümüş içerikleri, akçenin 1584'teki düzeyinin yaklaşık yüzde 60-70 altına düşmüştü. Bkz. Bölüm 8 ve Tablo 8.2.

dan elde edilen verilerle hesapladığımız fiyat endeksleri, 1780-1850 arasında gıda fiyatlarının 10 kattan daha fazla arttığını göstermektedir (bkz. Grafik 12.1).

Kuruşun azalan gümüş içeriğini bu dönem için elimizdeki ayrıntılı nümizmatik verilerden izlemek mümkündür. Sultan II. Mahmud'un otuz iki yıllık saltanatı sırasında Osmanlı devleti hepsi de birbirinden farklı standartlarda, on ayrı dizi gümüş sikkeyi piyasaya sürdü. Bu dizilerin çoğunluğu, 1 veya 5 paralık küçük sikkelerden 2, 5 ve nihayet 6 kuruşluk büyük sikkelere kadar tüm yelpazeyi kapsamaktaydı. Bu dizilerin her biri, bir yıl ile sekiz yıl arasında değişen sürelerde tedavülde kalmıştır. Sikkelerin standartları hakkında darphane kayıtlarından da bilgi sağlanabilmektedir. Ayrıca, sınırlı sayıda sikkenin içerdikleri saf gümüş miktarları, çeşitli kimyasal tekniklerle ölçülmüştür. Bu sayede, II. Mahmud döneminde piyasaya sürülen 47 değişik gümüş sikkenin her birinin ağırlıkları ve gümüş içerikleri hakkında elimizde ayrıntılı bilgi bulunduğunu söyleyebiliriz (bkz. Tablo 12.1 ve Resim 39).

Altın sikkelere gelince, Osmanlı devleti II. Mahmud'un saltanatı sırasında zer-i mahbub, *rumi*, *adli*, *hayriye* ve *mahmudiye* adlarıyla, standartları birbirlerinden farklı bir dizi altın sikke üretmiştir. Ancak altın sikkelerdeki tağşiş oranları gümüşlere oranla sınırlı kaldı. Otuz yılda altın sikkelerin içindeki değerli maden miktarı yüzde 20 kadar azaldı.[14] Bunun en önemli nedeni, devletin maaşlar dahil yükümlü olduğu hemen tüm ödemelerin sadece gümüş kuruş üzerinden ifade edilmiş olmasıdır. Kısacası, gümüş kuruşun tersine, altın sikkelerin tağşişi devlete fazla bir yarar sağlamamaktaydı.[15]

II. Mahmud dönemindeki tağşişlerin zamanlamalarının ve oranlarının incelenmesi, devletin kullandığı mantığı daha iyi izlememizi sağlayacaktır. Tablo 12.1 ile Grafik 12.1'de özetlenen verilere bakarak, II. Mahmud'un saltanatı sırasındaki tağşişleri iki alt-dönemde ele almak mümkündür. 1808'den 1822'ye kadar uzanan birinci dönemde, altı ayrı dizi gümüş sikke basılmıştır. Altıncı diziye ulaşıldığında, kuruşun gümüş içeriği

---

14 Krause ve Mishler, *Standard Catalog of World Coins.*

15 Akira Motomura 17. yüzyılda, bir başka bağlamda, İspanyol devletinin bakır sikkeler ile altın ve gümüş sikkeler arasında benzer bir ayırım yaptığına dikkati çekmektedir. İspanyol devleti büyük miktarda ürettiği gümüş sikkeleri uluslararası piayasalara sürerek, önemli boyutlarda senyöraj geliri sağlamaktaydı. Dünya piyasalarında sekiz reallik sikkelere olan güvenin sarsılmasını istemediği için de, bu sikkelerin tağşişine yanaşmıyordu. Ancak, iç piyasada tedavül eden ve daha fazla bakır içeren sikkeler, düzenli olarak tağşişe uğramaktaydı. A. Motomura, "The Best and Worst of Currencies", s. 104-127.

1808'e kıyasla yüzde 60 oranında azalarak 2,32 grama inmişti. Bu birinci alt-dönemdeki tağşişlerin ardında, Rusya, İran ve Yunanistan ile girişilen savaşlar vardır.[16] Nitekim, 1810'da piyasaya sürülen üçüncü dizi sikkelerin gümüş içeriklerinin Rusya ile girişilen ve sürüp gitmekte olan savaş nedeniyle düşürüldüğünün altını çizmek ve halktan destek sağlamak amacıyla devlet, yeni sikkelere *cihadiye* adını verdi. Bu sikkeler sekiz yıl tedavülde kaldı.[17] Aynı yıllarda cihadiye eshamı adı altında yeni bir esham da piyasaya sürüldü. Bu kâğıdı savaş bonolarının Osmanlı tarihindeki ilk örneği olarak kabul etmek doğru olur.[18]

II. Mahmud'un saltanatı sırasında yaşanan ikinci ve daha da hızlı tağşiş dönemi ise, 1828-29'da Rusya ile girişilen savaş ve sonrasını kapsamaktadır. Bu savaşın harcamalarına ek olarak, savaş sonrasında Osmanlı devletinin Rusya'ya ödemek zorunda kaldığı 400 milyon kuruşluk tazminat, Osmanlı maliyesi ve para biriminin üzerindeki baskıları yoğunlaştırmıştır.[19] 1828-1831 arasında kuruşun gümüş içeriği 2,32 gramdan 0,53 grama gerilemiştir ki bu dört yılda yüzde 79 oranında bir azalma anlamına gelmektedir. 1832'den sonra mali koşulların biraz olsun düzelmeye başlamasıyla, kuruşun gümüş içeriği 0,94 grama yükseltilmiştir.[20]

Şimdi basit bir model kullanarak bu otuz bir yıllık sürede Osmanlı devletinin tağşişe karşı tavırlarını ve yaklaşımlarını daha yakından inceleyebiliriz. Bu çerçevede devletin tağşişlerin kısa vadede sağladıkları mali yararı, tağşişlerin kısa ve uzun vadeli maliyetleriyle karşılaştırararak karar verdiği-

---

16 Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, c. II, s. 12-19.

17 BOA, C.D. 158, 3220, 1964, 1656 ve 1632.

18 C. Ölçer, *Sultan II. Mahmud Zamanında Darp Edilen Osmanlı Madeni Paraları*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970; B. Sass, "The Silver and Billon Coins Minted at Constantinople under Sultan Mahmud II (1223-1255 H)", *The American Numismatic Society Notes* 18 (1972), s. 167-175; Krause ve Mishler, *Standard Catalog of World Coins*.

19 Bu tazminatın on yıl içinde ödenmesi bekleniyordu. Miktarı ise, Osmanlı devletinin yıllık gelirlerinin yüzde 150'si kadardı. Daha sonra bu miktar Osmanlılar'ın verdiği toprak ödünleri karşılığında indirilmiştir. Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, c. II, s. 32; Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım*, s. 244-301.

20 Bu dönemde kuruşun kur değeri, gümüş içeriğini, iki istisna dışında, yakından izlemiştir. Birincisi, 19. yüzyılın başında, Napolyon savaşları sırasında Avrupa para birimlerinin değer kaybetmesi nedeniyle, kuruşun değer kaybı yavaşlamış, hatta durmuştur. İkincisi, 1828-1833 tağşişleri sırasında, kuruşun gümüş içeriğiyle kur değeri arasındaki bağ kopmuş, bir süre için kuruş, kâğıt veya bakır para gibi itibari para konumunda kalmıştır. Bu nedenle, 1829-1832 arasında gümüş kuruş ile altına bağlı İngiliz sterlini arasındaki kuru kullanarak hesaplanan altın/gümüş oranları 6 ile 7,5 arasında değişmektedir. Oysa, daha önceki dönemde aynı oran 12 ile 15 arasındaydı. Bkz. Tablo 12.1.

ni, bu maliyetlerin tağşişin sağladığı yararların altında kaldığına inanılan durumlarda devletin tağşişe başvurduğunu göstermeye çalışacağız. Bir başka deyişle, burada kullanılan kavramsal çerçevede tağşişler işe yaramayan, anlamsız ya da mantıksız önlemler olarak değil, özellikle kısa vadede devlete gelir sağlayan mali politika araçları olarak görülmektedir.[21]

Bir tağşişin mali yararlarını belirlemek çok zor değildir. Tağşiş sayesinde devlet, aynı miktarda gümüşle itibari değeri daha fazla sikke basmakta ve o para birimi cinsinden ifade edilen ödemelerinin daha büyük bir bölümünü karşılayabilmekteydi.[22] Bir tağşiş sonrasında devlet, eğer gücü yeterse, eski sikkelerin tedavülünü yasaklayarak ve darphaneye getirilen eski sikkeleri düşük fiyatlarla satın alarak da ek gelir sağlayabilmekteydi. Ayrıca devlet darphaneye getirilen eski sikkelerin yeniden basımı için de ücret talep ediyordu.[23]

Öte yandan, bir tağşişin devlete getireceği maliyetler de vardı. Birincisi, devletin topladığı vergiler içinde miktarları para birimi cinsinden sabitlenmiş olanlar, tağşiş sonrasında fiyatların artmasıyla reel olarak azalacaktı. Bir başka deyişle, tağşişler devletin gelirlerini önce artırırken, yarattıkları enflasyon nedeniyle zaman içinde bu gelirlerin azalmasına neden olmaktaydı. Bunu engellemek için, devletin tağşişleri yinelemesi veya vergilerin miktarını yükseltmesi gerekiyordu.[24]

İkincisi, eğer piyasalar ya da halk para birimine olan güvenini kaybe-

---

21 N. Sussman, "Debasements, Royal Revenues and Inflation in France", s. 44-70; Motomura, "The Best and Worst", s. 104-127. Ayrıca bkz. M. D. Bordo, "Money, Deflation and Seigniorage in the Fifteenth Century", s. 337-346.

22 Dönemin Osmanlı gözlemcileri tağşişlerin devlete yarar sağlamadığını, çünkü fiyatlar artarken, kuruş üzerinden toplanan vergi gelirlerinin sabit kaldığını ileri sürüyorlardı. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım*, s. 147. Ancak bu görüş, devletin tağşiş edilmiş sikkeleri ilk kez piyasaya sürdüğünde sağladığı geliri dikkate almamaktadır. Böylece savaş koşullarında, mali bunalımın yoğunlaşması ve bürokrasinin zaman ufkunun daralmasıyla birlikte, kısa vadeli mali hedefler için tağşişe gitmek anlamlı oluyordu.

23 1789 tağşişi sırasında ve daha sonra II. Mahmud döneminin tağşişlerinin bir bölümünde, bu uygulamaya başvurulmuştur. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım*, s. 99, 139. Devletin İstanbul darphanesine daha fazla gümüş girişi sağlama çabaları için, bkz. BOA, C.D. 823, 13 ve H.H. 16505.

24 Piyasaların ve halkın tağşiş oranını hemen öğrendikleri durumlarda, fiyat artışları daha hızlı oluyor ve tağşişin mali yararları daha çabuk tükeniyordu. Buna karşılık, bu dönemde olduğu gibi, sikkelerin ağırlığı ve ayarı sürekli değiştirilirse, tağşiş oranı olduğundan daha az tahmin edilebiliyor ve fiyatların uyumu daha yavaş gerçekleşebiliyordu. Bu durumlarda devletin tağşişten sağladığı mali gelir de daha fazla olacaktı. Sussman ("Debasements", s. 44-70), para birimiyle böyle oynamanın devlete kâğıt para basmaya benzer mali gelir sağlama olanakları verdiğini belirtmektedir.

der ve tağşişlerin tekrarlanacağına inanmaya başlarsa, devletin tağşişler yoluyla ek gelir sağlaması giderek zorlaşacaktı. Çünkü insanlar kendi ülkelerinin sikkeleri yerine ellerinde yabancı sikkeleri tutmaya başlayacaklar ve sikke bastırmak için darphanelere değerli maden veya yabancı sikke getirmeyeceklerdi. İktisatçıların para ikamesi olarak adlandırdıkları bu süreç, önce 17. yüzyılın başlarında, daha sonra da II. Mahmud döneminde gerçekleşmiş, piyasalarda Osmanlı sikkelerinden yabancı sikkelere doğru önemli bir kayma olmuştu.[25]

Osmanlı tağşişlerinin üçüncü önemli maliyeti ise kalpazanlığın yaygınlaşmasıdır. Devlet daha düşük gümüş içerikli sikkeler üretmeye başlayınca, kalpazanlar da devreye girerek düşük gümüşlü, hatta devletin ürettiği sikkelerden daha fazla gümüş içeren sikkeler üreterek, devletin yarattığı ek gelire ortak olmuşlardı. Her tağşişten sonra zaman içinde gümüş fiyatlarının artmasıyla, kalpazanlık firsatı kaybolmaktaydı. Ancak devletin değerli maden fiyatlarına narh uygulaması ve değerli madenleri bu resmi fiyatlardan satın almaya çalışması, kalpazanlığı özendirmekteydi.[26]

Tağşişlerin olumsuz bir diğer sonucu da devletin iç piyasalardan borç almasını güçleştirmesiydi. Devlet tağşişlere başvurmaya başlayınca, piyasalar tağşişlerin tekrarlanacağı beklentisi içine girerek, devlete borç vermekten vazgeçiyor veya daha yüksek faiz talep ediyordu. Nitekim elimizdeki veriler, 1808'den sonra tağşişlerin hızlanmasıyla birlikte, devletin esham satışlarında zorlandığını, borç alırken ödediği faizlerin de arttığını göstermektedir. Örneğin, eshamların ilk satış fiyatı ile her yıl sağladıkları gelir arasındaki oran 1808 yılından sonra azalmıştır.[27]

Osmanlı tağşişlerinin devlet için yarattığı en önemli maliyet ise özellikle başkentte yol açtığı siyasal muhalefetti. Tağşişlere karşı çıkan bir kesim, lonca üyeleri, esnaf, dükkân sahipleri ve küçük tüccarlarla ücretle çalışan zanaatkârlardan oluşuyordu. Tağşişlerden zarar gören bir diğer kesim de ücretleri devlet tarafindan ödenen bürokratlar, ulema ve özellikle de başkentte yaşayan yeniçerilerdi. 17. yüzyıldan itibaren başkentteki yeniçeriler aynı zamanda esnaf veya dükkân sahipleri olarak çalıştıkları için, bu iki kesim arasında zaten önemli bir örtüşme vardı. Bu geniş muhalefet bloku, devletin tağşişleri daha sık kullanmasına karşı önemli bir engel oluşturuyordu.[28]

---

25 Daha önce 17. yüzyılda yaşanan ve akçenin istikrarsızlığından kaynaklanan para ikamesi süreci için, bkz. 8. Bölüm, s. 149-156.

26 Bu dönemde kalpazanlık örnekleri ve kalp sikkelerin tedavülü için, bkz. BOA, H.H. 52541/A, 52563, 27644, 48486, 48487, 48488, 24243 and C.D. 1816, 1472 ve 1818.

27 Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım*, s. 79-89, 133-35 ve 239-241.

28 Daha önceki dönemlerde yeniçerilerin ve tağşişe karşı çıkan diğer kentli kesimlerin direniş ve ayaklanmaları için, bkz. Bölüm 3 ve 8, s. 61-63 ve 154-156.

Ancak, muhalefetin etkinliğini yalnızca başkentteki ayaklanmaların sayısı ya da sıklığıyla ölçmemek gerekir. Tarihçi E.P. Thompson'un 18. yüzyıl İngiltere'sinde, sokak kalabalıklarının ahlaki iktisat anlayışlarına ilişkin olarak ekmek gösterilerini incelerken altını çizdiği gibi, uzun vadede, ayaklanma olabileceği tehdidi de ayaklanmanın kendisi kadar etkili olabilir. Başkentte tağşiş karşıtı kesimlerin varlığı ve birlikte hareket etmeleri olasılığı, özellikle barış dönemlerinde devletin tağşişlere daha sık başvurmasına karşı caydırıcı rol oynamıştır.[29]

Tağşişlerin devlete sağladığı yararlar ve yarattığı maliyetler hakkında oluşturduğumuz bu denkleme, savaşları da katmak gerekir. Çünkü savaşlar, bir yandan devletin kaynak yaratma gereksinimini hızla artırırken, öte yandan da halkın olağanüstü önlemleri kabul etme eğilimini yükseltiyordu. Bu nedenle, ek gelir bulma ihtiyacı arttıkça, devlet kutsal savaş temalarını gündeme getiriyordu. Piyasaya sürdüğü düşük standartlı sikkelere veya hazine kâğıtlarına cihadiye adını vererek, bunların halk tarafından daha kolay kabul edilmesini sağlamaya çalışıyordu.

III. Selim ve II. Mahmud'un saltanatları sırasında devlet, yeniçerilerin ve diğer kentli kesimlerin muhalefetinin yarattığı sınırlamaların bilincindeydi. Saltanatının erken aşamalarından itibaren II. Mahmud, reformlarının önünde en önemli engeli oluşturan Yeniçeri Ocağı'nı kapatmak için uygun bir firsat arıyordu. 1826 yılında Vaka-yı Hayriye olarak adlandırılan hamle sonucunda Yeniçeri Ocağı kapatıldıktan sonra, tağşişlerin önündeki en önemli engel de ortadan kalkmış oldu. Bu olaydan sadece iki yıl sonra, yine bir savaş ortamında devlet, Osmanlı tarihinin en büyük tağşişini başlatacak ve dört yıl gibi kısa bir süre içinde, kuruşun gümüş içeriğini yüzde 79 düşürecektir.

Devletin gelirleri açısından bakıldığında, dönemin gözlemcileri 1828-1831 tağşişlerini çok başarılı buldular. Bu başarıda en büyük pay da sarraflar loncasından yükselerek, padişah tarafından Darphane-i Âmire'nin başına getirilen Ermeni sarraf Artin Kazaz'a verilmekteydi. Kazaz, aslında, 18. yüzyılın ikinci yarısından 1840'lara kadar Darphane-i Âmire'yi yöneten bir dizi Ermeni sarraftan sadece biriydi. Yaşam öyküsünü anlatan çalışmalardan birinde, 1828-29 Rus savaşı sırasında dönemin sadrazamının bakır sikke bastırmak istediği, ancak Kazaz'ın sikkelerin içinde hiç olmazsa bir miktar gümüş olması gerektiği konusunda padişahı ikna ettiği anlatılıyor. Bu karar alındıktan sonra, Kazaz çok büyük miktarlarda beş ku-

---

29 E. S. Thompson, "The Moral Economy of the British Crowd in the Eighteenth Century", *Past and Present* 50 (1971), s. 76-135.

ruşluk bastırdı.[30] Kazaz'a göre sikkelerde bir miktar gümüş olursa, bunların halk tarafindan kabul edilmesi kolaylaşacağı gibi, devlet gelecekte yine tağşişe başvurarak ek gelir sağlayabilecekti.[31]

1828 sonrasındaki tağşişlerin ilginç bir yanı da, dönemin darphane kayıtlarını kullanan gözlemcilerin devletin bu işlemlerden sağladığı mali geliri hesaplamalarıdır. Bu hesaplara göre, II. Mahmud'un 22. ile 25. saltanat yılları arasında (yaklaşık 1828-1831), Darphane-i Âmire 23 milyon adet beş kuruşluk sikkeyi gümüş içeriklerini azaltarak, II. Mahmud'un sekizinci sikke dizisi piyasaya sürmüştü. Masraflar çıktıktan sonra, devlet bu işlemden yaklaşık 39,7 milyon kuruş kazandı. Saltanatın 25. ve 26. yıllarında ise, buna ek olarak 245 milyon kuruşluk yeni ve gümüş içerikleri daha da azaltılmış sikke, dokuzuncu dizi olarak piyasaya sürüldü. Bu işlemin de devlete net 119 milyon kuruş gelir sağladığı hesaplanmıştır. Savaş bittikten sonra, saltanatın 26. ile 32. yılları arasında da darphane 137,8 milyon değerinde yeni sikkeleri onuncu dizi olarak piyasaya sürdü. Ancak mali koşulların düzelmesi sayesinde, bu sikkelerin gümüş içeriği daha öncekilerden yüksek olduğu için, onuncu diziden ek gelir sağlanmadı. Onuncu dizi sikkelerin amacı, piyasalarda fiyat istikrarını sağlamak ve Osmanlı para birimine karşı, biraz olsun, güven oluşturmaktı.[32]

Devletin tağşişlerden sağladığı gelirin, o dönemdeki toplam bütçe gelir ve harcamalarıyla karşılaştırıldığında, önemli boyutlara ulaştığı görülmektedir. Bu yıllarda gelir ve harcamalar henüz tek bütçe altında birleştirilmediği için, devletin tüm gelirlerini tahmin etmek kolay değildir. Yavuz Cezar 1838 yılı gelirleri için, 300 milyon kuruşluk bir tahminde bulun-

---

30 H. Kazgan, "İkinci Sultan Mahmut Devrinde Enflasyon ve Darphane Amiri Kazaz Artin", *Toplum ve Bilim* 11 (1980), s. 115-130.

31 İstanbul'da Ermeni cemaati arasında hâlâ anlatılan bir hikâyeye göre, savaştan sonra Rus hükümeti büyük bir tazminat talep etmiş ve Osmanlılar bunu kabul etmek zorunda kalmışlardı. Ancak Osmanlıların sık sık tağşişe başvurduğunu bilen Ruslar, tazminatın eski kuruşlarla ödenmesini şart koşmuşlardı. Osmanlılar kuruşu yine tağşiş edince, ortaya ciddi bir sorun çıktı. Üretilen sikkelerin parlak ve çok yeni görünümleri vardı. Anlatılan hikâyeye göre, Osmanlı yöneticileri bunun üzerine Nizam-ı Cedid askerlerini Boğaz kıyısı boyunca, Üsküdar'dan Beylerbeyi'ne doğru sıraya dizdiler ve ellerini açmalarını söylediler. Ondan sonra da yeni sikkeleri Üsküdar tarafından askerlere vermeye başladılar. Elden ele geçirilen yeni sikkeler Beylerbeyi'ne vardığında, tam da eski kuruşlara benzeyen bir görünüm kazanmışlardı! Bu hikâyenin en azından bir boyutu arşiv belgeleriyle desteklenmektedir. Osmanlı yönetiminin savaş tazminatını Macar altını yerine gümüş kuruşla ödemek amacıyla, Rus hükümetiyle giriştiği müzakereler ve bu talebin Ruslar tarafından kabulü için, bkz. BOA, H.H. 42935, 46216 ve 20194.

32 A. du Velay, *Essai sur l'Histoire Financière de la Turquie*, Arthur Rousseau, Paris, 1903, s. 28-44.

maktadır.[33] 1828-1832 için de yıllık ortalama 250 ile 300 milyon kuruş arasında toplam gelir tahmin edilebilir. Bu durumda, 1828-1832 arasındaki tağşişlerin sağladığı gelirin, devletin bir yıllık toplam bütçe gelirlerinin yarısından fazla olduğu, ya da söz konusu beş yılda, tağşişlerin devlete toplam gelirlerinin yüzde 10'undan fazla bir ek gelir sağladığını tahmin edebiliriz.

Ancak tağşişlerin mali sonuçları elde edilen gelirle sınırlı değildi. Sağlanan gelirler sayesinde devletin borçlanma gereksinimi azalınca, faizler gerilemeye başladı. Faizlerdeki düşüş, iltizam düzeninden elde edilen gelirleri de olumlu etkiledi. Devlet iltizam müzayedelerini kazanan sermayedarlardan toplam ödemelerin bir bölümünü peşin olarak talep ediyordu. Bir başka deyişle, devlet vergi gelirlerini garanti göstererek mültezimlerden borç almış oluyordu. Faizler düşmeye başlayınca, iltizam müzayedelerinde devlete ödenmesi taahhüt edilen fiyatlar da yükselmeye başladı.[34]

DEVLETİN FİNANSMANI: GALATA BANKERLERİ

Faizle borç para veren ve para piyasalarındaki işlemlerde uzmanlaşan sarrafların 18. yüzyıldaki hızlı yükselişleri ve 19. yüzyılın ilk yarısında Galata bankerleri olarak adlandırılan büyük sermayedarlara dönüşmeleri oldukça iyi bilinir. Ancak bu hızlı sürecin devletin mali bunalımıyla, devletin kısa ve uzun dönemli mali ihtiyaçlarıyla yakından ilişkili olduğu yeterince vurgulanmamıştır. Devlet 16. yüzyıldan beri, bir yandan kısa vadeli ihtiyaçları için, öte yandan da iltizam düzeninin finansmanı için sarraflardan yararlanmaktaydı. Kısa vadeli iltizam kontratlarından uzun vadeli malikâne düzenine geçilince, devlete yapılan peşin ödemelerin uzun vadeli finansmanı da büyük önem kazanmıştı.

Müzayedelere ilişkin arşiv belgeleri, ilk bakışta, malikânelerin Osmanlı askeri ya da devlet sınıfının denetiminde olduğu izlenimini vermektedir. Diğer toplumsal kesimlerin müzayedelere katılmalarına genellikle izin verilmiyordu. Ancak, müzayedelerin ötesine geçildiğinde, müzayedeyi kazanan pek çok malikânecinin vergi toplama sürecine katılmadıkları görülüyor. Malikânecilerin ardında, onlara peşin ödemeyi yapmaları için borç veren, malikâneyi daha küçük alt birimlere ayırarak vergi toplama sürecini örgütleyen sarraflar bulunmaktaydı. Böylece, vergi toplama sürecinden sağlanan net gelirler devletin yanısıra, malikâneci, sarraf ve vergiyi kaynağında toplayan yerel güçler arasında paylaşılmaktaydı. Murat Çizakça'nın yaptığı hesaplamalara göre, brüt vergi gelirlerinin yalnızca dörtte biri,

---

33 Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım*, s. 244-301.

34 Kazgan, "İkinci Sultan Mahmut Devrinde Enflasyon", s. 122.

masraflar çıktıktan sonraki net vergi gelirlerinin ise yalnızca üçte biri merkezi devletin hazinesine girmekteydi.[35]

18. yüzyıldaki müzayedelere katılan bürokratların davranışları ilginç özellikler göstermektedir. Bu girişimciler yatırımlarını bir malikâne üzerine yoğunlaştırmak yerine, birden fazla malikânenin hisselerinden oluşan portföyler oluşturmaya başladılar. Böylece, sermayesi bir ya da birkaç malikâneye yetebilecek yatırımcıların ya da yatırım ortaklıklarının, yatırımlarını 20 hatta 30 malikâne arasında dağıttıkları görülmekteydi. Bu davranışın ardında, yatırım alanlarının çeşitlendirilerek riskin azaltılması amacı yatıyordu.[36]

İstanbul'daki sarraflar, ticaret ve loncaların kredi gereksinimlerini de karşılıyorlardı. Sarraflar 17. yüzyılın sonlarında bir lonca çevresinde örgütlenerek, işyerlerini Haliç'in diğer yakasına, Galata'ya taşıdılar.[37] 16. yüzyıldan sonra Yahudilerin kredi, finans ve ticaretteki etkinlikleri azalırken, Rumların ve daha çok iki kişilik ortaklıklar halinde çalışan Ermenilerin gücü artmaktaydı. Rum sarraflar, Rum tüccarların Karadeniz ve Balkanlar'daki deniz ticaretindeki gücünden yararlanarak, ülkeler arası ticaretin finansmanında uzmanlaşıyorlardı.[38] Aynı biçimde, Ermeni sarrafların yükselişinde de Ermeni cemaati aracılığıyla Avrupa'nın ticaret ve finans ağlarıyla kurdukları bağlar önemli rol oynuyordu. Ermeni sarraflar Osmanlı bürokrasisiyle de iyi ilişkiler içindeydiler. Ermeni sarraflar içinde önde gelenleri, bürokrasi ile Ermeni milleti arasında aracılık yapmaya başladılar. 19. yüzyılın başlarında Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, Ermeniler daha da hızlı yükseldiler.[39] Öte yandan, taşrada

---

35 Çizakça, *A Comparative Evolution of Business Partnerships*, s. 165-166; ayrıca A. Salzmann, "An Ancien Regime Revisited: Privatization and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *Politics and Society* 21 (1993), s. 393-423.

36 Çizakça, *A Comparative Evolution*, s. 172-176

37 Sarraf loncasının 1750'de 72 üyesi, 1835'te ise 89 üyesi vardı; A. Şahiner, "The Sarrafs of İstanbul: Financiers of the Empire", Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü (1995), s. 78 ve 83.

38 T. Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History* 20 (1960), s. 234-313.

39 Şahiner, "The Sarrafs of İstanbul", s. 87-99; O. Jamgocyan, "Les Finances de l'Empire Ottoman et les Financiers de Constantinople, 1732-1853", yayımlanmamış doktora tezi, Nouveau Régime, Université de Paris I, Panthéon-Sorbonne (1988) ise Avrupa arşivlerinden, önde gelen sarrafların yaşamlarını ve finans faaliyetlerini, Avrupa'daki iş ortaklarıyla yazışmaları aracılığıyla izlemektedir. Ayrıca bkz. O. Jamgocyan, "Une Famille de financiers Arméniens au XVIIIe siècle: Les Serpos", D. Panzac (ed.), *Les Villes Dans L'Empire Ottoman: Activités et Sociétés* içinde, Editions du CNRS, Marsilya, 1991, s. 365-389.

da pek çok sarraf, ticaretin ve vergi toplama sürecinin finansmanında uzmanlaşmıştı.[40]

Sarraflara gereksinimi olan devlet, onların faaliyetini özendirmekteydi. 1760'lardan itibaren devletin mali durumu bozulurken, devlete doğrudan borç veren sarrafların önemi artmaya başladı. Avrupa finans çevreleriyle olan ilişkileri sayesinde sarraflar, Osmanlı devleti için Avrupa piyasalarından kısa vadeli borçlar bulmaya başladılar. Ayrıca pek çok sarraf, padişahın ve önde gelen Osmanlı bürokratlarının kişisel servetlerini ve finans işlerini yönetmeye başladılar. Aynı sarraflar, Fransız Devrimi'nden sonra İstanbul'daki Fransız tüccarların yerlerini alarak, poliçe ticaretinin önemli bir bölümünü de ellerine geçirdiler.[41] Böylece geleneksel para ve kredi işlerinde uzmanlaşan sarraflardan, ülkeler arası bağlantılarını kurmuş, İstanbul'da bir finans burjuvazisinin çekirdeğini oluşturacak, büyük ölçekli mali sermayedarlara dönüştüler. Bu kesim ilk bankalarını ancak 1840'larda kurabildi, ancak bu tarihten önce de Galata bankerleri olarak anılmaya başladılar.[42]

Yine bu dönemde, sarraf loncasının önde gelen Ermeni üyeleri Darphane-i Âmirenin yöneticiliği gibi Osmanlı devleti içinde en önde gelen görevlere atanmaya başladılar. Darphane-i Âmire 18. yüzyılda para işlerinin yanısıra maliye alanında da önemli faaliyetlerde bulunmaktaydı. Ancak Darphane-i Âmire'nin yöneticiliği hem önemli, hem de tehlikeli bir görevdi. Bu görevi üstlenen sarraflar, servetlerini ve siyasal güçlerini artırmakla birlikte, mali ve özellikle de parasal bunalımlardan sorumlu tutuldukları için, sık sık servetlerini kaybedebiliyor, aileleri sürgüne yollanıyor, bazen yaşamlarını bile yitirebiliyorlardı.

Ermeni Düzoğlu ailesi de önceleri dış ticaret ve imalatla ilgili kimi mukataalardan vergi topluyordu. III. Mustafa'nın saltanatı sırasında Darphane-i Âmire'nin yönetimi bu ailenin bir üyesine verildi. Darphane-i Âmire'nin yönetimi 1820'lere kadar aynı ailede kaldı. Bunun en önemli nedeni, ailenin hem iç hem de dış piyasalarda devlet için borç bulabilmekteki başarısıydı. Ermeni sarrafların becerileri ve bağlantıları sayesinde,

---

40 Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi"; ve Çizakça, *A Comparative Evolution*, s. 169-178.

41 E. Eldem, "La Circulation de la Lettre de Change entre la France et Constantinople au XVIIIe Siècle", H. Batu ve J. L. Bacqué-Grammont (ed.), *L'Empire Ottoman, la République de Turquie et la France* içinde, ISIS Press, İstanbul, 1986, s. 87-97.

42 A. Udovitch ortaçağ İslam toplumlarındaki sarrafları "bankasız bankerler" olarak nitelendirmektedir. Bu uygun deyimi, 1840'lar öncesinde Galata bankerleri için de kolaylıkla kullanabiliriz. A. Udovitch, "Bankers without Banks: Commerce, Banking and Society in the Islamic World of the Middle Ages", *Princeton Near East Papers*, No. 30, 1981, Princeton University.

Darphane-i Âmire'nin görevi sikke arzını denetlemenin çok ötesine taşarak, maliyenin en önemli alanlarına girmiş oldu.

Doğu Anadolu'da mütevazı bir Ermeni ailesinden gelmekte olan Artin Kazaz, 1820'lerde Düzoğlu ailesinin en son bireyinin görevden azledilmesinden sonra, Darphane-i Âmire'nin yöneticiliğine getirildi. Kazaz kısa süre içinde iktisadi konularda padişahın en yakın danışmanlarından biri oldu. 1828-29 Rus savaşı sırasında ve sonrasında padişaha narh uygulamalarından vazgeçmesini tavsiye ederek başkentteki gıda malı darlıklarının ortadan kalkmasında önemli rol oynadı. Kazaz ayrıca kendisinden önceki Ermeni sarrafların yaptığı gibi, dış bağlantılarını kullanarak Osmanlı devletinin Avrupa'daki özel bankerlerden borç bulmasını sağladı.[43] 1828-29 savaşının sonunda, Osmanlı devleti 400 milyon kuruş gibi büyük bir miktarı savaş tazminatı olarak ödemeyi kabul etmişti.[44] Bu miktar daha sonra Osmanlıların diğer konularda verdikleri ödünler sayesinde biraz azaltıldıysa da, devlet tazminatın ikinci taksidini ödemekte güçlük çekiyordu. Bu noktada Kazaz ve diğer sarraflar devreye girerek Avrupa'dan kısa vadeli borç almayı başardılar. 1834 yılında öldüğünde, padişah çok zor bir dönemde devlet için çok yararlı işler yapmış olan bu hizmetkârına özel bir cenaze töreni düzenletti.[45]

Sarrafların ticaret ve para işlerindeki artan nüfuzunun memnuniyetsizlik yaratmadığı söylenemez. 19. yüzyılın başlarından itibaren ithalat hızla büyürken, başkentteki loncalar ithal mallarının rekabeti karşısında zorlanmaya başladılar. Ayrıca Ermeni darphane yöneticileriyle ilişkilendirilen tağşişler de esnafı ve yeniçerileri olumsuz etkilemekteydi. Yeniçerilerin esnafa karışması nedeniyle içiçe geçen bu iki kesim ile sarraflar arasındaki gerginlikler ve ara sıra parlayan çatışmalar, Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasına kadar sürdü.[46]

1840'lara gelindiğinde, Galata bankerleri olarak adlandırılan mali sermayedarlar artık Rum ve Ermenilerin yanı sıra Yahudileri, Avrupa'dan gelerek Doğu Akdeniz bölgesinde yerleşmiş olan Levantenleri de kapsayacak biçimde genişlemişti. Baltazzi, Kamondo, Koronio, Eugenides, Mavrokordato, Mısırlıoğlu, Ralli, Zarifi ve pek çok diğer ailenin, Osmanlı devleti için Avrupa'da kısa vadeli borç bulma becerileri ve kapasiteleri bir

43 Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire,* c. II, s. 32. Bu dönemde merkezi devletin yıllık gelirleri 200 milyon kuruş dolayındaydı.

44 Kazgan, "İkinci Sultan Mahmut Devrinde Enflasyon", s. 122-125.

45 *Age.,* s. 119.

46 H. Kazgan, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 17-19.

hayli genişlemişti. 1847 yılında, Th. Baltazzi ile Fransız Devrimi'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşen bir Fransız banker ailesinden gelen J. Alleon, Osmanlı devletinin desteğiyle imparatorlukta kurulan ilk banka olan Dersaadet Bankası'nı (Banque de Constantinople) faaliyete geçirdiler.[47]

Galata bankerlerinin mali gücü, 19. yüzyılın ortalarında doruğuna ulaştı. Ancak bu arada devletin bütçe açıkları ve borç alma gereksinimleri daha da hızlı büyümüştü. Bu nedenle devlet, uzun vadeli gereksinimlerini karşılamak üzere doğrudan Avrupa mali piyasalarında borç aramaya karar verince, Galata bankerleri başkentte ve taşrada şubeler açan, hatta yeni bankalar kuran Avrupa bankalarının ve bankerlerinin rekabetiyle karşı karşıya kaldılar. 1863 yılında Fransız ve İngiliz sermayesi tarafindan Bank-ı Osmani-i Şahane'nin kurulmasıyla birlikte, Avrupa mali sermayesi imparatorluk içinde bir hayli güçlenmiş oldu.

Rakipsiz konumlarını kaybetmekle birlikte, Galata bankerleri kamu ve özel finans alanından kolay kolay vazgeçmediler. Avrupalı mali sermaye gruplarıyla ortaklıklara girerek ve yeni bankalar açarak faaliyet göstermeye devam ettiler. Osmanlı devleti de Avrupa mali piyasalarında sattığı uzun vadeli tahvillerin arasında, kısa vadeli gereksinimleri için Galata bankerlerinden yararlanmaya devam etti.[48] 1875-1881 bunalımı sırasında devlet önce dış borç ödemelerini sürdüremez duruma düşüp daha sonra da Rusya ile çetin bir savaşa tutuşunca, Osmanlı Bankası ve Avrupa piyasaları borç vermeyi reddettiler. Bunun üzerine tekrar Galata bankerlerine dönüldü. Bu güç dönemde, çoğunluğu zaten Osmanlı vatandaşı olan Galata bankerleri, Osmanlı vatanserverliği üzerine bir dizi sloganı da benimseyerek veya kullanarak, kendi gelişmelerinde en önemli rolü oynamış olan bu kadim ve en büyük müşterilerine borç vermeyi sürdürdüler.[49]

---

47 Hasan Ferid, *Nakid ve İtibar-ı Mali, 3. Kitap: Bankacılık*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334/1918, s. 26-66; Kazgan, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, s. 20; Kazgan, *Osmanlıdan Cumhuriyete Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği, İstanbul, 1997, s. 25-32; İ. Tekeli ve S. İlkin, *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Ankara, 1997, s. 53-54.

48 Bkz. Bölüm 13, s. 229-234.

49 Kazgan, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, s. 120-122; Tekeli ve İlkin, *Merkez Bankası*, s. 62-69.

On Üçüncü Bölüm

ÇİFT METALLİ DÜZENDEN "TOPAL" ALTIN STANDARDINA

"İki dirhem bir çekirdek"
Deyim

Osmanlı iktisat ve para tarihi açısından, 19. yüzyıl öncekilerden çok farklı bir dönemdir. Dönemin bir önemli özelliği yönetim, eğitim, adalet, hukukun yanısıra ekonomi, maliye ve para alanlarında merkezi devleti güçlendirmek için girişilen, Batı'dan esinlenmiş reformlardır. Dönemin ikinci önemli özelliği ise, Avrupa ticaretindeki hızlı genişleme aracılığıyla ekonominin dünya piyasalarına açılmasıdır. Böylece Osmanlı ekonomisi giderek tarımsal mallar ihracatında uzmanlaşan ve mamul mallar ithal eden bir kimlik kazanmıştır. İmparatorluğun 1911 sınırları içinde kalan alanların, Makedonya, Anadolu, Suriye ve Irak'ın dış ticareti, 1820 ile Birinci Dünya Savaşı arasında yaklaşık 15 kat arttı.[1] Bu süreç limanların, özellikle de demiryollarının yapımıyla ve Avrupa sermayesi tarafından kurulan bankalar aracılığıyla desteklendi. Makedonya, Batı, Kuzeydoğu ve Orta Anadolu'da, Suriye'nin kıyı bölgelerinde tarım giderek ticarileşmeye başladı. Kırsal nüfus sadece üretici olarak değil, aynı zamanda ithal edilen mamul malların, özellikle de pamuklu tekstil ürünlerinin tüketicisi olarak pazarlara yöneldi. Bu gelişmeler paraya olan talebi ve para kullanımını hızla artırdı.

Bir yandan da imparatorluk giderek küçülmekteydi. Balkanlar'da Sırbistan, Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan bağımsızlıklarını kazandıkları

1 C. Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, University of Chicago Press, 1980, Bölüm 3; Ş. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, gözden geçirilmiş 2. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, Bölüm 1.

gibi, Birinci Dünya Savaşı'na kadar sınırlarını Osmanlı devleti aleyhine genişlettiler. Kuzey Afrika'da ise imparatorluğun çeşitli ölçülerde özerk vilayetleri Avrupalı devletler tarafından işgal edildi. 1830'da Cezayir ve 1881'de Tunus, Fransız sömürge imparatorluğuna katıldı. Mısır'da ise yüzyılın başlarında Mehmed Ali Paşa İstanbul'dan büyük ölçüde bağımsız yeni bir hanedan kurdu. Mısır'ın 1882'de İngiltere tarafından işgalinden sonra, İstanbul ile yasal ve simgesel bağlar devam ettiyse de, ülke fiili olarak bir İngiliz sömürgesine dönüştü.

19. yüzyılda Rusya'nın güneye doğru yayılmasından kaygı duyan Avrupa devletleri ve özellikle de İngiltere için, girişilen reformlar Osmanlı İmparatorluğu'nun kalan topraklarını koruyabilmesi açısından büyük önem taşıyordu. Avrupalı devletler Osmanlı ekonomisinin gelişmesi için, karşılaştırmalı üstünlükler ilkesi çerçevesinde Avrupa ile ticaretin hızla geliştirilmesinin ve Avrupalıların yatırımlarının büyük önem taşıdığına inanıyorlardı. Ticaret ve yabancı yatırımlar için gerekli altyapının oluşturulmasını da isteyen Avrupalılar, tağşişlerden vazgeçilmesi ve istikrarlı bir para düzeni kurulması için Osmanlı devletine baskı yapmaya başladılar. Bir yandan da, Avrupa mali piyasalarında borç bulabilmek için, maliye ve para reformlarının gerekli olduğunun altını çiziyorlardı. Çift metalli para düzeni de bu çerçevede Osmanlı yöneticilerine önerilmeye başlandı. Avrupalı devletler bu para düzeninin kurulması için gerekli teknik yardımı ve danışmanları da sağlayacaklarını taahhüt ediyorlardı.[2]

Ancak, tağşişlerden vazgeçilmesi ve çift metalli para düzeninin benimsenmesi, Osmanlıların parasal sorunlarının sona ermesi anlamına gelmedi. Osmanlı devleti 19. yüzyıl boyunca bütçe açıklarını denetim altına almakta zorluk çekti. Mali sorunlar karşısında, devlet bir dizi kısa ve uzun vadeli yöntem geliştirdi. Ek gelir sağlamayı ya da borç bulmayı hedefleyen bu arayışların, para düzeni üzerinde önemli sonuçları olmuştur. Bu nedenle, 19. yüzyıl para tarihinin önemli bir bölümünü devlet maliyesinin tarihiyle birlikte ele almak kaçınılmaz olmaktadır.

ÇİFT METALLİLİK, YENİ SİKKELER VE KÂĞIT PARA

19. yüzyılda 1870'lere kadar uygulanan çift metalli para düzeninde bir ülke diğer malların değerlerini ölçmek amacıyla bir değil iki metali, genellikle de altın ve gümüşü, kendisine standart olarak seçiyordu. Daha sonra da ülke parasının bir biriminin kaç gram altına veya kaç gram gümüşe eşit olduğuna karar veriliyordu. Böylece hem altın hem de gümüş sikkelerin piyasa değerleri devlet tarafından sabitleniyor ve altınla gümüş

2 C. Ölçer, *Sultan II. Mahmud Zamanında Darp Edilen Osmanlı Madeni Paraları*, s. 17.

arasındaki darphane oranı ya da yasal oran denilen oran da belirlenmiş oluyordu. Çift metalli düzende devletin yetki verdiği darphaneler, altın ve gümüş getiren herkes için küçük bir ücret karşılığında, değerleri ve standartları devlet tarafından belirlenen sikkeleri basmaya hazırdı. Yasal olarak belirlenen altın/gümüş oranı ile piyasada oluşan ve koşullara göre sürekli değişen altın/gümüş oranı arasında önemli bir fark oluştuğunda, ya altın ya da gümüş sikkelerin resmi değeri piyasa değerlerinin altına düşebilecek ve bunlar piyasalardan kaybolacaktı. Bu durumda, uluslararası piyasalarda değeri daha yüksek olan bu metal ülke dışına çıkarken, değeri iç piyasalarda daha yüksek olan diğer metal ülkeye akmaya başlayacaktı. Bu nedenle, 19. yüzyılda uygulanan biçimiyle çift metalli düzen, iç veya dış piyasalarda altın/gümüş oranları ne olursa olsun, iç piyasalarda herhangi bir anda en az bir metalin tedavül edeceğini garanti etmekteydi. Düzenin bir diğer avantajı da, hem altın hem de gümüş sikkeler için sabit değerler kullanılmasıydı. Bu özellik, düzene belirli bir istikrar sağlamaktaydı.[3]

İktisatçılar uzun bir süre çift metalli para düzeninin istikrarsız olduğunu, uygulamada kimi zaman altın kimi zamanda gümüş sikkelerin ülke standartını oluşturması nedeniyle, tek metalli düzenin çift metalliden daha arzu edilir bir düzen olduğunu düşündüler. Ancak son yıllarda çift metalli düzen hakkındaki değerlendirmeler zenginleşmekte ve düzenin güçlü yanları daha iyi anlaşılmaktadır. Örneğin, son yıllardaki araştırmalar metallerden birinin piyasalardan kaybolması için, piyasa oranının yasal orandan farklı olmasının yeterli olmadığını, ulaştırma masrafları ve diğer nedenlerle yasal oranın iki yanında oluşan genişçe bandın içinde kalınabildiği sürece, iki metalin de birlikte tedavül edebileceğini gösteriyor. Bu sonuçlar, çift metalli düzenin altın ve gümüş fiyatlarını istikrara kavuşturmakta eskiden düşünüldüğünden çok daha etkili olduğuna işaret ediyor.[4]

Bir önceki bölümde değindiğimiz gibi, 1830'ların sonlarına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda parasal koşullar bunalım boyutlarına ulaşmıştı. Devlet sık sık tağşişe başvurarak kendisine ek gelir sağlayabilmiş, ancak ortaya çıkan büyük enflasyon dalgası, hem iktisadi hem de siyasi sorunlar yaratmıştı. Yüzyılın başından itibaren birbirinden farklı pek

3 H. Reed, "Bimetallism and Monometallism", *Encyclopedia of Social Sciences*, 1. basım, 1930; C. S. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, s. 57-63.

4 M. Friedman, "Bimetallism Revisited", *Journal of Economic Perspectives* 4 (1990), s. 85-104; S. E. Oppers, "Recent Developments in Bimetallic Theory", Jaime Reis (ed.), *International Monetary Systems in Historical Perspective*, Macmillan, Londra, 1995 içinde, s. 47-70; M. Flandreau, "An Essay on the Emergence of the International Gold Standard, 1870-80", *Centre for Economic Policy Research Discussion Paper*, No. 1210, Londra, 1995, s. 1-44.

çok sikkenin piyasaya sürülmüş olması ve devletin bunların tedavülden kaldıracak mali gücünün olmaması, sorunları ağırlaştırmaktaydı.[5] Bu koşullar sadece günlük işlemleri değil, ülkeler arası ticareti de aksatıyordu. Öte yandan, iç piyasalarda istikrarlı Avrupa sikkelerine olan talep sürekli artmaktaydı.[6]

Bir sikke reformunun sırasının gelip de geçtiğine hiç şüphe yoktu. Diğer reformlarda olduğu gibi bu alanda da, Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da 1834'te çift metalli düzeni benimsemesi, yeni standartlarda altın ve gümüş sikkeler bastırması Osmanlılar için önemli bir örnek oluşturdu. Sultan II. Mahmud'un 1839 yılında ölümünden sonra, yeni hükümet benzeri bir girişimde bulunmak niyetinde olduğunu ifade etti. Bu amaçla İngiltere'den gerekli makine ve teçhizat ithal edildi. Bu makineleri kurmak üzere ve Osmanlı hükümetine basılacak olan yeni sikkelerin standartları hakkında tavsiyelerde bulunmak üzere, İngiltere ve Fransa'dan teknisyenler ve uzmanlar davet edildi. Darphane-i Âmire'nin başına da yine Düzoğlu ailesinin bir başka üyesi atandı.[7]

Kimi gecikmelerden sonra, nihayet altın lira ile gümüş kuruştan oluşan çift metalli düzene geçilmesine karar verildi. Yeni altın ve gümüş sikkeler bir lira eşittir 100 kuruş sabit değerleri üzerinden piyasaya sürülecekti. Yeni altın sikkeler 1843'te, gümüş sikkeler ise ertesi yıl, Darphane-i Âmire tarafından yapılan ve reformun gerekçelerini anlatan bir açıklamayla birlikte üretilmeye başlandı. Yeni sikkelerin standartları altın/gümüş oranının 15,09 da sabitlendiğini gösteriyordu. Darphane altın ve gümüş getiren herkes için sikke üretmeye devam edecek, ancak altın getirenlerden yüzde 1, gümüş getirenlerden de yüzde 2,7 oranında üretim ve darphane ücreti alacaktı. Reformun ilk yılında başkent darphanesi 12 milyon Osmanlı lirası değerinde altın ve 4 milyon lira değerinde gümüş sikke üretti[8] (bkz. Resim 41 ve 42).

1844'ten itibaren ek mali gelir sağlamak için yapılan tağşişlere de son

5 Bkz. Bölüm 12, s. 210-217

6 Balkanlar'da tedavül eden Osmanlı ve yabancı sikkelerinin ayrıntılı bir listesi için, bkz. D. Cohen, "La circulation monétaire entre les Principautés Roumaines et les terres Bulgares (1840-1878)", *Bulgarian Historical Review* 4/2 (1976), s. 55-71; 1830'larda Bağdat'ta dolaşan sikke çeşitleri ve bunların kur değerleri için, bkz. H.H. 27815/D ve 52490.

7 Ölçer, *Sultan II. Mahmud*, s. 17.

8 Bir kuruş 1,2027 gram ağırlığında ve yüzde 83 ayarındaydı, böylece 1,0 gram saf gümüş içermekteydi. Altın lira ise 7,216 gram ağırlığındaydı ve 22/24 ya da yüzde 91,67 ayarındaydı. Böylece yeni altın liralar, 6,6 gram ya da "iki dirhem bir çekirdek" saf altın içermekteydi (bir dirhem 3,207 gram, bir çekirdek ise, onun onaltıda biri, ya da 0,2 gram ağırlığındaydı). Ayrıca 5, 10 ve 20 kuruşluk gümüş sikkeler de

TABLO 13.1: DİĞER PARA BİRİMLERİNİN OSMANLI ALTIN LİRASI CİNSİNDEN KURLARI, 1850-1914

	1850	1914
İngiltere: Sterlin	1,10	1,10
Fransa: Frank	0,0433	0,044
Avusturya: Florin/Kroner	0,11	0,046
Almanya: Mark	—	0,0542
Rusya: Ruble	0,175	0,116
Mısır: Lira	1,0	1,146
ABD: Dollar	0,229	0,229

Not:
1844-1881 arasında bir altın liralık sikke 7,216 gram ağırlığında ve 22/24 ya da yüzde 91,67 ayarındaydı. Bir başka deyişle 6,6 gram saf gümüş içeren altın lira, 100 gümüş kuruşa eşit kabul edilmişti. Bir gümüş kuruşta ise 1,0 gram saf gümüş bulunuyordu. Böylece altın/gümüş oranı 15,09 olarak sabitlenmişti.

Kaynaklar: *Tate's Modern Cambisit, A Manual of Foreign Exchanges and Bullion,* 9. b., Londra, 1858; "The Statistical Abstract for the Principal and Foreign Countries," *British Parliamentary Papers, Accounts and Papers* içinde, 1914; V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları,* s. 225-26.

verildi. 1922 yılına kadar, Osmanlı devletinin piyasaya sürdüğü tüm gümüş ve altın sikkeler 1844'te belirlenen standartlara sadık kaldı. Ayrıca, günlük işlemler için 5, 10 ve 20 paralık bakır sikkeler üretildi. 1910 yılından itibaren de aynı amaçla nikel sikkeler piyasaya sürüldü.[9]

basılmıştı. Bunlar içinde en popüler olanı, 17. yüzyılın Avrupa groschenleri ve 18. yüzyılın başındaki Osmanlı kuruşlarıyla yaklaşık aynı büyüklükteki, 20 kuruşluk mecidiyelerdi. Yeni parasal standartları duyuran resmi metin için, bkz. H. A. Kuyucak, *Para ve Banka,* Cilt I, Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınları, İstanbul, 1947, s. 208-212; ayrıca Hasan Ferid, *Nakid ve İtibar-ı Mali, 1. Kitap: Meskukat,* Hukuk Matbaası, İstanbul, 1330/1914, s. 211-239; V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,* İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1970, s. 225-229; Ölçer, *Son Altı Osmanlı Padişahı Zamanında İstanbul'da Basılan Gümüş Paralar,* Yenilik Basımevi, İstanbul, 1966, s. 11-20.

9 Yeni sikke standartları 1922'ye kadar değişmeden kaldığı için, satın alma güçleri hakkında biraz bilgi vermek yararlı olur. 1840'larda İstanbul'da bir inşaat işçisinin günlük ücreti yaklaşık 6 kuruştu. 1914'e gelindiğinde, aynı ücret 10-12 kuruşa çıkmıştı. Başkentte 1 okkalık (1,280 gram) ekmek 1840'larda 1 kuruşa, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ise 2 kuruşa satılmaktaydı. 19. yüzyıl ücret verileri için, bkz. K. Boratav, G. A. Ökçün ve Ş. Pamuk, "Ottoman Wages and the World Economy, 1839-1913", Review, Fernand Braudel Center 9 (1985), s. 379-406; ve Issawi, *The Economic History of Turkey,* s. 31-33. Temel gıda mallarının fiyatları için, bkz. Issawi,

Ancak uygulamaya gelince, devlet eski sikkeleri tedavülden kaldıracak mali kaynağı bulamadı. Bu nedenle de kısa bir süre sonra eski sikkeleri de yasal ödeme aracı olarak kabul etmek zorunda kaldı, hatta her biri için resmi kur değerleri ilan etti. Eski sikkelerin piyasadan kaldırılamaması, yeni para düzenini en baştan yaralamış oldu. 1828-1832 tağşişleri sırasında ve sonrasında 1844'e kadar basılan 5 ve 6 kuruşluklar, taşrada Birinci Dünya Savaşı'na kadar tedavülde kalmıştır.[10]

Yeni sikkelerin istikrara kavuşması, ne mali güçlüklerin ne de ek gelir bulma arayışlarının sona ermesi anlamına geliyordu. Yüzyıl boyunca Osmanlı yönetimleri bütçeyi denetim altına almakta zorlandılar ve mali sorunlarla mücadele ederken, çeşitli yöntemlere başvurmak zorunda kaldılar. Ek mali gelir sağlamak amacıyla kullanılan bir yöntem, İstanbul yöresinde kaime-i muteber-i nakdiyye ya da kısaca kaime olarak adlandırılan ve önceleri faiz geliri de sağlayan kâğıt para basmak oldu. 1830'ların ikinci yarısında, artan askeri harcamalar ve reform girişimleri arasında, pek çok devlet birimi bütçe kaynakları tükenince harcamalarını sürdürebilmek için, sergi adlı borç senetleri kullanmaya başlamıştı. Böylece Galata bankerlerinin elinde büyük miktarlarda kısa vadeli devlet borcu birikmişti. Devletin Londra'daki bankerlerden borç bulmak için yaptığı girişimler sonuçsuz kalınca, faiz geliri de sağlayan kâğıtların basımına girişildi.[11]

1840 yılında piyasaya sürülen ilk kaimeler 500 kuruş değerindeydi. Sekiz yıl vadeli bu kâğıtlar, yılda sekizde bir ya da yüzde 12,5 faiz geliri sağlıyordu. Devlet ısrarla bu kâğıtların piyasalarda ek bir mübadele aracı oluşturmak için basıldıklarını ve bunların vergi ödemeleri dahil her amaçla kullanılabileceklerini vurgulamaktaydı. Sonraları, daha küçük değerli kaimeler de piyasaya sürülmüştür. 1840 yılında iki aşamada piyasaya sürülen kaimelerin toplam değeri 40 milyon kuruşa ulaşmıştır.

Zaman içinde devlet bu kâğıtları sehim kaimesi olarak anmaya başladı. Böylece, devletin borcunu belirli mukataaların vergi gelirleriyle ilişkilendiren ve piyasalarda bir miktar güven kazanmış olan esham düzeniyle ilişki kuruluyordu.[12] 1840-1844 arasında, İstanbul piyasası kaimelere yavaş

The Economic History of Turkey, s. 332-337; Irak ve Suriye için, Issawi, *The Fertile Crescent, 1800-1914, A Documentary Economic History*, Oxford University Press, 1988, s. 89-91.

10 Daha sonraki dönemlerde beşlik ve altılıklar için bkz. aşağıda s. 237 ve 241.

11 A. Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 25-49; R. Davison, "The First Ottoman Experiment with Paper Money", O. Okyar ve H. İnalcık (ed.), *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Kongresi Tebliğleri* içinde, Ankara, 1980, s. 243-244.

12 Esham için, bkz. Bölüm 12, s. 207-210.

yavaş alıştı ve bu kâğıtlar sikkelerle aynı değer üzerinden işlem gördü.[13] Belirli bir güven ortamının yerleşmesinden sonra, 1844'te taşıdıkları faiz yüzde 6'ya indirilmiş yeni kaimeler piyasaya sürüldü. 1840'ların ikinci yarısında değerleri 50 kuruştan 10.000 kuruşa kadar uzanan kaimeler basılmaya devam edildi. Büyük kupürler çoğunlukla tüccarlar tarafından kullanılmaktaydı. Bu dönemdeki kaimelerin hacmi hakkında kesin bilgiler yoktur, ancak piyasa fiyatlarının istikrarı nedeniyle, henüz çok büyük miktarda basılmadıklarını söyleyebiliriz (bkz. Resim 43).

Ancak ilk aşamalardan itibaren, kaimelerin tedavülünde kalpazanlık sorunlarıyla da karşılaşıldı. İlk kaimelerin üzerindeki yazılar elle yazılmıştı. İkinci aşamadaki kaimeler için silinmez mürekkep kullanıldıysa da, kalpazanlar bu engeli de aşmayı başardılar. 1842 yılından itibaren, kaimeler padişahın kabartmalı tuğrası ve kalpazanlığa karşı diğer önlemlerle birlikte basılmaya başlandı. Eski kaimeler de yenileriyle değiştirildi. Ancak, bundan önce sadece kalpazanlık nedeniyle değil, kabul görmesinde ortaya çıkan güçlükler nedeniyle de kaimenin taşradaki tedavülü durduruldu.

Çeşitli olumsuzluklara karşın, miktarları sınırlı kaldığı için, kaimelerin 1852'ye kadar başarılı oldukları söylenebilir. Ancak 1852 yılında, faiz geliri sağlamayan kaimelerin tedavüle çıkarılmasıyla birlikte, kaimelerin tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu. Yeni kaimelerin itibari değerleri oldukça küçük, 10 ve 20 kuruş olarak belirlenmişti. Resmi açıklamalarda küçük kupürlerin günlük alış verişlerde kolaylık sağladığı belirtilmekle birlikte, yeni kaimelerin devlete önemli bir gelir sağladığı açıktı. Tedavüldeki kaimelerin miktarı 1853 yılında 175 milyon kuruşa ya da 1,6 milyon sterline ulaştı. Bu miktarın çok büyük olduğu söylenemez. Ancak Kırım Savaşı sırasında, çok fazla miktarda kaime basılmaya başlanınca, altın lira cinsinden piyasa değerleri de itibari değerlerinin yarısına indi. 200-220 kuruşluk kaime bir altın liraya eşit kabul edilmeye başladı. 1861 yılında ise, 1.250 milyon kuruşluk rekor miktarda kaime piyasaları bastı. 400 kuruşluk kaimenin kuru bir altın liraya kadar geriledi. Böylece, Osmanlı tarihindeki ilk kâğıt para deneyimi, başlangıcından yirmi yıl sonra çok hızlı bir enflasyonla sonuçlanmış oluyordu. Yaygın protestolardan sonra 1862 yılında devlet, Osmanlı Bankası'ndan sağladığı kısa vadeli kredilerle kaimeleri piyasadan kaldırdı.[14]

Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yetmiş beş yıllık sürede, devletin

---

13 Akyıldız, *Kağıt Para*, s. 41-49.

14 *Age.*, s. 50-90; Davison, "The First Ottoman Experiment", s. 245; M. Erol, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kağıt Para (Kaime)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970, s. 5-7.

piyasaya altına çevrilemeyen kâğıt para sürdüğü bir başka deneyim daha vardır. 1876 yılında Osmanlı devleti dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan ettikten sonra, Avrupa mali piyasalarından veya Osmanlı Bankası'ndan borçlanma olanağı kalmamıştı. Önce Sırp ayaklanması, daha sonra da Rus savaşı patlak verince, ek kaynak sağlamak büyük önem kazanmıştı. Bu koşullarda devlet, kupürleri 1 kuruştan 500 kuruşa kadar uzanan büyüklü küçüklü kaimeleri, imparatorluğun her köşesinde ve her türlü ödemede kullanılmak üzere piyasaya sürdü. Kısa sürede kaimelerin hacmi 16 milyon liraya (14,4 milyon sterlin) ulaştı. Devlet memurlara maaşlarını yeni kaimelerle ödüyor, köylüler ürünlerini kaime üzerinden satıyor, vergilerini kaime ile ödüyorlardı. Ancak yüksek hacimleri nedeniyle, kaimelerin piyasa değeri iki yıl içinde 450 kuruş eşittir bir altın lira düzeyine indi. Üç yıldan fazla bir süre tedavülde kaldıktan sonra, kaimeler piyasadan kaldırıldı.[15]

DEVLETE BORÇ VEREN BANKALAR

Avrupa'yla iktisadi ve mali bütünleşme sürecinin hızlanmasıyla birlikte, 1840'larda Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez olarak bankalar kurulmaya başlandı. Bankalara olan talebin bir bölümü, ticaretin genişlemesi ve tüccarların kredi ihtiyaçlarından kaynaklanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyete geçen ilk banka, 1844 yılında Londra'da bir grup İngiliz tüccar tarafından kurulan İzmir Ticaret Bankası'ydı (Commercial Bank of Smyrna). 200 bin sterlinlik sermaye ile kurulan banka, İzmir bölgesindeki Avrupalı ve diğer tüccarların artan ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlıyordu. Ancak 1847 mali bunalımı sırasında kapandı.[16]

1880'lere kadar kurulan diğer bankaların çoğunluğu için, en önemli faaliyet alanı devlete borç vermekti. Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk banka ise, 1847 yılında iki Galata bankeri tarafından 200 bin sterlinlik bir sermayeyle ve devlet desteğiyle kurulan Dersaadet Bankası'ydı (Banque de Constantinople). Osmanlı yöneticileri bu bankanın devlete kısa vadeli borç sağlayabileceğini, para ve döviz piyasalarına istikrar getireceğini umuyorlardı. Ancak kaimelerin hızla artan hacmi nedeniyle, banka Osmanlı parasını istikrara kavuşturamadığı gibi, kısa zamanda büyük zarara uğradı. Devlet bu zararları karşılayamayınca da, 1852'de kapanmak zorunda kaldı.[17]

Devletin mali ve parasal gereksinimlerini karşılamak üzere bir başka

---

15 Akyıldız, *Kağıt Para*, s. 91-174; Erol, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 15-27.

16 R. Kasaba, "İzmir Ticaret Bankası", *Tarih ve Toplum* 43 (1987), s. 57-60.

17 A. du Velay, *Essai sur l'Histoire Financière de la Turquie*, Arthur Rousseau, Paris, 1903, s. 126-129; Tekeli ve İlkin, *Merkez Bankası*, s. 53-54.

banka kurma çabaları, 1856 yılında, Kırım Savaşı sırasında, bir İngiliz sermaye grubu tarafından Osmanlı Bankası'nın kurulmasına yol açtı. Banka önce 500 bin sterlinlik bir sermaye ile Londra'da kuruldu, ancak faaliyet merkezi olarak İstanbul seçildi. Kısa bir süre içinde Osmanlı hükümeti bankaya imparatorluğun Mısır dışında kalan kentlerinde de şube açma imtiyazını verdi.

Devletin süregelen mali güçlükleri, kısa bir süre sonra daha güçlü bir Avrupa kurumunun aranmasına yol açtı. 1863'te, Osmanlı Bankası'nın İngiliz sahiplerine bir Fransız grubu yüzde 50 payla katılınca, Bank-ı Osmani-i Şahane kuruldu. Bankanın önemli bir özelliği, hem bir özel Fransız-İngiliz bankası hem de İstanbul'da bir devlet bankası olarak iki kimlikli oluşuydu. Günlük faaliyetleri Londra ve Paris'ten yönlendiren kurullar tarafından yönetilmekteydi. Devlete kısa vadeli borçlar sağlaması karşılığında, hazinenin en önemli işlemleri bu bankaya verilmişti. Banka kaimelerin ve 1844 öncesinden kalan tağşiş edilmiş sikkelerin tedavülden kaldırılmasında devlete yardım etmeyi kabul etmişti. Buna karşılık, bankaya devletin dış borçlarının ödenmesinde de önemli bir ayrıcalık verildi. Devletin borç ödemelerinin büyük bir bölümü banka üzerinden yapılacak ve bu hizmet karşılığında bankaya yüzde 1 komisyon ödenecekti. Ayrıca Osmanlı devleti piyasaya yeni kâğıt para çıkarmamayı taahhüt ediyor ve altın karşılığı olan banknotların tedavüle sürülmesinde bankaya tekel hakkı tanınıyordu. Böylece eşsiz mali ve iktisadi imtiyazlarla donanan banka, bunlardan azami kârı sağlamak için de çok elverişli bir konumdaydı.[18]

Osmanlı devletinin süregelen mali güçlükleri ve yüksek faiz oranları taşıyan Osmanlı tahvillerinin Avrupa mali piyasalarında tutulması, Osmanlı devletine borç vermeyi çok kârlı bir iş haline getirmişti. Galata bankerleri de bu piyasadan pay kapmak amacıyla İngiliz, Fransız ve Avusturyalı sermaye gruplarıyla ortaklıklar kurmaya ve başkentte yeni bankalar açmaya başladılar. Bu bankaların en önde gelenleri 1864 yılında kurulan Şirket-i Umumiyye-i Osmaniye (Société Général de l'Empire Ottoman), İtibar-ı Umumi-i Osmani (Le Crédit Général Ottoman, 1869), İstanbul Bankası (Banque de Constantinople, 1872) ve Kambiyo ve Esham Şirketi Osmaniyesi (Société Ottomane de Change et de Valeurs, 1872) idi. Bu

18 A. Autheman, *La Banque Impériale Ottomane*, Ministère de l'Economie et des Finances, Paris, 1996, s. 1-32; J. Thobie, "European Banks in the Middle East", Rondo Cameron ve V. I. Bovykin (ed.), *International Banking 1870-1914* içinde, Oxford University Press, 1991, s. 407; C. Clay, "The Banknotes of the Imperial Ottoman Bank, 1863-1867", *New Perspectives on Turkey* 9 (Fall 1993), s. 101-118; ayrıca A. Billiotti, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris, 1909; ve A. du Velay, *Essai sur l'Histoire Financière*.

kurumlar devlete kısa vadeli borç vermeye ek olarak, devlet ile Osmanlı tahvillerini satın alan kesimler arasında aracılık rolü oynayarak da komisyon ve faiz geliri sağlamaktaydılar. Koşullar oldukça cazipti, elde edilen komisyonlar borç olarak sağlanan miktarların yüzde 10, hatta 12'sine ulaşabiliyordu.[19]

Ayrıca, 1870'lerin başlarında kimi küçük ticari bankalar da kuruldu, fakat bunlar 1870'lerin ikinci yarısındaki mali bunalım sırasında kapandılar. Bir İngiliz grubu tarafından 1866 yılında bir milyon sterlin sermayeyle kurulan ve Amerikan İç Savaşı nedeniyle Ege bölgesinde pamuk üretimini desteklemeyi amaçlayan Şirket-i Maliye-i Osmaniye (Ottoman Financial Association) de savaşın bitiminden sonra dünya pamuk fiyatlarının hızla düşmesi nedeniyle kapanmıştı.[20]

DIŞ BORÇLANMA

1854 yılında, Kırım Savaşı sırasında Osmanlı devleti Avrupa mali piyasalarında uzun vadeli tahviller satmaya başladı. Kısa süre içinde de, dış borçlanma bütçe açıklarına karşı mücadelede başvurulan en belirgin yöntem oldu. Bu sürecin erken aşamalarında, Kırım Savaşı sırasında, İngiliz hükümeti de Osmanlı devletini destekledi. Mısır vergisinin yıllık gelirinin dış borç ödemelerine ayrılması karşılığında, İngiltere piyasaya çıkarılan ilk Osmanlı tahvillerini garanti etti. Bundan sonraki yirmi yılda Osmanlı devleti Londra, Paris, Viyana ve diğer Avrupa borsalarından giderek daha kötüleşen koşullarda büyük miktarlarda borç aldı. Ancak bu süreç içinde net olarak ele geçen fonların hemen tümü cari harcamalara ayrıldı. Sadece çok küçük bir bölümü, altyapı yatırımlarında veya borç ödeme kapasitesini artıracak diğer alanlarda kullanıldı. 1860'ların ikinci yarısına gelindiğinde artık dış borç ödemelerini sürdürebilmek için yeni dış borç bulmak gerekiyordu. Borç ödemelerinin durdurulması kaçınılmaz gözüküyordu, ancak elde ettikleri yüksek faizler ve komisyon gelirleri nedeniyle Avrupa mali piyasaları bu süreçten kolay kolay vazgeçmek niyetinde değillerdi.[21]

Nitekim, Avrupa ve Amerika mali piyasalarını sarsan 1873 bunalımından sonra, denizaşırı ülkelere sermaye ihracı durunca, yeni fonlar bulamayan Osmanlı devleti 1875-1876 yıllarında kademeli olarak dış borç ödemelerini durdurmak zorunda kaldı. Bu tarihte dış borçlar 200 milyon

---

19 Thobie,"European Banks", 407-408; Tekeli ve İlkin, *Merkez Bankası*, s. 62-69.

20 Tekeli ve İlkin, *Merkez Bankası*, s. 62-69.

21 D. C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, Columbia University Press, New York, 1929 hâlâ bu konudaki klasik incelemedir; ayrıca, du Velay, *Essai sur l'Histoire Financière*. Alınan borç miktarları ve yıllık ödemeler için bkz. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, Bölüm 4 ve Ek III.

sterline ulaşmıştı. Uzun müzakerelerden sonra 1881'de dış borçların itibari değeri yarıya indirildi. Avrupalı alacaklıların Osmanlı maliyesi üzerinde denetimini ve dış borç ödemelerinin düzenli sürmesini sağlamak üzere Düyun-u Umumiye İdaresi kuruldu. Dünya Savaşı'na kadar geçen otuz yılı aşkın sürede Osmanlı devletinin gelirlerinin önemli bir bölümü, dış borç ödemeleri için kullanılmak üzere Düyun-u Umumiye İdaresi'nin denetiminde kaldı. Bu denetim ve borç ödemelerinin düzenli sürdürülmesi, Avrupa mali piyasalarına önemli bir güvence sağlamış oldu.[22]

Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı devleti Avrupa piyasalarında tekrar borçlanmaya başladı. 20. yüzyılın başlarından itibaren de askeri harcamaların artmasıyla birlikte, hem yeni borçlanma hem de yıllık borç ödemeleri tırmanışa geçti. Osmanlı hükümetlerinin neredeyse kesintisiz olarak dış kaynak arayışı içinde olmaları, özellikle Osmanlı dış politikasında bir hayli pahalıya mal olan dış bağımlılıkları da beraberinde getiriyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesine gelindiğinde, dış borçların toplam miktarı ile her yıl alınan yeni borç miktarları, 1870'lerdeki olağanüstü yüksek düzeylerine yaklaşmıştı.

Bütçe açıklarının nasıl finanse edileceği sorusuna verilen yanıtın, bu konuda yapılan tercihlerin Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde para düzenini ve izlenilen para politikasını doğrudan etkilediği, hatta belirlediği dikkate alınırsa, Osmanlı devletinin niçin bütçe açıklarını daha farklı biçimlerde finanse etmeyi düşünmediği ve niçin bütçe açıklarını neredeyse sadece dış borçlanma yoluyla karşılamakta ısrar ettiği üzerinde durmak gerekiyor. 19. yüzyılda iç borçlanma, özellikle de uzun vadeli iç borçlanma ciddi bir seçenek değildi, çünkü içerideki mali piyasaların büyüklüğü, devletin borçlanma gereksinimlerinin çok altında kalıyordu. Öte yandan, 19. yüzyılda sikke tağşişi de artık ek mali gelir sağlamak için uygulanabilir bir yöntem olmaktan çıkmıştı. Kâğıt para, aynı işlevleri tağşişlerin kimi sınırlamaları veya olumsuz yanları olmadan, daha iyi yerine getirebiliyordu. Bu durumda Osmanlı devletinin 19. yüzyıldaki seçeneklerini ikiye indirmek mümkündür: kâğıt para ve dış borçlanma. Acaba Osmanlı devleti niçin ikincisinde ısrar etti ve birinciyi sadece savaş gibi olağanüstü dönemlerde kullandı?

1850'lerde devlet dış borçlanmaya başladığında, uzun vadeli borçlanmanın cazip göründüğünü tahmin edebiliriz. Bürokrasinin ilk aşamalardaki isteksizliğine karşın, Avrupa piyasalarında yirmi yıl veya daha uzun

---

22 Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 62-71; Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 92-180.

vadeyle tahvil satarak mali sorunları ertelemek, yüzyılın başlarından beri tüm hükümetleri zorlayan, onları ağır siyasal ve iktisadi sorunlarla karşı karşıya getiren tağşişler ve kâğıt para deneyimleriyle karşılaştırıldığında, kolay bir çözüm gibi görünmüş olmalıdır.[23]

1881 yılına gelindiğinde ve Osmanlı maliyesi üzerine Avrupa alacaklılarının denetimi kurulduktan sonra ise, Osmanlı bürokrasisi bütçe açıklarını denetim altına almadan dış borçlanmaya girişmenin uzun vadeli maliyetleri ve sonuçları hakkında artık bir hayli deneyimliydi. Bu ikinci dönemde, tağşişler yoluyla ek gelir sağlamak yerine, istikrarlı para ve dış borçlanma seçeneğinin sürdürülmesini anlayabilmek için, bir yandan Düyun-u Umumiye İdaresi'nden ve diğer Avrupalı çevrelerden gelen baskıları, öte yandan da Osmanlı devletinin dış borçlanma seçeneğini açık tutabilmek, Avrupa piyasalarından kopmamak için bu piyasalarda güvenilirlik sağlama ihtiyacını dikkate almak gerekiyor.

Avrupalılara gelince, 1880'den sonra istikrarlı para düzeni doğrultusunda baskı yapmalarının nedenleri, yüzyılın başındaki nedenlerin aynıydı. Avrupalılar parasal istikrarı, Avrupa'yla yapılan ticaretin gelişmesinin ve Avrupa sermayesinin yatırım yapmasının önkoşulu olarak görüyorlardı. Avrupa'nın mali çevreleri ve alacaklılar, parasal istikrarı Osmanlı devletinin Avrupa mali piyasalarına girebilmesi için de önkoşul olarak görüyorlardı. Nitekim, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurduğu denetim sayesinde, Osmanlı devletinin dış borçlanmalarında ödediği faiz oranı kısa bir süre sonra yüzde 4-5 düzeyine indi. Oysa 1875 öncesindeki borçlanma sırasında, Osmanlı devleti dünya fiyatlarının sabit olduğu bir dönemde, yüzde 10 ile 12 arasında faiz ödemişti.[24]

Öyleyse, 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı devletinin bütçe açıklarını tağşişler yoluyla finanse eden bir düzenden, daha istikrarlı para ve dış borçlanmaya doğru gerçekleştirdiği değişikliğin uzun dönemli bilançosu hakkında neler söylenebilir? Göreli parasal istikrar, dış ticaretin daha hızlı büyümesi ve daha fazla yabancı yatırımı olumlular hanesine yazmak gerekiyor. Nitekim, 19. yüzyılda Osmanlı dış ticareti yılda yaklaşık yüzde 5'lik bir ortalama hızla büyümüştir. Ayrıca elimizde, özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesindeki dönemde, kişi başına gelirlerin artmakta ol-

---

23 Osmanlı yönetiminin dış borçlanmaya başlamak konusundaki tereddütleri ve isteksizliği hak. bkz. O. Anderson, "Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt", *The Historical Journal* 7 (1964), s. 47-63; ve F. S. Rodkey, "Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856", *Journal of Modern History* 30 (1958), s. 348-53.

24 Osmanlı devletin ödediği faiz oranlarının hesaplanması için, bkz. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 64-66.

duğuna ilişkin veriler vardır.[25] Parasal istikrarın iktisadi büyümeye katkıda bulunduğuna şüphe yoktur. Ancak, bilançonun öbür tarafında da ciddi maliyetler yer almaktadır. Devletin önde gelen gelir kaynaklarının Avrupalı alacaklıların denetimine geçmesi ve olumsuz mali koşulların özellikle 20. yüzyılın başlarında yarattığı siyasal ve iktisadi bağımlılıklar, Osmanlıların bütçe açıklarını denetim altına almadan büyük miktarlarda dış borçlanmaya girişmelerinin oldukça pahalıya mal olduğunu göstermektedir.

TOPAL ALTIN STANDARDI

Çift metalli para düzeni, arz ve talep koşullarının dünya ölçeğinde daha istikrarlı olduğu 1815-1850 döneminde oldukça iyi bir performans göstermişti. Ancak 1850'den sonra Kaliforniya'da büyük miktarda altın bulunmasıyla birlikte, gümüş fiyatları yükselmeye ve çift metalli düzen üzerindeki baskılar artmaya başladı. Düzenin istikrarını sağlama görevi ise Fransa'nın üzerine kaldı. 1867 yılında, uluslararası çift metalli düzene destek sağlamak amacıyla, bir grup Avrupa ülkesi Fransa'nın önderliğinde biraraya gelerek Latin Para Birliği'ni kurdular ve para birimlerini birlikte izlemeye ve desteklemeye karar verdiler.

1870'lerde ortaya çıkan kimi gelişmeler çift metalli düzeni benimsemiş ülkeler için güçlükler yaratırken, altın standardına geçişi de hızlandırdı. İlk olarak, Almanya ülke içindeki birliği sağladıktan sonra, gümüş standartından altın standardına geçti. İkinci olarak, Amerika Birleşik Devletleri'nde büyük miktarlarda gümüş madeni bulundu ve dünya üretimi artmaya başladı. Bu gelişmeler, altın karşısında gümüş fiyatlarını 16'ya 1'den, yüzyıl sonunda 35'e 1'e kadar geriletti. Giderek artan enflasyon olasılığı karşısında, gümüş veya çift metalli para düzenindeki ülkeler altına geçmeye başladılar. Latin Para Birliği ülkeleri 1878 yılında gümüş para basımını durdurdular. Fransa ve onu izleyen ülkeler bu tarihten sonra "topal" altın standartına geçtiler. Bu düzende gümüş yasal ödeme aracı olarak tanınmaya devam ediyor, ancak darphaneler tarafından üretilmediği gibi, ticari işlemlerde fazla önemi kalmıyordu. 1880'e gelindiğinde, Avrupa ülkelerinin çoğunluğu altın standardına geçmiş, Avrupa'da gümüş sikke üretimine açık darphane kalmamıştı.[26] Altına geçiş süreci, yüzyılın sonuna kadar tamam-

---

25 Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 302-309; O. Okyar, "A New Look at the Problem of Economic Growth in the Ottoman Empire, 1800-1914", *The Journal of European Economic History* 16 (1987), s. 7-49; ve Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 152-162.

26 M. de Cecco, *Money and Empire, The International Gold Standard, 1890-1914,*

landı. Amerika Birleşik Devletleri bu adımı 1879'da attı. Hindistan gümüşü 1893'te terk etti. 1914 yılına gelindiğinde, dünyanın büyük ülkeleri arasında gümüş standardından ayrılmayan sadece Çin kalmıştı.[27]

Altının Avrupa'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde gümüşü yenilgiye uğratması, iktisadi ve ideolojik olduğu kadar siyasal bir zafer anlamına geliyordu. Altının giderek artan cazibesi, aslında siyasal iktidar yapılarında ortaya çıkan değişiklikleri de yansıtmaktaydı. Yükselen bir kentli, kapitalist sınıf, siyasal hiyerarşide tarımsal kesimlerin yerini alıyordu. Kentli-sanayici kesimler altını ve tek metalli para düzenini tercih ederken, tarımsal kesimler gümüşten yanaydılar. Bir başka deyişle, altının gümüş ve çift metalli düzen karşısındaki parasal zaferi, burjuvazinin siyasal zaferini de temsil etmekteydi.[28]

Ancak tam da bu nedenle, 1870'lerdeki altına geçiş sürecinin daha çok gelişmiş ülkelerdeki eğilimleri yansıttığını söylemeliyiz. Gelişmiş ülkelerdeki daha büyük ölçekli ve daha büyük sayıdaki işlemler, altını cazip kılıyordu, oysa düşük gelirli ülkelerde, gümüş talebi karşılayabilmekteydi. Ayrıca, iktidarı tarımdan kentli kesimlere doğru kaydıran iktisadi ve siyasal süreçler, daha çok gelişmiş ülkelerde ortaya çıkmıştı, buna karşılık gelişen ülkelerde, gümüş ve kâğıt para ile geleneksel iktidar yapıları eski güçlerini korumaktaydılar. Nitekim, birkaç istisna dışında, gelişen ülkeler ilk aşamada altın standardı dışında kaldılar.[29]

1870'lerde uluslararası para düzeni büyük değişiklikler geçirirken, Osmanlı hükümeti Avrupa'dan gelen baskılara karşı son derece duyarlı bir konumdaydı. Hükümet dış borç ödemelerini durdurmuş ve dış kaynak kullanamadan büyük bir savaşı yaşamak zorunda kalmıştı. Daha sonra başlayan dış borç müzakereleri sırasında da, Osmanlı İmparatorluğu'nun para düzeninin nasıl değişeceği önemli bir tartışma konusu haline gelmişti. Sonuçta, Avrupalı kesimlerin, özellikle de Düyun-u Umumiye İdaresi ve Osmanlı Bankası tarafından temsil edilen alacaklıların tercihleri ağır bastı.

Osmanlı devleti 1881 yılında çift metalli düzeni bıraktı. Gümüş ile altın arasındaki bağ koparıldı ve Osmanlı para birimi sadece altın üzerinden tanımlanmaya başlandı. Devlet aynı zamanda tedavüldeki gümüş sikkele-

---

Rowman and Littlefield, New Jersey, 1975, s. 39-61; Flandreau, "An Essay", s. 1-44; A. Redish, "The Evolution of the Gold Standard in England", *The Journal of Economic History* 50 (1990), s. 68-85.

27 D. Leavens, *Silver Money*, Principa Press, Bloomington, Indiana, 1939, s. 108-130.

28 G. M. Gallarotti, "The Scramble for Gold: Monetary Regime Transformation in the 1870's", M. D. Bordo ve F. Capie (ed.), *Monetary Regimes in Transition* içinde, Cambridge University Press, 1993, s. 27-28.

29 Gallarotti, "The Scramble for Gold", s. 46-47.

rin, özellikle de 20 kuruşluk mecidiyelerin miktarını sınırlamaya karar verdi.[30] Ancak devletin gümüş sikkeleri piyasadan kaldırarak tam anlamıyla altın standartına geçebilecek rezervleri ya da mali gücü yoktu. Bu nedenle, günlük işlemlerde gümüş yoğun olarak kullanılmaya devam etti. 1916 yılına kadar, devlete yapılan ödemelerde, sınırsız miktarda gümüş sikke ve bu arada 1844 öncesinden kalan beşlik ve altılıklar, 105 kuruş eşittir bir altın lira hesabıyla kabul edildi. Böylece esas desteğini altından alan, ancak uygulamada gümüşe de dayanmaya devam eden bir topal standart ya da dönemin deyimiyle topal mikyas benimsenmiş oldu. Altın, özellikle dünya ekonomisiyle ilişkilerde, bu düzenin merkezinde yer almaktaydı. Günlük işlemlerde kullanılan gümüş ise iç ticaretin arz ve talep koşullarına göre dalgalanmaktaydı. Bu fiili durumu, Avrupalı kesimlerin çıkarları ve tercihleriyle düşük gelirli bir tarımsal ülkenin gerçekleri arasında bir uzlaşma olarak yorumlamak uygun olur.

1880'lerde Osmanlı devleti eğer gümüşe geri dönseydi, bunun bir yararı, gümüşün değer kaybetmesi nedeniyle, ekonominin ihracat yapan ve ithalatla rekabet eden kesimlerinin rekabet gücünün artması olacaktı.[31] Ancak, Osmanlı devletinin altın üzerinden belirlenmiş büyük miktarda dış borcu vardı. Gümüşe geçiş veya dönüş, bu borç yükünü ağırlaştıracaktı. Gümüşe geçiş, yabancı sermaye girişini de olumsuz etkileyecekti. Daha genel olarak da, altın standardının dışında kalınması, Osmanlı ekonomisinin Avrupa ve dünya ekonomisiyle ilişkilerinin zayıflamasına yol açacaktı.[32]

Yeni düzende çok önemli bir rol üstlenen Osmanlı Bankası, Osmanlı lirasıyla Avrupa para birimleri arasındaki kuru sabit tutarak, ticaret ve sermaye hareketleri için istikrarlı bir ortam oluşturmayı amaçlıyordu. Banka aynı zamanda altın lira ile gümüş kuruş arasındaki kur dalgalanmalarını da azaltmaya çalışıyordu. Öte yandan banka, altına bağlı banknotların arzında tekel konumunu koruyor ve ihtiyatlı davranarak piyasaya sürdüğü banknot miktarını fazla genişletmiyordu. Banknotların tedavülü esas olarak İstanbul bölgesiyle sınırlı kalmış ve hacimleri 1914 yılına kadar 1,5 milyon lirayı aşmamıştı. Bu muhafazakâr yaklaşım ve oluşturulan görece

---

30 1883'ten 1914'e kadar devlet yalnızca eskiyenlerin yerine, sınırlı miktarda gümüş sikke üretti.

31 J. B. Nugent, "Exchange Rate Movements and Economic Development in the Late Nineteenth Century", *Journal of Political Economy* 81 (1973), s. 1110-1135.

32 Altın standardının dışında kalan İspanya örneği için bkz. S. Martin-Acena, "Spain during the Classical Gold Standard Years, 1880-1914", Michael D. Bordo ve Forrest Capie (ed.), *Monetary Regimes in Transition* içinde, Cambridge University Press, 1993, s. 135-172. Fermanın tam metni için, bkz. Kuyucak, *Para ve Banka*, Cilt I, s. 212-214.

istikrarlı parasal ortam, en çok tüccarların ve imparatorlukta yatırım yapan Avrupalı kesimlerin işine yaramaktaydı[33] (bkz. Resim 44).

Yeni düzende, gümüş sikkelerin itibari değerleri, gümüşün hızla gerileyen dünya fiyatının bir hayli üzerinde tutulmuştu. Böylece, Osmanlı topraklarına, özellikle de uzak vilayetlere, büyük miktarlarda külçe gümüş ve dışarıda basılmış Osmanlı sikkeleri kaçak sokulmaya başladı. Taşrada, gümüş kuruşun altın lira karşısındaki değeri geriledi. Aslında gümüşün girişi, kaçınılmaz olarak altının Osmanlı ekonomisinden çıkışıyla finanse edilmekteydi, ama dönemin gözlemcileri bu önemli gelişme üzerinde pek durmazlar.

1881 sonrasında da devlet, taşrada tedavül gören Osmanlı sikkelerini bütünlüğe kavuşturamamıştır. Ülkeye kaçak sokulan tam ayar ve düşük ayar gümüş sikkeler ile 1830'lardan kalan beşlik ve altılıklar, arz ve talepte bölgesel ve mevsimlik dalgalanmalarla birleşince, gümüş sikkelerin altın lira karşısındaki kurlarında çok büyük çeşitlilikler ve dalgalanmalar ortaya çıkıyordu. Altın liranın gümüş kuruş karşısındaki değeri, İstanbul'dan uzaklaştıkça artmaktaydı.[34] 20. yüzyılın başlarında liranın kuru İstanbul'da 108 kuruştan, Halep'te 125'e, Bağdat'ta 103'ten 153'e, Kudüs'te 124'e, Basra'da 103'ten 170'e kadar değişmekteydi. İzmir'de kuruşun lira karşısındaki kuru 1895'te 210, 1900'de de 236'ya geriledi. Altın lira karşısında kuruş, kimi kentlerde 250, hatta 280'e kadar geriledi.[35]
İstanbul'a daha uzak sayılabilecek vilayetlerden Musul'da ise, 1844 sonrası gümüş sikkeler 1844 öncesinden kalma beşlik ve altılıklarla birlikte tedavül ediyordu.

Gümüş kuruş 1880'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar, altın lira ve diğer yabancı sikkeler karşısında sürekli değer kaybetti. Altın liranın kuru 1886 yılında 114 kuruştan 1914'de 137 kuruşa yükselirken, yabancı sikkeler karşısında istikrarlı kaldı.[36] 19. yüzyılın son çeyreğinde gümüşün dünya piyasalarındaki fiyatı, yüzyılın ortasındakiyle karşılaştırıldığında yarıya inmiştir. Bu nedenle, burada özetlediğimiz ve bir hayli farklılık gösteren kur değerlerinin, Osmanlı ülkesine kaçak sokulan, ancak gümüş içeriği tam Osmanlı kuruşlarının mı, yoksa gümüş içeriği azaltılmış kalp sikkelerin değerini mi yansıttığını belirlemek kolay değildir. Herhangi bir kent ya da bölgede, aynı zamanda geçerli olan kur değerleri arasında büyük

---

33 Thobie, "European Banks", s. 410-411; Hasan Ferid, *Nakid ve İtibar-ı Mali*, 2. Kitap: *Evrak-ı Nakdiyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1334/1918, s. 106-243.

34 Billiotti, *La Banque Impériale Ottomane*, s. 110-124.

35 G. Young, *Corps de Droit Ottoman* C. V, Oxford at the Clarendon Press, s. 2-5; Billiotti, *La Banque Impériale Ottomane*, s. 124; Kuyucak, *Para ve Banka*, Cilt I, s. 198-203.

36 S. Shields, "An Economic History of Nineteenth-Century Mosul", yayımlanmamış doktora tezi, University of Chicago, 1986, Ek B.

farklar olması, ayarı tam ve ayarı düşük sikkelerin yanyana tedavül ettiğine işaret ediyor.[37] Ticaret için önemli güçlükler yaratan bu koşulların, sarraflar ve para ticareti yapan diğer esnaf için de oldukça elverişli bir ortam oluşturduğunu düşünebiliriz.

19. yüzyıl boyunca Avrupa ile yapılan ticaretin hızla genişlemesi, imparatorluğun pek çok bölgesinde İngiliz sterlini, Fransız frangı, Avusturya florini gibi önde gelen Avrupa paralarının dolaşımını artırmıştı. Yine de Osmanlı para biriminin biraz istikrar kazanmış olması nedeniyle, 19. yüzyılda tedavüldeki toplam sikke miktarı içinde Osmanlı sikkelerinin payının artmış olması mümkündür. Avrupa sikkeleri daha çok uzak vilayetlerde tedavül etmekteydi. İngiliz ve Fransız paraları Filistin ve Lübnan'da, Avusturya paraları ve Rus rublesi Balkanlar'da, Mısır altınları Suriye'de, mevsimlik göçler nedeniyle de Rus sikkeleri Trabzon bölgesinde tedavül etmekteydi. Irak'ta İran'ın altın *tümen*leri ve gümüş *kran*larına ek olarak, ticaret ve Hindistan'dan Bağdat yöresindeki kutsal yerleri ziyarete gelen hacılar nedeniyle Hint rupisi kullanılmaktaydı. Kökenleri 1780'lere giden Maria Teresa talerleri ise, yüzyıl boyunca Avusturya'da basılıp çok rağbet gördükleri Yemen ve Kızıldeniz bölgesine ihraç edildiler.[38]

Dönemin pek çok gözlemcisi ile 20. yüzyılın iktisat tarihçileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıl boyunca dış ticaret ve ödemeler dengesinde büyük açıklar verdiğini ileri sürmüşlerdir. Bu genel eğilim, özellikle taşrada ortaya çıkan değerli maden ve sikke darlıklarının en önemli nedeni olarak gösterilmiştir. Oysa, 19. yüzyıl Osmanlı ödemeler dengesi üzerine son dönemde yapılan bir çalışma, dış ticaret açıklarının neredeyse kural haline geldiğini, ancak bu açıkların diğer kalemlerle dengelendiğini, bu nedenle de ödemeler dengesinde sürekli açıkların söz konusu olmadığını gösteriyor. İmparatorluk ölçeğinde bakıldığında, 19. yüzyılın üçüncü çeyreğindeki dış ticaret açıklarının dış borçlanmayla karşılandığı görülüyor. 20. yüzyılın başlarındaki dış ticaret açıkları ise, kâr aktarımlarının

---

37 Örneğin Suriye'de resmi standartlardaki sikkelerle ayarı düşük, çürük sikkeler birlikte tedavül etmekteydi. S. B. Himadeh, *The Monetary and Banking System of Syria*, American Press, Beyrut, 1935, s. 24-28. Suriye ve Irak'taki para ve finans koşulları hakkında ayrıntı için bkz. Issawi, *The Fertile Crescent*, s. 407-475. Kuruşun kur değerlerinde ortaya çıkan önemli bölgesel farklılıklar, fiyat, ücret ve diğer parasal büyüklüklerin imparatorluk ölçeğinde karşılaştırılmasını güçleştirmektedir.

38 Billiotti, *La Banque Impériale Ottomane*, s. 107-111; Hasan Ferid, *Meskukat*, s. 332-368; Kuyucak, *Para ve Banka*, Cilt I, s. 200-203; D. Cohen, "La circulation monetaire"; H. Gerber ve N. T. Gross, "Inflation or Deflation in Nineteenth Century Syria and Palestine", *The Journal of Economic History* 40 (1980), s. 351-357; ayrıca S. Lachman, "The Coins of the Yemen under the Second Ottoman Occupation, April 1872-November 1918", *The Numismatic Circular* 20/12 (1986), s. 271-275.

üzerinde seyreden dolaysız yabancı yatırımlar ve bir ölçüde de Avrupa'dan Filistin'deki Yahudi yerleşimcilere ve Amerika'ya göç etmiş Ermeni ve Rumların ailelerine gönderdikleri fonlarla karşılanmaktaydı. Aynı hesaplamalar 1880'lerde ve 1890'larda dış ticaret açıklarının ortadan kalktığını, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin bu erken döneminde Osmanlı devletinin dış ticaret fazlası vererek dış borç ödediğini gösteriyor. 1850'den Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı dış ödemeler dengesinin toplam 25 milyon sterlin dolaylarında fazla verdiği tahmin edilmektedir. Bir başka deyişle, imparatorluk içinde tedavül eden değerli maden stoku 19. yüzyılda azalmamış, tam tersine artmıştır. Bu artış sayesinde, artan nüfusun, yükselen para kullanma eğiliminin, hatta imparatorluğun pazara en fazla yönelmiş bölgelerinde kişi başına üretim ve gelirlerde görülen artışın yarattığı para talebinin bir ölçüde olsun karşılandığı düşünülebilir.[39]

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı sınırları içinde tedavül eden para miktarı hakkında geliştirilen tahminler de burada özetlediğimiz uzun dönemli eğilimlerle uyum içindedir. Osmanlı Bankası uzmanlarından Adrien Biliotti'nin daha önceki yıllar için yaptığı hesaplamaları 1914 yılına taşıyan Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplam para arzını 60 milyon lira olarak tahmin etmektedir. Bu miktarın yaklaşık olarak yarısı altın sikkelerden oluşuyordu.[40] Osmanlı Bankası'nın banknotları ile gümüş sikkelerin de yaklaşık 12'şer milyon lira olduğu tahmin edilmektedir. Tedavüldeki yabancı sikkelerin payı 5 milyon, ya da toplamın yüzde 10'u kadardı. Eldem ayrıca 30 milyon lira değerinde altının yastık altında saklanmakta olduğunu tahmin ediyor. 1917 yılında Meclis-i Mebusan'da yaptığı bütçe konuşmasında da Maliye Nazırı Cavit Bey, çok benzer bir tablo çizmekte, 1913 yılında tedavül eden para miktarını 50-55 milyon lira, buna ek olarak saklanan miktarı da 10-15 milyon lira dolayında tahmin etmekteydi.[41]

TİCARİ BANKACILIK

1880 sonrasında imparatorlukta faaliyet gösteren bankalar içinde Osmanlı Bankası hiç şüphesiz en önde gelmektedir. Başlangıçta bir Fransız-İngiliz kuruluşu olmasına karşın, Osmanlı Bankası'nın yüzde 80'inden fazlası 1880'lerde Fransız sermayesinin eline geçmişti. Bu tarihten sonra

39 Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, s. 217-233.

40 V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 228-229; Billiotti, *La Banque Imperiale Ottomane*, s. 100-111.

41 Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 228; Himadeh, *The Monetary*, s. 25.

da bankanın faaliyetlerine ilişkin kararları Paris'teki kurul vermeye başladı. Banka Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı devlet tahvilleri piyasasındaki öncü konumunu korudu. Ancak bu geç dönemde, ticari ve yatırım bankacılığı faaliyetleri giderek ön plana çıkmaya başladı. Banka imparatorluk içinde 80 şubeden oluşan bir ağ geliştirdi. Bunun yanısıra Mısır ve Kıbrıs'ta faaliyet gösterdi. Aynı zamanda, Fransız sermaye gruplarının Osmanlı devlet tahvilleri piyasasındaki ve demiryolları, su elektrik ve gaz şirketleri, madencilik, sigorta gibi dolaysız yatırım alanlarındaki faaliyetlerini destekledi. İngiliz sermayesi 1880'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yatırımlarını azaltır, hatta devrederken, Deutsche Bank önderliğindeki Alman sermaye grupları Fransız sermayesiyle rekabete giriştiler.[42]

1899'dan sonra, Avrupa'nın küçüklü büyüklü ticari bankaları büyük bir hızla imparatorlukta şubeler açarak aralarında yoğun rekabete giriştiler. Bu bankalar, esas olarak, yerel müşterilerden mevduat toplayarak ticaret ve tarıma kredi vermeyi amaçlıyorlardı. Hem büyük tasarrufları hem de kredi talepleriyle tüccar, büyük esnaf ve eşraf, bankaların en önemli müşterilerini oluşturuyordu. Yeni bankalar ticari işlemlerde de bir hayli yoğun faaliyet gösteriyorlardı.[43]

Avrupa sermayesi tarafindan kurulan bankaların ve açılan şubelerin yanısıra, yerli sermaye grupları da 1880'lerde birkaç bölgesel banka kurdular. 1888'de faaliyete başlayan Selanik Bankası'yla 1891'de kapılarını açan Midilli Bankası, bunların en önemlileriydi. 1910 yılından sonra, İttihat ve Terakki ağırlıklı hükümetlerin Müslüman-Türk sermaye gruplarını destekleyen politikaları sonucunda, yerli sermayeyle kurulan bankaların sayısında da önemli bir artış oldu. Birinci Dünya Savaşı'na kadar yerli sermaye tarafindan İstanbul'da dört, Anadolu'da da iki banka kuruldu. 1917 yılı başlarında dört milyon lira sermayeli Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın faaliyete geçmesiyle bu çabalar yeni bir aşamaya ulaştı. Bu bankanın milli iktisadi kalkınma sürecinde önemli bir rol oynaması hedefleniyordu. Hükümet ile İttihat ve Terakki çevreleri, 1925'te Osmanlı Bankası'nın imtiyazlarının sona ermesinden sonra, yeni kurulan bankayı bir devlet bankasına çevirerek Osmanlı Bankası'nın imtiyazlarını bu kuruma devretmeye niyetleniyorlardı.[44]

---

42 Thobie, "European Banks", s. 413-437; Autheman, *La Banque,* Bölüm 6-11; Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme,* s. 85-92.

43 Thobie, "European Banks", s. 421-425; C. Clay, "The Origins of Modern Banking in the Levant: The Development of a Branch Network by the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914", *International Journal of Middle East Studies* 26 (1994), s. 589-614.

44 Z. Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918,* Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 137-149; Tekeli ve İlkin, *Merkez Bankası,* s. 136-161.

Ancak uzun 19. yüzyılın en önemli yerli bankası, hiç şüphe yok ki, 1888'de devlet tarafindan tarımsal kalkınmaya destek olmak amacıyla kurulan Ziraat Bankası'ydı. Bu kurumun kökeninde 1860'larda Tuna vilayetinde reformcu vali Midhat Paşa tarafindan başlatılan ve daha sonra tüm imparatorluğa yayılan Memleket Sandıkları ile Menafi Sandıkları vardı. Banka imparatorluk ölçeğinde en yaygın örgütlenmeyi gerçekleştirerek çeşitli bölgelerde 400 şube açtı. Ziraat Bankası tarımsal üreticilerin kredi talebini tümüyle karşılayamamıştır, ama tefecilerin yüksek faizlerine bir ölçüde alternatif oluşturmuş, az sayıdaki yerli bankalarından biri olarak devletin yerli tasarrufları iktisadi kalkınmaya yönlendirme çabalarında küçümsenmeyecek bir rol oynamıştır.[45]

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN FİNANSMANI

Dünya Savaşı yıllarının önemli parasal gelişmelerinden biri, 1916 yılında yürürlüğe giren Tevhid-i Meskukat Kanunu'yla tedavüldeki sikkelerin nihayet belirli bir düzene kavuşturulmasıdır. Yasa 1844 öncesinden kalma tüm sikkelerin tedavülüne son veriyor ve her türlü ödeme için bir altın liranın 100 gümüş kuruşa eşit olduğu ilkesini kabul ediyordu. Ayrıca gümüş sikkelerle devlete yapılan ödemelerde 300 kuruşluk bir tavan oluşturulmakta ve taşrada değişik türlerde gümüş sikkelerle yapılan ödemelerde kullanılan çeşitli kur değerleri yürürlükten kaldırılmaktaydı. Bu önlemlerle birlikte topal altın standardının kısa gümüş bacağı iptal ediliyor ve Osmanlı para birimi yalnızca altın üzerinden tanımlanmış oluyordu.[46] Ancak, parasal birlik ve istikrar doğrultusunda atılan bu gecikmiş adımlar, giderek yoğunlaşan savaşın yarattığı baskıların kurbanı oldu. Hükümetin savaş harcamalarını karşılamak amacıyla küçük ve büyük kupürlerle kâğıt para basmaya başlamasından kısa bir süre sonra, gümüş sikkeler tedavülden kayboldu. Savaş süresince günlük alış verişlerin büyük çoğunluğu en küçüğü 1 kuruştan başlayan kâğıt paralarla yapıldı. Böylece savaşın ilerleyen yıllarında Osmanlı para düzeni, altın sikkelerle itibari değerleri üzerinden tedavül eden ancak altına çevrilemeyen kâğıt paralardan oluştu. Temel hesap birimi konumuna gelen kâğıt paraların altın lira karşısındaki kuru, piyasalarda belirlenmekteydi.

Ana hatlarıyla bakıldığında, Osmanlı devletinin bu son kâğıt para deneyimi, daha önceki iki deneyime çok benzemektedir. Daha önce olduğu

45 Donald Quataert, "Dilemma of Development: The Agricultural Bank and Agricultural Reform in Ottoman Turkey, 1888-1908", *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975), s. 210-227; Y. S. Atasağun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939*, Kenan Basımevi, İstanbul, 1939.

46 Kanunun tam metni için, bkz. Kuyucak, *Para ve Banka*, Cilt I, s. 214-216.

gibi bu deneyimde de, kâğıt paralar 1915 yılında altın ve gümüş sikkelerle başabaş değerlerle tedavül etmeye başladılar. Ancak, artan hacimleri nedeniyle kur değerleri bir süre sonra gerilemeye başladı. Savaşın son iki yılında kaimeler savaş finansmanında en önemli araç durumuna gelince, kâğıt para hacmi daha da hızlı büyüdü, 1917'nin başında 50 milyon liraya, aynı yılın sonlarına doğru da 100 milyon liraya ulaştı. 1918 yılının sonunda tedavüldeki kâğıt para hacmi 158 milyon liraya varmıştı.[47] Savaş yıllarında Osmanlı Bankası da tedavüle sürdüğü banknotların miktarını artırmıştı (bkz. Resim 45).

Devlet kâğıt paraları piyasaya sürerken, bunları savaşın sona ermesinden belirli bir süre sonra altın ödeyerek geri alacağını taahhüt etmişti. Nitekim, çıkarılan ilk kaimeler için garanti oluşturmak üzere, eşdeğer miktarda altın Düyun-u Umumiye İdaresi'ne yatırılmıştı. Daha sonraki kaimelerde ise Alman hükümetinden sağlanan Alman hazine bonoları garanti olarak gösterildi. Ayrıca, hükümet 1918'de 18 milyon liralık savaş tahvili satmayı başardı. Almanya ve Avusturya'dan da 102 milyon liralık altına çevrilebilir döviz sağlandı.[48]

Kaimelerin altın karşısındaki kur değeri İstanbul'da 1916 başlarında 120 kuruştan, 1917 ortalarında 400 kuruşa, savaşın sonlarında da 500 kuruşa geriledi. Taşradaki piyasa değerleri daha da düşüktü. Örneğin Ağustos 1917'de, İstanbul'da bir altın liranın kur değeri 430 kuruş iken, Bursa ve İzmir'de 450 kuruş, Adana'da 600, Sivas ve Erzurum'da 660, Trabzon'da 500, Musul'da 766, Halep'te 540 ve Beyrut'ta 555 kuruştu.[49] Hem parasal genişleme hem de başkentin iaşesinde karşılaşılan güçlükler nedeniyle, fiyatlar özellikle savaşın son iki yılında büyük artışlar gösterdi. Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından İstanbul için hazırlanan tüketici fiyatları endeksi, genel fiyat düzeyinin Haziran 1914'ten 1918 yılının son çeyreğine kadar 18 kat artış gösterdiğine işaret etmektedir.[50]

---

47 Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 232-263. Kâğıt parayla ilgili bir diğer uygulama da 1911-12 yıllarında Trablus savaşı sırasında görüldü. İstanbul'dan gönderilen sikkeler İtalyan ambargosunu aşamadığı için, Trablusgarp'taki Osmanlı direniş güçlerinin komutanı Enver Paşa savaş harcamalarını karşılamak ve bir mübadele aracı yaratmak üzere piyasaya kâğıt para sürdü. K. M. MacKenzie, "Coins of Tripoli: Fertile Field of Study", *World Coins* 7 (1983), s. 106.

48 Erol, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kağıt Para*, s. 29-36.

49 Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 252.

50 *Age.*, s. 331-333.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ

Bu kitap kıtalararası ticaret yolları üzerinde kurulmuş, ticaretin, ödeme ve para akışlarının dalgalanmalarından her zaman etkilenen bir imparatorluğun para tarihini inceledi. Ele alınan altı yüzyıllık sürede, uzun mesafeli ticaret ile değerli maden ve ödeme akışları arasındaki güçlü ve iki yönlü ilişki, kitapta küresel bir bakışaçısı kullanılmasını zorunlu kıldı. Bu bakışaçısı bize pek çok tarihçinin dar, bölgesel uzmanlık tutkularını aşarak Doğu Akdeniz ya da Yakındoğu bölgesiyle Avrupa ve Güney Asya tarihleri arasındaki güçlü bağları vurgulama fırsatını da verdi.

Kitapta aynı zamanda yerel süreçler üzerinde durularak para ve kredi kullanımının değişen biçimleri ve bunlarla ilişkili olarak gelişen özel ve kamu finans kurumlarının evrimi izlendi. Özellikle imparatorluğun merkez bölgelerinde madenlere, darphanelere ve para piyasalarına ilişkin devlet politikaları tartışıldı. Nümizmatik veriler ve arşiv belgeleri kullanılarak imparatorluğun değişik bölgelerindeki para birimlerinin değişen standartları ortaya çıkarıldı ve yabancı paralarla olan etkileşimleri incelendi. Bu bölgesel yaklaşımlardan yola çıkılarak imparatorluk ölçeğindeki para düzeninin yapısı ve mantığı ilk kez ortaya kondu. Daha sonra da bu düzenin 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadarki evrimi incelendi. Şimdi sıra bulgularımızı özetlemeye ve kısaca gözden geçirmeye geldi.

Para ve Kredi Kullanımı: Tarihçiler uzun zamandır Doğu Akdeniz bölgesinde para kullanımının uzun mesafeli ticaret ve kent ekonomisinin bir bölümüyle sınırlı olduğunu varsayıyorlardı. Ancak son yıllarda çeşitli kaynaklardan elde edilen kanıtlar, para ve kredi kullanımının kentlerde çok yaygın olduğunu, ayrıca kırsal nüfusun bir bölümünün de para ekonomisinin içine çekildiğini gösteriyor. 16. yüzyılda değerli madenlerin bollaşması ve kentlerle kırsal alanlar arasındaki iktisadi bağların güçlenme-

siyle birlikte, kırsal nüfusun önemli bir bölümü de piyasalara girerek sikke kullanmaya başladılar. Öte yandan, kent merkezlerinde ve çevrelerinde küçük ölçekli, ancak yoğun bir kredi ağı gelişti. Osmanlı toplumunda kredi ilişkilerinin yaygınlaşmasını ne İslam dininin faiz ve tefeciliğe ilişkin yasaklamaları, ne de bankacılık kurumlarının yokluğu engelleyebildi. Kredi işlemlerinde gayrimüslimlerin yanısıra Müslümanlar da en önde gelen tefeciler arasında yer alıyorlardı.

17. yüzyılda kırlarla kentler arasındaki iktisadi bağların zayıflamasına, para ve kredi ilişkilerinin önemli ölçüde kesintiye uğramasına karşın, 18. yüzyılın mali istikrar ve iktisadi genişleme dalgası sırasında bu ilişkiler tekrar güçlendi. 19. yüzyıl ise Osmanlı İmparatorluğu için dış ticaretin hızla genişlediği, dünya piyasalarına açılma dönemiydi. Kırsal nüfus pazarlara sadece tarımsal mal üreticileri olarak değil, ithal edilen mamul malların alıcıları olarak da girdi. Bu gelişmeler özellikle imparatorluğun pazarlara daha fazla yönelen kıyı bölgelerinde para ve kredi kullanımını bir hayli genişletti.

Osmanlı kredi ve finans kurumları, 17. yüzyılın sonlarına kadar İslam geleneği içinde kaldılar. Diğer İslam toplumlarında rağbet gören İslam iş ortaklıkları, Osmanlı toplumunda da yaygın olarak kullanıldı. Osmanlı

devleti de, diğer İslam devletlerinde olduğu gibi, hem vergi toplamak hem de kısa vadeli borçlanmak amacıyla iltizam sistemini kullandı. 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı ekonomisinin Avrupa ile bütünleşmesi süreci ilerledikçe, hem özel hem de kamu finansı alanındaki kurumlar önemli bir evrim geçirdi. Kamu maliyesi alanında iltizam düzeninden malikâneye doğru yapılan geçiş, her şeyden önce devletin daha uzun vadeli borçlanmasını amaçlıyordu. Daha sonraları esham, cihadiye ve nihayet kaime adı verilen devlet kâğıtları da iç borçlanmanın çeşitli biçim ve evrelerini yansıtmaktadır. Bu evrim sürecinde Avrupa'nın etkisi henüz yeterince araştırılmamıştır. Devletin yoğun iç borçlanması sayesinde, İstanbul'un geleneksel sarrafları da hızla gelişerek bir finans burjuvazisine dönüştüler.

Devlet Politikaları: Kitapta kullanılan siyasal iktisat yaklaşımı, devletin iktisat politikalarının toplumdaki güçlü kesimlerin önceliklerini yansıttığına işaret ediyor. 15. yüzyıldan sonra iktisat politikalarını bürokrasinin öncelikleri yönlendiriyordu. 17. ve 18. yüzyıllarda merkezin gücünü bir hayli yitirmesine karşın, taşradaki âyân iktisadi politikaları değiştirecek kadar güçlenemedi. Ancak bürokrasinin gücünün de sınırları vardı. İktisat politikalarının çeşitli toplumsal kesimlerden gelen muhalefeti de dikkate alması gerekiyordu. Taşrada ise yerel güçlü kesimler merkezden gönderilen yöneticiler üzerinde oldukça etkiliydiler. Bu genel tabloya bakarak, ik-

tisat politikalarının ve parasal uygulamaların sadece merkez tarafından belirlenmek yerine, devlet ile toplum arasındaki etkileşim sürecinde biçimlendiğini söylemek daha doğru olur.

Osmanlı bürokrasisi parasal uygulamalarında gücünün sınırlarının bilincindeydi. Yöneticiler para piyasalarında faaliyet gösteren tüccarların ve sarrafların devletin koyduğu kuralları mal piyasalarındaki tüccarlar ve dükkân sahiplerinden çok daha kolay atlatabildiklerini öğrenmişlerdi. Bu nedenle, devletin para piyasalarındaki müdahaleleri giderek daha seçici olmuş ve savaşlar, kıtlıklar ya da şiddetli parasal dalgalanmalar gibi olağanüstü dönemlerde yoğunlaşmıştır. Genel olarak bakıldığında, devletin parasal uygulamalarının zaman içinde esnek ve pragmatik bir nitelik kazandığı görülüyor.

Tağşişler: Osmanlı tağşişlerinin büyük çoğunluğu üç dönemde yoğunlaşmıştır: 15. yüzyılın ikinci yarısında II. Mehmed'in saltanatı, 1580'lerden 1640'lara kadar süren mali ve parasal istikrarsızlık dönemi ve nihayet 19. yüzyılın başlarında, Osmanlı tarihinin en hızlı tağşiş ve enflasyon dönemi olan II. Mahmud'un saltanatı sırasında. Osmanlı fiyatları üzerine son yıllarda yürüttüğümüz bir diğer çalışma, tağşişlerin uzun vadede fiyat artışlarının en önemli nedeni olduğunu, en hızlı fiyat artışlarının en hızlı tağşiş dönemlerinde ortaya çıktığını gösteriyor. Osmanlı tağşişlerinin ardında, hiç şüphesiz tek değil, bir dizi neden bulunmaktaydı. Ancak tağşişlerin büyük çoğunluğunu ortak bir çerçevede incelemek ve birkaç boyutu öne çıkarmak mümkün gözüküyor. Birincisi, Osmanlı tağşişlerinin büyük bir bölümü mali nedenlerden kaynaklanmaktaydı. İkincisi, tağşişleri gelişi güzel girişilen uygulamalar olarak değil, tersine, devlet açısından belirli bir yarar-zarar hesabının sonucu olarak görmek gerekir. Devletin tağşişlerden sağladığı en önemli yarar, kısa vadeli ek mali gelirdi. Buna karşılık tağşişler uzun vadedeki mali sakıncalarının yanısıra ciddi bir siyasal muhalefet yaratıyorlardı.

Osmanlı toplumunda devletin dışında tağşişlerden sürekli yararlanan bir kesim yoktu. Kentli nüfusun çoğunluğu, devlet memurları, lonca üyeleri, dükkân sahipleri ve küçük tüccarlar tağşişlerden hoşnut değildi. Ancak en büyük muhalefet, satın alma güçleri her tağşişten sonra azalan yeniçerilerden gelmekteydi. 17. ve 18. yüzyıllarda yeniçerilerin büyük bir bölümü esnaf ya da dükkân sahibi olarak çalışmaya başladığı için, bu iki kesim arasında güçlü bir örtüşme vardı. Bir tağşiş bu iki kesimin biraraya gelerek başkentteki diğer muhalefet odaklarına katılma olasılığını artırmaktaydı. Bu muhalefetin varlığı tağşişlerin daha sık kullanılmasına karşı en büyük engeli oluşturmaktaydı. Ancak bu kesimlerin etkinliğini ayak-

lanmaların sayısıyla ya da sıklığıyla ölçmek doğru olmaz. Uzun vadede, tağşişlerin daha sık yapılmasını engelleyen, ayaklanmaların kendisi değil, beklentisi ya da ayaklanma tehdidi olmuştur.

19. yüzyılın başlarında, eğer başka seçenekler, özellikle de iç borçlanma mümkün olsaydı, Osmanlı devleti tarihinin en hızlı tağşişlerine girişmek zorunda kalmayabilirdi. Ancak savaşlar ve askeri reform nedeniyle devletin ek kaynak ihtiyacı daha önce hiçbir dönemde görülmemiş boyutlara ulaşmıştı. Osmanlı kredi piyasaları ve kredi kurumları 18. yüzyılda, özellikle devletin iç borçlanmasında bir hayli gelişme göstermelerine karşın bu büyük talebi karşılayamamıştır.

Uzun Dönemli İktisadi Eğilimler: Uzun vadede iktisadi ve parasal koşullar arasında önemli koşutluklar oluşacaktır. Örneğin, parasal istikrar genellikle ticaretin ve üretimin genişlemesi için elverişli koşullar yaratır. Buna karşılık, parasal istikrarsızlık ve değerli maden darlığı kredi, ticaret ve üretim üzerinde olumsuz etkiler yaratır. İlişkinin diğer yönünü ele alacak olursak, iktisadi faaliyetlerin genişlemesi, devletin vergi gelirlerini artırarak parasal istikrara da katkıda bulunur. Öyleyse, bu kitabın uzun vadeli parasal koşullara ilişkin bulgularının Osmanlı ekonomisinin uzun vadeli dalgalanmalarını anlamamıza önemli katkıları olması gerekir.

16. yüzyılın 1580'lere kadar demografik ve iktisadi açıdan bir genişleme dönemi olduğu, iktisat tarihçilerinin çoğunluğu arasında genel kabul gören bir görüştür. Para tarihini inceleyerek sağladığımız bulgular, bu yargıyla uyum içindedir. 16. yüzyılın oldukça sıcak tartışmalara konu olan bir diğer gelişmesi ise Fiyat Devrimi'dir. 16. ve 17. yüzyıllarda İstanbul ve diğer Osmanlı kentlerindeki toplam fiyat artışlarına ilişkin bulgularımız, Ömer Lütfi Barkan'ın bundan otuz yıl önce vardığı sonuçlara bir hayli yakındır. Ancak iş toplam fiyat artışlarının unsurlarını saptamaya geldiğinde, Barkan'dan daha geniş bir veri tabanı kullanarak elde ettiğimiz sonuçlar, gümüş cinsinden ifade edilen enflasyonun Barkan'ın hesapladığından daha düşük, Osmanlı tağşişlerinin payının ise daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar Fiyat Devrimi'nin Osmanlı maliyesi ve ekonomisi üzerindeki etkilerinin de Barkan'ın iddia ettiği kadar güçlü olmadığını gösteriyor.

Öte yandan, Fiyat Devrimi üzerine iktisat tarihçileri arasında gelişen son tartışmalar, enflasyonu Amerika'dan Eski Dünya'ya değerli madenlerin gelişiyle açıklayan yaklaşımların bir hayli sorunlu olduğuna, yetersiz kaldığına işaret ediyor. Bu nedenle, 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa ve Asya'da olduğu gibi Doğu Akdeniz ve Yakındoğu bölgesinde de nüfus artışı, kentleşme, pazara yöneliş gibi uzun vadeli gelişmelerle paranın do-

laşım hızı ve fiyat artışları arasındaki ilişkiyi daha dikkatli incelemek gerekiyor.

Avrupa'daki Fiyat Devrimi tartışmalarının tarihçilerin bu kadar çok ilgisini çekmesinin bir nedeni de, Earl Hamilton'un fiyat artışlarının gelir dağılımını yeni kesimlerin lehine değiştirerek Avrupa'da kapitalizmin yükselişine yol açtığı şeklindeki aceleci iddialarıydı. Ömer Lütfi Barkan da benzer biçimde 16. yüzyılın sonlarındaki fiyat artışlarının Osmanlı ekonomisinde gerileme dönemini başlattığını öne sürmüştü. Ancak bugün geri dönüp bakıldığında, Fiyat Devrimi'ni önemli bir dönüm noktası olarak kabul eden yorumların bir hayli abartılı olduğu anlaşılıyor. 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı ekonomisi ve toplumunun büyük güçlüklerle karşı karşıya kaldığına şüphe yoktur. Ancak bu güçlüklerin ardında Fiyat Devrimi değil, her şeyden önce değişen savaş teknikleri ve uzayıp giden savaşların yarattığı mali baskılar vardı. Ayrıca, 16. yüzyılın sonlarındaki fiyat hareketleri Osmanlı sanayiini önlenemez bir gerileme eğilimi içine sokmamıştı.

Son döneme kadar Osmanlı tarihçiliğine egemen olan yaklaşım, imparatorluğun 16. yüzyıldan sonra bir gerileme sürecine girdiğini savunuyordu. Son yıllarda bu paradigma yerini, devletin ve toplumun daha sonraki üç yüzyıl boyunca değişen koşullara uyum sağlamada gösterdiği becerileri ve esneklikleri öne çıkaran bir yaklaşıma bırakmaktadır. Bu paradigma değişikliğinin bir uzantısı olarak da, iktisat tarihçileri 17. ve 18. yüzyılların kesintisiz bir bunalım veya durgunluk olduğu tezini sorguluyorlar. Para tarihinin bulguları bu tartışmaya önemli katkılar yapacaktır. Nitekim bu kitabın bulguları 17. yüzyılın parasal istikrarsızlıklar ve bunalımlar dönemi olduğuna işaret ediyor. Bu koşulların ekonomi üzerinde olumsuz etkileri olduğuna şüphe yoktur. Buna karşılık 18. yüzyıl, Osmanlı ekonomisi için bir genişleme, devlet maliyesi için istikrar, Osmanlı para düzeni için de bir toparlanma dönemiydi. 18. yüzyılda imparatorluğun merkeziyle uzak eyaletleri arasındaki parasal bağlar da güçlenmişti. Böylece para tarihinin bulguları bir yandan kesintisiz gerileme tezinin savunulmasının mümkün olmadığına, öte yandan da 17. ve 18. yüzyılların birbirlerinden çok farklı iktisadi konjoktürler getirdiğine işaret ediyor.

İmparatorluk: Osmanlı para tarihi üzerine şimdiye kadar yapılmış az sayıda çalışmadan farklı olarak bu kitapta imparatorluk ölçeğinde bir bakışaçısı kullanıldı, Osmanlı para düzeninin parçaları kadar düzenin tümü üzerinde duruldu. Balkanlar ve Kırım'dan Suriye, Mısır, Basra Körfezi ve Kuzeybatı Afrika'ya kadar imparatorluğun tüm bölgeleri ele alındı. Kitabın bulguları Osmanlı parasal düzenlemelerinin karmaşıklığını ve çeşitliliğini, bunların bir yandan yerel gelişmelere öte yandan da küresel iktisadi

güçlere bağlı olarak evrimini yansıtıyor. Para tarihinin incelenmesi, bu geniş imparatorluğun dünya ekonomisinin bir parçası ve onun dalgalanmalarından etkilenen bir birim olarak ele alınması gerektiğini bir kez daha gösteriyor. Özellikle parasal süreçlerle ilgili olarak bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapalı ve kolaylıkla denetlenebilen bir birim olarak değil, sınırları kesin kes belli olmayan, çok delikli bir süzgeç ya da elek gibi düşünülmesi gerektiği ortaya çıkıyor.

16. yüzyıla kadar, Anadolu ve Balkanlar'ın büyük bir bölümünü kapsayan Osmanlı devletinin altın sultani ile gümüş akçe ekseni üzerine kurulmuş, basit sayılabilecek bir para düzeni vardı. Ancak 16. yüzyılda toprakların hızla genişlemesinden sonra, aynı düzen sürdürülmedi. Geniş imparatorluğun para düzeni oluşturulurken Osmanlılar iki aşamalı bir yaklaşım izlediler. Egemenliğin en belirgin simgesi olan tek altın sikke ile Balkanlar'dan Mısır ve Cezayir'e kadar tüm imparatorluk birleştirilmiş oluyordu. Sultaninin ağırlığı ve altın içeriği için de tüm Akdeniz bölgesi ve ötesindeki ödemelerde standart olarak kabul edilen Venedik dükası örnek alınmıştı.

İş hem günlük yerel işlemlerde hem de uzun mesafeli ticarette kullanılan gümüş sikkelere gelince, Osmanlılar yeni eyaletlerde kullanılmakta

olan para birimlerini sürdürmeyi tercih ettiler. Bu tercihin bir nedeni, iktisadi kopukluklara ve belki de toplumsal huzursuzluklara meydan vermemekti. Ayrıca, merkezi devletin imparatorluk ölçeğinde tüm gümüş para birimlerini birleştirebilmek için gereken mali, idari ve iktisadi kaynaklara sahip olup olmadığı da belli değildi. Böylece genişleyen imparatorlukta yeni bir para düzeni oluşturma işi bir hayli esnek ve pragmatik biçimde çözülmüş oldu.

Zamanla sadece para değil, diğer konularda da imparatorlukta farklı bölgeler ortaya çıktı. Balkanlar'ın yakın bölgeleriyle Batı ve Orta Anadolu'daki kurumlar ve uygulamalar İstanbul bölgesindekilere benzemekte ve merkez tarafından daha yakından denetlenebilmekteydi. Buna karşılık, daha uzak eyaletlerdeki kurumlar ve idari uygulamalar, merkez ile taşradaki yerel güçler arasındaki değişen güç dengelerini yansıtmaktaydı.

Kitabın bulguları imparatorluğun merkezi ile uzak eyaletler arasındaki parasal ilişki ve bağlantılarda zaman içinde önemli değişiklikler olduğuna da işaret ediyor. İstanbul ile Mısır, Trablus, Tunus ve Cezayir'deki para rejimleri arasındaki bağlar 17. yüzyılda tümüyle kopmuştu. Buna karşılık, 18. yüzyılda bağlantıların tekrar kurulduğu ve güçlendiği görülüyor. İmparatorluğun çeşitli bölgelerindeki para birimleri arasındaki ilişkileri inceleyerek ortaya çıkardığımız bu tablo şaşırtıcı gözükebilir. Çünkü Osmanlı tarihçiliğinde 18. yüzyıl merkez-çevre bağlarının zayıfladığı, adem-i mer-

keziyetçi eğilimlerin güçlendiği bir dönem olarak bilinir. Para alanındaki ve belki diğer alanlardaki benzeri gelişmelerin 19. yüzyıldaki merkezileşme sürecinin altyapısını oluşturup oluşturmadığını anlamak için zaman henüz erkendir, ancak para tarihinin bulguları ışığında bu olasılığı artık ciddi olarak dikkate almak gerekiyor.

Böylece, imparatorluk ölçeğindeki bakış açısı bize sadece para ve iktisat tarihi konularında değil, diğer önemli konularda, özellikle de Osmanlı kurumlarının tarihi ve evrimi, imparatorluğun değişen yapısı ve nihayet Osmanlıların kendi devletlerini nasıl algıladıkları hakkında da önemli ipuçları vermiş oluyor.

EKLER

EK 1

VERGİ, PARA VE DARPHANELER ÜZERİNE OSMANLI KANUNNAMELERİNDEN SEÇMELER

I. 1487 Tarihli "Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi"nden Seçmeler:[1]

1. Resm-i çift temam çiftlik üzere çift kaydolınan raiyetden otuz üç akçedir. Nim (yarım) çiftden resim nısf-ı zâlik (ondan dolayı yarım). Nim çiftlikden ekall (az) yer tasarruf eden bennakden ... resim on iki akçedir... Zira has yerden yetmiş seksen dönüm ve mutavassıtü'l-hal (orta halli) yerden yüz dönüm ve ednâ (kötü) yerden yüz otuz ve yüz elli dönüm yer bir çiftlik itibar olunur.

2. Yörükde ve yerlüde resm-i ganem (koyun resmi), iki koyuna bir akçedir. Koyunla kuzu bile sayılmak kanun olmuşdur. Ve koyunu olmayan yörükden resm-i kara on iki akçedir... Ağıl resmi her sürüden üç akçe alınagelmiştir.

3. Bağdan ve bağçeden öşr-i hasıl alınmak kanun-ı şer'e mutabıkdır... Bağ dönümüyle her bir dönümden bazı vilayetde on akçe ve bazı vilayetde beş akçe ve bazı vilayetde üç akçe alınugelmişdir. ... Ve kavun ve karpuz yükünden her yükten birer tane kavun ve karpuz alunur. ... Ve bir tarla penbeden (pamuk) bir nem çekirdeklü penbe alunur.

4. Öşr-i aselden (bal) bedel her bir kovandan bazı vilayetde iki akçe, bazı vilayetde bir akçe alınur imiş. Şimdi gine ol muceb üzere kayd olunmuşdur.

5. Resm-i arusane (gelin), cihazlu (çeyizli) kızdan altmış akçe ve avretden kırk akçe; fakirelerden nısf-ı resm-i ganiyye (tam verginin yarısı)...dir.

6. Ve resm-i nikâh dahi alâsı dinar (altın) ve ednâsı on iki akçedir. Ve mutavassıtü'l-hal nakihle menkuha (damat ve gelin) hallerine göre alınur. Ve bir kimesne ki avretin tatlik edüb gine nikâh etse, resm-i nikâh alınur.

1 Kaynaklar: Barkan, *Zirai Ekonominin Mali ve Hukuki Temelleri, Kanunnameler*, Cilt 1, İstanbul, 1942, s. 1-6 ve Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, İstanbul, 1990-94, Cilt II, s. 180-85.

7. Cürüm dahi, bi-gayr-ı hak katl-i nefs eden (başkasını haksız yere öldüren) kimesneden alâsından üç yüz akçe ve mutavassıtü'l-halden iki yüz ve ednâsından yüz akçedir. Ve göz çıkaran kimesneden yüz elli akçe ve baş yarılub kemük çıksa ve diş çıksa ve bıçağla mecruh edüb döşeğe düşerse yüz akçe(dir).

II. 1470-71 Tarihli "Darbhâne Beratı Hükmü"nden Seçmeler:[2]

Rumeli ve Anadolu darbhanelerimi dârendegân-i misal-i şerif (işletilmek üzere) fülana verdim, şol şart ile verüldi ki:

1. Burusa'da, Ayasuluğ'da (Efes) ve Amasya'da ve Konya'da ve Edrene'de ve İstanbul'da (Serez ve Nevabir'de) darbhane ola.

2. Ve İslambol'da ve Burusa'da ve Ayasuluğ'da ve Amasya'da ve Konya'da yüz dirhem gümüşi iki yüz seksen beş akçeye alalar, evvelki âdet üzre. Ve Serez'de iki yüz seksen üç akçeye alalar ve Nevabir'de iki yüz seksen bir akçeye alalar.

3. Ve akçe evvelki kanun üzere ve nakd dirhemden üç yüz otuz akçe kesile ki, adı Muhammed Hani ola, amma bu akçe veznesi mezkûr hurde akçenün onı veznesince ola.

4. ... her altı ayda bir kıst cevab edeler (taksitlerini ödeyeler), özrü bahane etmeyeler, edecek olursa, makbul ve mesmu olunmaya (dinlenilmeye).

III. 1470-1471 Tarihli "Sarrafi için Verilen Hükmün Sureti"nden Seçmeler:[3]

Rumeli sancak beğleri... ve Rumeli kadıları bilesiz ki:

1. Şimdiki halde darbhanem âmilleri her birünüzün taht-ı hükümetine yeni akçe gönderdiler, eyle olsa gerekdür ki, bazarları çağırdasız ki, kimesne eski akçe ile satubazar etmeye, eğer edecek olursa, sarraf ile koşulan kulum ... gereği gibi hakkından gele.

2. Ve emrim bu üzredür ki, her kim İstanbul'a yahud Edrene darbhanesine gümüş veya eski akçe iledürse, yüz dirhemine iki yüz seksen beş akçesin ala ve Serez darbhanesine iledürse yüz dirhemine iki yüz seksen üçer ve Nevabirde darbhanesine iledürse iki yüz seksen bir akçesin ala.

3. Zikr olan darbhanelerden sarraflar her hangınuzun taht-ı yedine yeni akçe iledürse, darbhanelerim narhından beşer akçe eksüğe bozalar, ki-

---

2 Kaynaklar: Nicoara Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans Conservés dans les Manuscrits Turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris,* I:, Actes de Mehmed II et Bayezid II, Mouton et Co, Paris ve La Haye, 1960, s. 84-85 ve Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, Cilt I, s. 384-86.

3 Kaynaklar: Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans,* Cilt I, s. 85 ve Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri,* Cilt I, s. 404.

mesne mâni olmaya, malum bâbında muavenet (yardım) edesiz ki mal benümdür, amilün değildür.

Şöyle bilesiz, alâmete itimad edesiz.

IV. 1460-61 veya 1470-71 Tarihli "Serez Darbhanesinin Eminine Verilür Kanunname"den Seçmeler:[4]

Nişân-ı hümâyun ve misâl-i meymûn hükmi olur ki: Şimdiki halde Serez darbhanesine rafi-i tevki-i hümâyun Hasan'ı emin tayin edüb gönderdüm ve buyurdum ki:

1. Anda varub kemal-i emanet ve hüsn-i istikamet ile emin olub hiç vechile dakika fevt etmeyüb (kaçırmayıp) görüb gözedüb defter ede. Âmil ve sahib-i ayar ve gayrı cüzi (parça) ve külli (bütün) her ne olursa, bunun marifetiyle ola, bunun marifetinsiz nesne etmeye.

2. Emine ber-muceb-i hüküm (hüküm gereğince) vacibdür ki, halkın gümişi darbhaneye geldüği vakit, gümüş katında sahib-i ayar ile terazu yanında otura. Terazuyı onat gözedüb veznini rast etdüre. Ve amil kendü veyahud emini bile ola. Gümüş tamam tartılub alındıktan sonra gümüş sızılduğı (eritildiği) yere varub kepçeyi gözleye. Zira uğurlayacak ve kalb nesne katılacak yer oldur. Gereği gibi ihtiyât ede ki, nesne uğurlanmayub ve yaramaz nesne katılmaya.

3. Ve sikkeyi üstadlar evlerine alub gitmeyeler. Darbhane içinde sikke emri tamam olıcak, emin mühri ile mühürleyüb hazinede koya... Geldüği vakit mührin açа, yüz dirhem çaşni dutalar (tartsınlar). Akçe dört yüz gelirse hükmime muvafikdır. Eğer dört yüz buçuk gelürse, ol dahi muvafikdır. Ve eğer dört yüz bir gelürse, yine mecmu akçeyi kepçeden sızduralar.

4. Ve dahi emin darbhaneye gümüş getüricek gümüş akçesini amile vermeye, sahibine vere. Hem sahib-i ayar dahi gümüşi tartub alurken onat gözleye. Ağır tartub sahibine zulm olmaya, vezneyi rast etdüre.

V. "Gümüş ve Eski Akça Yasaknamesi"nden Seçmeler (II. Mehmed'in saltanatı sırasında hazırlanmıştır, kesin tarihi bilinmiyor.):[5]

Şimdiki halde dârende-i misal-i bi-misal kulum Anadolu Vilayetine gümüş ve eski akçe yasağın etmeğe gönderdim ve buyurdum ki:

1. Varub olıgelmiş kanun ve kaide üzerine yasak ede ki, kimesne eski akçe ile satu bazar ve muamele etmeye. Her kim olursa dutup hakkından gele.

---

4 Kaynaklar: Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans*, Cilt I, s. 79-82 ve Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, Cilt I, s. 532-35.

5 Kaynaklar: Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans*, Cilt I, s. 66-67 ve Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, Cilt I, s. 570-71.

2. Ve emrim bu üzeredir ki, avadanlık işleyen kuyumcu ve sırmacı kişiye ikiyüz dirhemine varınca gümüş satıla, anın bahanesiyle ziyade gümüş alub satmayalar.

3. Ve her kimde gümüş sezerse, alub darbhaneme ilede. Ve yolcuların yüklerini ve bezzazistan sanduklarını ve karbansaray hücrelerini araya. Her kimde gümüş ve eski akçe bulunursa, alub darbhaneme getürüb teslim ede, dirhemine ikişer akçe hesabı üzere akçesin vere.

4. Ve kalhane, kulum mührüyle dura; kulum desturunsuz kimesne gümüş kal etmeye ve etrafa ne kadar pul giderse ki, kulum mühürünsüz olursa, gereği gibi hakkından gele.

5. Ve her ne yerde kalpazan bulursa, dutup kadı ve subaşı katına ilede, anlar dahi gereği gibi teftiş edeler, göreler; şöyle ki, şer ile kalpazanlığı zâhir olursa, kulumla kapuma gönderüb rızkının nısfi (yarısı) beğlik ve nısfi âmilin ola.

VI. 1482 Tarihli "Yasakname-i Altun Ber-Muceb-i Kanun"dan Seçmeler[6]

Bundan evvel İstanbul ve Edirne ve Serez'de olan filori darbhanelerinin yasaknamelerinde kayd olunur idi ki:

"Altuncular ve kuyumcular ve sarraflar, her şehirde ne mikdar altun alurlar ve satarlarsa, darbhaneye getürüb gayrı yerde satmayalar. Eğer firengi filori ayarı arı altun olursa, yüz miskal altundan yüz yirmi dokuz filori kesdürüb yüz yirmi beş filorisin ıssına (sahibine) verüb dört filorisini darbhaneye resm alalar."

1. Ummal (idare memurları) olan kimesneler, bu manayı temessük edinüb (sarılıp) cemi altunı (altınları) biz aluruz deyu altun işlerine ve cihaz esbâbına ve sayir mühimmat-ı avama ve havassa (saygın kişilere) mani olub muzayaka (sıkıntı) verürler imiş.

2. Amma satılan altun ihfa (gizleme) ile satılmayub amilin dahi ilmi (bilgisi) ola. Kendüye çıkacak bahaya gayrı kimesne talib olmaya. Âmil talib olacak olursa, âmil dahi alub filori kesdürüb emr-i münif (yüksek) üzre amel oluna (işlenile). Ve filori kesdürmek maksudı olan kimesneler, adet üzre altunlarını filori kestürüb rüsumlarını eda edeler, kimesne mani olmaya.

3. Amma altunı dahi haric memlekete alup gitmek caiz değildir. Değer bahasıyla âmile vereler veya filori kesdüreler. Emrime muhalefet edenlerin gereği gibi hakkından geline.

3. Ve altun filori ayarı değil ise, altunun her miskaline cürm (suç) için kırk akçe verüb ayruk altuncıluk ve sarrafluk eylemeyeler. Meğer ki, âmil

---

6 Kaynaklar: Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans*, Cilt I, s. 154-56 ve Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, Cilt II, s. 338-42.

destur (izin) vere denilmişdür... Ve filori ayarında noksan bulınıcak, yasak mücerred (yalnız) altuncıya olmaya, filori keseni dahi dergâh-ı muallama arz eyleyeler, gereği gibi siyaset olunub hakkından geline.

VII. 1455 Tarihli "Novoberdo Maden Yasaknamesi"nden Seçmeler:[7]

Şimdiki halde dârende-i misal-i şerif ... kulum Novoberdo madenlerine ve tevabiine (ona bağlı olan yerlere) maden yasağı etmeğe gönderdüm ve buyurdum ki:

1. Varub madenlerimi ve mecmu mahsulatın (tüm üretimi) görüb gözede ve çarhları ve kuyuları işlede. Emrüm mucebince amel etmeyüb (çalışmayıp) avare yüriyüb işlemeyen kuyucuları ve çarhcı kafirleri işlede, işlemeyenleri seküdüb haklarından gele.
2. Ve madenlere ve yamaklarına âmillerimden ve adamlarımdan gayrı kimesne karışmaya. Her kim karışacak olursa, kulum seküdüb hakkından gele, kimesne mani olmaya.
3. Ve buyurdum ki, ilercan verüb kuyucılara ve çarhcılara ve madenlere münasib olan kimesneleri getürdüb madenleri şen edeler.

VIII. 1524 Tarihli Mısır Kanunnamesi'nden Seçmeler[8]

1. Mahruse-i Mısır Darü'd-Darbında kesilen akçe ve eğer külçedir, eğer Osmani akçedir, eğer sair evani-i nukradan (külçe gümüş) ola gerekdir ki, her yüz dirhemi seksen dört halis gümüş olub ve on altı dirhemi mağşuşe (saf olmayan) ve harau'n-nara (ateşe) dutula. Ve her yüz dirhem iki yüz elli pare kesile.
2. Ve hasene-i sultaniye dahi eğer Tekrur'dan (Sahra'nın güneyinden) gelen altun olursa gerekdir ki, kafile geldükde sir-i müslimin üzerine beğlik cânibinden alınub darbhanede tamam halisü'l-ayar kesilüb mahruse-i Kostantiniyye'de kesilen kanun üzere... ola.

---

7 Kaynaklar: Beldiceanu, *Les Actes des Premiers Sultans*, Cilt I, s. 69-70 ve Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, Cilt I, s. 553-56.

8 Kaynaklar: Barkan, *Zirai Ekonominin*, s. 386 ve Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, Cilt VI, s. 139-40.

EK 2

İSTANBUL KENTİ İÇİN FİYAT ENDEKSLERİ, 1469-1914

Bu Ek, 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar İstanbul ve bir ölçüde de imparatorluğun diğer kentlerinin fiyat tarihi üzerine yapılan ve henüz sonuçlanmamış bir çalışmanın yöntemini ve ara sonuçlarını özetlemektedir. Ayrıntılı sonuçları yakında Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarihi İstatistikler Dizisi* içinde yayımlanacak olan bu çalışmada Osmanlı arşivlerindeki altı binden fazla hesap defteri ve listede bulunan gıda mallarına ve diğer mallara ilişkin fiyat verileri kullanılmaktadır. Çalışmanın ilk aşamasında üç ayrı gıda malları fiyat endeksi hesaplanmıştır. Bunlardan biri İstanbul'daki büyüklü küçüklü vakıfların ve bunların imaretlerinin satın aldıkları gıda mallarının fiyatlarından hesaplanmıştır. Bir diğer endeks, Topkapı Sarayı mutfağı tarafından satın alınan gıda mallarının fiyatlarından hesaplanmıştır. Üçüncü endeks ise İstanbul kent yönetiminin loncalara danışarak her mal için ayrı ayrı belirlediği narh fiyatları kullanılarak hazırlanmıştır.

Zaman içinde malların kalitelerinde ortaya çıkabilecek farklılıklardan etkilenmemeleri için, endeksler standart mallarla sınırlı tutulmuştur. Söz konusu üç endeksin her birinde yaklaşık 10 ile 12 temel gıda malı kullanılmıştır. Bunlar un, pirinç, bal, sade yağ, koyun eti, kuzu eti, nohut, mercimek, soğan, yumurta, şeker (sadece saray mutfağı) ve kahve (17. yüzyıldan itibaren saray mutfağı ve 18. yüzyıldan itibaren vakıflar) ile yakacak olarak kullanılan zeytinyağıdır. Bu malların fiyatlarının her yıl için her birinin bulunamadığı durumlarda, eksik fiyat gözlemleri varolan verilere regresyon teknikleri uygulayan bir istatistik paketi aracılığıyla doldurulmuştur. Her malın her endeks içindeki ağırlığı, toplam gıda malları harcamaları içinde o malın payı dikkate alınarak belirlenmiştir.

Vakıf, saray mutfağı ve narh fiyatlarından ayrı ayrı oluşturulan üç gıda malları endeksinin orta ve uzun vadeli eğilimleri birbirlerine çok benzemektedir. Yine de saray mutfağı ve narh fiyatlarının daha fazla devlet de-

netiminde olduğunu dikkate alarak, çalışmamızın nihai sonuçları için vakıfların ödedikleri fiyatlar esas alınmıştır.

Çalışmanın ikinci aşamasında ise, çeşitli arşiv kaynaklarından derlenen gıda dışındaki malların fiyatları endekse katılmıştır. Bu aşamada kullanılan mallar sabun, odun, kömür, çivi (okka başına fiyatlar inşaat ve tamirat defterlerinden sağlanmıştır) ve iki tür çuhadır (yünlü kumaş; yerlisi ile İngiltere'den ithal edilen çuha Londrin). Ayrıca, pek çok kumaş türü için de fiyat gözlemleri derlenmiş, fakat kumaş türlerinin sık sık değişmesi nedeniyle, bunlardan uzun süreli diziler oluşturulamamıştır. Ortalama kentli tüketicinin harcama alışkanlıkları dikkate alınarak, gıda mallarının toplam endeks içindeki ağırlığı yüzde 75 ile 80 arasında tutulmuştur.

1863 sonrasındaki dönemde vakıf, saray mutfağı ve narh kaynaklarından elde edilen fiyat gözlemleri oldukça sınırlıdır. Bu son dönem için İstanbul zahire borsasında oluşan ve *İstanbul Ticaret Odası Dergisi*'nde düzenli olarak üç ayda bir yayımlanan yirminin üzerinde malın fiyatları kullanılmıştır.

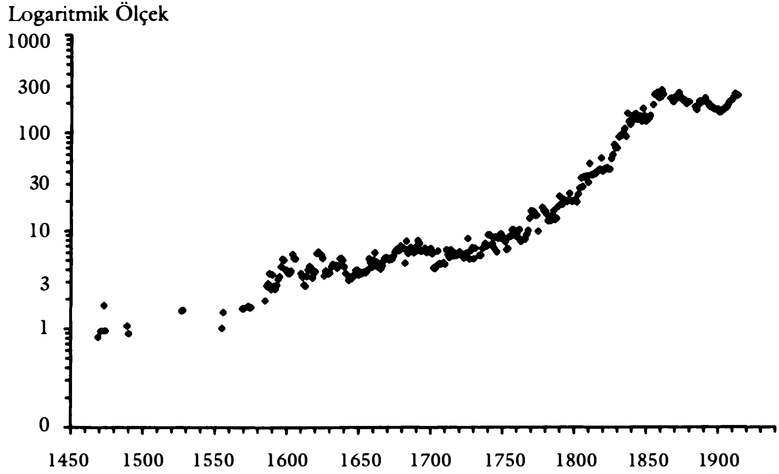
Fiyat endeksleri için İstanbul'un seçilmesinin en önemli nedeni, en ayrıntılı fiyat verilerinin başkent için bulunmasıdır. Ancak, imparatorluğun diğer kentlerindeki vakıfların hesap defterlerinde de ayrıntılı fiyat verileri bulunmaktadır. Edirne, Bursa, Konya, Trabzon, Şam ve Kudüs kentleri için de, aynı derecede ayrıntılı olmasa da, fiyatların uzun dönemli eğilimleri hakkında yeterli bilgiler sağlayacak endeksler oluşturmak mümkündür.

Böylece, dünyanın Avrupa dışında kalan bölgeleri için ilk kez olarak dört buçuk yüzyıllık bir süre için ayrıntılı ve güvenilir fiyat endeksleri elde edilmiş olmaktadır. 1914 sonrası için elimizde yayımlanmış tüketici fiyat endeksleri bulunduğuna göre, İstanbul için bu dizileri günümüze kadar getirmek mümkündür.

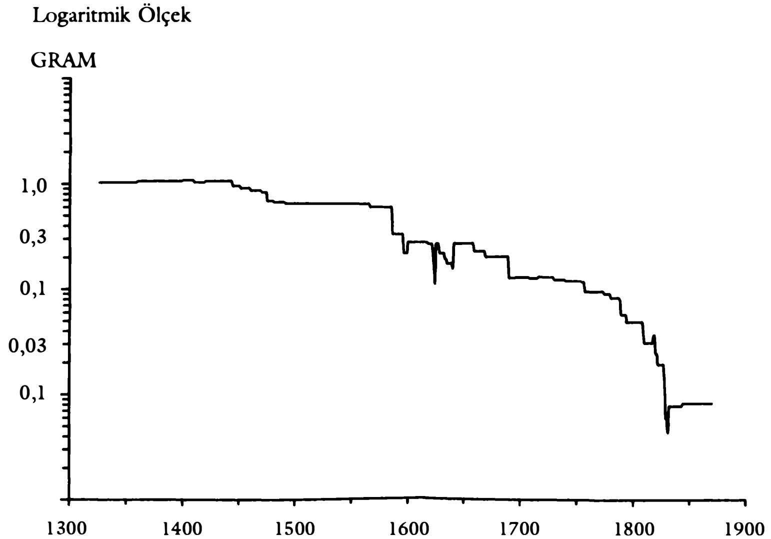
İstanbul vakıflarından derlenen gıda malları fiyatlarını esas alan ve bunların yanına diğer malların fiyatlarını katarak oluşturulan endeksin yıllık değerleri Grafik A-1'de verilmektdir. Dikey eksen logaritmik ölçeğe göre düzenlendiği için, endeks eğrisinin eğimi, fiyatların artış hızını yansıtmaktadır. Bu genel sonuçlar İstanbul'da genel fiyat düzeyinin 1469'dan 1914'e kadar, yaklaşık olarak 300 kat arttığını göstermektedir. Bu toplam artış, yılda ortalama yüzde 1.3 lük bir artış hızı anlamına gelmektedir.

Grafik A-1'de iki hızlı enflasyon dönemi göze çarpmaktadır. Birincisi, 16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar uzanan bir enflasyon dalgası sırasında fiyatlar yaklaşık olarak beş kat artmıştır. Bu dönemdeki artışlar genellikle Fiyat Devrimi ile ilişkilendirilmektedir, ancak Osmanlı fiyatlarının büyük bir bölümü tağşişlerden kaynaklanmaktadır (bkz. Bölüm 7). Oluşturduğumuz fiyat endeksleri, ikinci olarak, 18. yüzyılın sonlarında

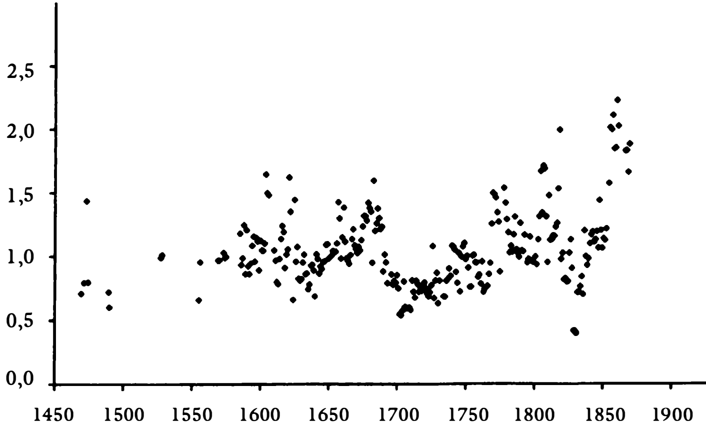
Grafik A.1
İstanbul Kenti için Fiyat Endeksi, 1469-1914
Akçe olarak; 1469=1,00

Grafik A.2
Osmanlı Para Biriminin Saf Gümüş İçeriği, 1469-1870
1 Kuruş=120 akçe

Grafik A.3
İstanbul'da Gram Gümüş Cinsinden Fiyatlar, 1469-1870
1527-28=1,00

başlayan ve 1850'lere kadar süren, çok daha güçlü bir enflasyon dalgasına işaret etmektedir. Bu ikinci dönemde fiyatlar yaklaşık 12 ile 15 kat artmıştır. Bu fiyat artışları da esas olarak 1780'lerde başlayan ve II. Mahmud döneminde (1808-1839) hızlanan tağşişlerle yakından ilişkiliydi (bkz. Bölüm 12). Buna karşılık, İstanbul'daki genel fiyat düzeyinin 1650 ile 1780 arasında ve 1860 ile 1914 arasında daha istikrarlı kaldığı görülmektedir.

Fiyatlardaki uzun dönemli eğilimleri özet olarak saptadıktan sonra, kısaca Osmanlı enflasyonunun nedenleri üzerinde duralım. Uluslararası literatürde ayrıntılı olarak tartışıldığı gibi, söz konusu dört yüz elli yıllık sürede fiyat artışlarının pek çok nedeni bulunmaktaydı. Ancak, oluşturduğumuz fiyat endekslerinin ve bu kitapta incelenen Osmanlı para biriminin bize sağladığı çok uzun vadeli perspektiften bakıldığında, tağşişlerin ya da Osmanlı para biriminin değerli maden (gümüş) içeriğinin devlet tarafından azaltılmasının, fiyat artışlarının en önemli nedeni olduğu görülmektedir.

Tağşişlerle fiyat düzeyi arasındaki ilişkiyi daha iyi belirleyebilmek için, Osmanlı para biriminin gümüş içeriğinin zaman içindeki değişimini izlemek yararlı olur. Grafik A-2, bu kitapta çeşitli tablolarda yer alan bilgilere dayanarak akçe ve daha sonra da kuruşun (1 kuruş= 120 akçe) gümüş içeriğini yıllara göre vermektedir. Bu grafikte de dikey eksen logaritma cin-

sinden verildiği için, eğrinin eğimi tağşiş hızını yansıtmaktadır. Grafik A-2, Osmanlı para biriminin gümüş içeriğindeki en hızlı düşüşlerin 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında, daha sonra da 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarında gerçekleştiğini göstermektedir. En hızlı fiyat artışları da bu iki dönemde gerçekleşmiştir. Buna karşılık, kuruşun gümüş içeriğinin sabit kaldığı 1860 sonrasında fiyatlar da istikrarlı kalmıştır. Uzun vadeli olarak bakıldığında, Grafikler A-1 ile A-2 arasında yakın bir ilişki olduğu görülmektedir.

Tağşişlerle fiyat düzeyi arasındaki ilişki, fiyat endekslerini gram gümüş cinsinden hesaplayarak da izlenebilir. Grafik A-3, daha önceki iki grafikteki bilgileri kullanarak, İstanbul için gram gümüş cinsinden hesaplanmış fiyat endeksini sunmaktadır. 1870 yılından sonra dünya gümüş fiyatları hızla düştüğü ve Osmanlı kuruşunun gümüşle ilişkisi büyük ölçüde koptuğu için, grafik bu tarihten sonrasını yansıtmamaktadır. Söz konusu dört yüzyıllık sürede, akçe cinsinden fiyatlar 300 kat arttığı halde, gram gümüş cinsinden fiyatların çok daha dar bir aralıkta, 0,5 ile 2,5 arasında, çoğunlukla da 0,7 ile 1,5 arasında kalmış olması ilginçtir.

Grafik A-3 gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyatlarda orta dönemli hareketler olduğunu gösteriyor. Gümüş cinsinden fiyatlar 1500'den 1640'a kadar yükselmiş, 18. yüzyılın başlarına kadar gerilemiş, ve daha sonra 19. yüzyılın ortalarına kadar yine yükselişe geçmiştir. Ancak, bu hareketler esas olarak yatay bir uzun vadeli trend etrafinda olmuştur. Bir başka deyişle, uzun vadede tağşişlerin Osmanlı fiyat düzeyinin en önemli belirleyicisi olduğu görülmektedir. Fiyatlar para biriminin içerdiği gümüş miktarıyla ters orantılı olarak, ya da tağşiş hızıyla doğru orantılı olarak artmıştır.

Diğer ülkelerin fiyatlarıyla yapılan ilk karşılaştırmalar, İstanbul'da gram gümüş cinsinden ifade edilen genel fiyat düzeyinin orta ve uzun vadede Akdeniz'in diğer bölgelerindeki fiyatlarla yakın ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Bu ilişkinin İstanbul'un yanısıra diğer Osmanlı liman kentleri için de geçerli olduğunu düşünebiliriz. Orta ve uzun vadede, Akdeniz üzerinden yapılan uzun mesafeli ticaret, gram gümüş cinsinden fiyatları birbirlerine yaklaştırmaktaydı. Ancak kısa vadede, özellikle de tağşiş dönemlerinde Osmanlı liman kentleriyle Akdeniz'in diğer bölgeleri arasındaki fiyat ilişkisi daha zayıftır. Bir tağşiş sonrasında gram gümüş cinsinden fiyatların daha önceki düzeylerine dönmeleri, bir başka deyişle nominal fiyatların artış hızı, parasal olduğu kadar iktisadi ve kurumsal etkenlere de bağlıydı. Bu nedenle Grafik A-3'te, Grafik A-1'e kıyasla, orta ve uzun vadeli trendler çevresindeki kısa vadeli dalgalanmaların daha fazla olduğu görülüyor.

EK 3

TEMEL İKTİSADİ VE PARASAL BÜYÜKLÜKLER ÜZERİNE NOT

Bu kitapta Osmanlı İmparatorluğu'nda tedavül eden para miktarı, toplam gelir, kişi başına gelir ve paranın dolaşım hızı gibi temel değişkenler üzerine ayrıntılı zaman dizileri veya tahminler sunabilmek çok yararlı olurdu. Ancak, bu temel büyüklükler üzerine elimizdeki veriler son derece sınırlıdır. Bu ekte, 1460 ve 1914 yılları için kimi tahminler sunulmaktadır. Bu iki tarih arasındaki dört buçuk yüzyıllık süre için, Osmanlı devleti sınırları içinde dolaşan para miktarı hakkında herhangi bir tahmin bulunmamaktadır.

Dönemin gözlemcileri ve günümüz tarihçilerinin darphanelerin üretim miktarlarına ve diğer verilere dayanarak yaptıkları hesaplamalara göre, II. Mehmed'in her tağşişi sonrasında yenileriyle değiştirilmek üzere darphanelere getirilen eski akçelerin miktarı 200 ile 750 milyon arasında değişiyordu (bkz. Bölüm 3). Tedavüldeki akçelerin önemli bir bölümünün darphaneye geri getirilmediğini dikkate alarak, 15. yüzyılın üçüncü çeyreğinde tedavüldeki akçe miktarının üst sınırını 1000 milyon akçe ya da 750 ton gümüş olarak tahmin edebiliriz. Bu dönemde Osmanlı devleti henüz kendi altın sikkelerini basmaya başlamamıştı. Eğer yukarıdaki miktara dolaşımdaki yabancı altın sikkeleri eklersek, dolaşımdaki toplam değerli maden miktarını 1000 ile 1500 ton gümüşe eşit olarak tahmin edebiliriz.

Bu dönemde Anadolu ve Balkanlar'daki Osmanlı topraklarının nüfusu yaklaşık 10 milyondu. Böylece, dolaşımdaki para miktarını kişi başına 100 ile 150 gram arasında gümüş olarak tahmin edebiliriz. O dönemde altın: gümüş oranı 10 dolayında olduğu için bu, kişi başına 10 ile 15 gram arasında altına eşittir. Aynı dönemde Osmanlı devleti sınırları içinde kişi başına geliri tahmin etmek son derece zordur. Yeniçerilere günde 4 akçe ya da yılda 1000 gram gümüş ödendiğini biliyoruz. Ancak yeniçerilerin ge-

lirlerinin ortalamanın bir hayli üzerinde olduğunu söyleyebiliriz. Para arzı çarpı paranın dolaşım hızı eşittir toplam gelir çarpı fiyat düzeyi özdeşliğini uygulayacak olursak, bu kaba tahminler bize para stokunun dolaşım hızının yaklaşık 2 ile 5 arasında bir yerde olduğunu göstermektedir. Bu düzey, paranın tedavül hızı hakkında, 16. yüzyılın başlarında İngiltere için yapılan tahminlere bir hayli yakındır (bkz. Lindert, "English Population, Wages and Prices, 1541-1913").

Osmanlı İmparatorluğu'nda tedavül eden para stoku üzerine elimizde bulunan diğer tahmin ise Birinci Dünya Savaşı öncesine aittir. Osmanlı Bankası uzmanları tarfindan hazırlanan ve daha sonra Maliye Nazırı Cavit Bey tarafindan Meclis-i Mebusan'a sunulan tahmine göre, 1914 yılındaki para arzı yaklaşık 60 milyon altın liraydı. Bu dönemde imparatorluğun toplam nüfusu yaklaşık 21 milyon olduğuna göre, kişi başına para arzı 2,8 altın lira veya 18 gram altın düzeyindeydi. Vedat Eldem, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam yıllık gelirini 240 milyon altın lira olarak tahmin etmektedir. Yukarıdaki özdeşliği bu tahminlere uygulayacak olursak, 1914 yılında paranın dolaşım hızının yaklaşık 4 düzeyinde olduğunu söyleyebiliriz.

RESİMLER

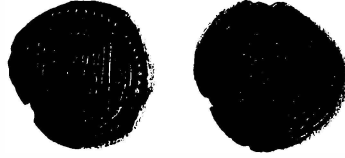
KAYNAKLAR

YK: Yapı ve Kredi Bankası Koleksiyonu, İstanbul
ANS: American Numismatics Society Koleksiyonu, New York
Akyıldız: Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Kâğıt Para*
Eldem: Edhem Eldem'in kişisel koleksiyonu.

Ed. notu:
Sikkelerin boyutları teknik imkânların elverdiğince aslına uygundur. Her resimde sikkenin ön yüzü solda, arka yüzü sağdadır. Renkli fotoğraflarına ulaşılamadığı için bazı sikkeler siyah/beyaz verilmiştir.

14. VE 15. YÜZYILLAR

Akçeler

Resim 1
Orhan, H. 727 / 1326-27, Bursa
Çapı: 18 mm; 1,0 gram (YK)

Resim 2
II. Murad, H. 834/1431, Edirne
Çapı: 13 mm; 1,1 gram (YK)

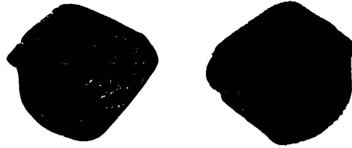
Resim 3
II. Mehmed, H. 880/1475-76, Üsküp
Çapı: 10 mm; 0,72 gram (YK)

On Akçe

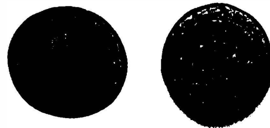

Resim 4
II. Mehmed, H. 875/1470-71,
Novo Brdo
Çapı: 23 mm; 9,36 gram (YK)

Bakır Mangırlar

Resim 5
II. Murad 1421/1444, 1445/1451, Edirne
Çapı: 17 mm; 2,05 gram (YK)

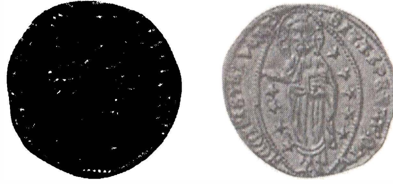

Resim 6
II. Mehmed, 1444, 1451/1481, Darphane belli değil
Çapı: 15 mm; 2,2 gram (YK)

Altın Sikkeler

Resim 7
Sultani, II. Mehmed, H. 883/1478-79, Kostantiniye
Çapı: 20 mm; 3,5 gram (YK)

Resim 8
Venedik Dükası, Tarihsiz
Çapı: 20 mm; 3,57 gram (ANS)

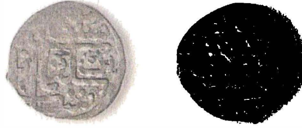
Resim 9
Floransa Florini
Çapı: 21 mm; 3,52 gram (ANS)

16. VE 17. YÜZYILLAR

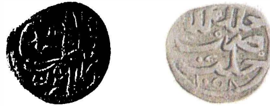
Para/Medin

Resim 10
I. Süleyman (Kanuni), H. 927/1521, Şam
Çapı: 15 mm; 1,17 gram (YK)

Resim 11
II. Selim, 1566-1574, Mısır
Çapı: 16 mm; 1,05 gram (YK)

Resim 12
IV. Mehmed, 1648-1687, Halep
Çapı: 14 mm; 0,88 gram (YK)

Akçe, Yemen

Resim 13
IV. Murad, 1623-1640, Sana
Çapı: 13 mm; 0,30 gram (YK)

Bakır Mangır

Resim 14
I. Selim, H. 924-1518, Şam
Çapı: 20 mm (ANS)

Şahiler

Resim 15
I. Süleyman (Kanuni), 1520-1566, Hille (Irak)
Çapı: 20 mm; 4,50 gram (YK)

Resim 16
II. İbrahim 1640-1648, Bağdat
Çapı: 14-18 mm; 2,75 gram (YK)

Osmanlı Larisi

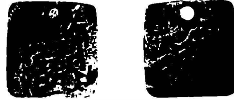
Resim 17
Basra, 16. yy. ortası
Uzunluğu: 4,9 cm (ANS)

Gümüş sikke

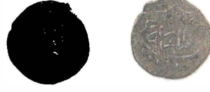
Resim 18
IV. Mehmed, H. 1083/1671, Trablusgarp
Çapı: 18 mm; 1,45 gram (ANS)

Nasri

Resim 19
I. Ahmed 1603-1617, Tunus
Çapı: 12 mm; 0,52 gram (YK)

Akçe

Resim 20
I. Selim, 1512-1520, Cezayir
Çapı: 11 mm; 0,65 gram (YK)

Altın Sultaniler

Resim 21
I. Süleyman (Kanuni), 1520-1566, Mısır
Çapı: 20 mm; 3,50 gram (YK)

Resim 22
I. Süleyman (Kanuni), 1520-1566, Cezayir
Çapı: 20 mm; 3,50 gram (YK)

17. YÜZYIL

Resim 23
Hollanda Taleri (Esedi Guruş)/Çapı: 40 mm; 27,1 gram (ANS)

Resim 24
İspanya Sekiz-Reali (Riyal Guruş)/Çapı: 32-37 mm (ANS)

Bakır Mangır

Resim 25
II. Süleyman, 1687-1691, Kostantiniye
Çapı: 19 mm; 1,65 gram (ANS)

18. YÜZYIL

İlk Zolotalar
(Kuruşun 3/4'ü)

Resim 26
II. Süleyman, 1687-1691, darbı 1690 veya 1691; Kostantiniye
Çapı: 40 mm; 19,4 gram (YK)

Kuruş

Resim 27
III. Ahmed, 1703-1730, Kostantiniye
Çapı: 40 mm; 25,65 gram (YK)

Kuruşlar

Resim 28
III. Mustafa, 1757-1774, İslambol
Çapı: 40 mm; 18,6 gram (ANS)

Resim 29
III. Selim 1789-1203, Trablus
Çapı: 37 mm; 12,5 gram (YK)

Para

Resim 30
III. Osman, 1754-1757 Kostantiniye
Çapı: 16 mm; 0,52 gram (YK)

Bakır Sikke (Fülus)

Resim 31
III. Mustafa, 1757-1774, Tunus
Çapı: 21 mm; 3,1 gram (YK)

Çeyrek Bucu

Resim 32
III. Selim, H. 1214/1799-1800, Cezayir
Çapı: 20 mm (ANS)

Kuruş

Resim 33
II. Mahmud, H. 1237/1822, Cezayir
Çapı: 40 mm; 19,95 gram (YK)

Altın Sikkeler

Zer-i İstanbul

Resim 34
III. Ahmed, 1703-1730, İslambol
Çapı: 19 mm; 3,50 gram (ANS)

Zer-i Mahbub

Resim 35
I. Mahmud, 1730-1754, Mısır
Çapı: 20 mm; 2,60 gram (YK)

Altın Sultani

Resim 36
III. Osman, H. 1170/1756-57, Cezayir
Çapı: 23 mm; 3,40 gram (ANS)

Première de 4000. livres Tournois. A Conſtantinople, le Vingt deux mars 1789

A quatre vingt onze Jours de vue, il vous plaira payer par cette première de change à M. Dalmas & C.gnie ou à ſon ordre, la ſomme de Quatre mille livres Tournois, valeur reçue comptant, que paſſerez ſuivant l'avis de

Bon comme deſſus

Choiseul-gouffier

A Monſieur
Monſieur Oſmond, Secrétaire de Mgr. l'Evêque d'Autun, à Belle-chaſſe, rue Saint-Dominique.

A Paris.

Poliçe, 18. Yüzyıl

Resim 37

(Eldem)

[illegible]

Payez a L'ordre de Monsieur
Jean Bte Giraud valeur en Compte
avec le dit Sieur a Seyde Le
2e Janvier 1762.

[illegible] Blanc

Pour [illegible] a Marseille
Le 3e Juin 1762

Giraud

Poliçe, 18. Yüzyıl
Resim 38
(Eldem)

19. YÜZYIL

Kuruş

Resim 39
II. Mahmud, Saltanatın 22. yılı, 1828-29, Kostantiniye
Çapı: 27 mm; 2,9 gram (ANS)

Resim 40
II. Mahmud, 1808-1839, Bağdat
Çapı: 28 mm; 3,45 gram (YK)

Tashih-i Sikke Sonrası 20 Kuruşlar

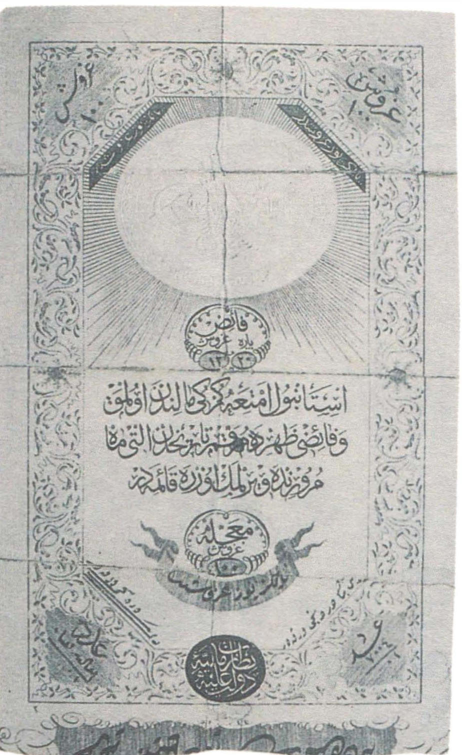

Resim 41
Abdülmecid, Saltanatının 11. yılı, 1850, Kostantiniye
Çapı: 37 mm; 24 gram (ANS)

Altın Lira

Resim 42
Abdülmecid, 1839-1861, Kostantiniye
Çapı: 22 mm; 7,20 gram (YK)

Resim 43
100 kuruşluk kaime
1840'lar
(Akyıldız)

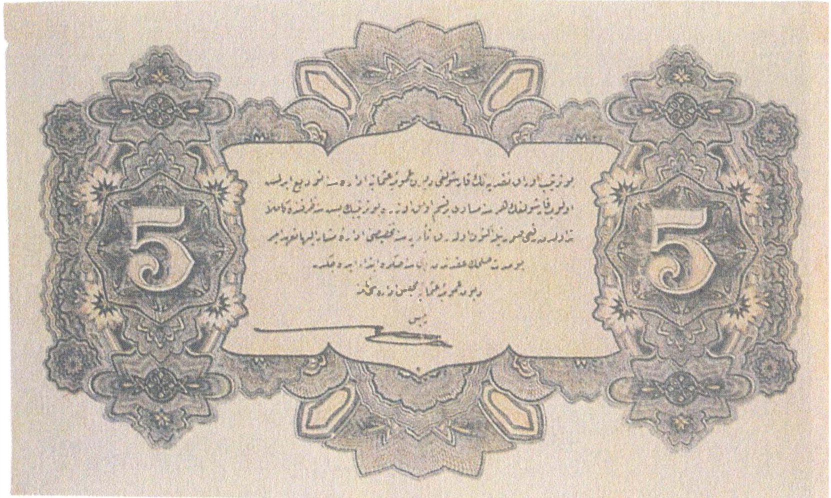

Resim 44

Beş liralık banknot, Osmanlı Bankası

H. 1299/1882 (Akyıldız)

Resim 45

Beş liralık kaime, Birinci Dünya Savaşı

(Akyıldız)

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Mühimme Defterleri:

MHM. c. 3, 616/220; c. 21, 478/200; c. 28, 404/174; c. 29, 397/164 ve 440/186; c. 31, 785/353; c. 34, 159/79 ve 371/177; c. 41, 21/11, 118/56 ve 1017/474; c. 46, 701/307; c. 47, 224/88 ve 255/99; c. 48, 116/41, 1075/369, 158/55 ve 853/291; c. 49, 249/71 ve 57/15; c. 53, 657/228, 810/280 ve 882/309; c. 55, 299/167; c. 58, 734/288 ve 821/321; c. 62, 385/173, 478/212; c. 62, 571/253, c. 64, 233/79; c. 69, 475/238; c. 70, 482/248.

Cevdet Tasnifi, Darphane:

C.D. 13, 104, 158, 275, 294, 297, 321, 408, 414, 517, 572, 714, 721, 735, 822, 823, 843, 859, 887, 947, 1055, 1066, 1086, 1116, 1121, 1146, 1450, 1472, 1476, 1632, 1656, 1789, 1816, 1818, 1911, 1964, 1967, 1968, 2015, 2054, 2028, 2061, 2069, 2086, 2102, 2232, 2258, 2287, 2337, 2631, 2649, 2703, 2757, 2769, 2802, 2894, 3151, 3170 ve 3220.

Hatt-ı Hümayun Tasnifi:

H.H. 955/d, 16505, 20194, 24243, 27644, 27647 ve 27734, 27815/A, B, C ve D, 27826, 28823, 42935, 46216, 48486, 48487, 48488, 52490, 52541/A ve 52563.

Maliyeden Müdevver:

MM 23, 50108/9390.

İbnü'l Emin Tasnifi, Darphane:

İ.E.Dp. 21, 48, 49, 71 ve 96.

Ali Emiri Tasnifi:

A.E. Süleyman, 94.

Bab-ı Defter-i Başmuhasebe, Darphane-i Âmire:

D.BŞM.DRB 16652/48.

Osmanlılar için sikke, hutbe ile birlikte egemenliğin en önemli iki simgesinden biriydi. Altın ve gümüş sikkeler elden ele, bölgeden bölgeye taşındıkça hükümdarın gücünü ülkenin en uzak köşelerine ulaştırıyorlardı. Osmanlılar paranın bolluğu ve piyasalardaki dolaşımıyla ticaret ve ekonominin sağlığı, canlılığı arasında güçlü bir ilişki olduğunun bilincindeydiler. Değerli maden darlıkları ve bunların ekonomi üzerindeki olumsuz etkileriyle yaşamak ve mücadele etmek zorunda kalmışlar, ancak para konularında genellikle esnek ve pragmatik davranmışlardı.

Bu kitap, Orhan Bey'in darp ettirdiği ilk gümüş akçeden, imparatorluğun son yıllarında kullanılan kaimelere kadar Osmanlı para tarihinin altı yüzyıllık serüvenini anlatıyor. Prof. Dr. Şevket Pamuk, Osmanlı arşivlerindeki titiz araştırmalarla desteklenen çalışmasında Osmanlı para düzenini bir bütün olarak ele alıyor. Geniş Osmanlı coğrafyasında tedavül eden sikkeleri, Osmanlı ekonomi politikalarını, tağşişleri, enflasyonu, kredi ve finans kurumlarını, para piyasalarını, ayrıca bunların yerel gelişmeler ve küresel güçlere bağlı olarak evrimini inceliyor.

Osmanlılar için sikke, hutbe ile birlikte egemenliğin en önemli iki simgesinden biriydi. Altın ve gümüş sikkeler elden ele, bölgeden bölgeye taşındıkça hükümdarın gücünü ülkenin en uzak köşelerine ulaştırıyorlardı. Osmanlılar paranın bolluğu ve piyasalardaki dolaşımıyla ticaret ve ekonominin sağlığı, canlılığı arasında güçlü bir ilişki olduğunun bilincindeydiler. Değerli maden darlıkları ve bunların ekonomi üzerindeki olumsuz etkileriyle yaşamak ve mücadele etmek zorunda kalmışlar, ancak para konularında genellikle esnek ve pragmatik davranmışlardı.

Bu kitap, Orhan Bey'in darp ettirdiği ilk gümüş akçeden, imparatorluğun son yıllarında kullanılan kaimelere kadar Osmanlı para tarihinin altı yüzyıllık serüvenini anlatıyor. Prof. Dr. Şevket Pamuk, Osmanlı arşivlerindeki titiz araştırmalarla desteklenen çalışmasında Osmanlı para düzenini bir bütün olarak ele alıyor. Geniş Osmanlı coğrafyasında tedavül eden sikkeleri, Osmanlı ekonomi politikalarını, tağşişleri, enflasyonu, kredi ve finans kurumlarını, para piyasalarını, ayrıca bunların yerel gelişmeler ve küresel güçlere bağlı olarak evrimini inceliyor.